

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENHETEDIK KÖTET.

(205. 206. 207. SZÁM.)

A M. KIR. GAZD. AKADÉMIA
„KAZINCZY-KÖR”-E
M. ÖVÉNYE.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

18477 60 n. 32.

TARTALOM.

CCV. SZÁM.

	Lap
LUKÁCS MÓRICZ. — Gyulai Páltól... ..	1
VISSZAPILLANTÁS AZ 1832—36-IKI ORSZÁGGYÜLÉSRE. (I.) — Zichy Antaltól	45
DUSE ELEONORA. — Haraszi Gyulától... ..	67
RAINER FŐHERCZEG MAGYARORSZÁGI UTAZÁSA, 1810-ben. Kiadatlan naplója alapján. (I.) — Wertheimer Edétől	91
A RUZSINKAI POSTÁSNŐ. Elbeszélés. — Vadnai Károlytól	109
KÖLTEMÉNYEK. <i>A nagymama emléke.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Mickiewicz Ádám krími sonetteiből.</i> I. Csattördög. II. Zarándok. III. Bajdari. IV. Alusta reggel. V. A bagcsiszeráj éjjel. VI. Alusta éjjel. VII. A hárem sirjai. VIII. Judah. Lengyelből. — Béry Gyulától	146
A CHEMIAI AFFINITÁSRÓL. — Than Károlytól	153
ÉRTESITŐ : Katona Mór: <i>A magyar családi hitbizomány.</i> — Joób Lajostól. — Simon Ed.: <i>L'Allemagne et la Russie au XIX-e siècle.</i> — L. — F. Ferenczy F.: <i>A tündöklő csúcs.</i> — g. l. — <i>A Magyar Nyelvőrnek.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Uj magyar könyvek</i>	157

CCVI. SZÁM.

A KISÁZSIAI VASUTAK MENTÉN. (I.) — Kúnos Ignácztól	177
RAINER FŐHERCZEG MAGYARORSZÁGI UTAZÁSA, 1810-ben. Kiadatlan naplója alapján. (II.) — Wertheimer Edétől	201
NAPOLEON SZERELMEI. — P. O.	227
VISSZAPILLANTÁS AZ 1832—36-IKI ORSZÁGGYÜLÉSRE. (II.) — Zichy Antaltól... ..	251
A NAGYASSZONY. — Elbeszélés. Ugó Fleres után, olaszból. — O. L.	277
MARGITKA AZ INTÉZETBEN. Rajz. — Vértesi Arnoldtól	293
KÖLTEMÉNYEK : <i>A «borszéki képékből».</i> — (I—II.) Szász Károlytól. — <i>Az elnémult lant.</i> — Sáházizján után örményből. — Simay Gergelytől	299

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától	302
ORTHOLOGIA ÉS PHONETIKUS IRÁS. — Volf Györgytől	316
ÉRTESITŐ: dr. Szabó József: <i>Előadások a geológia köréből.</i> — t. I. — Szilágyi Sándor: <i>I. Rákóczy György.</i> — fg. — Császár Imre: <i>A művészetről.</i> — I. h. — Új magyar könyvek	322

CCVII. SZÁM.

I. NAPOLEON HAGYATÉKA. — K. Á.	337
A KISÁZSIAI VASUTAK MENTÉN. (II.) — Kúnos Ignácztól	369
A PHONETISMUS KÉRDÉSÉHEZ. — H. Gy.	394
HOMEROS POETIKÁJA. — Csengeri Jánostól	406
CSIKY GERGELY EMLÉKEZETE. — Vadnai Károlytól	424
KÉT EMBER. — <i>Elbeszélés.</i> — Herczeg Ferencztől	439
KÖLTEMÉNYEK: <i>A Dunaparton.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Csúndt világ.</i> <i>Satira.</i> — Kozma Andortól	449
A TÖRTÉNELMI ELEM A KÖLTÉSNETBEN. — Gyulai Páltól	459
A SICILIAI AGRÁRFORRADALOM. — Lyka Károlytól	468
ÉRTESITŐ: Dr. Kaeskovics Kálmán: <i>Plutarchos párhuzamos életrajzai.</i> — i-s. — Adácsi: <i>Aquarellek és Croquik (így) a gazdasági életből.</i> — n. — Wertheimer Eduard: <i>Die drei ersten Frauen des Kaisers Franz.</i> — I. — Új magyar könyvek	486

LUKÁCS MÓRICZ.

Alig van irodalmunkban valaki, a kire annyira reá illjék az az elnevezés, a melyet az angol *literary gentleman*nel fejez ki, mint Lukács Móriczra. Nagy műveltségű férfiú volt s nem hiányzott irói tehetsége sem. De se anyagi körülményei, se irói becsvágya nem ösztönözték arra, hogy a tudomány valamely szakának művelésére szánja el magát, vagy egész erejét megfeszítve, az irói pályán küzdjön babérokért. Nem könnyen lelkesült, munkáival mindig elégedetlen volt s az irói pályára inkább barátai ragadták, mint saját erélye. Sok nyelvet megtanult, sok mindent olvasott, de nem valamely kitűzött célra, hanem inkább csak önművelésére. Érdeklődött a magyar politikai élet minden mozzanata iránt, de tevékenyebb részt nem igen vett benne. Visszariasztotta a tömeg zaja, de még inkább szemlélődő és kétkedő természete. Egy pár megye táblabírájává fogadta ugyan, de országos képviselőjévé soha sem választotta. Ő maga megelégedett, ha írataival küzdhetett a szabadelvű eszmék mellett s a külföldi lapokban védhette hazája ügyét.

Előbb szépirodalommal foglalkozott, majd tudományos tanulmányokat írt s végre politikai czikkeket. De munkássága gyakran évekig megszakadt, részint társadalmi elfoglaltsága, részint családi csapások miatt. Szívesen látott vendége volt úgy a főúri, mint polgári szalonoknak. Szellemes társalgása magához vonzott mindenkit, különösen a nőket, a kik nagyra becsülték nemes szívét és finom modorát. Széles körű levelezést folytatott nőkkel, férfiakkal, különösen barátaival, a kik a magyar irodalom és közélet legkitünőbb képviselői közé tartoztak. A családi csapások mélyen hatottak kedélyére

és súlyokat önfeláldozással viselte. Anyja éveken át betegeskedett s ő ágyánál tölté éjén- napját. Később nejét hosszas betegségében szintén éveken át ápolta s midőn meghaltak, utazásban keresett szórakozást. Ilyenkor tolla pihent s csak barátai unszolására vagy erkölesi kényszer hatása alatt vette föl újra. De magán az irodalom ügyén mindig részvéttel csüngött s végrendeletében vagyona jó részét tudományos, irodalmi és jótékony célokra hagyta.

Íme, Lukács Móricz pályája, néhány szóval; életrajza e körvonalakat eleveníti meg.

I.

Lukács Móricz 1812 szeptember 5-dikén született Pesten s részint itt, részint Brestovácson, atyja temesmegyei birtokán, nőtt fel. A Lukács-nemzetség Erdélyből, Erzsébetvárosból, származott Magyarországra. A XVIII. század elején négy Lukács jött ki Erdélyből s egyik Temes-, másik Bihar-, harmadik Szabolcs-, negyedik Fehérmegyében letelepedve, mind a négyen birtokot vásároltak s Mária Terézia uralkodása alatt egyszer-smind nemességet nyertek. Móricz atyja, vizmai Lukács Gergely Miklós, mint egyetlen fiú, a brestováczi birtokot örökölte. Jó gazda és művelt ember volt, de nem viselt hivatalt megyéjében s a közpályán másképp sem szerepelt. Néha, télen egy pár hetet Pesten töltött s itt ismerkedett meg a híres szépségű Hilf Rózával, egy nyugalmazott őrnagy és pesti házbirtokos leányával, a kit csakhamar nőül is vett.

De a nőt nemcsak szépsége tüntette ki, hanem ritka műveltsége is. Jártas volt a német és francia irodalomban, ismeretségben állott egy pár bécsi íróval, különösen br. Zedlitz Józseffel, a ki Pesten és Brestovácson is meglátogatta. Kellemes társalgónak ismerték, a kinek falusi lakában és pesti szalonjában nem egyszer gyűlt össze igen művelt társaság. Egyetlen fia iránt nagy gyöngédséggel viseltetett, melyben egy szellemes nő egész ideges érzelmessége nyilatkozott. A gyöngé testalkatú Móriczot óvta a fűvő széltől is és lelkét minél gazdagabbá igyekezett tenni. Mindig közelében tartva, nem járatta nyilvános iskolába, hanem egy nevelő felügyelete alatt otthon taníttatta. Móricz majdnem tizennyolcz éves koráig inkább

csak órákra hagyta el a házi tűzhelyt: a nevelő szobáját és anyja társalgó termét. E körülmények befolytak egész fejlődésére. Az anyai túlságos gond miatt nem válhatott edzett ifjúvá s nem kedvelte az úszás, lovaglás és vívás férfias mulatóságait. Annyival inkább kifejlett társalgási képessége és fogékonysága a szellemi foglalkozás iránt. Nevelőjének s a hozzá járó tanároknak és mestereknek kedvence volt. Könnyen tanult és sokat olvasott; a zongorázásban is kitűnt. Midőn már jól tudott francziául, angolul, spanyolul tanult s gyakran éjjel is fönvirrasztott. Anyja, hogy korlátozza a virrasztást, nem adott neki éjjelre gyertyát, de ő összeszedte nappal a maradék gyertyákat s mikor mindenki lefeküdt, ezek mellett folytatta tanulását. A nyarat rendszeren Bresztováczon töltötte a család, de a már serdülő Mórícz gyakran utazott nevelőjével hol az osztrák tartományokban, hol Szász- és Poroszországban. A szülők semmi költséget nem kíméltek, ha arról volt szó, hogy fiok minél képzetebb emberré váljék. Egy szóval, egy főúri gyermek sem részesült gondosabb nevelésben, mint Mórícz, a kinek atyja csak a közép nemesség osztályához tartozott.

Azonban e nevelést a mai értelemben épen nem mondhatni magyarnak. A század elején az iskolai és hivatalos nyelv a latin volt s a műveltebbek nagyrészt németül társalogtak. A magyar nyelvet tanították ugyan az iskolában latinul, de a magyar irodalmat épen nem. A magyar irodalomnak igen csekély közönsége volt s nem hatotta át a társadalom minden rétegét. Az írók egy része még most is latinul írt vagy németül. Pest műveltebb társasága eleinte alig vette észre Kisfaludy Károly körének mozgalmait, mely Pestet tűzte ki a magyar irodalom központjául. A Lukács-családban is a német nyelv volt az uralkodó. Az atya és fiú tudott ugyan magyarul, de csak a cselédekkel beszélt e nyelven. Az anya keveset tudott s inkább csak németül beszélt. Nem csoda, ha ily körülmények között Mórícz előbb ismerkedett meg a német, franczia és angol irodalommal, mint a magyarral, sőt első irodalmi kísérleteit is németül írta. Maga bevallja ezt egyik beszédében, melyet 1876-ban, a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes ülésében tartott.

«Az akkori állapotok illustratiója végett — úgy mond — legyen szabad a magam részéről is őszinte és töredelmes vallomást tennem. Első ifjúságomban, noha már ismertem Schil-

lert, Goethét, Shakspeare-t, Cervantest, Calderont (az utóbbiakat akkor még német és francia fordításokból), Zrínyiről, Kazinczról, Berzsenyiről, a két Kisfaludyról, Vörösmartyról még alig volt tudomásom. Csak Toldynak *Handbuch der ungarischen Poesie* című chresthonathiájából értesültem, bámulatomra egy már századok óta lassan fejlődött, gazdag nemzeti költészet létezéséről, oly meglepetéssel, mintha véletlenül egy új világrészre vagy legalább egy ismeretlen szigetre bukkantam volna. Költőink műveivel eleinte csak Majláth és Tretter német fordításai segédelmével ismerkedtem meg, mert beszéltem ugyan folyékonyan a parlagi magyar nyelvet, az irodalmi nyelvet még csak meg kellett tanulnom, a mi akkor nem volt könnyű föladat, mert azon időben még szótár sem létezett, mely a folytonosan és tömegesen fölszűrő új szókat magába foglalta volna.»

Ez időtől fogva az ifjú Lukács szorgalmasan tanulta a magyar nyelvet és irodalmat. Megkísérelte a magyarul írást, versben és prózában. Nem sok idő alatt annyira haladt, hogy néhány görögből fordított epigrammja és keleti gnómája jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* mellékletének, a *Koszorúnak* 1829- és 1830-diki évfolyamában. Úgy látszik, zsengeit szívesen fogadták, barátainak biztatása sem hiányzott, a kik később a magyar irodalom és közélet legjelesebb bajnokai közé emelkedtek. Gr. Teleki Lászlót és Vukovics Sebőt még gyermekkorában ismerte. Báro Eötvös Józseffel, Szalay Lászlóval, gróf Dessewffy Auréllal, Lónyay Menyhérttel és Szentkirályi Móríczzal korán megbarátkozott. A nemzeti casinónak, mihelyt fölserdült, szorgalmas látogatója volt. Itt számos új ismeretséget, barátságot kötött. A nemzeti casino akkor nagyobb szerepet játszott Pest társadalmi életében. Mint új intézmény, központja volt a főváros legműveltebb elemeinek, osztálykülönb-ség nélkül, és gr. Széchenyi István szelleme volt benne az irányadó. A társalgó termekben meg-megvitatták a politikai, társadalmi és irodalmi kérdéseket. Nem egy új vállalatnak, egyesületnek itt született meg eszméje s nyert közhelyeslést. A legtöbb kül- és belföldi lapokat itt lehetett megtalálni; könyvtára is gazdag volt. Télen havonként bálakat, hangversenyeket rendeztetett az igazgatóság s az itt lakó vagy átutazó legjelesebb művészeket megnyerte a közreműködésre. Trefort 1834-ben ily hangversenyben látta először Lukácsot, mint

huszonkét éves ifjút, a rendezők között. Ő ismertette meg később Trefortot Szalayval. De nem csak a fiatal írók között voltak ismerősei. Bertha Sándor elvezette Vörösmartyhoz, Bajzához, Toldyhoz, a kik — mint önéletrajzi töredékében maga mondja — pártfogóivá váltak és magyar íróvá avatták. S csakugyan 1834 óta gyakran találkozunk nevével a *Társalkodó*, *Auróra*, majd az *Athenaeum* és *Árvízkönyv* hasábjain. Byronból fordított néhány nagyobb és kisebb költeményt, egy pár töredéket *Child Haroldból* és az *Elváltozott idomtalanból*, Bulwerből szintén fordított egy költeményt és némi prózát s egyszersmind megismertette a magyar közönséget a híres regényíró pályájával.

E műfordítások némi figyelmet keltettek. Byronból Lukács előtt senki sem fordított magyarra s különösen az *Auróra*-ban és *Athenaeumban* megjelent darabok sikerültek is. Byront nehéz fordítani, tömör nyelve, kifejezéseinek erőye, rajzainak ragyogó színezete miatt sok nehézséggel kell megküzdnie annak is, a ki teljesen bírja a verselés technikáját. Lukács első kísérletein látszik is a küzdelem a nyelvvel, a nem eléggé biztos kéz, de évről évre erősbül verselő készsége és biztosabbakká válnak a jellemző kifejezések. Mind a mellett, épen a siker küszöbén, fölhagyott Byron fordításával és P. Horváth Lázárnak engedte át a tért, a kinek kísérletei a negyvenes évek elején teljesen elhangzottak. Az könnyen érthető, hogy Lukács csekély számú fordításai és Horváth Lázár erőlködései nem teheték népszerűvé Byront a csak magyarul olvasó közönség előtt, de azt már nehezebb megérteni, hogy Byron általában oly csekély hatással volt a magyar költészetre, holott nemcsak a francia és német, hanem a lengyel és orosz költészetre tett nagy hatását lépten-nyomon kimutathatni. A magyar politikai és társadalmi viszonyok magyarazzák meg leginkább e jelenséget. Az elnyomott lengyel, forradalma előtt, tele volt forradalmi vágygyal, mint eszményre tekintett e viharos kedélyű, szabadságszerető lordra, a ki a görög függetlenségi harc küzdelmei közé siet s ott leli halálát, később pedig, midőn a forradalom kitört, Varsó elesett, a szétszórt bujdosók bő táplálékot találtak az angol költő világfájdalmas pessimismusában. Az orosz költőre, bár más helyzetben volt, szintén mélyen hatott Byron szelleme. Egy még fejletlen nép és egy önkényes uralkodó, túlfinom, de nagyrészt romlott aristocratiája körében,

hol a katonai és hivatalnoki pályából állott az egész közélet, a magasbra törekvő szellem föl nem találhatta eszményeit s örömet merített Byron búskomorságából és keserű humorából. Puskin és Lermontoff költészete e hangulat kifejezései. Magyarországon volt közélet, habár korlátolt határok között; legalább a megye- és országgyűlésen kibeszélhették magokat az emberek. Széchenyi föllépte óta fölébredt a reformvágy is s inkább az optimismus, mint pessimismus áradt el a kedélyeken: a jövőbe vetett erős hit lelkesítette a nemzetet. A költők mélyen érezték a jelen nyomorát, de vagy a múlt dicső emlékein, vagy a jövő derengő reményein merengtek, világfájdalom helyet hazafi-fájdalom töltötte el keblüket és részvét a jelen küzdelmei iránt. Mindez nem engedte, hogy búskomorságba süllyedjenek vagy világfájdalmas gúnyban törjenek ki.

Ily körülmények között annál inkább föltűnik, hogy épen Lukács lelkesült Byronért, a ki míg egyfelől teljesen osztozott honfitársai törekvéseiben, addig másfelől épen nem élt át viharos ifjúságot. Mi vonzhatta őt annyira Byronhoz? Keveset tudhatni ifjúkori élményeiről. Nem igen volt közlékeny mind arra nézve, a mi szívviszonyait illette; a forradalom előtti összes levelezését elégette, midőn Windischgrätz 1849 első napjaiban Buda-Pestet elfoglalta, forradalom utáni levelezése pedig, külföldi útazása alatt elkallódott háza padlásán. Naplót soha sem írt, halála előtt emlékiratokba kezdett, de a halál megátolta a folytatásban. Azonban egy bizonyos. Kora érett ifjú volt, kétkedő, érzékeny szívű és pessimista, mint férfiú korában is. Úgy látszik, nem egyszer csalódott. Egyetlen főnmaradt eredeti költeményét egy hűtelen baráthoz intézi. Gazdag benső életet élt, de hajlamai, érzései, szenvedélyei nem igen mentek át tettebe s magába temette csalódásait. Semmitől sem félt annyira, mint a nevetségessé válástól. Kerülte a küzdelmet s egész életén szenvedőleges természetű maradt. Egy ily léleknek jól esett elmerengeni egy rendkívüli szellem búskomorságán s bámulni, sőt irigyelni benne a szenvedélynek azt az erejét és bátorságát, mely a világgal szembe száll. Ez tette Byront kedvenc költőjévé, ez ösztönözte őt fordítására s nem annyira széptani érdek vagy műfordítói becsvágy.

Azonban meghasonlott kedélye lassanként csillapodott. A minél több oldalú műveltségben keresett vigaszt s néhány társadalmi, jogi és történetphilosophiai tanulmányt kezdett

írni. A politikai küzdelmek is hatottak reá s mind szorosabb barátság fűzte az ellenzék vezérférfiaihoz. Így hagyott föl Byron fordításával s a mit később Popeból és Cervantesből fordított, az alig volt egyéb, mint némi kötelesség teljesítése. A Kisfaludy-Társaság ugyanis 1842-ben tagjának választotta, el kellett foglalnia székét s e czélra fordította le Popenak a *Műbírálatról* írt tankölteményét; szintén ez időtájt indította meg a társaság *Külföldi regénytárát* s fölkérte őt, hogy fordítsa le Cervantes valamelyik regényét, mert Cervantestől semmi sincs irodalmunkban. Így keletkezett a *Bőkezű szerető* fordítása, de ezzel egyszersmind végkép búcsút mondott műfordításnak, szépirodalomnak egyaránt, s többé nem vett részt a társaság munkásságában. Mégis e társaság volt az, mely folyvást őrizte emlékét s midőn élte alkonyán, szeretett nejét elvesztve, megtörötten érkezett vissza hazájába, hosszas külföldi tartózkodása után, rokonszenvennvel üdvözölte s az épen akkor elhunyt Toldy helyébe elnöknek választotta. Az elnöki székéből szólott egy pár ünnepélyes ülésen utolszor a közönséghez. A kis csemete, melyet ifjú korában elültetett, terebélyes fává nőtt, melynek árnyában megpihenhetett a fáradt vándor.

II.

Lukács Mórícz nemcsak az elemi és középiskolai, hanem az egyetemi tanulmányokat is a szülői háznál végezte. Tanárok jártak hozzá s vezetősök alatt és saját szorgalmával, biztos alapot vetett műveltségének. Úgy látszik, a királyi táblára sem esküdött föl juratusnak, hogy a magyar köz- és magánjogból szigorlatot tegyen, a mit akkor nemcsak az ügyvédjelöltek tettek le, hanem a fő- és középnemesség ifjai is, a kik közpályára akartak lépni. De ez nem akadályozta tizenkilencz éves korában (1831) Krassómegyében tiszteleti aljegyzővé s Temes-, Csanád- és Csongrádmegyék táblabírájává kineveztetését. Úgy látszik, atyja óhajtotta, hogy a megyén szerepeljen s ott hivatalt vállaljon. De a fiúnak ehhez épen oly kevés kedve volt, mint a gazdaság vezetéséhez s már 1832-ben anyjával együtt visszaköltözött Pestre. De mégis, hogy teljesítse atyja kívánását, Pestmegyében tiszteleti aljegyzőséget vállalt s 1836-ban egy évig pontosan szolgálta a megyét. Azonban atyja a követ-

kező évben meghalván, végkép visszavonúlt a megyei szolgálattól. Megjelent ugyan néha úgy Temes-, mint Pestmegye gyűlésein, ha valamely fontos tárgy volt szönyegen, de inkább csak szavazni ment oda, mint szónokolni. Csak egyszer szólalt föl hosszasan és nagy hatással Temesmegye közgyűlésén, midőn Lovassy és társai az 1832—36-diki országgyűlés végével elfogattak s a megyék sérelmi fölirattal fordultak a kormányhoz. Az atya halála más változást is okozott a családban. Mórícz nem akart se gazdálkodni, se a bérlőkkel vesződni, ez okból csakhamar eladták falusi birtokaikat s tőkepénz kamataiból s a Bécsi-úteza sarkán levő pesti ház jövedelméből éltek, melynek anyja egy harmad részben birtokosa volt.

A magyar írók között alig volt függetlenebb helyzetű ember, mint Lukács; egészen a tudománynak, irodalomnak s a közügyeknek élhetett. Élt is mind a háromnak, de egyikhez sem vonzotta szívós becsvágy, erősebb szenvedély. A tudomány és irodalom neki részint önmívelődés, részint szórakozás volt, a közügyekben való részvét pedig kötelesség, melyet, hite szerint, bizonyos pontig, minden, akár születésénél, akár becsézeténél fogva nemes magyar ember teljesíteni tartozik. De volt még egy kötelesség, melyet mindennél főbbnek tartott: beteges anyjának gondozása. Ritka szép viszony fejlődött ki fiú és anya között, mely egész a sirig tartott. A jó fiú sok időt töltött anyja körében: olvasott neki, mulattatta, segített dolgai elintézésében, körüle gyűjtötte kedvelt társaságát, kitalálta gondolatait s óhajtását teljesíteni igyekezett. Maga sem volt kiváló egészségű, épen azért mértékletes életet élt s e tekintetben anyja épen úgy örködött fölötte, mint ő anyja fölötte.

A casinóban, szalonokban és baráti körben egyaránt szívesen látott vendég volt. Nem föltűnő, de minden esetre érdekes alak. Elég magas és karcsú termet, mely ilős korban sem hajlandó hízásra, egy kissé beteges, halvány arcz, szökébejátszó gesztenyeszín haj, bajusz, szakál, mely inkább csak az áll körül sűrűbb, éles kék szem, némi búskomolyság az arczon, némi merevség a magatartásban. De az éles nézés, búskomolyság és merevség csak hamar szelidült vagy épen eltűnt, ha társalogni kezdett. Nagyon értette a társalgás művészetét, melybe ösztön, tapintat, gyakorlottság, gyermekségétől fogva mintegy belé oktatták. Kellemesen szállott egyik tárgyról a másikra, napi eseményekről irodalomra, művészetre, családi ügyekről társa-

dalmi elmélkedésekre és politikára, keresettség és köznapiság nélkül. Komolyabb vagy vidámabb hangulata mindig változatos volt, de soha sem bonyolódott vitába, nem emelkedett az érzelmességig vagy épen pathoszig. Elmésségét sem fitogtatta, épen nem volt gúnyos, megelégedett egy-egy jó akaratú élcczel s különösen óvakodott attól, hogy valami olyat mondjon, mely a társaság bármelyik tagját kellemetlenül érintené. A nők kiválóan kedvelték és becsülték, mert ismerte a bizalmasság határát s bár rendkívüli előzékenységgel viseltetett irántok, soha sem tűnt föl udvarló színében. Azt a lélektanilag alapos megjegyzést, hogy nővel való barátságunk vagy szerelmünk kezdete vagy utójátéka, senki sem czáfolta meg fényesebben, mint ő. Innen hosszú barátsága számos derék és szellemes nővel, melyet semmi félreértés meg nem zavart s a rágalom is megkimélt.

Az illemszabályok megtartása szokássá, mintegy második természetévé vált s ezt másoktól is megkívánta. Hamar és észrevétlen szakított bárkivel, a ki e tekintetben nem volt szabatos irányában. A szabatoságot szóban, cselekvésben és ön-maga tiszteletét udvariassággal s a mások tiszteletével egyesítette. Semmi sem volt benne a gavallérból, még kevesebb a piperkőzből, de gentleman igyekezett lenni tetőtől talpig. Gondosan öltözködött, de került minden föltünést s megelégedett az egyszerű választékossággal. A pazarlástól épen oly távol állott, mint a fősvénységtől. Jövedelmét soha sem költötte el egészen; a megtakarított fölöslegből örömet áldozott közjóra s juttatott a szegényeknek is. Nem voltak költséges szenvedélyei, aránylag könyvekre költött legtöbbet, de inkább csak kedvencz szerzői műveit vagy a tanulmányaihoz szükségeseket vette meg, az irodalom újdonságait, a külföldi folyóiratokat a nemzeti casinóban olvasta, melynek könyvtárát szorgalmasan látogatta. Az akadémia üléseit sem hanyagolta el, melynek 1839-ben levelező tagjává választatott, sőt Szalay Lászlót, az akadémia jegyzőjét (1837—1847) nem egyszer helyettesíté, ha az akadályozva volt tiszte teljesítésében.

A harminczas évek végén általában sok időt töltött Szalay László, br. Eötvös József és Trefort Ágoston társaságában. E kiváló fiatal emberek élénk hatással voltak reá, s jeles műveltsége és nemes szíve csakhamar megszerezte barátságukat. Szalay szépirodalmi rövid pályája után jogi és politikai tanul-

mányokba merült. Eötvös épen akkor lépett a politikai es regényírói pályára. Trefort nyugtalan természete minden iránt érdeklődött, de leginkább nemzetgazdasági és társadalmi kérdésekkel foglalkozott. Lukács kétkedő és pessimista levén, ritkán osztozott barátjai álmodozásaiban, de néha a siker reménye nélkül is követte kezdeményezéseket s támogatta vállalatukat. Trefort haza érkeztén külföldi utazásából, sokszor panaszkolta, hogy mily kevéssé érdeklődnek nálunk a képzőművészet iránt s általában e tekintetben mily fejletlen ízlésünk. Azt nem remélhetni, hogy az állam tegyen valamit, tenni kell tehát társadalmi úton, egy művészeti egyesületet kell alapítani, műtárlatok rendezésével, megvásárolt képek kisorsolásával s műlapok kiosztásával föl kell ébreszteni a szunnyadó művészi érzéket, egyszersmind tért nyitva a fejlődő tehetségeknek. Trefort kezdeményezésére így alakult meg a magyar művészeti egyesület, mely csirája volt a mai képzőművészeti társulatnak. Lukács szóval és tettel sokat tett ez egyesület fölvirágzására. Tagokat, adományokat gyűjtött s maga is áldozott. E mellett a külföldi lapokat értesítette művészeti mozgalmainkról, s itt fejezte ki legelőször azt az óhaj-tást: vajha Eszterházy herceg Bécsből Pestre hozatná beeses képtárát, a mi egy pár évtized múlva csakugyan teljesült is.

Eötvös 1839-ben a párisi *Le livre des cent et un* mintájára *Árvízkönyvet* indítványozott, az 1838-diki árvízről sok kárt szenvedett Heckenast Gusztáv, kiadó-könyvárús, fölsegélésére. Lukács műfordítással támogatta e vállalatot, melyet Eötvös *Karthausija* oly népszerűvé tett. De még élénkebb részt vett egy negyedéves folyóirat megindításában, melyre Eötvös, Szalay és Trefort egyesültek. Irodalmunkban e század két első tizede óta épen nem hiányoztak az irodalmi és tudományos folyóiratok, sőt a hanyatló *Tudományos Gyűjtemény* pótlásául maga az akadémia indította meg a *Tudománytárt*. Azonban teljesen hiányoztak nálunk az Angol- és Franciaországban annyira kedvelt szemlék, melyek az élet és irodalom, a politika és tudomány kapcsolatának képviselői s mintegy közvetítők a szaktudomány és művelt közönség, a hazai és külföldi irodalom közt. Eötvösök előtt ez lebegett, nemcsak tartalom, hanem külalak tekintetében is. Azonban némiképp eltérve mintájoktól, legfőbb céljuk az volt, hogy a reform kérdéseit emelkedettebb és tudományosabb szempontból tárgyalják s az

európai eszmék áramlatát közvetítsék a magyar közönséggel. A negyedéves folyóiratot *Budapesti Szemlének* nevezték el s Heckenast vállalkozott kiadására, abban a reményben, hogy Eötvös azt talán épen oly népszerűvé fogja tenni, mint az *Árvízkönyvet*. A szerkesztők dolgozótársak után láttak s legelőször is Lukácsot kérték föl, a kiről tudták, hogy kedvelője a külföldi szemléknek, sok új könyvet olvas s ízlésénél és világos írásmódjánál fogva épen alkalmas essay-írónak. Lukács pessimista hajlama nem jósolt sikert a vállalatnak s nem is akart részt venni benne. Nem hitte, hogy a tisztán magyarul olvasó közönség tetszését megnyerjék a külföldi essay-k mintájára írt czikkek. Aztán elég írója sem lesz a folyóiratnak, négyen pedig legföljebb egy évig ha kitarthatják. Mind a mellett társai rábeszélésére hozzájuk csatlakozott s két essayt írt a megindítandó folyóirat számára. Jóslata azonban beteljesedett. A folyóiratnak oly kevés előfizetője volt, hogy a kiadó az első félév után, 1840 júliusában, megszüntette s így csak két kötet jelenhetett meg belőle. Tizennyolcz évnek kellett eltelnie, hogy ugyanazon czímmel újra föléledjen, br. Sina Simon, majd az akadémia támogatásával. A közönség most több részvétellel fordult hozzá, essay-író is több volt, bár ez irodalmi fajt a mai napig is sokkal kevesebben művelik, mintsem kellene. Lukácsot ott találjuk az újabb *Budapesti Szemle* dolgozótársai között is; szintén két nagyobb essayvel gazdagította tartalmát.

Az essay sem értekezés, sem kritika, de mindegyikből olvaszt magába annyit, a mennyit célja vagy alapeszméje megkíván. Valami közép a kisebb könyv és nagyobb hirlapi dolgozat között, leginkább az irodalmi forma erejével és hatóságával igyekszik föltüntetni a tudomány újabb haladását s jellemezni, ha kell bírálni, az irodalom újabb mozgalmait s legkitünőbb képviselőit. Eredetének szerény nevével fogva nem sokat ígérő és követelő, de nem egyszer több akar lenni kísérletnél. Formája szabad és változatos a tárgy természeté s az író céljai szerint, de mindig az előadás bizonyos komoly művészetét tartja szem előtt, mely különbözik a tudomány közönséges népszerűsítésétől. A legtöbbször újabb könyvet vagy könyveket vesz kiinduló pontúl s tartalmuk lényegét dolgozza föl világosabb és áttetszőbb alakban, mint azt magok a szerzők, a részletes fejtegetésnél fogva, tehették. Gyakran nem elégszik meg ennyivel; bírál s egészben vagy részben

véleményt véleménynyel állít szembe. Néha csak alkalmul vesz föl valamely újabban megjelent könyvet, hogy attól egészen függetlenül fejtse ki nézetét az illető tárgyról. Máskor levél- vagy okirat-gyűjteményeket ismertet, de úgy, hogy az illető kornak vagy egyénnek rajzát kíséri meg valamely legérdekesebbnek látszó szempontból. Nem egyszer függetlenül, minden új jelenségtől, de új szempontból kíséri meg valamely kérdés fejtegetését vagy korszak, egyén jellemzését, föltéve az olvasóról az előleges ismereteket. De hosszas volna előszámlálni az essay minden árnyalatát. Az angol és francia igen kedveli e műfajt, mint a tudomány egyik irodalmi formáját; a legkitünőbb írók is művelik, sőt a szaktudósok sem vetik meg, a művelt közönség pedig ily czikkek útján értesül a tudomány és irodalom újabb fejlődéséről. Innen, mást nem is említve, a francia *Revue des deux Mondes* s az angol *Edinburg Review* nagy népszerűsége egész Európában.

Lukács legtöbbször néhány új könyv alapján fejteget valamely tárgyat vagy kérdést, de folyvást bírálva a különböző véleményeket. Azonban van oly essaye is, mely egy új könyv tartalmának lényegét nagy vonásokban tárja az olvasó elé, vagy pedig könyvismertetéstől függetlenül terjeszti elő valamely kérdés újabb állását az európai irodalomban. A régebb és újabb *Budapesti Szemlé*ben megjelent dolgozatai leginkább essay-k, a *Tudománytár*ban és *Athenaeumban* közlöttek hajlanak az értekezések felé. Általában Lukács ereje inkább a szerkesztésben nyilatkozik, mint az előadás különösebb kellemében vagy a stíl kiváló hathatóságában. Jól érti, hogy mennyit és mit ölelhet föl dolgozatának terjedelméhez képest. Erős érzeke van a lényeges, a jellemző iránt. A részek arányosan emelkednek, a fejtegetés, világos, szabatos s oly kevéssé dagályos, mint száraz. Azonban néha küzdeni látszik a nyelvvel, kivált oly eszmék kifejezésében, a melyek körébe tartozó műszóink akkor még nem voltak megállapítva. Minden esetre Lukács a magyar essay-irodalom úttörői közé tartozik; majd mindenik essayje némi föltünést keltett, mert vagy oly kérdést tárgyalt, melylyel még senki sem foglalkozott irodalmunkban vagy az európai tudomány újabb fejlődését fejtegette s így folyvást hézagot pótol. Valóban e dolgozatok még maig sem veszítették el érdeküket s van köztök egy pár olyan, melynek tárgyáról azóta sem írt senki írónk közül bővebben és alaposabban.

Az állati magnetismus és viszonya a lélek- vagy kísértet-látáshoz című essayvel lépett föl először, mint oly tárgygyal, melylyel élénken foglalkozott akkor a külföldi irodalom. Társalgó termeinkben nem egyszer beszéltek róla s nekünk is meg voltak magnetikus látnokaink, betegeink és magnetisáló orvosaink. Lukácsot érdekelte a tárgy, megismerkedett irodalmával s észrevételeit a közönség elé tárta. Tudta, hogy oly kérdéshez fog, melyet meg nem fejthet, de tájékozni akarta magát és olvasóit. Ezért előadta és megbírálta mindazon hypothesiseket, melyeket az állati magnetismusra nézve eddig fölállítottak, s a szerinte legvalószínűbbet is bíráló és fejlesztő megjegyzésekkel kísérte. «Hátra van még — úgy mond — hogy az előadott magyarázatok viszonyos becséről nyilatkozzam, mert általános becsről vagy éppen teljes bizonyosságról itt szó sem lehet. A jelen s mindazzal rokon tárgyban a kritika tiszte arra szorúl, hogy azon megfejtési próbának adja az elsőséget a többiek fölött, mely a tapasztalás és észlelés által nyert legtöbb adatra alkalmazható. Az előadott magyarázatok közül ugyan egy sincs, mely ellen kifogásokat ne lehessen tenni vagy mely az állati magnetismus valamennyi jelenségeit kielégítőleg megfejténé s ha mi ezek közül egyiknek a többiek fölött elsőséget adunk, ennek czélja nem az, hogy további tudományos vizsgálódást fölöslegesnek állítsunk, hanem csak azon gyakorlati hasznot várjuk attól, hogy a tapasztalás által nyújtott adatok megítélhetését egyszerűsíti, minthogy az eléggé fölvilágosított tüneteményeket elmellőzhetvén, figyelmünket szorosán azokra fordíthatjuk, melyek még homályosabbak, magyarázatlanok s eligazodhatunk az iránt, ha vajon a hibát az eseteknek nem eléggé gondos észlelésében, nem eléggé lelkiismeretes közlésében vagy pedig a magyarázat hiányosságában kell-e keresnünk, s ha a körülmények ez utóbbit tennék hihe-tőbbé, meg kell ítélnünk, ha vajon további szemlélődés e tünetemények alapokairól az előbbi módosításával lehetne sikertreményleni vagy egészen új alaptól kell-e kiindulni valamennyi tünetemények megfejtésében?»

Lukács e módszert másnemű tanulmányaiban is követi, hol biztosabb alapon mozoghat. Kétkedő elméje soha sem indul ki előre elfogadott elvből, elfogulatlanúl bírálja mindenütt a különböző elveket és rendszereket s annak sem titkolja árnyoldalát, a melyhez leginkább hajlik. Elárulja, hogy

az igazság keresése előtte fontosabb, mint maga az igazság; mintegy előttünk tanul, gondolkozik és nyugszik meg valamilyen, ha ugyan megnyugszik. A *Büntető jogi teoriák* című tanulmánya is ilyen. Három kérdést fejteget, régibb és újabb munkák alapján. Honnan ered az állam joga, hogy büntessen? Mi célja a büntetésnek? Mily módok sikeresek e cél elérésére? Az első kérdést illetőleg, bírálat alá veszi az úgynevezett szerződési és védelmi elméleteket s mindkettőről kimutatja, hogy oly valamit akarnak bebizonyítani, a mi lehetetlen. Az állam büntető jogának kezdettől fogva mindenkitől való elismerése, oly erkölcsi tény, mely önmagát igazolja, különben a büntető jog eredetének kérdése összevág az állam és jog eszméivel, melyek együtt születtek, fejlődtek s egymást táplálják. A második kérdésre, hogy mi a célja a büntetésnek, szintén az igazság és haszon elveinek bírálatával felel, melyeknek elsejét Kant állította föl, másodikát pedig Bentham. Inkább a Bentham elvét fogadja el, mint a Kantét, de némely módosításokkal, melyeket nem tart az elv lényegével ellenkezőknek. A harmadik kérdésre nézve, hogy mily eszközök sikeresek a cél elérésére, szintén bírálat alá veszi a különböző büntetőjogi rendszereket: a bosszúállási, a kárpótlási, megelőzési, javítási, intési rendszereket s úgy hiszi, hogy mindenikben rejlik valami része az igazságnak, de egyszersmind a tévedésnek is, tudniillik, hogy a célra vezető utakat magával a céllal cserélik föl. A közhasznót s az ezzel kapcsolatos közbátorságot csak úgy érhetni el, ha a büntető hatalom a körülmények szerint mindazon módokat fölhasználja, melyek célszerűeknek mutatkoznak. Ezért a különféle rendszerek közül, a viszonyokhoz, a bűn neméhez, a bűnös egyéni jelleméhez képest, hol egyik, hol másik kitünőbb figyelemre méltó, de bármelyiket kizárni, a közjó és haszon tetemes csorbítása nélkül, nem lehet. Így kibékítve a különböző rendszereket, a büntetésnek mértékét és nemeit tárgyalja, leginkább Bentham nézeteihez csatlakozva, s azoknak némely hézagait pótolva. A büntetés nemei közt a halálbüntetéssel bővebben foglalkozik, elősorolja a mellette és ellene szóló okokat, s bár eltörlését óhajtja, kétkedő és aggályos természetéhez híven, abban állapodik meg, hogy ha nem törölhetni is el egészen, csak kevés esetre kell szorítani.

E tanulmány a kor mozgalmainak volt szülőtte s egyszersmind a korra is kívánt hatni. Büntető törvénykönyvünk

reformját mind hangosabban követelte a közvélemény s az 1840-diki országgyűlés már bizottságot is küldött ki egy új büntető törvénykönyv és fogház-javítási terv kidolgozására. Az akadémia ugyanekkor következő pályakérdést tűzött ki: «Határozassék meg a büntetés értelme és célja, adassanak elő annak biztos elvei és ezekhez alkalmazható nemei, fejtessek meg, találhat-e köztök helyet a halálbüntetés és mely esetekben; mily sikerrel gyakoroltatott ez a régi és újabb népeknél, különösen hazánkban.» Lukács nem pályázott az akadémiai díjra, melyet Szemere Bertalan nyert el s még a pályadíj odaitélése előtt adta ki tanulmányát, mert szükségesnek tartotta, hogy minél több oldalról világíttassék meg e kérdés irodalmunkban, s reformmozgalmunk minél több eszmei tartalmat nyerjen. Nem elégedett meg a büntető elméletek ismeretével és bírálatával, a fogházjavítást is tanulmánya tárgyává tette. Br. Eötvös Józseffel szövetkezve, 1842-ben egy terjedelmes röpiratot írt és adott ki. *) E röpirat azon elvekből indul ki, melyeket Lukács már tanulmányában kifejtett s fogházaink állapotját tárgyalva, bőven ismerteti a külföldi javítási kísérleteket, különösen a pænitentiarusi rendszer kifejlődését s mint ennek híve, kettős kiágazása között, a hallgató rendszer mellett foglal állást, szemben a magánrendszerrel. Úgy látszik, hogy mindaz, a mi e röpiratban a büntetőjogi elméletekről szól, a Lukács munkája, valamint az adatok összegyűjtése is, ellenben fogházaink állapotának bírálata s a hallgató rendszernek fényes dialektikája Eötvöstől származik.

Ily, a kor kérdésével kapcsolatos tanulmányai Lukácsnak még a következők: *A városok szerkezete külföldön. Néhány szó a socialismusról. Néhány eszme az egyesületi-jog körül.* Az elsőben a külföldi városok szervezetével ismerteti meg a magyar közöniséget, épen akkor, a midőn a városok rendezésével kezd foglalkozni a közvélemény s nemsokára az országgyűlés is. A második, a melyet az akadémiában olvasott föl, nem sokkal megválasztása után, szerény czíme mellett is először tárgyalja irodalmunkban behatóan, bár röviden, a socialismus elméleteit, azzal a tárgyilagos és kételkedő módszerrel, mely annyira sajátosága volt. A harmadik tulajdonkép egy hosszabb levél, melyet Bajzá-

---

*) *Fogházjavítás.* Írták br. Eötvös József és Lukács Móricz. Pest, 1842. Heckenast.

hoz, a Nemzeti kör *Ellenőr* című és Lipcsében megjelent ellenzéki almanachjának szerkesztőjéhez intézett. Mentegeti magát, hogy nagyobb dolgot nem küldhet, de nem akarván kimaradni az almanach írói közül, levél alakján mond el egyet-mást az egyesületi jogról, melyet az Apponyi-kormány szabályozni akar. Kiemeli e jog fontosságát, különösen hazánkban, midőn a társadalom kénytelen az egyesülés terén sok olyat megtenni, a mit a kormánynak kellene. Nem tartja szükségesnek, sőt veszélyesnek a szabályozást, midőn a kormány felügyeleti jogánál fogva megszüntethet minden visszaélést e téren is.

De írt Lukács tisztán irodalmi és tudományos essayeket is. Még a negyvenes években sikerrel ismertette a *Tudománytárban* Guizotnak *Histoire générale de la civilisation en Europe* híres munkáját, *Az újabb polgárisodás elemei Európában a római birodalom bukása után* cím alatt. Ez az egyetlen essayi között, mely megelégszik az ismertetett könyv fő eszméinek visszatükrözésével és tartózkodik minden bírálattól. Kár, hogy Guizot munkájának csak néhány szakaszát öleli föl, s bár ígéri a folytatást, de abban hagyja. Nem ily csonka s általában más-nemű két utolsó essayje: *A román nyelvek átalakulása; Róma régi történeteinek hitelessége és eredete*. Lukács a forradalom után több évet töltött külföldön, beutazta Olasz- Spanyol- és Franciaországot s mindkét tanulmányra úti élményeiből merítette a tárgyat. Fiatal kora óta kedvenc tanulmánya volt a francia, olasz és spanyol nyelv és irodalom s most e nemzetek földjén élve, a tájszólásokat is kezdte tanulmányozni s egyszersmind olvasgatta Raynouard, Sismondi, Schlegel A. V., Diez idevágó munkáit. Azonban tanulmányai eredményét bajosan bocsátotta volna közre, ha erre a körülmények nem kényszerítik. Lukácsot még folyvást nem becsvágy vezette az írói pályán, csak ismeretszerzést és élvezetet keresett tanulmányaiban s vagy barátai unszolására vagy valamely külső körülmény nyomására volt szükség, hogy megírja azt, a mivel épen foglalkozott. Most is így történt. Az akadémia 1858-ban új szervezetet nyervén, Lukács a történeti és jogtudományi osztályból a nyelv- és széptudományi osztályba tétetett át s egyszersmind ez osztály tiszteleti tagjává is választatott. Itt is fölolvassal akarván székét elfoglalni, a romanistika körében tett újabb tanulmányait dolgozta föl székfoglalóvá. A román nyelvek alakulásának műfolyamát tünteti föl e dolgozat, mind

történeti, mind nyelvészeti szempontból, az újabb nyelvhasználati módszer segítségével; irodalmunk egyik hézagát töltötte be és tölti máig is.

Róma régi történelméről írt essayje, Rómában töltött napjainak emléke. Útazásai közben kétszer tartózkodott huzamosabb ideig Rómában, s környezve egy nagyszerű múlt emlékeitől, maga is visszafordult kora ifjúsága tanulmányaihoz, melyektől későbbi éveiben elvonták a kor égető kérdéseivel szorosabb kapcsolatban álló tanulmányok. Most különös érdeket talált abban, hogy Róma történelmét a hely színén tanulja s róla a Capitolium halmain, a Forum romanum oszlopai és diadalívei között elmélkedjék. Olvasmányait és tanulmányait folytatta Rómából távozása után is, s midőn haza jött, Csengety fölszólítására földolgozta a *Budapesti Szemle* számára. Ez tartalmilag és formailag legjelesebb essayje. Világosan s az érdeket folyvást fokozva tárja az olvasó elé a kérdés leglényegesebb pontjait, biztosan csoportosítja a tényeket és véleményeket és stílje is sokkal elevenebb. Vizsgálja Róma legrégebb történelmének forrásait, külső és belső hitelességeket; előadja példákkal világosítva, hogy, különösen a királyok korszakában, lépten-nyomon oly adatokra találunk, melyek vagy lehetetlenek vagy egymással egyenes ellenmondásban vannak vagy merő képtelenségek. A köztársaság régebb történelmében már nincsenek oly sokfelé ágazó eltérések, oly kiáltó és szembezőkő képtelenségek s betölthetlen hézagok. Nem lépünk ugyan még történelmi térre, de közeledünk feléje; mind a mellett itt is elég sok még az ellenmondás, csodás tény és chronologiai zavar. Így tájékozva olvasóit a kérdés lényegéről, megismerteti egyszersmind azon hypothesisokkal, melyeket régebb és újabb írók Róma régi történelme anyagának származására nézve fölállítottak. Perizonius és Niebuhr régi elveszett népkölteményekből származtatják, — Schlegel, Dahlman és mások, görög regényírók koholmányaiából; Schwegler és ő előtte, habár csak homályosan kifejtve és következetes alkalmazás nélkül, Vico regé alakba öltöztetett hypothesisokból vagy ætiologiai és etymologiai mythosokból; és végre Lewis közönséges értelemben vett szóbeli hagyományból s ennek természetes átalakulásából. Már most az a kérdés, vajon a vitatkozó tudósok közül melyiknek van igaza? Lukács híven kétkedő, s ha lehet, egyeztető természetéhez, nem haboz kimondani, hogy mindenkinek, s

egyiknek sem. Mindenik helyesen jelöli ki a hagyományos történelem egy-egy forrását, de tévednek abban, hogy mindenik a maga kedvencz forrásából származtatja, ha nem is kirekesztőleg, de kiválóan az egész anyagot. Lukács azt hiszi, hogy mindez elemek lényeges befolyással voltak Róma legrégibb történelmének alakulására, legfeljebb az arány, a több vagy kevesebbség körül foroghat a kérdés, de ennek meghatározása épen oly nehéz, mondhatni lehetetlen, mint a korszak való eseményeinek tudományos rekonstruálása.

E tárgyról is Lukács tanulmánya az egyetlen dolgozat irodalmunkban s még mennyi hézagot töltött volna be, ha a negyvenes évek elejétől fogva egész haláláig, folyvást irodalmunk ez ágát műveli, de épen oly hamar búcsút mondott az essay-írásnak, mint elébb a műfordításnak s egy pár évig egészen a hirlapírásra adta magát. Munkássága körét változtatva, azt hitte, hogy az újabbal többet használhat a közügyeknek; személyes becsvágyával keveset gondolt.

III.

A negyvenes évek elején a magyar hirlapirodalom kezdett fölszendülni. Eddig inkább csak tényeket, híreket jegyzett föl, most megkísérelte bírálni is a tényeket s elmélkedni rólok. A mi az irodalomban Kazinczy óta megszokássá vált, a politikai élet nyilvánulásaiban is megkezdődött. Széchenyi röpiratait, a censura enyhültével, Kossuth *Pesti Hirlapja* követte radicalisabb iránynyal, ellenzéki szellemben. A kormány is kilépett a küzdőhomokra, hogy védje czélzatait, mérsékelje a reformvágyak rohamosságát s a *Világ* czimű lapot alapította, melynek gr. Dessewffy Aurél volt a lelke. Széchenyi, a ki egyik párthoz sem tartozott, de hatni akart mindkettőre, a régi *Jelenkorban* többször hallatta szavát. Majd 1843 nyarán Szalay vette át a *Pesti Hirlapot* s néhány társával, a kik közt br. Eötvös volt a legkiválóbb, a felelős kormány és parlamenti összpontosítás zászlóját tűzte ki. A politikai élet mind inkább élénkült s a lapok eszméi és vitái visszhangzottak a casinók, megyék s az 1843-ban megnyílt országgyűlés termeiben.

Lukács e lapok egyikéhez sem csatlakozott, bár mozgalmukat nagy figyelemmel és részvétellel kísérte. Ellenzéki volt,

de nem heves pártember s egyet-mást nem kedvelt a *Pesti Hirlap*ban. Gr. Dessewffy Aurél legjobb barátjai közé tartozott, bámulta nagy tehetségét, de elválasztotta tőle ellenzéki álláspontja. Gr. Széchenyi iránt a legmélyebb tisztelettel viseltetett, de sajnálta elszigeteltségét, s nem osztozott mind azon vádakban, melyekkel Széchenyi Kossuthot s az akkori ellenzékot megtámadta. Szalay, Eötvös és Trefort barátjai és oly író-társai voltak, kiknek irodalmi és társadalmi kezdeményeiben mind eddig híven részt vett, de politikai sikerökben kétkedett; merész álmodozóknak nézte őket, kik vagy kudarczot vallanak, vagy ha nem, megbénítják az ellenzékot, a mit épen nem tartott óhajtanónak. Különben sem érzett magában elég hajlamot és erőt, hogy bármely lap vezérczikkirójaként szerepeljen. Sokkal tárgyilagosabb és kétkedőbb természetű volt, mintsem megférhetett volna a pártlapok szerkesztőivel; sokkal inkább szerette a békét, mintsem heves polemikába bocsátkozzék oly férfiakkal, kiket a magánéletben tisztelt vagy szeretett; gyöngye egészsége sem bírhatta volna ki a folytonos munkát és izgatottságot.

Azonban volt hirlapirodalmunkban egy tér, melyet alig foglalt el valaki, melyről Lukács méltán hihette, hogy rátermett: a magyar viszonyok ismertetése a külföldi sajtóban s rágalmozott nemzetünk védelme. Az angol és francia lapok nem igen foglalkoztak politikai mozgalmainkkal, de a németek tudomást vettek rólok, különösen az augsburgi *Allgemeine Zeitung*. E lap nagyon el volt terjedve Német- és Magyarországon egyaránt, sőt Magyarországon más külföldi politikai lapot nem is olvashatott a közönség, mert a kormány csak ennek engedélyezte a postaszállítást s legfeljebb egy-egy előkelő casino vagy egyén kedvéért tett kivételt az általános szabály alól. Bécsnek még nem volt politikai hirlapirodalma s a magyar lapok szerkesztői leginkább az *Allgemeine Zeitung*ból merítették külföldi híreiket; nagy kegynek tűnt föl, midőn egy pár lapnak megengedte a cancellária a *Journal des Débats* járathatását is. Az *Allgemeine Zeitung* a kormány pártfogását azzal hálálta meg, hogy kimélettel viseltetett a monarchia ügyei iránt s örömet közölte a Metternich sajtó-irodájában készült értesítéseket, melyek nem igen kedvező színben tüntették föl a magyar viszonyokat s még a ferdítéstől sem riadtak vissza. Föltűnő volt, különösen a panszláv törekvések legyezgetése s az erdélyi

szászok túlságos pártfogása. Pulszky Ferencz külföldi útazásában megismerkedvén Kolbbal, a lap szerkesztőjével, reá vette őt, hogy a magyar viszonyokat illetőleg, tőle is vegyen föl egy pár helyreigazító közleményt. Kolb ezt annyival inkább megtette, mert magyarországi előfizetőinek száma fogyni kezdett; nem egy hazafi megsokallta a lap magyar-ellenes irányát s főlhagyott vele, kivált a midőn hirlapirodalmunk fölzsendülésével már a magyar lapokból is bőven értesülhetett az európai eseményekről. Lukácsot megörvendeztette Pulszky kísérlete s látva, hogy bizonyos föltételek alatt bejuthatni ez annyira olvasott lapba, följajánlotta a szerkesztőnek szolgálatát, a ki azt elfogadta. Két évig, 1843 áprilistól egész 1844 november 4-ig, folyvást, havonként két-három czikket lehetett olvasni tőle a fölapban vagy mellékletében. Nemcsak koronként egy-egy kérdésben, hanem rendszeresen s minden oldalról ismertette viszonyainkat. A szerkesztő egyetlen czikkét sem utasította vissza; becsülte mérsékletét, tapintatát, de azért folyvást, mintegy párhuzamosan kiadta a bécsi sajtóosztály és mások közleményeit is, melyek gyanusították vagy eltorzították Magyarország törekvéseit. Egyszóval, némi semlegességet látszott tanúsítani, engedte, hogy mindkét fél kibeszélhesse magát, bár rokonszenve nem felénk hajolt. De Lukács munkássága ily körülmények között is használt hazájának, mert felköltötte Németország érdekeltségét, nem egy rágalmat utasított vissza, nem egy előítéletet oszlatott el.

Lukács kitünően töltötte be helyét s oldotta meg föladatát. Sok oly tulajdonság volt benne, mely képesítette erre. Jól irt németül, irodalmi és politikai műveltsége fölü emelkedett a közönséges színvonalon, bizalmas ismeretség vagy éppen baráti viszony füzte a magyar közélet kiválóbb képviselőihez, mint szívesen fogadott vendég látogatta az úri és polgári szalonokat. Egyszóval tájékozhatta magát mindenről, a miről írni akart. Ide járult jó modora, tárgyilagosságra törekvése, mely megőrizte a szenvedélyes kitérésektől. Fortiter in re, svaviter in modo, volt a jelszava. Tudta, hogy a bécsi kormány egyenes megtámadása lehetetlenné teszi helyzetét a lapnál. Ezért került ezt s megelégedett azzal, hogy nemzete törekvéseit minél tisztább világításban tüntesse föl s a hamis tényeket és fölfogásokat minél meggyőzőbb módon czáfolja meg. A többségben levő ellenzék levén a nemzeti köznélemény kifejezése, Lukács

is ennek tolmácsa volt, de nagy kimélettel viseltetett a kormány s az úgynevezett conservatív párt iránt, annyival inkább, mert ez a reformok iránt hajlamot mutatott. Ahhoz az eszméhez, melyet első cikkében kifejezett, hű maradt mindvégig s az vörös fonalként húzódik át összes közleményein. «Azon szerény kéréssel lehetne talán — úgy mond — a német lapoknak magyarországi tudósítóihoz fordulni és pedig nem minden ok nélkül, hogy ők a magyar viszonyoknak miért fordítják különösen, sőt majdnem kizáróan mindig csak a «partie hon-teuse»-ét kifelé, miért tálnak föl a külföldnek különös kedvteléssel és kárörömmel minden jelentékeny és jelentéktelen botrányt, történet legyen akár a színházban, akár az országgyűlésen és miért ignorálják az örvendetes haladásnak, a politikai fölvilágosodásnak és igazi szabadelvűségnek gyakori jelenségeit, a magyar nemességnek egy évtized óta kitartással folytatott küzdelmét saját kiváltságai ellen, mely a kiváltságos osztályok történetében bizonyára ritka, ha ugyan nem páratlan tünemény?»

A haladás és szabadelvűség jeleire mutatni, a középkori intézmények átalakítását célzó irányt ismertetni, mely mindinkább áthatja egész Magyarországot, volt közleményeinek legfőbb célja. Bizonyos önérzettel hirdeti, hogy hazánkban érdekes színjáték van folyamatban, mely általános emberi érdekeltséget kelthet. Más európai államoknak modern intézményei és társadalmi viszonyai, a nemesség kizárólagos kiváltságainak megszüntetése, a törvények előtti egyenlőség, mind oly intézkedések, melyek részint a trónoktól, részint a néptől indultak ki; Magyarországon a viszonyoknak ez az átalakulása más irányt látszik venni, egészen különböző elemek közreműködésével. A középkornak feudális és aristokratikus intézményei nálunk a felülről jött támadásoknak ellentállottak, alulról pedig nem voltak támadásoknak kitéve; most az a föladat vár megoldásra, hogy ez az átalakulás békés fejlődés útján, történeti alapon, erőszakos fölforgatás és egy felsőbb vagy külső hatalom önkényes beavatkozása nélkül, az uralkodó kiváltságos elemekből magától fejlődjék ki. Ezért részletesen ismerteti a megnyitandó (1843) országgyűlésre küldött megyei követek utasításait, mindenütt kiemelve a szabadelvű eszmék folytonos fejlődését; majd jellemzi a megnyílt országgyűlés főbb vezetőit és szónokait, rajzolja a reformtörekvéseket, közli

a vitákat egyes kérdésekben, kivált azokat, melyek az ország átalakulását célozzák. Ez országgyűlésnek, kezdettől végéig, hübb képét találjuk meg Lukács közleményeiben, mint az akkori magyar lapokban. De e mellett egyébről sem feledkezik meg. Ismerteti társadalmi és irodalmi mozgalmainkat; az akadémia ismertetésének egész cikket szentel s két ízben is vázolja nagy vonásokban a magyar irodalom történelmét. Legtöbbet foglalkozik a magyar nyelv ügyével. Az 1843. országgyűlés folytatni és befejezni törekedett azon intézkedéseket, melyek szerint nyelvünk, a holt latin helyett, a törvényhozás, törvénykezés és közigazgatás minden ágában elfoglalja az őt megillető helyet. A panszláv és szász izgatók, sőt a bécsi sajtóiroda levelezői is ez irányt támadták meg leginkább a külföldi lapokban, magában az *Allgemeine Zeitung*ban is; Lukács, valahányszor csak szerét tehette, szintén e támadások ellen lépett föl legerélyesebben, a történelem, statisztika, politikai szükségesség és logika fegyvereivel ostromolva az elméleti képtelenségeket s nagyszámú tényekkel czáfolva a rágalmakat. Mind a mellett itt is óvakodott minden túlzástól, heve sem ragadta el, csak tolla vált élesebbé.

Ugyanez időtájt egy más német nyelvű folyóiratban is igyekezett Lukács fölvilágosítani a külföldet viszonyainkról, *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* című évnegyedes szemlében. Ez Lipszében jelent meg, Wigand György kiadásában, Henszlmann Imre alapította, a ki a kiadóval baráti, sőt rokoni viszonyban állott. Henszlmann azt hitte, hogy nem elég kisebb cikkekből ismertetni viszonyainkat, a nagyobb értekezések, essay-k inkább megteszik a szolgálatot, kivált ha oly folyóiratba írunk, melyről egészen magunk rendelkezünk. Most a külföldi lapok szerkesztőinek jóakarátára van utalva a magyar író, ha hazája érdekét akarja szolgálni, mindig feszélyezve érzi magát s nem írhat kedve szerint. Így indúlt meg e magyar német szemle, melyet előbb névtelenül, majd névvel maga Henszlmann szerkesztett s melynek fő dolgozótársai maga a szerkesztő, Pulszky, Lukács, Trefort és Csengery voltak. Számos névtelen cikk is jelent meg benne, sőt némely magyar lapból fordításban átvett közlemény is. Azonban csak négy kötet jelent meg belőle s 1847 elején megszűnt. Se benn az országban, se künn nem találkozott elég előfizetője; Wigand nem akart áldozni a magából, pedig egy ily folyóirat alapítása

pénzbe kerül s csak idővel fizeti ki magát. Társadalmi úton talán össze lehetett volna szerezni a szükséges összeget, de senki sem indult meg benne. Lukácsnak két czikke jelent meg itt. Az első *Magyarország úrbéri törvényeiről s e törvények keletkezéséről* szól s több, mint a mennyit czíme ígér. A magyar jobbágyság egész történelmének rajza az; a régibb időt néhány nagy vonással, az újabbat pedig részletesen tünteti föl; kimutatja, hogy az 1832—36-diki országgyűlés mennyit könnyített a jobbágy sorsán s még többet tesz vala, ha a kormány támogatja; ismerteti az 1839—40-diki országgyűlés eredményeit, melyek között legnevezetesebb a jobbágytelek örökös megváltatása; elősorolja mindazon törekvéseket a jogegyenlőség felé, melyek a sajtóban, megyében s a megnyílt országgyűlésen oly élénken nyilatkoznak. Mindezt, a mint maga megvallja, czáfolatúl írta azon német írók vádjaira, kik szerint a magyar ellenzéknek fogalma sincs a szabadelvűségről, mert egész szabadelvűsége abban áll, hogy a kormánynak vakon ellene szegül, legüdvösebb intézkedéseit is gyanúsítja, hangzatos szabadelvű phrasisokat penget, ugyan akkor a polgárt és jobbágyot elnyomja s a nemesség örök gyámsága alatt tartja. A másik cikk *Magyarország jelene és jövője* címét viseli s két, Magyarországra vonatkozó röpirat bírálata. Az első röpiratot állítólag egy magyar, gr. L. írta, a ki igen szomorúnak látja Magyarország jelenét, mert külföldről beszivárgott abstract eszmék és jelszavak után indul a közvélemény s a csekély birtokúak többsége a nagyobb birtokosokra erőszakolja határozatait, nem törődve a földíratí fekvéssel s azon szereppel és politikai helyzettel, mely a világot mozgató elvek között majdan elkerülhetetlen összeütközés alkalmával Magyarországnak jutni fog. A másik röpirat, Berg Farkastól, Magyarország jövőjével foglalkozik s megjósolja, hogy Magyarország az európai hatalmak összeütközése alkalmával német tartományná vagy orosz gyarmattá fog válni. Lukács ostromolta e pessimista nézeteket, az alapúl szolgáló tényeket és következtetéseket való értékökre szállította le és a Magyarország jövőjébe vetett hitet erősíteni igyekezett.

A külföldi sajtóban kifejtett munkássága a főváros politikai és irodalmi köreiben nagy méltánylással találkozott ugyan, de egy pár igen is lelkes honfitársa gáncsait és gyanúsítását ő sem kerülhette el. A *Világ* és *Jelenkor* a *Vierteljahrs-*

schrift programját még a folyóirat megjelenése előtt megtámadták. Sajnálkoztak, hogy magyar írók németül írnak és a következő dilemmával fordultak ellenök: vagy jeles vagy nem jeles cikkek fognak tőlök megjelenni; az első esetben a helyett, hogy a magyar irodalmat gazdagítanak, az idegenek tesznek szolgálatot; a második esetben a magyar irodalomra csak szégyent hoznak az irodalom terén. Még ma is hallhatjuk néha, hasonló esetekben, e furcsa okoskodást, mely mellőzve az indokot és czélt, tudniillik az idegen közönség fölvilágosítását, úgy állítja föl a kérdést, mintha arról volna a szó, hogy a magyar író idegen nyelvű íróvá váljék. A második támadás az *Athenaeumban* jelent meg egy pár névtelen írótól, a kik hibáztatták Lukácsot a *Vierteljahrschrift*ben megjelent cikkének egy pár helyéért s gyanúsították a vállalat íróit, hogy csak azért váltak német írókká, mert ezeket jobban fizetik a kiadók, mint a magyarokat. Lukács magában az *Athenaeumban* felelt a bírálatra s kimutatta, hogy a gáncsoskodó megjegyzések félreértésből származnak, a gyanúsításra nézve pedig a következőkép nyilatkozott: «Magyar dolgozataimért gyakran nem kérve is, igen tetemes, becsöket jóval fölülmuló írói díjakat nyertem s el is fogadtam, mert ezt becsületes és díszes keresetnek tartom, de német cikkeimért a vállalatnak eleinte bizonytalan sikere miatt egy fillért sem követeltem, s nem is kaptam».

E két s a következő három év alatt, melyekben kizáróan politikával foglalkozott, mind szorosb viszonyba lépett a magyar politika vezérférfiaival. Néhányan azelőtt jó ismerősei vagy épen barátai voltak. Most újak járultak a régiékhöz s a régié barátsága megerősödött. Ekkor fogadták barátságukba Deák, br. Wesselényi, Klauzál; ekkor ismerkedett meg közelebbről gr. Széchenyi Istvánnal, gr. Batthyány Lajossal és Kossuthtal. Úgy tekintették őt, mint a nemzeti ügy fő képviselőjét a külföldi sajtóban s a legszivesebb előzékenységgel viseltettek iránta. Különösen az ellenzék igyekezett őt magához csatolni, meghívta értekezleteibe s állandó bizottsága tagjául kérte föl. Lukács soha sem volt tevékenyebb és jobb kedvű, mint ez években, de kivéve külföldön megjelent cikkeit, épen nem szerepelt a közönség előtt. Nem szólalt föl a megyegyűléseken, nem járt követség után s a magyar sajtó küzdelmeiben sem vett részt. Megelégedett az értekezleti és bizottsági tevékenységgel s örömet eljárt a vezérférfiak szalonjaiba, hol gr. Batthyány

Lajosné, gr. Károlyi Györgyné különösen kedvelték. Azonban az értekezleti és bizottsági ülésekben sem igen volt kezdeményező, szerénysége és kétkedő természete visszatartották itt is a szerepléstől, bár bíráló észrevételeit figyelemmel hallgatták. Mindamellett így sem kerülhetett el némi összeütközést, mely hamar elsimult ugyan, de azért élénk világot vet kényes becsületézésére. Ezt ő maga beszélte el 1853-ban Szemerének, midőn Párisban meglátogatta. Szemere a következőket jegyezte *Naplójába*.*)

«Pesten volt egy ellenzéki bizottság, annak elnöke Battyány Lajos, ki, midőn eltávozott, hol egyik, hol másik tagnak adta az elnökséget. Egyszer, mondja Lukács, nekem adta át. Épen akkor volt czélban a védegyleti beszédeket külföldön kinyomatni. Kossuth elküldte a maga hosszú beszédét (mely Lipcsében, 1847-ben *Actenstücke des ungar. Schutzvereines* cím alatt megjelent), a legrészletesebben kidolgozva és oda írta, hogy a kiadók egyes állításokért és adatokért nem állhatnak jót, mert a beszédet csak emlékezet és gyors jegyzetek után kénytelenek összeszerkeszteni... Ez ellen a bizottság, melynek ő is tagja volt, nem tőn kifogást. Azt gondolták, nem bizik állításaiban, sem adatainak helyességében, tehát ösvényt akar magának nyitva tartani, azoknak megtagadhatására. De még e beszédhez egy becstelenítő jegyzést ragasztott Augusz, akkor conservatív alispán ellen és alájegyezte: a kiadók. Erre én azt írtam neki, hogy a jegyzés olyan személyességi, hogy azt az ő, Lukács, s a távollévő tagok nevében is alá nem írhatja, hanem vagy ki kell maradnia vagy az író jegyezze alá. Erre Kossuth nekem oly választ adott, melyben mintegy bátorságomat látszék kétségbe vonni, azonban az alternatívából nem azt választá, hogy ő írja alá, hanem, hogy hagyassék ki. Én őt provokálni akartam válaszáért, de Teleki Laczi azt minden erejéből hátráltatta.»

Az ellenzék végre 1848-ban győzött, Magyarország alkotmánya átalakult s független felelős kormány neveztetett ki. A közlelkesülés Lukácsot is magával ragadta s örömet vallotta be régi barátjának, Eötvösnek, Szalaynak és Trefortnak, a kiktől a parlamenti összpontosítás kérdésében elszakadt, hogy

---

*) Szemere B. *összegyűjtött munkái. I. k. Naplóm a száműzetésben.* Pest, 1869. 182. l.

nekik volt igazok, ime Kossuth is kényszerült átvenni programjokat, melynek teljesülését eddig csak a messze jövőben remélte. Földmivelési, ipar- és kereskedelmi miniszternek Klauzál Gábor, államtitkárnak pedig Trefort neveztetett ki. Mindketten fölszólították Lukácsot, hogy fogadja el miniszteriumokban az elnöki titkárságot minisztertanácsosi ranggal. Lukács sokáig vonakodott, mentegetőzött anyja betegeskedésével s saját rossz egészségével és e szakbeli készültsége hiányossával. De barátai folyvást ostromolták. Előadták, hogy éppen azoknak kell hivatalt vállalniok, ha önmegtagadással is, a kik eddig az ellenzék soraiban küzdöttek; hogy mily kevés az oly tisztviselő, a ki a közönséges színvonalon felül emelkedik, ő bizonyára készültebb bárkinél s a hiányokat a gyakorlatban könnyen pótolhatja; hogy az új alkotmány meggyökereztetése leginkább a kormány közegeinek súlyától függ s neki elvtársai-ban barátait is kötelessége támogatni, a kik éppen úgy szeretik őt, mint becsülik tehetségét. Lukács végre engedett s elvállalta a följánlott hivatalt. Buzgón és lelkiismeretesen töltötte be helyét. Trefort, a ki minden nap tanúja volt munkásságának, így nyilatkozik róla: «Kevés ember felelt meg 1848-ban a benne helyezett várakozásnak oly mértékben, mint Lukács Móricz. Pontos, lelkiismeretes, szorgalmas, mindenki iránt előzékeny, szeretetre méltó tisztviselő volt. Szabatosan, gyorsan s alaposan dolgozott s ha az 1849-ki események nem jönek közbe s Magyarország az 1848-ki alapokon fejlődhetett volna, Lukács a legkitünőbb tisztviselő lett s maradt volna, mert nemcsak gépies ügyességgel vezette a reá bízott osztályt, hanem tanulmányozta és ismerte volna itthon és külföldön a hozzá tartozó szakokat.*)

Az idők nehezültek; 1848 szeptemberében az első miniszterium megszűnt, a második nem tudott létre jöni. Klauzál a magánéletbe vonult, Trefort pedig Lamberg meggyilkoltatása után oda hagyta hivatalát és külföldre menekült. Lukács egész 1848 végéig megmaradt hivatalában. Kossuth elnöklete alatt a honvédelmi bizottság vévén át a kormányt, a lelépett miniszterek helyett az államtitkárokat hívta meg a kormány a bizottságba, a kereskedelmi miniszteriumból Lukácsot, kit egyszer-

---

*) *A magyar tudományos akadémia évkönyvei. Emlékbeszéd Lukács Móricz felett.* Tizenhatodik kötet. Buda-Pest, 1882. 25. l.

smind, mint helyettes államtitkárt, a miniszterium vezetésével bízott meg. Az akkori háborús időben a tárca kevés dolgot adott, úgy a hivatalban, mint a bizottság üléseiben s így szereplése jelentéktelen volt, de most még közelebb láthatta és észlelhette az események folyamát, a kormány beléletét, mint előbbi hivatalos állásában. Ha naplót vezet, éles látása, nyugodt ítélete sok becses adalékkal gazdagítja a forradalom kezdetének történelmét. De Lukács nem gondolt erre. Hazafiúi aggodalmak mellett családi aggodalmak is dúlták kedélyét. Hivatalában a beteg haza sorsa fölött virrasztott, otthon beteg anyját ápolta s pessimista hajlamai inkább erőt vettek rajta, mint valaha. Windischgrätz hadserege a fővároshoz közeledett, a kormány elmenekült; Lukács Pesten maradt, nem követte a kormányt Debreczenbe, sem hadseregünket a csatatérre. «E tényt pirulás nélkül constatálhatom — mond önéletrajzi töredékében — mert nem gyávaság, nem a haza és szabadság ügye iránti részvétlenség tartóztatott vissza, hanem egy szent kötelesség. Hetvenedik évét túlhaladt anyám már egy évnél tovább, súlyos gyógyíthatatlan betegségben, önerejéből meg sem mozdulhatva, feküdt halálos ágyához szegezve. Özvegy volt, én egyetlen gyermeke, egyetlen támasza. Hagyhattam-e szülőmet magára vagy idegenek, cselédek gondjaira egy városban, melyet az ellenség készült megszállani». Vannak brutusi lelkek, a kik azt mondják, hogy a hazát mindenképp fölött kell szeretni; én nem restellem bevallani, hogy anyámat jobban szerettem a hazánál. Életemet kész lettem volna, ha meggyőződésből nem, becsületézésből hazámért fölláldozni, anyámat nem». Lukács el volt készülve, hogy gyanúsítani és rágalmazni fogják. Azonban csalódott; körülményeit mindenki ismerte és senki sem magyarázta félre Pesten maradását, sőt a midőn a kormány Debreczenből újra visszatért Pestre, gr. Batthyány Kázmér, külügyi és kereskedelmi miniszter, ismét megkínálta őt Klauzál mellett elfoglalt előbbi állásával, mit ő azonban megköszönve el nem fogadhatott, okát adva, hogy míg a háború tart, a kormánynak egy helyben maradása nem levén biztos, újra kénytelen lehetne hivatalos kötelességét egy még szentebbnek fölláldozni.

Így élte át, anyja betegága mellett, az egész forradalmat, s a rá következő két évet, 1851 derekáig, midőn anyja meghalt. Egyedül maradt s nem találta többé honját a hazá-

ban. A haldokló nemzet vonaglásait nem tudta nyugodtan nézni. A mit ifjú kora óta remélt, a miért küzdött, mind összehitporva. Barátai közül nem egy a bitófán veszett, többen börtönben sinylenek vagy száműzetésben élnek. Úgy érezte, mintha semmi sem kötné a hazához. Rövid idő alatt rendezte ügyeit s külföldre utazott, szórakozni, feledni s meglátogatni száműzött barátait, de minden politikai cél nélkül.

IV.

Az önkéntes száműzött mintegy kilencz évet élt külföldön; koronként egy pár hónapra meg-meglátogatva hazáját, részint rokonai látogatása, részint anyagi érdekeit illető ügyek elintézése végett. Beutazta Belgiumot, Francia-, Angol-, Olasz-, Spanyolországot és Svájcot. Mindez országok fővárosaiban több hónapot töltött, az illető ország történelmét, irodalmát vagy műkincseit tanulmányozva. Rómában, a régi Róma történelmével foglalkozott, Francia- és Spanyolországban a román összehasonlító nyelvészettel ismerkedett meg, Flórenczben és Velenczében szorgalmasan látogatta a képtárakat. De legörömebb kereste föl száműzött barátai körét, Brüsszelben b. Jósikát, Párisban gr. Teleki Lászlót és Szemere Bertalant, Londonban Vukovics Sebőt, Svájcban, majd Olaszországban gr. Károlyi Györgynét. Bár az emigratio nem a legjobb viszonyban élt egymással s pártokra szakadt, ő azért a különböző pártok képviselőit is híven látogatta, oly kevéssé osztozott ellenszenvökben, mint reményeikben. Mindenütt jól fogadták, mert tudták, hogy becsületes és jó indulatú ember s távol áll minden cselszövénytől. Különösen a száműzöttek nejei kedvelték, kiknek gyakran hozott híreket a hazából ismerőseikről és szellemes társalgásával elmulatatta őket. Lukács örömet talált abban, ha száműzött honfiait részvételével földeritheti: a száműzötteknek jól esett, hogy van valaki köztök, a ki magyar, de nem közülök való, velök érez, de dolgaikba nem elegendik.

Mindamellet még sem kerülhette el az összejötközést. Nem tudni mi okból, Perczel összejötközött vele. «Perczel — írja Szemere Bertalan 1852 végén *Naplójában* *) — összevesz min-

*) Szemere Bertalan *összegyűjtött munkái. Naplóm a száműzetésben.* Pest, I. köt. 1869. 169. l.

denkivel, például Lukács Móriczczal, ki őt ki is hívta; Perczel a kihívást nem fogadta el.» Úgy látszik az egész összeütközés félreértésből származott s hamar elsimult. Szemere 1853 tavaszán Lukács párisi tartózkodásáról is megjegyez egyet-mást. *) «Elvégre Lukács Móricz megjött Brüsseltől, útlevele meghosszabbítván, sőt Franciaországra is kiterjesztetvén. Ő mindig szabadelvű ember volt, úgy írt, úgy védelmezte az *Augsb. Allg. Zeitung*ban a magyar érdekeket, hol ő a magyar ügynek rendes bajnoka volt, de a megyei életben a tevőleges politika terén nem lépett föl, talán anyja miatt is. Anyja betegsége volt annak is főoka, hogy a forradalomban nem vett activ részt... Nagy élv nekünk Lukács, a ki naponként készül elmenni és folyvást itt van. Minden nap el-eljő hozzánk s az asszonynak, a kinek szemei gyöngék, olvas regényekből. Úgy látszik, megkedvelt mindnyájunkat s a helyett, hogy nézegetni járná Páris nevezetességeit, mindig nálunk és velünk van. Ő külföldön nem az idegeneket keresi, hanem barátait. A családi, az ismerős kör, miben kedvét leli. Mint a méh, mely soha sem unja meg a virágok kelyhét: úgy van ő a családdal, melyet megkedvel. Nem az új élv, nem az új öröm, nem változatosság az, a mit kíván, hanem a házias otthonosság s itt ő mindig talál valamit, a mi új életet nyújt lelkének. Sok különösége van és mégis szeretetre legméltóbb ember. Azon egyéniségek közé tartozik, a kiket igen érdemes tanulmányozni; tele látszik lenni ellenmondással és mégis egy egész, egy teljesen következetes jellem. Az ember azt hinné, egészen ismeri és mindig új oldalról mutatkozik, folyvást változva, de sohasem tagadva azt, a mi jellemében az alapszín.»

Száműzött barátai közül bizonyára nem egy gondolkozott így róla. Mint nőtelen ember jól találta magát a családi körökben; mint nőtisztelő és szellemes társalgó kedvelte a női társaságot; mint becsvágy nélküli nem sérthette a mások hiúságát; mint a kinek nincs életcélja, önművelésében és a barátságban keresett enyhületet. Valóban Lukács nem gondolt arra, hogy valaha megházasodjék; míg anyja élt, talán ennek beteges állapotja tartóztatta vissza, most azt hitte, immár idejét multá. Írói tollát sem volt kedve fölvenni, kikökkent az írószágból, különben is inkább csak műkedvelőnek tartotta magát s most

---

*) Ugyanott 181. 186. lapokon.

hiányzott barátai ösztönzése. A politikai pályát örökre bezárulva látta maga előtt. Nem hitt a Bach-rendszer tartósságában, de nem osztozott száműzött barátai reményeiben sem. Nem vitázott velök, de semminemű politikai megbízást nem fogadott el tőlök. Pessimismusa sötéten látta a jövőt, a legjobb esetben végtelen zavart várt, a melyből való kibontakozást bajosan fogja megérni. Azonban, midőn 1859-ben visszatért hazájába, hol az Akadémia 1858-ban tiszteleti taggá választotta, midőn régi barátait a föléledt *Budapesti Szemle* körül látta csoportosúlni, midőn 1860-ban kiadatott az októberi diploma s fölpezsdült a politikai élet, újra besodródott az irodalmi és politikai mozgalmakba. Csengery ösztönzésére egy pár tanulmányt írt, b. Eötvös sürgetésére elfoglalta akadémiai székét s emlékbeszédet tartott Gerando Ágost külső tag fölött, Kemény *Pesti Napló*jába politikai cikkeket írt s Pest városa közgyűlésén egy párszor fölszóalt.

Lukácsnak lelke mélyén általában nem hiányzott a közszellem, de önszántából nem igen ébredt tevékenységre, kevés volt becsvágya, önbizalma, de a viszonyok nyomásának és barátai ösztönzésének nem tudott ellenállani, ha bizonyos helyzetben kötelességet vélt teljesíteni. Most is azt hitte, hogy senkinek sem szabad hallgatnia, a kinek múltjánál fogva némi hatása lehet a közügyekre. Úgy is mindenütt sok az eszmé-zavar s a régi szenvedélyek ébredezni kezdenek. Deák és Eötvös voltak reá legtöbb befolyással, ez újabb, bár rövid ideig tartó, politikai szereplésében. Deákot mindig meglátogatta valahányszor külföldről haza jött s most, 1860-ban, sokszor fölkereste vagy ebédelt vele az *Angol királynő* vendéglőben. A *Pesti Napló*ba írt cikkeinek egy része az 1848-diki törvények érvényességét védi, bár elismeri, hogy némi részben módosításuk szükséges, de egészen különböző kérdés: *quid juris* és *quid consilii*. Módosításukat csak azon tényezők eszközölhetik, a melyek létrehozták és ugyan azon a módon. A jogfolytonossághoz minden körülmények között ragaszkodni kell a nemzetnek. Midőn a kormány nem az 1848-diki választó törvény alapján akarja összehívni az országgyűlést, *Törvény-e ragy patens* cikkeiben ostromolja e törekvést, s nemcsak törvénytelenességét mutatja ki, hanem azt is, hogy még a kormány, az 1848-diki törvények ócsárlóinak szempontjából sem ajánlatos, szükséges és célravezető. Fölszóal a fővárosban, itt-ott

a vidéken mutatkozó tüntetések és zavargások ellen is. «A sajtó szabadabban mozoghat — úgy mond — a megyei termek már megnyíltak vagy legalább kevés napok mulva meg fognak nyilni, a közvélemény a nemzet kívánságai, követelései, igényei törvényes organumok hiával nincsenek többé, melyek által nyugodt, higgadt és elhatározott komolysággal és méltósággal nyilatkozhatnak... Macskazenékkal, ablakbetöréssel, már most jelentéktelenné vált jelképeknek összezúzásával és bepizkolásával se sikert, se babért nem aratunk, az ilyenekkel csak szent ügyünket veszélyeztetjük. Ürügyet adunk ezzel a szabadság ellenségeinek, a reactio embereinek azon áltan terjesztésére, a békeszerető polgároknak azon alaptalan hiedelem meggyökereztetésére, hogy szabadság és rend összeférhetetlenek. *Malo periculosum libertatem quam tutum servitium*, nem mindenkinek jelszava. Mi, kik e jelszót magunkénak valljuk és szívéünkben hordjuk, kik nem riadunk vissza a szabadság veszélyeitől s nem kívánunk oly biztosságot, melyet a szolgaság nyújt, méltóbb mezőt kereshetünk, melyen a szabadság érdekében veszélyekkel daczolhassunk. A szabad szó gyakorlata most van napi renden, melynek kimondásától: *nec civium ardor prava juvenitum, nec vultus instantis tyranni*, nem rettentí el az igaz hazafít. E téren is szükséges a bátorság, itt is veszélyekkel találkozhatunk s talán komolyabbakkal, mint az ily útczai rendetlenségnél és csendháborításnál, melyek alkalmával gyakran a fő indítók és szereplők sértetlenül illannak el a veszély elől s ez olyanokat ér, kiket csak a kíváncsiság vagy épen a véletlen hozott e dicsőségtelen csatatérre».

Mindezekben Deák szelleme érzik, a ki ugyan még nem szólalt föl a nyilvánosság terén, de magánkörben épen nem titkolta nézeteit a legfőbb kérdésekről. Deák szellemében s talán fölszólítására lépett föl Lukács Pest városa közgyűlésén is, midőn az absolut kormány magánjogi intézkedéseit minden átmenet nélkül meg akarták semmisíteni, a mi a társadalmi viszonyok megrendülését vonta volna maga után. Hozzászólott még a *Pesti Napló*-ban a nemzetiségi kérdéshez is. Itt már inkább az Eötvös hatása alatt áll, a ki erről a kérdéstről később egy terjedelmes röpiratot írt. Lukács négy cikkben tárgyalja a kérdést; igazolja az 1848 előtti törvényhozást a nyelv kérdése ügyében, megbírálja a Schwarzenberg és Bach rendszerét, a kik a nemzetiségek egyenjogosítását írták zászlójokra s németesíteni

akarták az egész országot. Méltányosságot tanácsol a nemzeti-ségek irányában s megadni javasol minden oly engedményt, mely az ország egységét nem veszélyezteti s a közigazgatás és törvénykezés nagy hátránya nélkül megadható. Nem tartja tanácsosnak, hogy a magyar törvényhozás a nemzetiségeknek kevesebbet adjon, mint a mennyit egyfelől a reactio, másfelől a forradalom ígér. A forradalom alatt az emigratiót érti, melynek körében nem egyszer fölmerült a nemzetiségek kérdése, s így külföldön tartózkodása alatt jól ismerhette az itt szóba jött, hol mérsékelt, hol túlzó nézeteket. Lukács cikksorozata hirlapirodalmunkban először pendítette meg részletesebben e kényes kérdést s bár fejtegetése nem épen kedvező fogadtatásra talált, az általa hirdetett eszméknek némi nyomait találjuk később törvénykönyvünkben.

Az 1861 tavaszára hirdetett országgyűlésre a választások megkezdődtek, s Lukács, a ki 1860 óta oly élénk részt vett a mozgalmakban, most hajlandónak mutatkozott a képviselőség elvállalására, de nem akart előre tolamakodni és költeni sem akart, nem annyira takarékoságból, mint elvből és önértetből. Jelölt-sége szóba is jött a Lipótvárosban, de majd a Szalay Lászlóé is szóba jöven, ő visszavonult és mindent megtett kedves barátja megválasztására, a ki aztán meg is választott. Egy barátja följánlott neki egy oly megyei kerületet, melyben befolyása volt; visszautasította, sértette önértetét, hogy más pártfogásából fogadjon el megbízást s lehető bukását restelte volna. Ha önként, minden utánjárás nélkül megválasztják, örömet elfogadja a megbízást, mert úgy ez azt jelentette volna, hogy szükségét érzik a képviselőházba küldésének. Minthogy nem érezték szükségét, visszavonult s olvasmányainak és a társasköröknek élt. Volt benne a nőiességnek és férfiaságnak némi különös vegyülete. A mint lelke a részvét és ösztönzés egy meleg sugarára éledt és tevékenységre buzdult, úgy lehango-golta, visszariasztotta és tétlenségbe sülyeszté egy hideg vagy durva érintés. Így támadt rossz kedvében zárkózott és makacs volt, míg jó kedve nyílttá, engedékenynyé és buzgóvá tette, mind főlebb emelve lelke szárnyait.

Ez időtájt sokszor látogatta Teleki Lászlót, a kit a szász kormány Drezdában elfogatott és kiszolgáltatót Bécsnek, a kinek azonban a király megkegyelmezett azon föltét alatt, hogy nem hagyja el a monarchiát, megszakit minden összeköttetést

az emigrációval s egyelőre nem elegyedik politikába. Lukács régi, még gyermekkori barátja volt Telekinek s ha eltértek is néha politikai nézeteik, a rokon műveltség, a kölcsönös becsülés, lovagias érzés szorosán összefűzték őket. E barátság az évekkel együtt növekedett, különösen a száműzetés éveiben, midőn Lukács nem egyszer kereste föl Telekit, a kinek jól esett, hogy van egy oly barátja, a kit, minden politikai érdek nélkül, csak a rokonszenv köt hozzá. Lukács mihelyt meghalotta Teleki elfogatását és szabadon bocsátását, sietett föl Bécsbe. Épen úgy sejtette, látta a helyzet örvényeit, mint maga Teleki, a kinek ekkor már tudomására esett, hogy az emigratio mily méltatlanul gyanusítja s benn a hazában mily örömradió várják mindazok, a kik lehetlenné akarják tenni a kiegyezést, még akkor is, ha az lehető volna. Midőn visszautazott, Teleki a pályaudvarig kísérte, ünnepélyesen fölkérte őt, hogy halála után, mert életének elébb-utóbb véget fog vetni, legyen védője szóval és tollal, ha rágalommal szennyeznék emlékét. Lukács Pesten is élénk részvételt kísért Teleki lélekállapotját, s öngyilkossága, bár lesujtotta, épen nem lepte meg, mert Teleki a catastropha előtt egy pár nappal megvallotta neki, hogy helyzete tarthatatlan, hogy élete terhére van s annak véget fog vetni. S a hű barát beváltá ígéretét szóval, tollal egyaránt. Mindjárt a catastropha után levelet irt gr. Károlyi Györgynének külföldre, melyben jelentette Teleki halálát s tájékoztatást nyújtott indokairól, különös tekintettel az emigratióra. A levél másolatban csakugyan bejárta az emigratio köreit. Majd nyilatkozatot küldött, másoktól is aláírva, az *Allg. Augsburger Zeitung*ba, mely lap azzal gyanusította Telekit, hogy a fejedelemnek adott szavát megszegte, titkos levelezésbe bocsátkozott a monarchia ellenségeivel, különösen III. Napoleonnal, a mi kiderülvén, szégyenében vagy féltében lőtte meg magát. A nyilatkozat tiltakozás volt e rágalom és kholmány ellen. Néhány héttel később, Lukács az akadémiában emlékbeszédet tartván Teleki fölött, főkép mint íróról szolt ugyan, de szintén kiterjeszkedett a catastropha is, a mennyiben kötelességének ismerte, minden oly ráfogás ellen tiltakozni, mely elhunyt barátjának jellemén, becsületén, emléken csorbát ejtethetne. Előadta, hogy Teleki szabadon bocsátásának minden föltételét híven teljesítette: a monarchiát nem hagyta el, az emigrációval megszakított minden összeköttetést, a mi pedig a

harmadik föltételt illeti, az alkotmányos politikai működését megszorító *ideig-óráig* kifejezés értelmezését ő magának tartotta fön s azt három hónap lefolyása után, az országgyűlés kihirdetésével lejárnak tekintette, de lejárnak tekintették azok is, kik e föltételt elébe szabták, mert az országgyűlés felsőházába királyi levéllel hívták meg. Ha szabadságában állott, adott szavával nem ellenkezett alkotmányos jogait a felsőházban gyakorolnia, miért ne a képviselőházban is, hova őt választóinak osztatlan bizalma küldötte.

Az öngyilkosság okát az emlékezésben is csak röviden és általánosságban említi, Telekinek azt a hitét emelve ki, hogy a főnforgó körülmények között halála üdvösebb a hazára, mint élete. De saját önéletrajzi töredékében, hol újra visszatér Telekire, bővebb fejtegetésbe bocsátkozik, előadja, hogy Teleki az országgyűlés megnyíltával a határozati párthoz csatlakozott, úgyszólván akarata ellen vezére lett; e párt legközelebb állott egész életén át vallott politikai elveihez, leginkább megfelelt kényes helyzetének, mert e párt nem lépett ugyan forradalmi tέρre, de legtovább ment ellenzéki irányban és e szerint gyanú nem érhetne, mintha visszanyert szabadságáért bármit engedett volna politikai elveiből. Nem kárhoztatta ellenfeleinek, a fölirati pártnak politikáját, sőt elismerte, hogy békés úton csak a szerint érhetni czélt, nem is óhajtottá, hogy saját pártja többségre vergődjék, nem örvendett, sőt búsul rajta, hogy folyvást növekedik; jobban szerette volna, ha egy csekély kisebbség gyűl vala zászlója alá vagy épen egyedül marad, leginkább kívánta volna a visszatérést börtönébe. Már az előleges értekezleteken kitűnt, hogy a határozati pártnak többsége van s a fölirat le fog szavaztatni s így a békés kiegyenlítés lehetősége a nemzet részéről már csirájában el van fojtva. Teleki egész súlyát érezte a felelősségnek, mely őt, mint pártvezért terhelni fogja. De hogyan háríthatná el föllépésének gyászos következéseit hazájáról, nemzetéről? Megtagadhatta-e egész múltját, elveit, szavait, önmagát? Pártfeleit, a kiket nevének varázsa s jellemébe vetett bizalom gyűjtött zászlaja alá, a győzelem előestéjén rábíthatja-e lemondásra, föloszlásra? Ily önmegtagadás emberi erőtől ki nem telik. Volt könnyebb út kiszabadulásra e kényes helyzetből, oly út, melyen már rég járt az esze: a halál. Véres tetemét dobván az út közepére, a melyen pártfelei őt követték, és épen a csata előestéjén, ez

néma intésül szolgálhatott és szolgált is nekik, hogy tévúton járnak, mely örvényhez vezet, hova magokkal ránthatják a hazát, nemzetet is. A párt megértette az intést, a szavazáskor a többségben levő határozati párt néhány tagja elhagyta a termet s így többségre hagyta jutni a fölirati pártot. Így magyarázza meg Lukács Teleki öngyilkosságát s e magyarázatot mind a lélektani okok, mind pedig saját baráti értesülése nemcsak a valószínűség, hanem a bizonyosság színvonalára is emelik.

Lukács szívéen mély sebet ütött e katastropha, de élete csakhamar oly fordulatot vett, mely boldogsággal tölté el. Beteljesült, a mit nem remélt, a miről rég lemondott, hogy megházassodjék és boldog férj lehessen. Valóban Lukács házassága mind reá, mind barátaira nézve egészen váratlan volt. Senki sem ismerte e viszony fejleményeit s maga Lukács sem sejtette az nap reggelén, hogy vőlegény lehet, melynek estéjén valóban az lett. Pedig e viszony fejlődése és kifejlődése oly természetes volt, csak a személyek voltak kivételesek. Lukács az országgyűlés megnyitásakor és Teleki halála után egészen visszavonult a politikától és gyakrabban kereste föl a társasköröket, szórakozás és enyhület végett. Ezek egyikében egy mintegy huszonkét éves árva leány vonta magára figyelmét. Birly Krisztinának hívták, Birly Ferencznek, egy kitünő orvosnak, leánya volt, második nejétől, Schedius Krisztinától. Az atya, neje már előbb meghalván, végrendeletében oly módon hagyta két anyától született gyermekeire összes vagyonát, hogy a második nőtől maradt két gyermek része csak akkor osztassék meg, ha Krisztina, a fiatalabb is, huszonnégy éves lesz. Az idő még nem érkezett el, de tudta mindenki, hogy Krisztina gazdag örökösne s legalább kétszázezer forint vár reá, s épen azért nem hiányoztak udvarlói. Azonban Krisztina nem sokat gondolt velök. Szívesen elmulatott a társas körökben, de az udvarlók bókjainál inkább kedvelte a művészetet és irodalmat, sőt a tudományt is. Hidegnek, tartózkodónak, sőt néha büszkének is látszott, pedig mélyen érző szíve volt, s a mi ritkább, a nőiséggel erős akaraterőt párosított. Lukács így jellemzi őt önéletrajzi töredékében: «Férfiás lélek női gyöngédséggel, gyermekded szendesség és vidámság komoly világnézlettel, tudományos műveltség a legkisebb fitogtatás nélkül, lágy kedély éles ítélettel, összhangba olvadtak benne össze.» S e lelki tulaj-

donokat még szebbé tették nemes arca, mély tűzi szemei és delli termete.

Lukács örömet elbeszélte vele; műveltsége és szépsége egyaránt vonzotta. Mindig szerette a derék nők társaságát, a nélkül, hogy udvarlójok legyen, s örvendett, hogy Krisztinával ismeretsége szaporodott, midőn az utolsó években úgy is annyi derék nőismerősét vesztette el. Krisztina is örömet hallgatta a tapasztalt férfiút, a ki annyit tanult, utazott s oly érdekesen tud társalogni. Egyszer a spanyol irodalomról beszéltek. Krisztina sajnálta, hogy nem tud spanyolul. Lukács megjegyezte, hogy annak, a ki tud francziául vagy olaszul, épen nem nehéz nyelv. Krisztina másnap spanyol nyelvtant vett s fölkérte Lukácsot, hogy adjon neki egy pár leczkét a spanyol nyelv elemeiből. Lukács szívesen teljesítette kérését s így alkalmat nyílt többször találkozni és bővebben megismerkedni vele. Meglepte őt a leány tanulékonyága, szellemessége és szívjósága; mindez lassanként, de annál mélyebben erős rokonszenvet és hő tiszteletet ébresztett benne. Mind inkább érezte, hogy egy késő szenvedély örvénye vonja. Már ötven éves, a leánynál több mint kétszerte idős; ily korban a szerelem mások előtt csak nevetség, de szégyenítő fájdalom reá nézve. A mellett a leány sokkal gazdagabb, mint ő s megkérésével a pénzvágy gyanújába jöhet. Úgy hitte, még van ereje legyőzni szenvedélyét. De midőn látta, hogy a leány mily állandó vonzalommal, szíves barátsággal viseltetik iránta, megdöbbsent, félt önmagától és féltette a leányt, mert ha megkérné, talán önfeláldozó barátságából hozzá menne. Legjobb lesz, véget vetni mindennek és külföldre utazni — gondolá magában s búcsúlátogatásra ment a szeretett leányhoz, a kitől örökre el akart szakadni. Krisztina kiérezte távozásának okát, de nem czélzott reá, csak sajnálta, hogy oly hosszú időre nélkülöznie kell társaságát. A búcsúest különben elég vidáman folyt le, mert később vendégek is élénkíték a társalgást. Elváláskor a leány arra kérte a távozót, hogy elutazása előtti nap még egyszer látogassa meg. Lukács megkönnyebbülve távozott s pontosan megjelent a kitűzött napon. Egy darabig minden elfogódás nélkül beszélgettek a külföldi utazásról, a tájakról, városokról, különösen Párisról és Svajczeról. Midőn Lukács kalapját vette s búcsúra nyújtá kezét, Krisztina kérte, ne menjen külföldre, maradjon Pesten. «Nem maradhatok» — volt a válasz. — «Ha csakugyan

útaznia kell — kiáltott föl a leány hirtelen — akkor vigyen magával!»

Így pattant ki a kölcsönös vallomás, így történt meg az eljegyzés; 1862 nov. 7-dikén esküdtek meg a lipótvárosi templomban, csupán családi körben s azonnal külföldre indultak. Nem rövid nászút volt, hanem megkezdése külföldi tartózkodásuknak. Nyolcz boldog évet, legnagyobbbrészt útazásban töltöttek, Közép-, Nyugat- és Dél-Európa országaiban. Leghuzamosabban Salzburgban laktak s rokonaikat három vagy négy ízben csak rövid időre látogatták meg. Lukács, mintha szégyelte volna boldogságát ismerősei előtt, minél távolabb kívánt élni hazájától. Élte alkonyát megaranyozta a szerelem és szép őszi napok derültek reá másodvirágzással. A nő szerette férjében azt a finom gyöngédséget, mely ritka a férfiakban s bár ne érjen föl a szenvedély hevével, minden esetre tartósabb. A férj szerette nejében azt a csendes türelmet, nyugodt határozottságot, mely nem volt meg benne s épen azért jól esett kétkedő és töprengő lelkének. A nő bámulta férje nagy műveltségét, sokféle ismereteit s örömet hallgatta bármiről beszélt s folyvást tanulni kívánt tőle. A férj örvendett, hogy tudománya hasznára lehet valakinek, épen annak, a kit annyira szeret és fáradhatatlan volt abban, hogy mind arról, a mi érdekelheti, tájékozhasssa. Együtt olvastak könyveket, együtt élvezték a művészetet s az útazás változatosságát. Mi másnak tűntek föl most Lukács előtt a természet, emberi szorgalom és művészet remekei, mint a midőn önkéntes száműzetésben barangolta be Európát. Mily kifogyhatatlan és találékony volt minden nemű tervben és meglepetésben, melyekkel nejének örömet okozhatott. S mily jól érezte magát gondossága alatt, kivált ha valahol egy pár hónapra megtelepedtek. Egymásnak és egymásért éltek s a korra nézve egyenetlen házasság, melynek sokan rossz véget jósoltak, a legboldogabb volt. A férj soha sem bánta meg, hogy fiatal leányt vett nőül, valamint a nő sem, hogy egy éltes férfival kötött frigyét. A korkülönbséget kiegyenlítette mindketőjük szellemi fenköltése és kivételes jelleme.

«De a sors nem ad ingyen semmit — mond Lukács önéletrajzi töredékében — a nagy boldogságot nagy fájdalommal kell megfizetni». Nyolcz boldog év után, egy hegyi kirándulás alkalmával, Krisztina áthült s a tüdőjében hirtelen fejlődött, de visszaverődött gyuladás végzetessé vált reá nézve.

A tüdőbajhoz később szívbj is járult; csakhamar Meránban telepedtek le. Lukács négy éven újra betegápoló lett, a nejeé, mint volt azelőtt évekig az anyjáié. Kísérte a beteget sétáin, ott ült karosszéke mellett, olvasott neki, virrasztott ágyánál, ezer gyöngédséggel vette körül és igyekezett titkolni előtte betegsége gyógyíthatatlanságát. A nő is mutatta férje kedveért, hogy hisz gyógyulásában, de tudta: lassanként sirjához közeledik. Panasz nélkül tűrte sorsát, nem vesztette el lelki erejét, vidámságát, komoly tanulmányokban keresett és talált szórakozást. A betegség látható előhaladásával fölöslegessé vált mindkét részről a titkolódzás. A nő végrendeletet akart tenni s egész vagyonát férjére hagyni. De a férj nem fogadta el s bocsánatot kért tőle, hogy ez egyetlen kérését nem teljesítheti. Így az egész vagyoni a testvérekre szállott. A közelgő halál nem tette búsabbá a szenvedőt. Férjével együtt kiválasztotta a meráni temetőben mindkettőjük örök nyughelyét. Megépítették sírboltjokat, fölíratták reá mindkettőjük nevét; csak a halálozás év- és nap-száma hiányzott. Az egyik név nem soká váratott magára. Krisztina 1874 jan. 13-dikán végbücsút vett férjétől, megköszönve neki annyi éven át tanúsított szeretetét, bücsút cselédeitől, a kik oly híven szolgálták s egy stoikus férfiú nyugal-mával hűnyta be szemeit.

Lukács a temetés után néhány hétig még Meránban maradt. Az ottani jótékony intézetekben neje nevére néhány ezer forintnyi alapítványokat tett és intézkedett a sírbolt gondozásáról. Aztán útnak indult. Azelőtt huszonkét évvel, midőn anyja meghalt és hazája haldoklott, külföldre utazott, most hazájába tért enyhülni, a míg a meráni sírboltban reá váró üres helyet betölthetné.

V.

Lukács Buda-Pesten nem családi házába telepedett le, hanem az *Angol királynőben* fogadott szállást. Mintha minden csak rövid időre való, ideiglenes volna neki az életben. Meglátogatta régi barátait, de közülök b. Eötvös, Szalay már meghaltak, b. Kemény szellemei világa kialudt; fölkeresett egy pár szalont, hol egykor kellemes órákat töltött, de most már nem volt a régi élénk társalgó, a kit annyira kedveltek. Részt vett

az akadémia és Kisfaludy-Társaság üléseiben, de többé semmit sem írt. Úgy nyilatkozott, hogy már rég befejezte írói pályáját s most nem kezdi újra, azonban szeretne emlékiratokat írni, melyek csak halála után jelennének meg, ezt is inkább alanyi, mint tárgyi indokból írná. Így még egyszer visszaélné ifjúságát, férfikorát; emlékeiben talán enyhületet találna, minden esetre a munka elfoglalná, szórakoztatná s minthogy figyelmes nézője volt a harminczas és negyvenes évek eseményeinek, közlőre érintkezett a magyar közélet vezérférfiaival, talán némi adalékkal szolgálna kora történetéhez. De szeme meggyöngyülvén, még most nem fog a munkához, várja javulását. Meglehető visszavonult életet élt, leginkább rokonai s egy pár régi barátja körében. Koronként el-ellátogatott Meránba, neje sírját meglátogatni, s onnan Olaszországba vagy Párisba, néhány hétre. Általában nem akart többé a közéletben szerepelni, s mégis, legalább három évre, akarva nem akarva, kénytelen volt fölhagyni szándékával.

A Kisfaludy-Társaság elnöke, Toldy Ferencz, 1875 decemberében meghalván, néhány tag Lukácsot jelölte ki utódjául. Úgy hitték, hogy mint egyik legrégebbi tagot, méltán megilleti e kitüntetés, másfelől egy kis elfoglaltság talán enyhíteni fogja szomorú napjaiban. A következő év februárján csakugyan majdnem egyhangúan a Kisfaludy-Társaság elnökéül választott. Ő maga nem tudta társai szándékát. Senki sem értesítette felőle, mert tudták, hogy vissza fogja utasítani, de így talán nem állhat ellent. Úgy is történt. Midőn egy pár barátja értesítette őt megválasztásáról, az annyira meglepte, hogy nem tudta, mit csináljon, másfelől a társaság gyöngédségét nem akarta gyöngédtelenséggel viszonzni. Elfogadta a megbízatást, de három év múlva a tisztújító gyűlésen kijelentette végleges visszavonulását. Búcsúbeszédében híven tolmácsolják lélekállapotját s rajzolják jellemét a következő szavak:

«Testben, lélekben megtörve, tértem vissza ezelőtt négy évvel, hosszú távollét után hazámba. Teljesen elfeledettnek hittem magamat; már alig számítottam magamat az élők közé. Valamint tetszhalál úgy tetszelet is fordul elő az emberek közt, többször mint hinnők. Az ember mozog, táplálkozik, beszél, nevet is olykor, de csak gépszerűleg; nem érez közösséget élő embertársaival, nem osztozik örömeikben, fájdalomokban, reményeikben, aggodalmaikban, mintha mindazt, a

mi körülötte történik, csak álmodná, vagy mintha másvilági erkélyről nézné az emberi élet tragikomédiáját, nincs oka, hogy meghalni, de nincs is, hogy élni kívánjon; nem is él, csak létezik, csak élni látszik. Ily lélekállapottal tértem vissza honfitársaim közé s íme, mit tapasztaltam. Megismertek, szívesen fogadtak, még arra is emlékeztek, hogy valamikor régen, hazám írói közt foglaltam helyet, miről pedig magam is elfeledkeztem volt, sőt még arra is méltónak találtak, hogy e díszes helyre emeljenek, melyet előttem a nemzet kedveltjei, hazánk elsőrangú írói foglaltak volt el. Megválasztatásom annál váratlanabb volt magamra, annál meglepőbb lehetett másokra nézve, mert noha régentén, mint essayista, többféle tudományággal foglalkoztam, a költészet és széptan mezején nem munkálkodtam soha (ifjúkori kísérleteim a műfordítás terén számba sem jöhetnek): tehát épen e társaság működési körében szakember nem vagyok s szakíró, szaktudós egyáltalában soha nem voltam, nem is akartam annak látszani, magamat másnak, többnek irodalmi dilettansnál soha sem tekintetem ... Barátaimtól, honfitársaimtól a szíves fogadás, író társaim részéről a nem várt, nem reménylett, nem keresett, sőt aggódva elfogadott kitüntetés, egy utolsó napsugarat vetett éltem alkonyára, újra fölgyújtotta lelkemben a már-már elhunyo életszikrát. Ezért hálás voltam, vagyok és leszek utolsó lehettemig és szükségét érzem hálámnak ez alkalommal is kifejezést adni, tettel pedig hálámat épen azzal bizonyítom, hogy a reám ruházott díszes hivatalt ifjabb, szakértőbb erőnek akarom átadni, megértvén az óra ütését, mely visszalépésre int a nyilvános élet teréről.»

Valóban, mintha elnökké választása fölélesztette volna benne az életszikrát. Buzgón teljesítette az elnöki teendőket s minden úton-módon igyekezett szolgálni a társaság érdekeit. Nem egyszer emlegette, hogy a szépirodalmi pálya hálásabb, mint a politikai; ő, élete jó részét leginkább a politikai irodalomnak szentelte és soha sem választották meg képviselőnek, mint műfordító csak ifjú korában művelte a szépirodalmat s íme a szépirodalmi írók, akarata ellenére, elnökké választották. De mégis, mintha nem tudná egészen föltalálni magát a változott irodalmi viszonyok s új író társai közt. A régiebb korból, a tagok sorában, alig volt már négy-öt társa, s azt hitte az ifjabb nemzedékről, hogy talán azt sem tudja róla:

vajon valaha irt-e valamit. Csodálkozott, hogy a Kisfaludy-Társaság mellett egy egész új szépirodalmi társaság alakul, a Petőfi-Társaság, mintha egy ötven választott tagból álló társaság nem volna elég az egész magyar szépirodalomnak. Mosolyogva jegyezte meg, hogyan változik a világ, az ő idejében a Kisfaludy-Társaság ifjabb tagjai szorgalmasabban látogatták az üléseket, mint az idősek, most az idősek szorgalmasok, az ifjak alig jelennek meg, pedig megválasztatásukat mintegy követelni látszanak. Újra olvasgatni kezdte a magyar szépirodalmi munkákat, kivált a regényeket; elismerte, hogy az újabbak jobban tudnak elbeszélni, mint a régiek, de sokkal kevesebb az érzékök a történelem és élet igazsága iránt. A hírlapokról szólva, szintén elismerte, hogy élénkebbek és változatosabbak, mint a régiek, de megbotránkozott a tények öntudatos ferdítésén, a rágalmozó hajlam szemérmertlenségén, melyben oly fájdalmas haladást kezd tenni sajtónk. Erős Deákpárti volt, elítélte a közjogi ellenzékét s midőn az 1867-diki kiegyezés kicsinylését s a közös ügyeket nem ismerő régi alkotmány dicsőítését olvasta az ellenzéki lapokban, szánakozva sóhajtott föl: ez urak vagy nem őszinték vagy nem tudják mit beszélnek.

Azonban minderről nyilvánosan semmit sem szólt. Elnöki beszédeiben került minden élesebb irodalmi vagy politikai czélzást, sőt a Petőfi-Társaságot üdvözölte is, mint a mely a Kisfaludy-Társasághoz hasonló czélt tűzött ki magának; hadd induljon meg tehát a verseny a két társaság között, melyben vesztes egyik sem lehet. A legtöbbször a múltakon borong s belevegyíti elegiai hangulata alanyiségát. Mindjárt első beszédében a régi jó időről emlékszik meg, mely irodalmi és politikai tekintetben nem volt oly kedvező, mint a mostani, de mégis vidámabbak voltunk. Akkor a kezdet nehézségével küzdöttünk, elmaradt, alacsony helyzetből kiindulva, folytonos haladás, emelkedés érzése lelkesített; most néha oly érzés száll meg bennünket, mintha a föld alattunk inogna és sülyedni kezdenénk. Azonban a jelen talán jobb, mint a minőnek látszik, mit sülyedésnek érzünk, csak megállapodás, pihenés, erőgyűjtés újabb haladásra. Azért ne csüggedjünk s törekedjünk csüggedetlen erőfeszítéssel helyzetünk javítására. Egy másik beszédében, az ez időtájban elhunyt Deákot siratja el, mint a szépirodalom kedvelőjét és pártfogóját. A harmadikban az irodalomnak fontosságát emeli ki a nemzetiség szilárdítá-

sára és fejlesztésére nézve, s ez irányban a tudományos és irodalmi egyesületek üdvös hatását s egyszersmind védi a Kisfaludy-Társaságot az ellene szórt léha vádak ellen. A negyedikben a társaság elhunyt tagjairól emlékezik meg, különösen azokról, a kik kortársai voltak s önkénytelen kitor belőle a búskomolyság. «Nem irigylendő sors — úgy mond — magas kort érni. A koros ember élő halottnak, másvilági lénynek, hazajáró léleknek érzi magát az ifjú nemzedék körében; csak múltja van, jövője nincs, csak emlékezései vannak, reményei nincsenek. Emlékezni, csak mindig emlékezni, vajmi szomorú működése a léleknek, akár átszenvedett fájdalomakat újítson meg a visszaemlékezés szívünkben, akár elveszett öröm és boldogság idézze föl előttünk. Igazat mond Dante: «Nessun maggiore dolore che ricordarsi del tempo felice nella miseria.» Hasonló hangulatú utolsó beszéde is (1879); ebben mint elnök elbúcsúzik a társaságtól s hanyatló életét emlegeti, melyet kór- és betegség aláástak.

Mindezt nem szónoki hatás kedvéért szövi beszédeibe Valóban beteges volt, szemei mind inkább gyöngültek s egy szemorvosi tekintély fölismervén rajta a sűrű hályog kezdetét, megjósolta vakulását. Lukács pessimismusa mind sötétebb színben látta a jövőt. Mily szomorú évek várnak reá, öreg, vak emberre. Kezdett megbarátkozni az öngyilkosság eszméjével; eszébe jutott kedves barátja, Teleki László, a kinek szintén lehetlenné vált az élet s nem borzadt vissza az öngyilkosságtól. Miért ne tehetne ő is úgy. Nem osztozott azok nézetében, a kik azt állítják, hogy az öngyilkosság minden körülmények közt bűn és gyávaság. Elismerete, hogy vannak esetek, melyekben csakugyan bűn és erkölcsi gyávaság az étellel együtt lerázni magunkról a mások iránti kötelességeket s a becsület vagy kegyelet tartozásait, de ez esetek egyike sem illik reá. A világon nincs senki, a ki iránt bárminő kötelezettsége lenne, nem él már senki, a kinek szeméből az ő halála csak egy könnyet is kifacsarna, csak egy percnyi szívszorulást is okozhatna. Sokáig tépelődött ily gondolatokkal s végre is elhatározta, hogy önmegadással várja be természetes halálát s addig is emlékiratai megírásában keres enyhületet. Nem írói vagy másnemű hiúság ösztönzi e munkára, hanem lelki szükség s nem annyira munkásságának terméke lesz a könyv, mint inkább maga a munkásság, erőfeszítés indoka és célja vállal-

kozásának. Meg is írta tervrajzát, mely a Kisfaludy-Társaságtól kiadott *Szegedi Árvizkönyv*ben jelent meg s némi önéletrajzi töredéket is foglal magában.

E közlemény szerint emlékiratai önélelet- és korrajz vegyületei lettek volna és öt részben. Az első, *Magyarország egy fél-század előtt* czímmel, gyermek- és ifjúkora keretében a huszas és harminczas évek társadalmi, politikai és irodalmi viszonyait rajzolta volna; a második, *A forradalom előtt*, a negyvenes éveket; a harmadik, *A forradalom alatt*, az 1848—49. évek eseményeit; a negyedik *A forradalom után* az ötvenes és hatvanas években történeteket; végre az ötödik, *Egy boldog házasság története* czímmel, házassága történetét, legboldogabb és legszomorúabb éveit. A munka terve és hozzá az előkészületek elfoglalták egész lelkét s most már közeledő vakságával is kibékült. Úgy hitte, hogy vaksága csak előnyös a megírandó munkára nézve, a mennyiben elméje elzárva a külvilág szórakoztató behatásaitól, inkább fog elmélyedni a múltba, s annak képeit, eseményeit, szereplőit élénkebben földidézni emlékébe. Egy művelt, fiatal embert fogadott maga mellé, a ki eljárjon hozzá addig is olvasni, a kinek tollba mondhatta levelezését s így szoktassa magát lassanként jövendő állapotjához. A munkát az utolsó részszel akarta megkezdeni, mint a melynek tartalma, tárgya, minden részletében oly élénk színekkel áll emlékében. Még egy más ok is ösztönözte, hogy munkáját a végén kezdje. «Merengeni, örökre elvesztett boldogságom emlékein — úgy mond önéletrajzi töredékében — elmondani fünek-fának s a mennyire embertársaimat fárasztani nem akarom, a néma, siket lapoknak, hogy mit bírtam, mit vesztettem e nőben, kivel együtt kimúlt életemből minden öröm, minden érdek; képét festeni, külső alakját és belső valóját, a mint bennem él, a mint zárkózott természeténél fogva csakis előttem nyilatkozott, emlékét föntartani, a mennyire írói toll és különösen az én írástól elszokott tollam arra képes: az nekem szükséggé vált, enyhíti a fájdalmat, a mely szívemet mintha szét akarná repeszteni. Ezzel a kegyelet, hála és szeretet adóját akarom leróni azon lény iránt, a ki csak nekem és értem élt s engem a legtisztább boldogsággal ajándékozott meg: erre akarnám fordítani minden erőmet, mi az aggkor, testi és lelki szenvedések után még fönmaradt.»

Azonban egyetlen részszel sem készülhetett el, sőt a ter-

ven kívül semmit sem írhatott meg belőle. Mind készült hozzá s 1881-ben csakugyan meg akarta kezdeni, de folyvást gyöngülni érezte erejét. Ez év őszén ágyban fekvő beteg is lett; unokaöcscsei híven ápolták, de ő már nem igen remélte fölgyógyulását s ünnepélyesen megígértette egyik unokaöcscsével, hogy fölbonczolva temetteti el, mert fél az élve eltemetés-től. S valóban három heti betegség után, nov. 5-dikén, délután négy órakor meghalt, szívszélhűdésben. Unokaöcscse teljesítette végakarátát; holt teste a kerepesi temetőben véghezment beszentelés után, unokaöcscseitől kísérve, Meránba szállítottatott s a sírboltban neje mellé helyeztetett el.

Végrendeletét még neje halála után, 1874-ben megírta, de az a változott viszonyok miatt elavulván, 1877 májusában újat írt, mely halála után egy pár nappal kihirdettetvén, minden pontjában teljesítettett. Nem felejtkezve el egy pár pesti és meráni jótékony intézetről, az akadémiának húszezer forintot, a Kisfaludy-Társaságnak tízezer forintot hagyott, a neje nevét viselő pályadíjakra. Vagyona többi részét rokonainak, de csak nőrokonainak hagyta, azt tartván, hogy ezekről gondoskodni kötelesség: a férfiak gondoskodhatnak magokról, a nők ezt nem tehetik s unokaöcscsei úgy is oly állapotban vannak, hogy támogatásra nem szorúlnak.

Így végezte be életét Lukács Móricz, méltóan önmagához. Nem csak az irodalomnak volt gentlemanje, hanem a társadalomnak és közéletnek is. Mint író és a közélet emberét, kortársai közül fölülmúlhatták és fölül is múlták többen, de mint fiút, barátot, férjet és nemes szívű férfit aligha. Ő leginkább ezt tűzte ki élete föladataiul és híven meg is oldotta.

GYULAI PÁL.

VISSZAPILLANTÁS AZ 1832—36-DIKI ORSZÁGGYŰLÉSRE.

Első közlemény.

I.

Az 1832—36-diki országgyűlésnek a hivatalos acták vastag kötetein kívül két kitünő krónikása van, Deák és Kossuth. Ezek, ha semmi más adataink nem volnának is, biztosan elvezetnek; az eredményeken kívül, melyek magokban véve nem megvetendők, a benső rugókat is láttatják velünk s megértetnek egyet-mást, a mi különben rejtély maradna előttünk. Kezünkre jár még Kölcsey, Bertha, Wesselényi, maga Széchenyi, töredék jegyzeteiben — s kinek irodalmi hagyatéka még nincs fölhasználva, az ungi Bernáth stb. Nagy nevek egész sorozata áll előttünk; oly hazafiak egy pantheona népesíti be képzeletünket, kiknek halálával tartozunk. Soha sem fogja e tartozását leróni az, a ki önmagától eltelten azt hiszi, hogy vele kezdődik a világtörténelem, ő előtte pedig nem volt semmi. Kegyelettel fog eltelni, a ki velem együtt szeret néha visszafordulni s egy pillantást vetni rég — vagy nemrég múltidőkre.

Az 1832—36-diki országgyűlés, melyet a mi hosszú parlamentünknek nevezhetnénk, 1832 december 16-tól 1836. május 2-ig, s így majdnem negyedfél évig tartott; tapasztalati érvet szolgáltatva többi közt Széchenyinek, ki már akkor sürgette a három évi szünetelés helyett a parlamenti működés és kormányzat folytonosságát. Sok akadályá lett volna ennek még akkor, s különösen egy, mely municipalis önkormányzati rendszerünknek egyik fényoldala volt, s ez a végrehajtó ha-

talomnak is, a törvényhozó hatalomnak is azon megosztása, mely az államhatalomnak gyakorlását s a közügyek iránti érdeklődést a nemzet köztulajdonává tette. Minden törvényhatóság otthon külön országgyűlést tartott, tövéről hegyére megvitatta, olykor a legapróbb részletekig, a hozott és hozandó törvényeket, s utasításokkal látta el nem «képviselőit», hanem «követeit», kiket, ha nem volt velök megelégedve, azonnal vissza is hívhatott, s másokkal helyettesített. Nem csoda, ha elődeink e rendszerhez, minden nehézsége mellett is, körömszakadtig ragaszkodtak, s azt a kilátásba helyezett miniszteri kormányzat- és központosításért cserébe adni vonakodtak; míg az maga, a ki ez utóbbit döntő pillanatban életbeléptette, a két rendszer «látszólagos» ellentéteinek kiegyeztetését s mindkettő előnyeinek lehető egyesítését vitatja.

A miniszteri felelősség, mint elmelet, egyszernél többször szóba hozatott, s mai nap szinte furcsának látszó nézetek nyilvánítására adott alkalmat. József nádor, a magyar közjognak igen alapos ismerője, egy alkalmat sem mulasztott el, hogy a kormánynak, vagy elvéte a minisztereknek az uralkodó személyétől való külön választását, mint lábra kapó kores divatot meg ne rója. Széchenyi különösen többször részesült ily elnöki figyelmeztetésben; s nem használt neki elméletben Montesquieure, gyakorlatban Anglia és Franciaország példáira hivatkozni. A nádor egyrészt saját állására is féltékeny volt, s nem engedte volna meg, hogy ötét, a bécsi miniszterium alárendeltjének nézzék; természetes, hogy koronás testvéréhez nagyobb bizalommal fordult s közvetlen személyes érintkezéseitől többet várt; másrészt a magyar dicasteriumoknak, bár mindenkép megnyirbált, hatáskörét, s országunknak, saját fölfogása szerinti, önállóságát és függetlenségét, a régi rendszer szerint sokkal jobban biztosítottak látta, sem mint a még ki nem próbált új elméletek alapján. Ezekről különben akkori államférfiainknak — az egy Széchenyit talán kivéve — még meglehetősen homályos fogalmaik voltak. Alkalmat ilyenek nyilvánítására hol az országgyűlésnek folyvást pengetett rendezése (akkori kifejezéssel: elrendelése), hol az alsó és felsőház (akkor tábla) közötti viszony, hol a szabad királyi városok lealázó helyzete, melyeknek együttvéve adtak csak egy szavazatot, majd az adó és újonczok megajánlása, majd a nagyon gyér közjöveldmi források számon tartása, vagy régi és új sérelmek és kívána-

tok (Gravamina et postulata), valamint a halomra növekvő rendszeres (Systematica) munkálatok egyes részletekben (per Excerpta) tárgyalásai szolgáltattak.

A híres felsőbüki Nagy Pálnak, ki ez országgyűlésen is még igen nagy tekintély vala, például az volt nézete, hogy a főrendi házat, természetesen sokkal kisebb számra szorítva, «eredeti rendeltetéséhez képest» — mintegy az ország kormányának a király tanácsosainak (Senatus regis) kell majd tekinteni, kikre a hajdani Ulászló híres felelősségi törvénye korszerűbb modorban még mindig alkalmazható. Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy ez az 1507. évi VI. Decretum, mellesleg mondva, Somsics Pongrácznak is, a későbbi personálisnak kedvencz thémája, miután ismételve meghagyja, hogy a király magyar ügyekben csak magyar tanácsosai által intézkedjék s hogy minden a mit ezek nélkül tenne, érvénytelen (art. 5.), viszont ezek felelőssége iránt úgy rendelkezik, hogy ha az ország törvényeit megsértenék, összes javaikat, illetőleg egyházi javadalmaikat elveszítsék, s mint árulók örökre számkivetteseknek (art. 8.); ha pedig a király őket ily módon büntetni vonakodnék, akkor az illető megyei nemesség, szükség esetében maga a nádor karhatalommal menjen ellenök, hivatalvesztés alatt, s mindenöket közpédára bocsássa. (2. és 3. §.)

Az öreg Dessewffynek, miként Kazinczyhoz írt egy leveléből látjuk, kész törvényjavaslata volt a miniszteri felelősségről. (De responsabilitate ministrorum), melyet a fejedelem jóváhagyásával akart az országgyűlés elé terjeszteni.

Az ungi Bernáth, ki többek közt első indítványozta a kisajátítási törvényt, egy alkalommal előre kijelenté, hogy a miniszteri kormányzat és felelőség elvére, ha az egyszer napirendre kerül, nem fogja szavazatát adni, mert abban csak a lekenyerezés rendszerét (németül: Bestechungs system) látja, melynek titkos költségeit, szerinte, a budgethez szokták hozzávetni, holott régi rendszerünk szerint a kormány ily czélra egy-két ártatlan sinecurával beéri. Balogh, ki e kérdést (1833 okt. 8-án.) fölvetette, sokkal merészebb volt, s nem maradt támoogatók nélkül. Más országokban, mondá, mindenki fizet adót, s pedig szívesen mert tudja, hová mire, s hogy nem tartanak egy undok, elég erős szóval meg nem bélyegezhető Geheime Polizeyt, se nem hízalják magokat miniszterek a nép véres veritékén.

Míg Palóczy, mint eredeti szónok és fáradhatatlan jegyző egyaránt ünnepelt követe Borsodmegyének, közéletünknek egyik legkiválóbb alakja — a budget, civillista, s ezzel rokon kérdések feszegetésébe azért nem ereszkedik, mert igen megfontolandónak tartja, vajon ott, hol eddig az ország az adón fölül semmiért sem kezeskedett, tanácsos volna-e azt a rendszert elfogadni!? Még világosabban fejezte ki magát Majthényi, barsi követ. Ő a responsabilitás elvét constitutionális országban el sem mellőzhetőnek tartja; de másrészt úgy hiszi, hogy ha számot kér (tudniillik a jövedelmek kezeléséről) a státus, akkor kötelessége is minden közszükségek fedezéséről gondoskodni. Már tanácsos-e hazánkban még most erre az útra lépni? Nagy kérdés! Maga részéről tehát pártolni fogja a felelősség szorgalmazását, de csak azon esetben, ha meg lesz győződve, hogy Magyarország státusjövendelmei Magyarország státusszükségeit fedezik. S ez esetben ő még tovább is megyen, s egy fillér adót sem fog megajánlani. (Már tudniillik, mint fölöslegest.) Naiv fölfogás, de melylyel régibb időkben más alkotmányos országokban is találkozunk. Voltak mindenütt királyi jövendelmek, s míg az uralkodó azokkal beérte, nem is folyamadott az ország rendeihez, kik viszont vagy örültek, hogy tőlök semmi sem kívántatott, vagy, adott esetben, jogaik és kiváltságaik biztosítására használták föl a kínákozó alkalmat. Do, ut des.

Az országgyűlés, melynek viselt dolgaira akarunk egy futó pillantást vetni, e tekintetben is mostohább helyzetben volt. Újonzot nem kívántak tőle, ezt az előző országgyűlés (véghetetlen érdekes és tanulságos eszmecsere után) már megadta, hanem csak egy kis adót, mindössze alig ötödfél milliós-kát, mely összeg, képzelhetni, hogy akkori szerény háztartásunknak is, nem teljes fedezetét, hanem csak igen csekély részben való pótlását juttatta kifejezésre. Országos költségvetésünk, s még inkább a birodalmi budget, mely iránt különben nem is érdeklődtünk, a maga egészében mély titokban tartatott, s országgyűlésünk tagjai közül alig részesült egy is abban a kitüntetésben, hogy egyes számtételeivel megismerkedhetett volna. Magyarország megadóztatása közvetett s előre ki nem számítható módon, ott rejlett a közbenső vámsorompóban, melynek lerombolásáért évek során hiába esdekelt az adómentes birtokos nemesség. Kossuth, egy későbbi alkalommal, nemzeti önállóságunk, különválásunk egy akaratlan biztosítékát üdvö-

zölte anyagi fölvirágozásunk e nagy akadályában. Kárból — haszon.

A hosszú országgyűlés, mindössze negyvenkilencz törvényzikkal gazdagította *Corpus Jurisunkat*. Ezek közül az indigenáknak szánt négyet, s egyes törvényhatóságok határigazítási s több iiféle apróbb ügyeire hatot leszámítva, marad közérdekű: harminczkilencz. Ezekből ismét a közalapítványokra vonatkozókat, úgymind Szepessy püspök pécsi akadémiaját (XXIV.), a Múzeumra (XXXVIII.) és Ludoviceára (XXXIX.) tett önkéntes ajánlatokat, s végre a gr. Buttler nagyszerű és igazán szabadelvű adományait (XL.) levonva, harminczöt fontos intézkedés vonja magára figyelmünket. Maga az úrbér s a vele rokon természetűek, nem kevesebb, mint tizenegy törvényzikket töltenek be. Ezek a rendek folytonos szorgalmas munkásságának legtöbb idejét foglalták el s a sokszor délelőtt és délután késő éjjelig folytatott izgatott ülések legfőbb eredményét teszik. Emberszeretet és szabadelvűség érvényesülnek ugyan bennök, de nem oly mértékben, mint az igazi szabadelvűek, egy Kölcsey, Bezerédj, Beöthy, Deák stb. óhajtották volna. Közjogi szempontból Ferdinánd király, mint e néven ötödik, czimének megállapítása volt a legkiválóbb, talán egyedüli vívmány; míg nemzetiségünk, a magyar nyelvnek végre diplomatikus rangra emelésével, nyert rég óhajtott biztosítékot. Az igazságszolgáltatás javításának tíz törvényzikkely jutott; közgazdasági érdekeink a tervezett főbb vasúti vonalakat kijelölő XXV, a hídról, Széchenyi e nagy alkotásáról szóló, XXVI. s végre a vízi munkálatokról intézkedő XXXVII. törvényzikkben lettek kielégítést.

Mindezeket dióhéjba szorítva, de tiszta és világos előadásban ismerteti meg velünk Deák Ferencznek és követtársának Hertelendy Károlynak, Zalamegye rendeihez intézett, nyomtatásban is megjelent követjelentése. (1836 június 26.) Megismer-teti azon fontos föladatokat is, melyek megoldása minden igyekezet mellett, ezúttal nem sikerült, s a jövőnek hagyatott fönn.

Ezeket általánosságban előre bocsátván, térjünk némely részletekre.

* * *

Az országgyűlés, melynek alkotásaitól sokat várt, remélt a haza, a kitűzött időben megnyíttatott.

József nádor, az együttes nagy testületnek hivatalánál fogva közös elnöke, december 18-án Becsből érkezett meg, nejével, Mária Dorotheával.

Kossuth már itt volt. A korszakos 1825-diki országgyűlésnek is már, mint úgynevezett távollevők képviselője (absentium) tagja volt; most ugyanily minőségben, b. Vécsey Pál és b. Fischer Pál megbízásából jelent meg; készülve nem csak a haza megbizottjainak további figyelemmel kísérésére, hanem egyúttal ellenőrzésére is. Előre tudva, hogy a rég sürgetett Naplóból, mely nevének megfelelően s a szabad ujságból censura nélkül, ismét semmi sem lesz, e hiányt a saját erkölcsi és anyagi felelősségére megindított *Országgyűlési tudósítások* című írott lappal, kezdetben Orosz Józseffel egyesülve, volt pótlendő. Első számát december 17-én ki is adta. Ez a megnyitási formásoknak van ugyan szentelve, de *Toldalék* címen már némi tájékoztatást a politika terén is nyújt. Ismeri a veteránokat, körébe vonja az újonczokat. A beregi Füzesseyt többiek között, mint a hízékedés képviselőjét mutatja be, ki még Patayban, Sztojkában, sőt a personálisban is (ez akkor Mérey volt) oppositóra talál. A pesti Péchy, mint új embert, a liberalisokhoz sorolja, ki azonban utóbb nem felelt meg a várakozásnak, miért választói visszahívták s a megbízhatóbb derék Fáy Andrást küldötték föl helyébe. A méltán magasztalt s minden politikus felekezettől nagy tisztelettel fogadott Nagy Pál mellett, Pázmándyt (az idősbet), Somsicsot (ki utóbb személynök lett) Prónayt, Borsiczkyt (a 25-diki ellenzék egyik kitünőségét) emeli ki, mint kijelölt vezéreket. Hozzá teszi: Az éj elmúlik s a reggel kipitymallik, ha a kakas elfelejtett is kukorikolni; mert nem a kukorikolás hozza a reggelt, hanem a természet törvénye.

A nádort másnap, nyomban követte a főséges udvar. Ferencz császár és király, nejével Karolina Augusztával, s kíséretök, de Ferdinand ifjú király és Metternich herceg nélkül: hivatalból az udvari cancellária tagjai, élőkön a nagy kegyben állott gróf Reviczkyvel, köztök Bartal György, 25-ben a híres ellenzéki fölratok szerzője, most a trónbeszéd és királyi előadások (akkor allocutio és propositiones) ékes tollú megírója stb.

A császárné maga s az udvari dámák mind fényes magyar díszöltözékekben jelentek meg.

Deczember 19-én tudniillik a «pro comparitione» szokásos három nap elteltével, tartatott az első kerületi ülés, 20-án az első elegyes ülés, melyben már a királyi előadások olvastattak föl.

A király megnyitó beszédét, melynek elvei egészen az ő lelkéből voltak kiírva, de latin szövege szájából nem elég folyékonyan hangzott, az öreg kalocsai érsek, kinek a primási szék üresedésben léte miatt kelle helyt állni, Klobusitzky fogta kezébe s olvasta föl. Ezt látva a királyné, a maga leczkáját: hier haben Sie die Anrede szavakkal, megelőző nyájassággal nyújtotta át a főpapnak. A király beszéde (különben akkori szójárás szerint általában csak császárnak nevezték) egy újabb paraphrasisa volt azon nyilatkozatnak, melylyel a negyven éves uralkodása alkalmából nála tisztelgő nagy küldöttségnek nem rég válaszolt. Teli magasztalásaival az oly páratlan s előtte is kedves ősi magyar alkotmánynak, teli határozott kárhoztatásával minden újítási vágnak, a világot bolondító hóbortos szabadelvűségnek. (Stultizálásnak)

Ismételve inti a rendeket, mint gyermekeit egy szerető atya (*patris hæc ad liberos, quos felicissimos cupit, verba sunt*) hogy ős elődeiknek századok gyakorlatával szentesített elveiket tiszteletben tartsák, s azokat sértetlenül, a jól rendezett államkormányzat dicsősége gyanánt, kibővítve bár, késő unokáikra átbozsátani, örök hálájok lerovásaként elengedhetetlen kötelességöknek tartsák; erős lélekkel s bölcs előrelátással utasítván el magoktól a népek boldogításának csalékony képzelete után kapkodó újítók léha kísértéseit stb. e.

Ha ily intő szózatok után, melyeket a legijesztőbb bajjóslatokkal fűszerezve Metternich négyszemközt Széchenyi előtt annyiszor ismételt, megolvassuk a királyi előterjesztéseket, melyek bizonynyal nem ő fölsége és nem az ő mindenható miniszterének befolyása nélkül készültek, úgy enyhülve veszünk lélekzetet, mert azok bár szűkre szabott s legnagyobb általánosságban tartott egyes pontjai mégis elég fontos reformokat vagy indítványoztak, vagy azok időszerűségére némileg reáutaltak.

Legfontosabb s következményeiben legkihatóbb a földesúr és jobbágyság közötti viszonyok rendezése, az egyszóval úgy-

nevezett *úrbér* volt. Ez képezte, ügyes fogással, a királyi előadások első pontját. Nem lehetett kitérni előle; fontossága minden egyébre, többek közt a sérelmek és kívánatok (gravamina et postulata) tárgyalásaira árnyékot vetett.

A többieket is röviden ismertessük.

Második: az igazságszolgáltatás rendezése. Különösen egy a *Corpus Juris*ban feledett régi csodaszülött törvénycikknek (1498 : 4.) eltörlésével, mely a bírákat a felektől önként ajánlott ajándékok elfogadásától nem tiltja ugyan el, hanem a megvesztegetésnek (igazságtalan ítéletek hozatalának) a leteendő esküben vet gátat; mind a mellett a vétkes bírákat fej- és jószág vesztésére kárhóztatja. (1. §.) Nagyobb biztosság okáért minden nemtelen származását az ítélmesteri (magister proto-notarius) hivatal viselésétől eltilt. (3. §.)

Tehát itt is reform, ellenére az ősök bölcsesége iránti minden kegyeletnek.

Harmadik: A közpolitikai, kereskedelmi, bányászati, tanítási (= közoktatásügyi), egyházi és banderiumi ügyeket illető régi országos bizottságok (kötetekre terjedő, rendszeres) munkálatainak elővétele. (Opera deputationalia.) Ez egy olyan program volt, mely évekre terjedő, egy mindenben elmaradt ország újjászületését magában foglaló, részben el is avult vagy lehetetlenné vált, föladatok véghetetlen sorát tárja előnkbe. Nagy tömegök két előnyét mindegyik párt a maga javára igyekezett fölhasználni. Egyik, a mely akart valamit: a kiszemelést (akkori műnevezet szerint: per excerpta); másik, mely semmit sem akart, a maga sorára halasztást (ad systematica) választá jeligéjének. De, folytassuk.

Negyedik pontja a királyi előadásoknak az országgyűlés költségeire vonatkozik. Utalva arra, hogy ez az országgyűlés (már csak az úrbér miatt is) valószínűleg igen sokáig fog tartani, a kormány bölcs taktikával, az adózó népnek pártjára kél s nem látná méltányosnak annak terheit ez újjal is szaporítani. Íme, ismét egy reform.

Végre az ötödik, s utolsó pont, az a stereotyp kívánsága a magyar királyi udvari kamarának, hogy az általa országos czélokra (többi közt az országos küldöttségek munkálalaira is) előlegezett összegek ezúttal: 262,606 pengő forint, neki mielőbb visszapótoltassanak. Ezt mai nap indemnitynak hívnák. Egy újabb jó alkalom sem kerüli el az atyáskodó kormány

figyelmét, hogy e tehertől is a szegény adófizető nép vállal lehetőleg megkíméltesse.

Ennyiből állott az egész. Mint látjuk: elég közel jár az atyai fejedelemnek huszonötből fönmaradt híres mondásához: Nihil a vobis postulamus! Semmit sem kívánok tőletek, csak saját javatok előmozdítását . . .

Idézésre méltó különben a mostani program egy jel-igéje is: ut mutua inter diversas regnicolarum classes necessitudinis vincula arctius adstringantur. Nem azt óhajtja ugyan, hogy a nemzet különböző osztályai, melyekben például az öreg Dessewffy s vele oly sokan hasonlóan egy régi épület közbenső falaihoz, az egésznek csak nagyobb erősségét látták, megszűnjenek vagy egymásba olvadjanak — ily magaslaton akkor talán csak az egy Széchenyi állott — hanem, hogy azok közös érdekek által mind szorosabban fűződjenek egymáshoz.

Ezt, napjainkban, az erősen előtérbe toluló egyházpolitikai kérdésekben, nem ártana emlékezetünkben fölfrissíteni. Lesz reá talán alkalom a nemzetiségi kérdésekben is.

Első érdemleges határozat volt az egyik koronaőr megválasztása, illetőleg az ideiglenesen kinevezett gr. Keglevics Gábornak e méltóságban megerősítése, a választás teljes szabadságának megővésére czélzó nem minden megjegyzések nélkül.

Az előleges formasági intézkedések közt — a követi megbízások igazolása akkor még nem létezően vagyis a személynök-nél való tisztelgésre szorítkozván, — legfontosabb volt a Napló, s ezzel kapcsolatosan az országgyűlési ujság kérdése. A Napló ellen, melyet az Ítélmesterek egyike hivatalosan szerkesztett, az a kifogás tétetett, melyet az idősb Deák (Antal) hangsúlyozott, hogy sok volt benne, a mi el nem mondatott, sok meg hiányzott belőle, a mi mondvá volt. Nagy combinatio után a dunai és tiszai kerületek szerint megválasztattak a naplóbírálok, a városi követek sértő mellőzésével; kerületi jegyzökké pedig, szatmári Kölcsey, Borsiczky, nem vállalkozván pozsonyi Fekete, baranyai Siskovics, Helmeczy növendéke, és ungi Bernáth; több derék vágytársak átugratásával, kik aztán, mint kritikusok, érvényesíték tehetségeiket. Az újság iránt legkevésbé voltak tiszta fogalmak, mit főleg egy az esetleges visszaéléseket sújtandó drákói indítványból fogunk láthatni. A többség józan előrelátással, s részben már Kossuthra is számítva, abban állapodott meg, hogy az szabadjára hagyassék, s ha majd akadályra találna,

a státusok pártolják. Sokan ezt is, valamint a kerületi ülések külön naplóját, ellenezték, vagy lanyhán vették. Nyilván attól tartottak, hogy nem csak lent hallják meg őket, hanem fönt is, és hevenyében ejtett egy pár szóért esetleg bajba keverik.

Deczember 22-én az udvar elhagyta Pozsonyt; s a tekintetes rendek hozzá fogtak a komoly munkához.

Legelőször a fölött támadt nagy vita, mit vegyenek föl előbb, mit hagyjanak utóbbra. Meg van írva a *Corpus Juris*-ban, hogy az országgyűlések az ország sérelmei orvoslásának egyedüli és legalkalmasabb módja; sérelmek pedig mindig vannak, halom számra, régiek és újak, sürgősök és avultabbak. Ha bele megyünk a királyi előadásokba, ezeket elvégezvén, majd fölosztatják az országgyűlést, aztán nem lesz mód és alkalom sérelmeink, panaszaink orvoslására, kívánataink előterjesztésére, érvényesítésére. Erősen szónokoltak tehát, de a siker csekély reményével, az ellenzékiek. A baj az volt, hogy a királyi előterjesztések (Kölcsey szerint: föladások) ezúttal szabadelvűek, alkotmányosak is, egy nemzeti közkívánatnak megfelelők voltak. A ki nem akarta tárgyalni az úrbért, siketnek mutatkozik a nép jajkiáltásaira, s alig kerülheté ki a gyanút, hogy hazafiság ürügye alatt, mint földesúr, saját érdekeit, jogost jogtalan, akarja továbbra is megóva látni. Uraim, írja Kölcsey, rosszul őrzitek a hazát; tapsért szóltok, nem a magyar nemzetért. Széchenyi hangosan kikelt az ily szájhazafiak ellen; nem kevésbé Wesselényi, «a szörnyölöknek szörnyölő fia», mint Berzsenyi után Kölcsey nevezi, s kiben az ellenzék immár vezérét tisztelé. Nem restelt házról házra jární, hogy a követek közt az úrbérnek proselytákat szerezzen. Nagy Pál, igazi népszónok de teli klasszikus idézetekkel, mennydörgött és villámokat szórt az olygarchákra. Kölcsey szent ihlettel beszélt ez ügyben, az indítványt is ő tette (január 9-én); vele a minden szépért lángra gyúló Bezerédj István versenyzett; míg az ifjabb nemzedék, s maga az úgynevezett hallgatóság, mely különben nevével ellenkezőleg, a közvélemény folytonos leglármásabb kifejezője volt, erővel is előre toltá őket. Metternich, ki souverain lenézéssel emlegette mindig Magyarország százados hátramaradását, (mintha abban neki semmi része sem lett volna) ezt az egy haladást nem kárhoztatá; habár az a királyi teljhatalom körét némileg korlátolni látszék. Ott volt, bár nem mindjárt kezdetben, s eleinte magát hallgatásra kárhoztatva, az ifjú

Deák, a haladásnak és alkotmányos szabadságnak egyaránt hű öre; ott a bátor Balogh, a mindig csatakesz Beöthy, s a bár hosszadalmas, de mindig mulattató Palóczy, az európai színvonalon álló Pázmándyak, Somssicsok, Vayok stb. stb. Maga Kossuth, kinek határozott fölléptében a sajtó hatalmának leendő képviselőjét már előre sejtették akár barátai, akár ellenségei, a hajnal hasadtát, a kakas-kukorikolást, nem érthetetlen célzatos-sággal emlegette lapjának föntidézett bevezető soraiban. Végre, mikora többség eldőlt, ily megjegyzést fűzött hozzá: «Országunk népének s Európának véleményét nyerik meg a rendek, de kár s talán az országgyűlés egész idejére rossz erkölcsi hatása volt a dicsőséget a kormány embereinek engedni át s nem inkább önként hajolni a jobb meggyőződéshez. — Nyolcz millió ember fölmelegített várakozása mégis csak megérdemli, hogy másra vártokban ne heverjenek az ország képviselői!» A mágnásokat is azzal buzdítja, hogy a legnagyobb várakozást kelti irántok, s a Wesselényi és Széchenyi mellett, kikről mindig csak a magasztalás hangján szól, egy tiszteletre méltó névsort említ föl: Eszterházy Mihályt, Károlyi Györgyöt, Zichy Károlyt stb., nem feledve az ország bírájának (Cziráky) s minden alkalommal a nádornak bölcs vezérletét, tapintatát.

A «junctim» (együttes fölterjesztés szentesítés alá) volt a varázsigé, mely engedésre bírta a makacskodókat s megnyugtató a kétkedőket. Ez utóbbiaknak később igazok lett, a menyinyiben a többség a híres junctimtól lassanként elállott; nem akarván a legszükségesebb reformok nélkül haza menni, habár alkotmányosság terén nem lehetett is azokkal lépést tartani.

Az úrbér s hozzá tartozók gyakran megszakított, mindig újra fölvetett tárgyalásai kezdettől majdnem végig huzódtak, s jelleget nyomtak, az e tekintetben időszakos hosszú országgyűlésre. A jegyzői (= előadói) tollat Palóczy biztos kezébe adták, megbocsátva azon vétkét, melyért a jegyzők választásakor mellőztetett is, hogy épen a népszerű Ragályinak vette el helyét Borsodban, ki aztán csak kerülő úton, mint Tornamegye küldötte juthatott be a parlamentbe. Palóczy a hozzá kötött várakozásoknak annyira megfelelt, hogy (vesztére, szinte 1849-ig) az ország képviselőinek kedvence lőn. Ez országgyűlés vége felé követársai arany íróeszközzel ajándékozták meg, s érdemeinek törvényzikkben megörökítése hozatott indítványba, mi ellen ő szerényen s határozottan tiltakozott.

Nem is oly egyszerű, noha magában véve elég fontos volt az a kérdés. A legfontosabb közjogi, alkotmányos es haladási kérdések függtek össze vagy hozattak készakarva kapcsolatba egyes részleteivel. Bő tere nyílt a szebbnél szebb szónoklatoknak; fájdalom, egyúttal a magán- és pártérdekek összeütközésének is. Legnagyobb izgalommal járt az örökváltság kérdése. Ezt az ósdiak, már az ősiség elvénél fogva is, melyben viszont a magyar nemzetiség fő biztosítékát vélték látni, körömszakadtig elleneztek. A kormány is (egy augusztus 31-én kelt leiratban) részökre állván, a kötelező örökváltságot, vagyis a jobbágyság megszüntetését, nem is lehetett keresztül vinni. 1848-ig kelle várni reá. Ezúttal csak az évi szolgálmányokra (robot, dézma stb.) kötendő egyezkedések engedettek meg. (VIII. törvényczikk.) A bírhatási jog, tudniillik a nemesi birtoknak bárki által megszerezhetőse, szintoly makacs ellentállásra talált; s a jobbágyság személyes szabadságának biztosítására, földesurainak fenýítke alól teljes fölmentetésére tett szabadelvű javaslatok is — mit Széchenyi a híres Partis primæ titulus nonus minden polgárra kiterjesztésének nevezett — többnyire szegyenletesen megbuktak. Azért fakad ki Deák Ferencz, Zala megyéhez intézett követjelentésében, ily szavakkal: «— vérző szívvel szólunk az úrbéri törvényjavaslatok sorsáról, melyek a népnek jövendő moralis emelkedését valának eszközöndök. Ez volt legszebb, legnemesebb föladása a törvényhozásnak, s fájdalom, épen ebben történt majdnem legkevesebb, mert épen ebben találtunk mind a kormánynál, mind a főrendeknél legtöbb ellenszegülésre.» — Az úriszékek mindazonáltal olyatén módosítást nyertek, hogy a jobbágyok, legalább úrbéri viszonyaikban, az eddigi önkény helyett törvény által lútták biztosítva magokat. (VII. törvényczikk.) Egészben, a fokozatos haladás mértékét alkalmazva, az adózó nép sorsának javítására tett intézkedések nem épen megvetendök, s jövöre nézve örvendetes irányadókúl tekinthetök. Nevezetesek az elvek, melyek fönnen hirdetve, a közvéleménybe mentek át, mint földbe vetett jó mag, mely meghozza aratását. Különösen Deáknak e téren halhatatlan érdemei vannak.

1834 augusztus 19-én Kölcsey a papi dézma eltöröltetését indítványozza, mely gyökeres intézkedést többi közt Palóczy, az idézetekben oly jártas, azon jezsuita jelígevel: Quod oritur, moritur — vesz pártfogása alá. A többség helyesli; de, szava-

zaskor, a szabad alku mellett nyilatkozik. Ez alkalommal esztergomi Szél a liberalismust sötétben lappangó hydrának nevezi, mely mindent elnyeléssel fenyeget. Guzmics (kinek az előző országgyűlésekről becses adatokat köszönhetünk) a szerzetes rendek e jövedelmének szerényen vedelmére kel, az iskola nevében. Felelnek reá közbekiáltva: az az ország dolga! Ezek kapcsában mondá Deák pár nap múlva (augusztus 27-én 1834) Popol káptalani követnek, az apostoli király úgynevezett rezervált jogaira való hivatkozásait czáfolva, azon nevezetes szavakat: «Nem a fejedelem ad a nemzetnek jussokat, hanem a nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása.» — De megelőzte őt ebben a barsi Balogh János, ki, mikor a papok a magyar királyoknak a római pápától nyert jogait hánytorgatták, nem késett a replikával, hogy: «a királyok senki mástól, mint a nemzettől, nem kaphatnak jussokat.» (1834 január 29.)

Az egyházi kérdésnél vagyunk; hagyjuk tehát későbbre az alkotmányosság és a nemzetiség sokat vitatott ügyeit, melyekkel tanulmányunkat, esetleg, be is fogjuk rekeszthetni.

A «Vallásügy» tárgyalásairól adva számot, azzal kezdhetjük, hogy régi rendi országgyűléseink egy szép vonását dicsekedve említhetjük föl. Igazán nemes vonásnak nevezhető az. Az erős b védelme alá veszi a gyöngébbet, a hatalmas b földesúr nem él vissza hatalmával, szószólója lesz a képvisellel nem bíró jobbágságnak, minden alkalmat megragad, hogy saját előjogainak igazságtalan voltát föltüntesse, jólétét megoszszza, az alkotmányt az osztályok szűk köréből kiemelve, kitágítva, nemzeti köztulajdonná tegye. A református hitfelekezetnek sérelmeik levén, a katolikusok sorából támadnak védői, orvoslói. Biharmegye tüzelelkű követe, Beöthy Ödön, vállalkozik reá, hogy ezt az ügyet szőnyegre hozza, és saját hitfelei közt talál legbuzgóbb támogatókra. Kevesen engednek a sugdosásnak, hogy ne hagyják magokat, saját felekezeti érdekeik ellen, a «kálvinisták» által lépre kerítettetni; nincs, a ki hitelt ad annak az otromba mendemondának, hogy ez vagy ama szónok, nem tudom minő mesés összegeket, nem tudom minő forrásból kapott volna ügyvédkedéseért. Széchenyi korát itt is megelőzve, nyíltan kimondja, hogy addig meg nem áll, míg a teljes egyenlőség a hitfelekezetek közt kivíva nem lesz. Ezt akkor az illetők meg nem is követelték. Megvetették lábokat a híres 1790—91.

huszonhatodik törvénycikkben, mely országos alaptörvény tekintélyével bírt s nagy küzdelmek után igtatott be, a szabadelvű II. Lipót király alatt, alkotmányunk visszaállításakor, törvénykönyvünkbe. A hős Bocskay- és Bethlenék győztes fegyverei vívták ki egykor a bécsi és linczi békekötéseket (1604 és 1647.), melyeket azonban idő múltával «fonák buzgóságból» (Deák szavaként) lehetőleg mellőzgetni s elmagyarázni igyekeztek, úgy, hogy újabb megerősítések s világosabb kifejtéseik váltak szükségessé a nevezett törvényben, bár még akkor is a «magasabb szempont» s teljes «igazság és méltányosság» követelményeinek ki nem elégítésevel, inkább a felekezetesség szelleme vezette az illetőket. «De a végrehajtó hatalom talált módot még ezeken is itt-ott rést törni, az áttérés valamint a vegyes házasságok gátlásával vagy nehezítésével.» Sűrűn merültek föl panaszok, kezdetei a később éveken át huzódott, vizálynoknak s elégtelenségnek.

Az 1833 január 9-ki kerületi ülésben, az «előleges sérelmek» tárgyalatván, fölállta Beöthy, s megyéjének a vallási törvénycikkely (1790—91 : 26.) megsértése miatti nehézségeit (panaszait) adá elő; s kérte, hogy e sérelmek vizsgálására s szerkesztésére küldöttség rendeltessék ki: «Beszéde férfiasan szép vala, azaz: szép, erős és merész. Említé a bécsi és linczi békekötéseket; rövid pillantást vetett a Mária Terézia korára; a II. József által kihirdetett türelmet magát is (mivel az a tartozott teljes szabadság csekély pótléka vala) sértésnek vevé; majd általment a kérdéses törvénycikkelyre s annak sok rendbeli megrontásáról panaszkodott. Harsogó éljen követé a beszédet; s higyétek el, ez országgyűlés folytában az éljen ily méltólag egyszer sem harsogott.» E szavakkal örökíté meg a jelenetet Kölcsey. (*Napló.*) Kossuth szerint a geniális szónok e beszédét a néhai erdélyi fejedelem, híres Báthory István egy mondásának idézésével kezdé: Három dolgot, úgymond, tartott fönn Isten magának: semmiből valamit teremteni, a jövődőt tudni, a lelkiismereten uralkodni! stb. (*Orsz. Tud.*) De halljuk, miként nyilatkozott a derék Lonovics praelátus! Tiltakozott, igazán szabadelvű szellemben, Beöthyhez, a részben csatlakozva, még a szó ellen is: tolerantia. Ezt «gyalázatos» kifejezésnek tartja, mert ő ennél sokkal többet óhajt. Nem tolerálnunk, azaz eltűrnünk kell egymást, hanem kell, hogy az Evangelium szent törvénye szerint a felebaráti szeretet egyésítsen mind-

nyájunkat. A katolikus clerusnak — melynek, mint tudjuk ő maga egyik dísze volt — egykori türelmetlen magaviseletét fönne kárhóztatá; azt a *Corpus Juris*unkban megörökített ellenmondást, melyre különben mindjárt kimondatott, hogy soha semmiféle érvénye nem lesz (*Contradictionibus Dominorum Cleri et alicujus partis secularium Catholicorum non obstantibus, imo in perpetuum nullum valorem habentibus. 1790—91 : 26. 16. §.*), egy örökre sajnálandó szerencsétlen eseménynek nevezé, s azt kívánta, hogy azon egy hon polgárai, habár külön templomokba járnak, azokon kívül polgári jussaikra nézve ne különíttessenek el különböző osztályokra stb. A hangos éljenekre, melyek e szavak hallatára kitörtek, rögtön emlékezetbe hozza, hogy különben türelmetlenség tekintetében, fájdalom, *Ilicus intra muros peccatur et extra!* (*Orsz. Tud.*)

Adatot szolgáltatottak azonnal e megjegyzéshez, melyet már nem kísérték oly hangos éljenek, magok a tekintetes karok, midőn a vallásos szabadelvűbb intézkedéseket, a tett indítvány ellenére, a görög nemegyesültekre is kiterjesztetni épen nem engedtek; mert azok jótéteményei, úgy vélekedtek, csakis a bécsi és linczi békekötések szerzőinek utódait illetik meg... Sőt, tudjuk, hogy néhány év múlva, midőn a kormány ez ügyben a maga hatáskörében, szabadelvű irányban rendeleti úton intézkedhetni vélt, a megyék ez ellen tiltakoztak, és ezt, mint sérelmet terjesztették föl az 1847-diki országgyűlésre, melynek azonban egészen más dolga akadt.

Az izenet, melyet Kőlcsey rögtön megírt, átküldetvén a felső táblához, az hamar végzett vele. Visszautasításának könnyű ürügyet lelt: nem tartá időn kívül fölveendőnek, hanem majd az országos sérelmek és kívánatok általános rendszeres tárgyalásakor. S a főrendek, ez álláspontokon mindvégig következetesen megmaradtak. Hét izenet, ide-oda küldve, sikertelen maradt. Szép beszédek, nyilatkozatok özöne kárpótolta a közönséget érte; egynémelyikét kár volna örök feledésnek adni át.

Kossuthnak a főrendek jó akarata iránt táplált vérmes reményei, s hozzájuk szóló biztatásai most már erősen lohadni kezdettek. Nekik — így ír lapjában — nem kell se magyar nyelv, se vallásos szabadság, se nyilvánosság, se sérelmek orvoslása, se *Junctim*, se kereskedelmi bizottság, se *Partium* (a Részek visszacsatolása) se Erdély (tudniillik Erdély sérelmei, és az Unio) — kérdés: mi kell hát?

Finom tapintattal járt el e kérdésben is elnöki tisztében a nádor. Ő sokkal szabadelvűbb volt, nemcsak a felsőház nagy többségénél, de bizonynyal az alsóház egy részénél is. Mind a három házassága úgynevezett vegyes házasság lévén, az első egy orosz, a második egy anhalt-schaumburgi (reformata), a harmadik egy württembergi (lutherána) herczegnővel: a példa maga minden ékesszólásnál többet mondott. Conservatív elveinél fogva is tartott tőle, hogy alaptörvényeink egyike, a vallászabadságot úgy a hogy biztosító huszonhatodik törvényezikk, újra napi rendre hozatván, még retrográd irányzatok érvényesülésére is nyújthat alkalmat, különösen a főrendeknél, kiknek tanácskozásait közvetlen vezetnie kelle, míg az ősi alkotmány egy kövének kimozdítása — szeretett e hasonlattal élni — az egésznek meggyöngítését s idővel romba dőlését vonhatná maga után. A protestáns papok, s talán irányadó világi férfiak is, nem igen bizhattak az alkotmányos testületek, különösen a felsőház többségének loyaltásába, igazságszeretetébe, s egynehány alkalommal több oltalmat találtak, s mert találtak, kerestek is a kormánynak, az udvarnak s magának az uralkodónak is szabadelvűségében, jó akaratában. Dubraviczky például, vádolá őket, hogy panaszaiknak országgyűlés ele vitelét inkább kerülik, mint keresik, s hogy egyesek ezt hivatal- s kegyvadászatsból teszik. A föntjelzett sajtósági körülmények, úgy látszik, e gyanúsítást nem igazolják; talán inkább a felekezeti természetéből s bizonyos érdekek, vagy mondjuk kötelességek, összeütközéséből magyarázhatók ki.

Wesselényi, látva a dolog illetén indulását, szókimondó letére «ad calendas græcas (= soha napjára) halasztottnak állítá azt. Cziráky ezt meghallva, Wesselényit rossz prófétának nevezé, s fenyegetődött, hogy az illető országos deputatiót néhány nap alatt összehívja, s végeztet vele. Az előbbi jóslat teljesült: a fontos kérdés következő országgyűléseknek jutott örökségül. Teljes megoldását ma is várja; csak azon az úton érheti el, melyet Deák Ferencz akkor is már, de azóta világosabban kijelölt. A szinte hatvanhárom év előtt mondottaknak, ha nem csalódom, ma is némi hasznát vehetjük; olvasóim talán nem veendik rossz néven, ha e pontnál még néhány perczig tartóztatom őket.

A szabadelvű Lonovics férfiasan védelmére kelt egyháza álláspontjának, úgy a fölpanaszlott hat heti oktatás, mint a

reversalisok dolgában. A törvény a vallásváltoztatás minden egyes esetét ő fölségének följelentetni rendelé, a kinek gondja lesz reá, hogy ez elhamarkodva ne történjék. (Ne temere fiat.) E czélra rendelték el tehát a hat heti oktatást, mely azonban gyakorlatban tömérdek visszaélésre és panaszra szolgáltatott alkalmat. Ugyanaz a törvény a vegyes házasságokból származó gyermekekről — a jogegyenlőségnek bizonynyal mellőzésével — úgy intézkedett, hogy azok, ha az atya katolikus, mind ennek vallását kövessék, ha pedig protestans, úgy csak a fiúk kövessék ennek vallását, a leányok pedig katolika anyjokét. (15. §.) Ez intézkedés, a szavak betű szerinti értelméhez képest (a possint szónok debeant helyett belecsúsztatása miatt) úgy is volt magyarázható, hogy tiltva nincsen az összes gyermekeknek, szülőik beleegyezésével, esetleg a katolikus hitben leendő neveltetésök. A katolikus papság tehát, abból indulva ki, hogy a mit a törvény világosan nem tilt, az megengedettnek tekintendő, Rómából is nyert utasítás következtében, gátot nem vetett ugyan a vegyes házasságoknak, s így a törvény betűjének (impedimenta ponere cautum esto, 15. §.) eleget tett; de a vegyes házasságok is mindenkor előtte levén kötendők (15. §.), a hatalmában álló szellemi fegyvert, a papi áldás megtagadását, arra használta föl, hogy az összes gyermekeknek katolikus hitben neveltetését, külön kötelezvények (reversalisok) által biztosítsa. Törvénysértést kiáltott erre az ellenzék haragosabb része, az «akadályt» döntőnek nyilvánította s egy sorba helyezte azon erőszakos vallásháborításokkal, foglalásokkal stb., melyeket a törvény (1646: 14.) esetenként 600 forint pénzbüntetéssel sújtott. E siralmas hadjárat, az országgyűlés berekesztése után, megyénként meg is indított, s a legnagyobb ingerültséggel folytatott. Kölcsönös jóakarattal, mely azonban hiányzott, elejét lehetett volna venni. Lonovics úgy okoskodott, hogy a hat heti oktatás nem gördít az átmenetelben akadályt. mert annak leteltével senkit sem háborgatnak többé. Beöthy ezt tagadta, s küldői utasításából eseteket hozott föl, különösen egy igen súlyosat, melynek egy holtig meggyötört hetven éves öreg ember, kitől a temetés tisztessége is megtagadtatott, és ennek egész családja, melyről a törvénytelen származás bélyege le nem vétetett, áldozatul estek. Ezt hallgatva nem tűrhette Tágen kanonok, a nagyváradai káptalan követe, s rögtön szót kérve az előadott tényt «kerekén» (fönmaradt a szó)

vagy a hivatalos jegyzőkönyv szerint: kerekdeden tagadá. Olaj volt ez a tűzre. A szólásszabadság lelkes védői fölugráltak, dühbe jöttek, actiót kiabáltak, a szerencsétlen fölszólalót tényleg kikergették az ülésből, s a közönség fektelen lármája közt, az elnök Mérey nem tudott másképp magán segíteni, mint hogy az ülést rögtön föloszlatta s a tereméből eltávozott. Ezzel lehetlenné is tette magát, s rövid idő múlva kénytelen volt helyét a népszerű Somsics Pongrácznak átengedni. A követek egy társuk ily nyilvános meghazudtoltatását el nem engedték, a sértő pörbe fogatott, de a királyi tábla által föl is mentetett; a kormány viszont előléptetéssel vigasztalta meg, a közönség nem csekély boszankodására. Ez volt a híres Tágen-botrány (február 21-én 1833). Egy tárgy sem okozott annyi ingerültséget; sokáig tartott, míg az lecsillapodott. A vita következtében Lonovics (kit mindig szívesen hallgattak) kifejté, hogy a reversalis törvénybe nem ütközik, a házasság céljával nem ellenkezik, sőt igazságon alapul, a szülők velök született természeti jogát biztosítja stb.; azért sérelemnek nem is nevezhető, de, ha a rendek kívánják, azoknak jövőben megtiltása, a postulatumok (országos kívánatok) sorában terjesztendő föl. Ez volt a felső háznak is fölfogása, mely a tárgy érdemébe nem is bocsátkozva, azt mindannyiszor visszautasítá. Látva a kérdésnek zátonyra jutását, Beöthy május 15-én egy nagy hatású beszédét ily kifakadással fejezé be, a szentírás egy helyét idézve: «Uram, tartózkodjál nálunk, mert sötétség akar lenni közöttünk.» — A hosszas, ingerült vitának a hetedik izenet után Deák vetett véget, a július 13-diki országos ülésben mondott nevezetes beszédjével, mely e szavakkal kezdődik: Súlyos átok gyanánt nyomja . . . (L. Kónyi Gyűjt.) Súlyosabbá tevő, szerinte, a helyzetet e sérelemnek összeszövődése a polgári szabadság ügyével. Mert az 1790 : 12. törvényezikke ellenére rendeletek által akarják kormányozni az országot. Minél tovább vitatjuk, úgy mond, e kérdést, annál kevesebb a reménység oly törvény alkotásához, mely a sérelmeket orvosolván, közmegelegedést szülhessen, de annál több a gyűlölség, mely a viták folytatásából származhatik.

Mikor Kossuth az 1847—48-diki országgyűlésen a trónhoz intézendő válaszfóliátot, melynek szövegezésénél az akkori főrendek, régi szokás szerint, akadékoskodni kezdtek, hirtelen letette: nem első volt már, ki e módhoz nyúlt, hivat-

kozhatott e parlamenti előzményre (præcedens-re). Bernáth, ki ötleteivel mindig vagy korán vagy későn járt, azon indítványa, hogy az országgyűlés két háza külön terjeszthesse fölíra-tait a trón elébe, alig talált egy-két pártolóra.

Ide igtatjuk az e tárgybani hetedik és utolsó izenet legjellemzőbb helyeit, melyek egészen a Deák szellemének bélyegét viselik magokon :

— «Fájdalommal látják (a rendek), hogy se a megsér-tett törvények tekintete, sem az ország népsége egy harmad részének bizonytalan, sőt törvényen kívüli állásban léte, se a törvényhatóságoknak az országgyűlésbe vetett bizodalma, a méltóságos főrendeket a kívánt egyezésre nem bírhatja.» — «A karok és rendek világosan kijelentik, hogy előbbi nyilatkozásaik mellett állhatatosan megmaradnak, a XIX. század-dal, a tárgy szentségével s hazai törvényekkel ellenkező és a nemzetre s ez országgyűlési testre homályt hozó egyezésbe nem ereszkednek ; sem sérelmet sérelemmel tetőző s a jelen és jövő-kor kemény ítéleteit maga után vonó törvényalkotásában soha részt venni nem fognak.» — «kimondják, hogy ha (a főrendek) az ügy fölterjesztését még most is visszatartóztatják, akkoron a karok és rendek az egész tárgyat ezúttal fölfüggesztik, s minden esetre az 1790 : 12. törvényczikk értelméhez szorosán ragaszkodván, a törvény önkéntes magyarázatából kelt s netán még kelendő minden rendelkezést törvényteleneknek s kötelező erő nélkül valóknak az egész haza színe előtt kinyilatkoz-tatják.»

A főrendeknél is, mely e nagy kérdést elintézetlen hagyta, szebbnél szebb nyilatkozatok történtek. Széchenyi és Wesse-lényi osztozkodtak a babérokon. A nádornak sok baja volt mindkét rendbeli túlzókkal, többi közt a nemes lelkű, de szer-főltött bőbeszédű Szepessy pécsi püspökkel, kit emlékeztetnie kelle, hogy a dogma oly szent dolog, miszerint azt tanácsko-zásaik tárgyává tenni nem lehet. Mert a vitatkozók nem mind követték a kálvinista Perényi példáját, kinek a június 4-ki ülésben mondott szép szavait méltó ma is újra idéznünk : «Valamint a templomba menvén, a valláson kívül minden más tekintetet félre teszek, úgy kívánnám, hogy a ki mint törvény-hozó, a törvényhozás teremébe lép, törvényhozói kötelességén kívül, minden más tekintetet félre tegyen» . . . Ennek ellené-ben a híres pécsi püspök bátran kijelenté, hogy lelkiekben őt

még a törvény sem kötelezné. Sokan megbotránkoztak rajta; pedig igaza volt.

Az állam és egyház különválasztásának eszméje, mely nálunk ma sem tud gyökeret verni, akkor csak egynéhány világosb főben derengett. Így például Deák tesz egy célzást követjelentése e részében az amerikai állapotokra, mely célzást majdnem egy negyed század múlva, híres egyházpolitikai nyilatkozatában, mint szintoly újat ismételt. «Nincs, úgy mondá, a polgári szabadságnak veszélyesebb ellensége, mint az elnyomás és üldözés szülte vallásos felekezetestesség, melynek gyakran fölládoztatnak a haza legszentebb érdekei; közegyetértés ellenben a polgári szabadságnak legbiztosabb oltalma; ehhez pedig nem szükséges a vallásnak egysége, mint ezt a szabad Amerika példája bizonyítja; de szükséges az: hogy a törvény és a közállomány vallás és lélekismeret szabadsága fölött zsarnok hatalommal uralkodni ne akarjon» stb. Ez a zsarnoki hatalom miként a szabadelvű II. József példája is bizonyítja, az állam bárminő, jóakarató beavatkozásaiban is érezteti magát. Legelrettetőbb példáit szolgáltatta ennek a történelemben, Spanyolországon kívül, az ódon Anglia, mely régi bűneit és mulasztásait csak újabb és még legújabb időkben is, igyekszik, nem minden ellenzés nélkül, expiálni. Akkor minálunk a beavatkozás, a rendszabályozás volt egy vagy más irányban napi renden, s az volt a derekabb, ki a fölülről jövőt minél bátrabban megtámadta, az alulról jövőt ellenben jogosultnak hirdette, s ha tehetete, gyakorolta is. Borsiczky 1834 január 29-én alkalmat talált a római pápa beavatkozása ellen tiltakozva, Mátyás királyunk ismertetes levelét fejökre olvasni: tudja meg a pápa, hogy azt a kettős keresztet, melyet országunk czímerében viselünk, előbb fogjuk hármassá változtatni, semmint megengedjük stb. Balogh is, mint már idéztük, folszólalt a Rómától nyert jogok ellen, mit Lonovics azzal igazított helyre, hogy csak lelki és nem világi ügyekről lehet szó, s hogy Mátyás király mondása is olyan esetre vonatkozott, mikor a pápa «helytelenül» egy beneficiumot (a pécsváradi apátságot) akart önhatalmúlag adományozni. Ez alkalommal fejté ki a tudós egri kanonok egyúttal nézetét a dogmáról, melynek, mint mondá, csak az tartandó, a mi kezdettől fogva, mindenkor és mindenütt volt. (Quod semper, quod ab initio, quod ubique fuit.) Még a concilium is csak magyarázhatja, stb.

Azon év július havában, az igazságügyi reformjavaslatok (Emendatio legum civilium) tárgyalatván, a Végrendelet czíme alatt, mely kapcsolatban állott a papság fölterjesztett panaszai-
val, Dókus, Zemplénmegye követe, fölhozza az akkor még gyé-
ren emlegetett népnevelést. Törvénybe kívánja igtatni, hogy a
főpapok, káptalanbéliek stb. szerzeményeikről egészen szaba-
don ne rendelkezhessenek, hanem azok egy negyedét a nép-
nevelés fundusára hagyni tartozzanak. Erre Deák historiáját
adja az egyházi főrend végrendelezési szabadságának. Meg-
mutatja, miként állott az fönnpénz Árpád-házbeli királyaink alatt,
hazánk más polgáraihoz hasonlóan teljes épségében; mint
hozott az később homályba, s mint tartott e kétség és vi-
szálykodás egész 1702-ig, midőn Kollonics az egyházi főrendek-
től föl nem hatalmazva, egyességet kötött a fiscussal, mely az
elhíresült Conventio Kollonicsiana név alatt ismeretes. —
Ő különben (a szóló) azt tartja, hogy azon javak, melyek az
egyházi rend kezeinél vannak, a státus javai; következőleg, mi-
kent fordítottassanak a vallás kiszolgáltatásának, népnevelésnek
s más egyebeknek fedezésére, szóval, hogy minő czélokra for-
dítottassanak, azt elintezni a státus joga. — A mit azonban a
papi személyek élelmére kirendel (tudniillik az ország), a mit
életökben elkölthettek volna, az kétség kívül az ő tulajdonuk,
s arról szabadon rendelkezhetnek.

Ugyanezek a nézetek nyertek kifejezést a rendek január
5-diki (1836) sérelmi fölrátának bevezetésében, hol, tekintet-
tel a kormány önkénytes beavatkozására, elvül kimondják:
miszerint kétségbe nem vonják, hogy az egyházi javakat ország
védelmére, vagy más közhasznú nemzeti intézkedésekre lehet
fordítani; csak hogy ez ne egyoldalú kormányhatalommal,
hanem a nemzet hozzájárulásával országgyűlésen történjék.

A főrendek, hol a katolikus papság nagy többségben
volt, e pontot természetesen csak az 1827-diki fölrátás elveihöz
módosítva fogadták el.

Akkor tudniillik a rendek az üres stallumok haladéktalan
betöltését, az alapítványoknak eredeti céljaikra fordítását, és a
magas clerus külön taksáltatásának megszüntetését sürgették.
(Gravamina, et postulata, ápril 3. stb.)

Nem kevésbé érdekes a régiebb kor emberének, felsőbüki
Nagy Pálnak idevágó nyilatkozata. Európa csodálkozik, úgy-
mond, hogy nálunk például egy tábornokhoz, főtisztviselőhöz

stb. mérve, oly dúsan vannak fizetve a püspökök és főpapok; de a dolog mélyére tekintve, nem oly nagy az inconsequentia. Mert a főpapságnak azért adattak annak idején azon tömérédek javak, hogy azokkal a köznemzeti (művelődési) czélokat fedezzék, sőt az ország védelmének terhet is jobbadán ők viseljék; ez már most nagyon megváltozott, stb.

Más alkalommal a papi dézma eltörlése indítványoztatott, melyet föntebb említék.

Volt, a ki a nemzetiség előmozdítása czéljából, a misék és szentségek kiszolgáltatását magyar nyelven követelte. Ezt, úgy látszik, Szepessy püspök sem ellenezte volna, bár többen concordatumra tartozónak vélték. A többség első szóra elfogadta; de utóbb elejtette.

Az ünnepek kevesbítését is szóba hozták. (1835 április 29.) A küldöttség véleménye, miszerint ez is «concordatumra» tartoznék, szinte egyhangúlagelejtetvén, a jámbor Frim kanonok specificus magyar szempontra kelyezkedett: Boldog asszony napja = Patrona Hungariæ, Péter és Pál több más ünnepek eltörlésekor a magyar nemzet kívánatára hagyatott meg; Kiszaszony napja, mely úgyis nem a mezei munka idejére esik, Szent István napja nagy nemzeti ünnep stb. Ennek ellenében az egrí Lonovics fölvilágosodott nemzetgazdasági szempontot foglalt el, s például hozva föl a gazdag angolt, mely ötvenkét vasárnapjával s három sátoros ünneppel beéri, míg a szegény spanyol 165 napot ünnepel — elismeri e tárgyban a törvényhozás illetékességét, sőt a *Corpus Juris*ból vett példákkal, s Corvinus Mátyás emléke fölújításával igazolja azt, stb. Ezek mellett, valljuk meg, szinte keveset nyomnak egy Beöthy, Hertelendy, Palóczy stb. elfogultabb nyilatkozatai.

Mindezek után a vallásügy a következő országgyűlésekre maradt, nagy felelősséggel, nem kevesebb keserűséggel járó örökségképen.

ZICHY ANTAL.

DUSE ELEONORA.

I.

«Csodás lény, varázslónő, igéző kellemmel, démoni erővel!» Így kiálthatunk föl mi is Spielhagennel, midőn tollunkra vesszük Duse nevét. Valóban nem könnyű higgadtnak maradni e tüneménynyel szemben, mely a mióta először fordúlt meg nálunk, egész Európát, sőt az újvilágot is csodálatra ragadta, s mindenütt revelatiószerűen hatott, nemcsak zajos sikereket aratva, hanem mély okulásokra is anyagot nyújtva. A külföld legkomolyabb folyóiratai iparkodtak beható tanulmányokban levonni művészetéből a tanulságokat. Kisértsük meg ezt mi is s vizsgáljuk e művészet sajátosságának titkait. Most már tisztultabb eszmékkal, mindenesetre nyugodtabban tehetjük, mint talán Duse első vendégszereplésekor tehattük volna, a mikor is e váratlan jelenség úgy megdöbbsentette s elragadta a nagy közönséget és a szakértőket, másfelől majdnem kínosan érintett bizonyos művészi köröket, melyek alapjukban érezték általa megingatva azon művészeti hagyományokat, melyekben egész létök gyökerezik. Mily nehéz föladatra vállalkoztunk, e felől tájékozódva vagyunk. Tudjuk, hogy minden fejtegetés tulajdonképen abban az egy szóban öszzpontosúl, mely lépten-nyomon ismétlődik a Duse-irodalomban: *Leirhatatlan*. Másrészt folyton fülünkben cseng egyik kiváló külföldi írónak ez intése: «Egy oly művészi jelenségnél, minő Duse, a legnagyobb elővigyázattal kell a bírálatot gyakorolni, mert vele szemben mindenkinek, még a legtapasztaltabbnak s a legkiválóbb ítélőtehetségűnek is valósággal a tanuló szerepére

kell vállalkoznia, minthogy ő egészen új szempontokat nyújt a színművészet megítéléséhez».

II.

Duse most harminczegy éves. Pávia mellett, Vigevanóban született, hol atyja színigazgató, *capocomico*, s mint ez az olasz színtársulatoknál rendes szokás, komikus színész is volt. Duse tehát a színpad légkörében nőtt fel. Miután végig szenvedte a vándorélet nyomorait, idővel mint Rossi Cesare, a jeles komikus társulatának primadonnája vált ismeretessé. E társulatnak mindig az ország legelső erői tartoztak tagjai közé, s ugyancsak már ekkor tagja volt Ando Flavió, kivel a művésznő azóta, mint hozzá teljesen méltó partnerrel, járja a világot. s kinek állítólag mint első mesterének részben hírnevét köszöni.

Mintegy húsz éves korában férjhez ment, egy Checchi nevű színészhez, de a ki délamerikai útjok idejében Buenos Airesben diplomatiiai pályára lépett át. A házaspár azóta külön él, egyetlen gyermekök Németországon nevelkedik. A nyolczvanas évek elejére, mikor Duse alig volt húsz s egynehány éves, esik művészi tehetségének megnyilatkozása. Césarine szerepével Dumas *Femme de Claude*jában tűnt föl igazán: előadás után nagy tömeg várta meg az utcán, elén az aristocratia hölgyeivel s zajosan megtapsolta. E szerep ma is legkiválóbbjai közé tartozik. Egy nem *duzémán* angol bírálója szerint az, a hogyan Duse ez ellenszenves szerep «hévteljes tolmácsolását Olaszországra s az egész világra rákényszerítette», egymagában is eléggé bizonyítja tehetsége nagy voltát.

Hírnevének új korszaka francia művel kezdődik tehát. Csakhamar egészen a francia szerzőkhöz pártolt is át s művészi körútjában ma elhanyagolja a hazai irodalmat. Tudtunkkal legalább csak Goldoni *Locandier*aját, meg Verga kis művét tartja állandóan műsoron, mely utóbbiban ő teremtette meg Santuzzát. Mellőzi vagy legalább is igen ritkán játszsza kitünő szerepeit Praga *Verginijében* és *Moglie idivalejében*, főleg Giacosa *Tristi Amorijében*, mely nem rég Párisban is színre került. Nem francia szerzőt alig játszik talán mást, mint Ibsent, kivel ő ismertette meg Olaszországot *Nora* révén, — és mint Echeagarayt, kinek *Gran Galeoto*ját is nagy sikerei közt említik

francia életrajz-írói: legújabbán Berlinben Sudermann *Heimath*jában aratott nagy sikert, s ezzel német szerzőt is fölvetett műsorába. Mindezt leszámítva, kizárólag francia darabokban hódít. Ezelőtt több mint egy fél évtizeddel Milanóban színre hozta Renan *Abbesse de Jouarre*ját, de ez csak curiosumképen érdemel említést. Igazi kedvenczei a *Frou-Frou* s a különben egy incidens miatt régóta pihentetett *Adrienne Lecouvreur* szerzőin kívül főleg Dumas (*Dame aux camélias*, *Princesse de Bagdad*, *Francillon*) és Sardou (*Fédora*, *Fernande*, *Odette*, *Divorçons*, sőt ha a *Grande Encyclopédie* nem téveszti össze a dolgokat, *Cléopâtre* is). Feltűnő, hogy Augiert és Feuillet-t teljesen mellőzi s épen Sardounak, a virtuózok e specialis szerepgyártójának műveiben szerzi legkiválóbb drámai babérjait.

A nyolczvanas évek végen, miután Rossiékkal beúta az egész hazáját, Portugalliát, Egyiptomot s Dél-Amerikát, hazajövet maga alkotott társulatot, melynek hősszerelmese Ando maradt, ki egyszersmind *direttore* vagyis regisseur lett. E társaság mai alakjában nem megvetendő erővel is dicsekszik, de legdicsérendőbb nála az összjáték egyöntetősége, mire nagy gond van fordítva. Ez különben nem csak Ando érdeme, mert Duse is élénk részt szokott venni egy-egy szerep betanításában, úgy hogy néha maga előjátszik az illetőnek. Körútját Pétervártt kezdte meg az új társaság külföldön, de csak mikor Bécsbe jött le, vette igazán szárnyára a hír Duse nevét, ki, mellesleg mondva, nemes hiúságmegvetéssel utasítja mindig vissza a reporterek tolakodását. Bécsben a közönséget egy csapással meghódította; Lewinsky, Sonnenthal, mikor Berlinbe rándultak, csodákat meséltek róla, oly elragadtatással, mint csak igazi nagy művészek önzetlenségétől telhetik. Bécs után a mi fővárosunkat érte a szerencse, hogy a nagy olasz művésznőben gyönyörködhessek, s utaltunk már rá, mint szenteltetett föl általa 1892 tavaszán a városligeti arena a művészet templomává, hova tolongva toluak hívők és hitelenek. Berlint tavaly előtt karácsonkor fogta el a Duse-láz, melyet múlt tavasszal az Egyesült-Államok, nyár elején pedig London is átéltek. Londonban, bár ugyanakkor vendégszerepelt ott a *Théâtre Français* is, «a diadalok szakadatlan láncolata voltak előadásai», mint az ottani lapok magokat kifejezték. «London sem tanúsított makacsabb ellenállást e varázslónővel szemben, mint a többi európai s amerikai főváros».

Azóta, a múlt év őszen megint ellátogatott hozzánk, négy új szerepében lépve föl. Ehhez véve a tavaly előtti ötöt, mintegy kétharmadát élvezhettük azon műsornak, melyre művészi körútja szorítkozik. Rendkívül sajnáljuk, hogy nem láthattuk tőle *Francillont*, még inkább *Frou-Frou*t, legfőképpen pedig *Antonius és Cleopatrá*t, mely az egyetlen Shakspeare-darab műsorán. De a mit láttunk, az mind színe-java szerepeinek s elég biztos alapot nyújt művészete megítéléséhez.

Duse különben középtermetű, finom, hajlékony alak, nem valami telt buste-el és szikár karokkal. Nyaka karcsú, talán egész alakján ez a legszebb; feje kicsiny. Arcza nem classikus, sőt szabálytalan. Szemei kissé beesettek, finom metszésűek, hosszú pillákkal és szépen ívelt szemöldökkel. Ajka körül van valami szenvedő vonás. Sötét haját mindig kis görög kontyba tűzve viseli. Nem hord vállfűzöt; tán ezért találták «majdnem esetleneknek» Redfernek hazájában ruháit, melyek nemes egyszerűsége bizonyára szokatlan. Sajátságos, hogy az egészen halvány színek mellett rendszeren csak a feketét használja piros díszítéssel: amazokat is csak a *Kaméliás hölgyben*; színeket mindössze Odettején láttunk egy sárga estélyi ruhát s Norán egy piros blouset.

III.

Duse művészete megdöbrent, mielőtt elragadna. Érezzük, hogy valami idegenszerűvel állunk szemben, a mivel nem jöhetni tisztába mindjárt a meglepetés első perceiben. Csak az világos előttünk már ekkor is, hogy e nő — mint az angolok tapasztalt szeme azonnal észrevette — «egészen egyéni ösztön s egyéni módszer segélyével dolgozik», és hogy e módszer «minden más színésznőtől teljesen elüt.» A németek már épen úgy találták, hogy e művészet «valami egészen új és eredeti, mely semmiféle momentumához nem fűződik valamely ismert hagyománynak».

Miben áll-e módszer főiránya? Ennek megállapításában eltérők a nézetek. Az angolok szerint Duse, «ki oly teljesen összegezi magában s testesíti meg a modern irányt», a francia színművészettel egészen «ellentétes iskolának képviselője, még pedig igen-igen nagy képviselője, az abszolút realismusé».

Viszont a németek úgy vélik, hogy ő «nem realisticusan játszik», mert nem halmoz külső detailokat, hanem a lélekből merít, s játékán mindig «fenkölt idealismus» vonúl végig.

Részünkről *absolut* realismust nem bírunk fölfedezni Duse-nál. Hogy csak a legerősebb ellenbizonyítékot érintsük, hiányzik nála a pathologia uralma. Alakjaiban semmi fin-de-siècle idegbetegség nincs; még ilyesmiben szenvedő szerepeit is egészségesebb véralkatúakká teszi s kerüli a kapcsolat nélküli, rejtélyes csapongást, a beszámíthatatlan hystericus rohamokat. A hol testi bajt kell ábrázolnia, ott meg épen egyszerűen kitér a földat elöl, azt híven, hogy a test csak mint a lélek burka tartozik a művészet körébe. Marguéríteje nem köhög aszkórosan. Épen a kik föltétlen realistának nyilvánítják Dusét, azok önmagoknak ellentmondva, kifogásolják ábrázolásában, mennyire meglátszik rajta a kórházi tanulmány hiánya; szerintök majdnem minden tette-mozdulata merő lehetetlenség. Tény, hogy Duse nem is a végföloszlás előjeleit akarja elénk tárni, à la Sarah Bernhardt, ő nem orvosokkal akarja magát bámultatni s nem borzongatni akarja nézőit. Egy agyon gyöttrődött nő enyhülése a szerelemben a halálos ágyon: ez az ő Marguéríteje, a mint Armand nyakát átkarolva, arcát ennek keblébe rejt, úgy hogy nem is látjuk, s aztán végtelen gyöngédséggel mind elhalóbban szólítja kedvesét, mígnem ölelő karjai lehanyatlanak s ő elszunnyadt örökre. Sőt kelljenbár erőszakos agoniát ábrázolnia, akkor is talál módot reá, hogy a léleknek adjon fölényt. Fedora bűnhődésül mérget iszik. Háttérbe vonúl, falhoz támaszkodik s visszautasítja az oda siető orvost. Aztán előre jön, egy pillanat s rémes sikoltással hajlik ketté teste. A görcs ismétlődésekor kinyújtott karokkal hívja kedvesét, kinek lelke épen az imént sebződött miatta halálosan, hozzá rohan, rája borúl enyhülést keresve. Keservesen jajgat, majd perczre leküzdí gyötrelmeit, boldogan mosolyog, hogy bocsánatot s szerelmet talált, s összerogy. E játékban is lélek szól lélekhez. Ne feledjük legnaturalistább alkotását sem, Santuzzát, mely remek népelet-tanulmány s aránylag a legtöbb pathologiai elemmel rendelkezik. Csakhogy itt is kérdés, mit kell a siciliai paraszt s mit a más állapot jellemzésének tudni be ebből a fáradtan vonszolódó járásból-futásból, az egész lényen, arczon s monoton síránkozáson eláradó kényszere-
dettségéből.

Ha már egyáltalán szélsőségek közt kellene választanunk, úgy több joggal nevezhetnők Dusét absolut idealistának. Azonban nem nehéz eltalálni a helyes középútat. Duse bizonyára fenkölt idealista, de csak annyiban, a mennyiben kedvelt irodalmi mestere, Lessing is az volt, ki minden idealismus mellett azt tanította, hogy a művészetnek egynek kell lennie a természettel. E tanban összegeződik valóban Duse művészetének legbensőbb lényege.

Tökéletes természetesség! Ez játékának fő varázsereje. Ezért magasztalta őt az amerikai közvélemény. Ezért magasztalták őt Európában is a színművészet reformatoraként; így Németországon, az ottani színpadokon dívó «természetlenséggel s művészetlenséggel» állítva őt szembe, mint a *Deutsche Rundschau* tette; így a calaisi csatornán túl, hol az erősen francia barát *Contemporary Review* is «korlátlan dicséretre méltónak» tudta nyilvánítani «a mesterkelt angol színjátszással» szemben. S kell-e mondanunk, hogy itt mi nálunk szintén ezzel hatott oly rendkívül? Közönségünk néha hyperidealismusba, néha idegdolgozó, erőszakos realismusba tévedő játékmódnak, az erősen színpadias pose-oknak és declamatióknak kábítón illatterhes légköréből egyszerre az élet valóságába érezte magát átvarázsolva, ki a szabad levegőre . . . Nem kell mondanunk, hogy valamint az irodalomban is mindig észlelhetni realisticus áramlatokat, s a naturalismus vagy verismus nem a mi napjaink találmánya, hasonlóan az említett színjátszásbeli természetesség sem e művésznő találmánya; úgy a jelenben, mint a múlt századokban akadtak nagy tehetségek. kiknek szintén a természetesség is egyik érdemök volt. De tagadhatatlan, hogy egyfelől napjainkban most nincs oly élő színész, ki e tekintetben Duséval versenyezne, valamint tagadhatatlan, hogy ily fokú természetességet nagy elődjei sem tudtak elérni, vagy a mennyiben el is értek, nem ily eszközökkel sikerült az nekik.

Ez eszközök közt első helyen áll a játék őszintesége, igazsága, ha ugyan szabad *játék* szót használni azon művésznőnél, ki tulajdonkép nem is játszik, hanem csak végig éli az ábrázolt alak életét, — ki sohsem betanúlt szerepet mond fel, hanem minden szava s tette a valóság ötletszerűségével az illető perczen látszik támadni. Sokszor láttuk, mint szökken igazi könny szemébe s gördül végig arczán, ellenére a Diderot

híres paradoxonának, melyet oly hévvel védelmez ma egy Coquelin: «Pour émuvoir, il ne faut pas être ému.» A művészhazugságnak ebben a formában is ellensége Duse, ő Ristorival tart inkább s úgy hiszi, a színész csak azt adhatja jól vissza, a mit maga is igazán átérez. Ezért szokta e mondással igazolni valamely szerep mellőzését: «Non sento la parte!» Nem levén képes az illető hősnő helyzetébe beleélni magát, nem vállalkozik tolmácsolására. Mondják, attól fél, hogy egyszer nyílt színpadon jelenet közepén megőrül: legyen bár ez mende-monda, találóbban nem jellemezhetni azt, hogy Duse a játék igazságát, őszinteségét oly mérvben cultiválja, melynél tovább menni már nem lehet a színművészetben, s melyet a múltban a legnagyobbak inkább csak kivételképen s nem állandó rendszerből engedtek meg magoknak.

Hogy ennyire őszinte s igaz lehessen Duse, olyan szabadságra érzi magát följogosítva, minek jogosságához bizonyára sok szó fer. Ő ugyanis rendkívül tág tért juttat a maga saját költőtehetségének egy-egy szerep lélektani fölfogásában, akár az egésznek, akár csak a részleteknek oly módosításával, a mi több mint a minden nagy művésztől várható egyéni fölfogás az ábrázolásban, — határozott újjáalkotásnak illik be. Ne vitázzunk itt arról, van-e erre joga vagy nincs a színművészetnek, mely elvégre is csak a költői alkotás tolmácsolója s nem annyira önálló mint a többi művészetek. Tény az, hogy Duse, midőn talán csak az egy Vergánál szorítkozik a költő szoros interpretálására, lélektani igazságot önt oly darabokba, melyek ez éltető elemnek meglehetősen híjával vannak, s melyekben ő finoman kidolgozza az elnagyolt átmeneteket, áthidalja az ugrásokat, kiegyezteti az ellenmondásokat, enyhíti s megérteti a merészségeket.

Mindezt leírni s elemezni alig lehet. Legalább a kézzelfoghatóbb esetek néhányát említjük föl tehát, annak megvilágítására, mint teremti újra Duse azt, a minek ábrázolására vállalkozik. Realis létet ad az immár vére-színevezett kaméliás hölgynek, ki a demi-monde visszataszító sívárságát csinált érzélgősséggel vegyítve, a szerelemben megtisztulás elvének hamis jelképe: míg Dusenál egyszerű *traviata*, kiben semmi sincs a foglalkozásszerű kéjhölgyből, ennek kiéltségéből, szerelme nem természetrajzi különlegesség, egy divatos francia műkifejezéssel élve, hanem egészen természetes a maga mély-

ségében. Fedora, Sardou egyik legragyogóbb csinálmánya, egész halmaza a lélektani képtelenségeknek, miket a szerző mind csak e csudatevő szókkal akar igazolni: szláv nő. Nos, a Duse Fedorája nem szláv nő, csak olyan olasz, mint többi alakításai, de annál érthetőbb, logikaibb. — Mint teszi e művész nő egyáltalán hihetőbbé, emberiebbé és rokonszenvűnkre méltókká a sokszor gyarló alakokat, Odette-jével kívánjuk érinteni.

E házasságtörő nőt, midőn férje akkor éjjel a házból távozni kényszeríti, a brutalisan sértett nőiség képviselőjévé emeli. Ez az Odette, Sardou szövegével nem törődve, mindigre a férj arczába vágja e szót: «Miserabile!» s aztán fölény-nyel távozik ő, a megalázott, — szánalmunkat vive magával, ő, a bűnös. Mi több, oly szíven sebzettnek mutatja őt Duse anyai szeretetében már az első perczen, hogy egész szerepének alaphangját megüti vele: ép úgy elkészít azon örömkítő-rési jelenetre, a mikor biztos reményt nyert váratlanúl, beszélhetni leányával, kinek viszontláthatásáért úgy esenkedik, — valamint elkészít a tragikus végre, midőn e nő végre eszmélvén a nemtelen mámból, mibe addig fojtotta lelke kínjait, gyermeke érdekében a legnagyobb bűnhődésre kárhoztatja magát, öngyilkos lesz. Ugyancsak e szerep érdekes példája annak, mily önkényesen bánik el néhol Duse a szerzők intenióival. Sardou Odette-et egy anya-Tantalussá teszi, ki gyermekét, mikor hosszú évek múlva végre találkozik vele ismeretlenül, nem meri érinteni s csak legvégül, érzelmei túláradásakor, kockáztat meg egy csókot: látni fogjuk, hogy Duse ezt képtelenségnek találta s az ő Odette-je nem habozik az anyai szív jogait érvényesíteni, a mint természetesebb is. A darab elején viszont in flagranti kaptatva, nem szónokol szemérmetlen hivalkodással, pedig Sardou ezzel indokolja a férj vad bosszúját, csak zavartan rebeg mentséget, fűhöz-fához kapkodva enyhítő körülményekért. Vitabeszédek hiában ad hősnőjének ajkára a költő, Duse ezeket nem találja az élet valóságával megegyezőknak, tehát elejti, átalakítja vagy épen törli, mint például *Norában*, hol a kínos s kétes értékű végtárgyalást férj és nő közt legnagyobb részben kihagyja, nem tudván mit csinálni e ködös-homályos, sophisticus szóbeszéddel: csak röviden felelget férje szavaira, végtelen megvetéssel hangjában s tekintetében, azzal kilép az éjbe s örökre távozik a házból, hol ő se hitves, se anya nem volt, csak báb.

Bármint vélekedjünk is az előbbi két mozzanat jogoságáról s eredetiségök mérveiről, van a Duse természetességének még egy oly segédeszköze, melylyel hozzá fogható módon még senki nem élt, s melyben rejlik hatásának legegységibb titka.

Játékának egyszerűsége ez. Egész lényének előkelő nemeség az alapvonása, sohsem lépi túl bizonyos discretio határait. Képes koronként, ha a darab úgy kívánja, egészen háttérbe vonulni, felhők mögé, hogy a hold és csillagok ragyoghassanak, a helyett, hogy az összjáték rovására is folyton saját személyével tündököljön: s mint ilyen, minden hatásvadásztól idegen. Ennyire egyszerűen játszani, ezt még nem merte megkockáztatni művésznő. Különösen tanúlságos e tekintetben Kaméliás hölgye, mely szerepnek, a mióta Sarah Bernhardt föltámasztotta, minden főbb mozzanatára megállapítva látszott lenni bizonyos chablon. A Duse-irodalom álmélkodással jegyzi föl, hogy ez a Marguéríte nem érzékenyül el sokat jelentőn, midőn Armand-t neki bemutatják, csak bon enfant arczki-fejezéssel nyújtja oda kezét, miután pillanatig ketkedve nézett rá. Az ájulásnál nem erőszakol ki olesó tetszést, mint a ki előre is számít a kínjaiban gyönyörködő közönség tapsaira, — csak hirtelen rosszúl lesz, minden neki készülés nélkül. Midőn kedvesét oda hagyja, igazan titkolja a válás fájdalmát, s a néző előtt nem tűnik föl Armand gyanútlansága oly bárgyúságnak, mint igen gyakran szokott történni. A legnagyobb szabású tisztító munkát minden esetre Sardounál végzi művésznőnk, hol lépten-nyomon ki kell küszöbölnie a melodramai hatásokat. Odette elmerengve vallja, mint ábrándozza vissza magát néha a családi élet édenébe, honnan vétke száműzte: a hogyan Duse elmondja e monologot, nem lehetne hozzá az ily alkalmakkor szokásos érzékeny zenekíséretet játszani. Nem időzik nyomatékosan nála, átsiklik rajta s siet erőltetett gúnnyal fordulni önmaga ellen. Nem törődik a határozott színpadi utasításokkal, mint már érintettük, ezek őt nem kötelezik. Fedorája, a mint kimegy Lorisz, kiből végre kicsikarta álnok tettetéssel a titkot, nem tépi le szilajon karjáról a keztyűt, melyet imént egykori jegyesének gyilkosa érintett, csak olyan mozdulatot tesz, véletlenül kezére pillantva, miközben undor fogja el perczre. Ugyan ez a Fedora, midőn értesül Wladimir megöletésének körülményeiről, melyek szívé-

ben a régi bosszúvágyat új szerelemmé változtatják át, s mikor az általa törbe csalt Lorisz, kire az ajtó előtt az orosz titkos rendőrök lesnek, mit sem sejtőn távozni akar, nem szökken hatásos rohamban az ajtóhoz, nem vágja ott kiterjesztett karokkal pose-ba magát, hanem egész természetesen, mint a ki egyébire gondol, kezét nyújt a távozonak; csak aztán eszmel, megborxad s kétségbeesve tartóztatja Loriszt. E marasztalás jelenetében Fedora Sardou szerint nagy zajjal csukja be tüntetőleg az ajtót Lorisz előtt, rendesen sarokba is hajítja a kulcsot, s attól sem hökkenhetnének meg, ha esetleg mint Mérimée valamely hősnőjének modern kiadása, föltépné nagyobb hatás kedvéért a ruhaderekeit is, — egy *szláv nőtől* minden kitelhetik. Duse maga alig észrevehetőn, elővigyázatból fordít egyet a záron, a mint előtte áll s eszébe ötlük; mély szerelem és mély szemérem érzik hangján, a mint ott eseng Lorisz előtt, fölaldozni készülve múltja bűnhődéseül jó hírnevét, — szeméből, egész lényéből, a mint kissé előrehajlik, reszkető lány hangjából szívet hevítő gyöngédség ellenállhatatlan büvölés árad, csókolja kedvese kezét s végül túláradva, omlik oda keblére . . .

Szüziesebben, bensőbben nem játszhatni meg e kényes, e drasticus hatásokra számított nagy duot, mely egyszersmind egyik legremekebb példája annak az új hangnemnek, mibe Duse a tragikai pathost átteszi, s mi művészetének részben szintén a természetességre törekvésből, részben a maga egyéni testi erejének okszerű fölbecsléséből eredő egyik legsajátosabb jellemvonása.

IV.

Duse nem a hősi tragikák közül való. Más faj, mint a Ristorik, Wolterek családja. Már külső megjelenéséből látni, hogy nem afféle Bärenweib, a hogyan a németek a Ziegler Klára-typust elnevezték, nem is párducz à la Sarah Bernhardt. Semmi sem igazabb, mint az, hogy ő teljességgel nem Medeákra, Brunhildekre, Messalinákra van teremtve, valamint egy csepp vér nincs ereiben rokon a renaissancenak féktelen asszonyaival, kiket uralom-, kéj- és vérvágy zaklat. A kothurnusnak magasra felajzott, elemi, csontot-velőt átjáró szenvedélye nem az ő birodalma. Ezért nem játszsza Shakesperet, az

egy *Antonius és Cleopatra* kivételével, s e Cleopatra-szerepében is nélkülözték nála az angolok a kellő hőfokot; mellőzi Schillert, s a mi még többet mond, Racinet, *Phaedrájával* együtt, mely pedig minden virtuóz műsorán ott díszlik.

De ha nem is a nagy tragédiák hősnője ő, azért nem csak meghatni tud, képes megrázni s az indulatok hevevel gyújtani. A nagy közönség szereti az erős emótiókat s ha annyira járja minden városban a Duse-előadásokat, annak jele ez, hogy ott bő kielégítetést talál. Nem is győzik magasztalni a nagy művésznőt, ki oly megragadón játszsza ezt vagy azt a «nagy jelenetet», szívöket fenekestől fölkavarva s annyi édesen keserű érzelmet árasztva beléjük. Azonban, ha Duse mégis szintén képes a rémület és szánalom érzelmeivel tisztítani lelkünket, ezt nem az eddig szokásos patheticus játékmód segélyével éri el.

Az ő játékában az indulatok vad árja nem zúdul ki ellenállhatatlan tömegben. Befelé összpontosított villamos folyam az, melyet az egész lényen végigáradtnak érzünk s mely koronként megrázó szikrákban pattan ki. Nem tudnók találóbban elnevezni ez egészen intensív pathost, mint concentrált játéknak. Az indulatok lassú felgyülemzése, tőlök a léleknek mély és olthatatlan tűzbeborulása, de láng és füst nélkül, — a belső emésztődés, a convulsiók azok, miket e játék ábrázolni szokott. Ez a játék sem egészen új a nap alatt, — ennek produkálja nagyszerű példányát egy Salvini, mikor Othellójában Jago mérge hatni kezd s erről híres Worms Nanjácja a *Demi-Monde*-ban; de a Duse játéka mind kettőtől különbözik. Különbözik a Salviniétól, kinek östermészeti szilajság», a szemeket vérbe borító, a mellett ziláltató szenvedélyessége az önmagával folytatott küzdelemben nincs meg benne. Mint határozottan modern szerepek ábrázolója, természetesen közelebb áll a Théâtre Français jeles művészéhez, ennek említett szerepében, mely szerep az Othellokkal szemben a mai embert állítja elének, kinek indulatai a mai társadalom erkölcsi nevelése által fékezettebbek: de máskülönben szintoly távol esik Dusetől a Worms izzó szenvedélyessége is, mi csak azért hazudja el magát, hogy aztán annál lángolóbb dühvel lobbanjon ki s érvényesüljön a mai társadalmi viszonyok keretén belül. Különösnek tűnhetik föl, hogy itt mind férfiakkal, tehát eo ipso nyersebb lényekkel hasonlítjuk össze Dusét, de nem

ismerünk jelenleg élő művésznőt, kit vele e szempontból párhuzamba állíthatnánk. S most, midőn egy nem negatív párhuzamot is fölakarunk végül említeni, megint csak férfihoz kell folyamodnunk, Andóhoz, ki maga szintén a concentrált játék nagy mestere, melyhez az egész társulat is szoktatva van, s ki bizonyára megérdemli, hogy legalább ez egyszer az ő művészetéről is megemlékezzünk.

Idézhetnök a *Cavalleria Rusticana*t, a kihívási jelenetet, melyben Ando Turriduja s a szintén tehetséges Mazzanti Alfíója, a mint szemben állnak egymással, fojtott hangon, erőszakolt nyugalom hangján váltanak egymással sokértelmű szavakat, melyek telve vannak fenyegető gúnnyal, aztán nyugodtan átkarolják egymást s megtörténik a párbajra hívást jelentő *fülharapás*. Vegyünk azonban oly jelenetet, melyben Ando Duséval van együtt a színpadon. Lorisz egymás után tudja meg szeretett öcsésének s imádott öreg anyjának rémes halálát. Ha e jelenetben egy olyan jó torkú, öblös hangú színész állna oda szavalni, mi lenne Duséből! Ando azonban nem heródeszezi túl Heródest, csak maga elé bámul megkövülten, hang nem jön torkára, arca eltorzúl, kezével mintha fuldoklását akarná meggátolni. Aztán alig hallhatón zokogja: «Mia madre!» Az asztalnak dölve, egész testében reszket, csak e szavakat ismétli mind áthatóbban, de azok nem emelkednek a fájdalom ordításáig, csak kétségbeesett jajgatásig fokozódnak, míg végre könnyekben adja ki erejét a roham. Ilyen iskolából való a Duse pathosza is, melylyel teljesebben ellentetes légkört képzelni sem lehet, mint az Echegaray romantikus szilajságot, féktelen kitöréseket kedvelő szelleme, úgy hogy fogalmunk sincs róla, mint játszhatta valaha Ando Ernestót, valamint meg lehetünk róla győződve, hogy a Duse Teodorája sem maradt meg eredeti diapasonjában.

Két ízben láttunk az új művésznőtől oly jelenetet, mely azt látszott volna követelni, hogy a régi hagyománynál maradjon. Santuzzája, kit feltékenység s megaláztatás gyötör, a mint vissza akarja tartani a Lola után siető Turiddut, beléje kapaszkodik, földre zuhan, dühtől remegve kiált utána s egy zugba vonúl tehetetlenül, hogy aztán Lola férjét megpillantva, vad kéjjel kiáltsa szemébe a valót. Magán kívül van: de Dusenál ez a roham sem örvengő tombolás, idegcsavaró erőmutatvánnyal, csak a kétségbeesés önmarczangolása. Clotilde-ja, ez előkelő

úrhölgy, azzal állt bosszút hűtlen kedvesén, hogy elősegítette házasságát egy szerencsétlen leánynyal, kinek írásbeli vallomását elsikkasztja s akkor akarja a boldog férj szemébe vágni, midőn az esküvőről visszatér. Egy közös barátjok, Pomerol, épen ott van nála, midőn jelentik, hogy az esküvő megtörtént: most eldobja álarczát, kitör belőle a rég tervezett bosszú káröröme s ujjongva várja a leszámolás percét. Pomerol azonban kitépi kezéből a levelet s egy szomszédaszobába zárja őt. Ez a jelenet, azzal a rettenetes sikoltással, vérfagyasztó. Csakhogy, míg egyfelől a melodramai brutalitással írt jelenet elveszti Dusenál durvaságát, másfelől nem emelkedik az egymás ellen vadúlt indulatoknak fenséges, tragikus tusájává. Az a sikoltás, bármily iszonyú, sem Wolterschrei, mint nálunk elneveztek.

Ando stíljének hamisítatlan mását azonban mindenesetre azon jelenetekben kereshetjük, melyekben Duse nem kénytelen erőfeszítéssel erején fölültre vállalkozni. Ilyen jelenet az, midőn Fedora előtt Lorisz kimondja, hogy ő ölte meg Wladimirt. Fedora megdermed a borzalomtól, hallva, hogy a kit ő majdnem megszeretett, mégis gyilkosnak bizonyúl; majd megrohanja a káröröm, hogy ime mégis sikerült kicsikarnia a régóta lesett titkot. Nem kiált föl, nem toporzékol; visszafojtja magába csalódását, vissza dühét, — egy-két kemény szót sziszeg ugyan, de csak szemei lövellnek lángot, a mint előre görnyedten rámered Loriszra. Ilyenek továbbá főleg azon jelenetek, melyekben, — mint Andónál láttuk, könnyekben olvadnak föl a kitörni nem bíró indulatok. Dusenál számos az ily sírás-jelenet, melyek a lélek belsejében dülő szenvedélynek a női idegeknél tudvalevőn különösen gyakori utó- s visszahatását tolmácsolják. Csak háromról kívánunk itt emlékezni. Marguéríte az apa előtt nem kaczerkodik lemondásának nagyságával, de mikor az öreget kikísérte, bejövet ott a háttérben, az asztal mögött, a dívánba bele borúl arczczal, halkán, majd mind erősebben sírni kezd, oly erősen, hogy az utózkodás is eltart még darabig, midőn már magához tért. E sírásban egy egész élet lemondása van kifejezve. Azon éjjel, midőn Fedora Lorisztól közelebbi fölvilágosításokat nyerve, üldöző démonból odaadóvá, szeretővé alakúl át, ez átváltozás könyözönben megy végbe: az asztalra borulva, egész múltját siratja el, a keserű csalódás, megaláztatás és mély bánat könnyeivel. — Clotilde, ki imént vette ki kedveséből a titkot, hogy mást szeret, magára maradva,

az erőszakolt jókedvből szilaj kétségbeesésbe csap át. Nem dühöng nagy léptekkel, vad taglejtésekkel, csak ülve marad, kezébe rejti arcját, míg felső teste legörnyed, és sír, fájdalom s harag könnyeit hullatva.

A concentrált játékmód természetesen az oly mozzanatoknál éri el művészete tetőpontját, hol benső küzködést, a kitörni akaró érzelmeknek visszafojtását kell ábrázolnia. Így midőn Clotilde tettetett jó kedvvel hallgatja hűtlen kedvese önvallomásait, míg szívét ezer és ezer tör járja át, vagy midőn Nora mámorig fokozott vígsággal akarja leplezni férje előtt szörnyű aggályait. Odette-nek az egész utolsó fölvonásban mind ily mozzanatokból áll szerepe s ép ezért Duse itt önmagát múlja fölül. Odette engedelmet nyert férjétől, viszontláthatni, bár csak álnév alatt, kis kora óta nem látott gyermekét, ki őt halottnak hiszi. Majdnem dulakodva jön be a szobába, oda akarva rohanni leánya elé. Azonban a mint a nemes, tiszta leány megpillantja, egyszerre félénk, alázatos lesz. Halkan, remegve kezd beszélni hozzá s majd elnyeli ki-kitáguló szemeivel. Alig szól, már is ösztönszerű anyai gestussal, fejéhez viszi kezét, simit haján, igazít ruháján. A leány, ki öntudatlanul a gyötrelmek egész poklát szítja föl lelkében a múlt emlékeinek földözésével, két ízben távozik mellőle. Ilyenkor, s itt is Sardou előírása ellenére, kitörni engedi gyötrelmét, kétségbeesetten nyög fel, mint a ki halálkínokat szenved, kezei térdére vágódnak, s egészen legörnyed ültében, — egy összetört élet fájdalma kövül meg alakjában. Leánya visszatértekor erőt vesz magán. Aztán ürügyet találva, csókolni kezdi, az anya egészen elhatalmasodik szívében, szólni akar. De a midőn általánosságban czéloz múltjára, mint harmadik személyére, lesújtó ítéletét kell hallania gyermeke ajkáról. Elhallgat, remülve hátrál, a pamlagra rogyva s ijedten tartja maga elé kezét, a mint leánya csudálkozva feleje közeledik. Most már megért vegelhatározása, múltja szégyenével ő nem fog útjába állni gyermeke boldogságának. Betelni nem bírva, forró fájdalmas csókokban önti ki lelkét, az egyetlen mód, melylyel végenyhülést nyerhetnek kínjai, a nélkül, hogy kilétét el kellene árulnia. Vigasztalan resignatióval, mint ki drága halottól válik, súgja oda férjének, távolítsa el a leányt, mert ő már nem bírja tovább. Perczre titokban lehajlik, hogy hálásan megcsókolja a férj kezét, mely ellen-szenvesen felre rándúl. Most már nincs többé időzni valója.

Összetett kezekkel, mintha megbocsátásért könyörögne, meghajlik a férj s gyermek előtt, kik viszonzozzák: lassú, ünnepeyes actus, melytől egy élet kérdése dől el. Összetörten, magát mintegy kiragadva, kivánszorog. Tudjuk, hogy halni megy . . .

Bármily nagymérvű hatásokat tudjon is azonban elérni Duse a maga concentrált pathoszával, mégis művészetének legbensőbb megnyilatkozását tulajdonképen nem az úgynevezett hatásos jelenetekben találjuk, melyekben mindig van valami nyers elem, mi nem hangzik teljesen egybe az ő majdnem túlfinom temperamentumával. Hanem igenis azon jelenetekben találjuk, melyek más színész-nő játékában elmosódnak, s melyekről Duseig tán senki sem álmodta, minő gazdagsága rejlik bennök a szépségeknek. Ott igazán fölülmúlhatatlan ő s talán a legigazabban új és eredeti, hol az indulat fogamzását, fokozatos fejlődését kell ábrázolnia, s hol aztán az érzelmek szálainak szövedéke nála ámulatkeltően gazdag a maga complexitásával s a színárnyalatok rendkívüli mennyiségével, nem maradván elejtve egyetlen egy, bár még oly futólagosan fölvilanó mozzanat, még oly finom átmenet sem.

Jellemző, hogy Shaksperetől épen azt a nőalakot játszsza, ki — Dowdennel szólva — Shakespere összes női közt egyedül versenyez a férfi-alakokkal, belvilágának összetett voltára nézve. A most mondottakban találja magyarázatát az is, ha imént épen a belső küzdelmek ábrázolását kellett nála magasztalnunk, s ha Fedora leggazdagabb szerepe. Mindenek előtt figyelemre méltó itt az a finom árnyalatbeli különbség, mit Duse a Fedora két szerelme közt oly élesen megvon: Wladimir iránti szerelme egy féktelen, nagyravágyó lélek csapongása s e férfi életével egy fényes delnői pálya zárul be előtte, míg a Lorisz iránti, ez csöndes, jóltevő tűz, de mely végül egész élete megsemmisülését vonja maga után. A második fölvonás egymaga külön tanulmányt érdemelne e darabban. Midőn régi barátjával, De Siriex-vel találkozva, Fedora fölidézi a múlt emlékeit s szemlét tart a jelen fölött, föl-föltörő kétség, föllobogó bosszúvágy s egy kezdődő szerelem első öntudatlan jelei lángolnak változatos színekben lelke mélyén. A Fedora s Lorisz közti jelenet megvalósággal káprázatos a kedélyhullámmzásnak rohamos, a szivárvány színeiben játszó s egymásba vegyülő gyűrűveréseivel. Olyan az egész jelenet, mint zivataros őszzsel a táj: derült, meleg napfény árad csalókan, majd rögtön csöndes melanco-

liába megy át a hangulat, rá hirtelen komor borúra válik az ég, csipős szél fagyaszt, örök pusztulással fenyegetve. Megkísértjük-e elemezni az elemezhetetlent? Ime durvájából egykét vonás: kaczérság, melyet erőltetni kellene, de mely önként jelentkezik, másfelől önkéntelen idegenkedés, mint a szerelemmé erősbuló rokonszenvtől fölkelte női szeméremnek s büszkeségnek jele; a bosszúvágycsöndesülése, édes önfeledésbe ringattatása, rég várt szerelmi vallomás zenéjétől; eszmélés e bűvölet alól, a döntő perc elerkeztének tudatára ébredve, az első végzetes lépés megtétele; türelmetlen zaklatás a fölvilágosító szóért, örömhám, gyöngéd feddés a hosszszas függőben hagyásért, majd ismét a gyanú iszonyának fölülkerekedése, az idegek teljes megfeszülésével... De minek folytatni?

Főntebb az egyszerűségért magasztaltuk Dusét: emeljük most ki itt, hol művészetét a maga legbensőbb lényegében véljük szemlélni, mennyire fölényen uralkodik nála mégis a legsubtilisebb művészet, mely a lélektani finomságok raffinementjaiból táplálkozik s így minden egyszerűség mellett a század végének megfelelő szellemű. Kétségtelen egyébiránt az is, hogy mindebben bizonyos magasabb fokú kaczérságtól is vezéreltetik Duse, mert felre nem ismerhető, mily szándékosan elodázza magától, a mennyire csak lehetséges, a hagyományos *hatásokat*, s olyan mozzanatokat igyekszik kiemelni, melyeket előtte eddig elhanyagoltak. S nem mernők tagadni, vajon általában egyszerűségében is nincs-e valami szintén különlegességre törekvés, melynek első főczélja a mindennapi modoron kívül és fölül helyezkedni? Kétségkívül kissé frivol gondolatok ezek tőlünk, de a mai mesterkélte, túlfinomult korban mindenkiben föl kell tennünk e kor szellemét.

V.

Mily physikai eszközök állnak Duse rendelkezésére, művészi módszerének megvalósításánál, erre már az eddigiekben is kénytelenek voltunk reflectálni. Mindazonáltal nem mulaszthatjuk el itt külön szólni arról, milyen hangja, arczjátéka, milyenek taglejtései, attitüdejei.

Duse hangja nem erős orgonahang, mint a Wolteré.

Elég változatos, bár intonatiói néha ismétlődnek; nem terjedelmes skálájú, a felső fokon könnyen válik élessé, de mindig rendkívül kifejező. Egyazon szerep keretén belül is tud, mint Fedorában, parancsolón szaggatott, metszőn hideg, álnok, majd behízeglőn édes, majd kétségbeesetten sivár lenni. Vannak mondásai, melyek villámlásszerűen levilágítanak lelke mélyébe s örökre visszhangzanak annak fülében, a ki egyszer hallotta. Odette-ben az anyai szeretetnek, ez eltemetett s új életre ébredt érzésnek egész heve nyilatkozik meg abban, a hogyan örömtől ragyogó arczczal, mintegy önkívületben maga elé bámulva, majdnem szökkenve, majdnem tapsolva, ismétli e szót: «Domani!» midőn biztos, hogy tehát *holnap* látni fogja gyermekét. Fedora elbeszéli, mint kellett a világ előtt titkolnia kínjait Wladimir temetése alatt s után, — miközben e szavakat veti oda: «O che tortura!» E kitorés hangjában egy hosszas kinszenvedés összes gyötrelmei bent foglaltatnak. A koncentrált patheticus játékmódnak az ily hangbeli kifejezések felelnek meg, melyekben a lelek annyi közvetlenséggel nyilatkozik meg, hogy önkénytelen tetszémoraj hullámszik végig a nézőtéren. Viszont vannak mondásai, melyekben az érzelmek complexitása jut hihetetlenül kifejezésre. Odette, kit leánya érdekében áldozatra kérnek, s ki csak imént értesült borzadva arról, hogy leánya őt holtak tartja, visszafojtott könnyek közt rebegi: «Si io sono morta per lei, ella è morta per me!» «Ha én halott vagyok reá nézve, ő is az reám nézve!» E szívből tépett szavakban a megsértett anyaság fájdalma, a megbántott nőiség büszkesége s a végső lemondás egyesül. Fedora beszél barátjának, hogy Loriszról kémeivel semmi gyanúsát nem bírt megtudni, csak abban bizonyos, hogy e férfinak most egyetlen egy gondolata, vágya, szenvedélye van. «És az?» kérdi tőle az illető. «Én!» Hallani kell Duset, mint ejti ki ezt az *Io*-t, az *í*-t hosszan megnyomva, miközben magára mutat, villogó szemekkel. Ki tudná megmondani, mi van itt hangjában. Talán káröröm, talán öndicsékvés, talán titkos, mély tetszés, s mégis a helyzet különössége miatt valami legyőzhetetlen idegenszerűség érzete . . . Ha a sphynx ma élne, ily hangon ejtené beszédét. Ezzel még csak épen Fedorájának egy másik mondása versenyez, midőn a földre borúltan hever kedvese előtt, ennek szidalmazására térdre emelkedik hirtelen s feléje nyújtja összetett kezeit, rázza s egyre kiáltja: «Io t'adoro! Io t'adoro!»

Mintha e kiáltásaival eszmeletre akarná téríteni az ellene örvöngőt, mintha a rá zúdított vádak egy része ellen tiltakoz- nek; úgy kapaszkodik e szavakba, mint egyetlen mentségébe e szörnyű perczben, és szerelme igazságának tudatában fájdal- mas gyönyört is talál bennök, úgy hogy kétségbeesett mosoly ül ki arczán.

Mennyire hatalmában áll Dusenak hangja, illetve meny- nyire meglátszik hangján is játékának igazsága, meglepőn tanúsítja az a sajátságos elrekedés, mit a válságos perczekben hallat, mintha a szív húrjainak összekuszálásával a hangszá- lak megereszkedése járna nála: ez az egyetlen igazán patholo- gikus mozzanat játékában, s ez is egészen önkénytelen. Mar- guérite ezzel a sívár hangváltozással jelzi Armand levelének vétele után, hogy immár kiábrándult a tiszta, boldog mámor- ból, minek az imént alig hogy átadta magát. Ezen a hangon eszmél Fedora a szerelmi vallomás után, midőn fölkel a szék- ről, hol arczát karjába rejtve, elandalodott, hátrafelé megy s aztán arczának végig símitásával, mintha fejéből minden gon- dolatot elűzne, megszólal, a döntő kísérlethez hozzákezdvé. Ugyanily hangon sugja oda Odette férjének az utolsó fölvonás- ban azon kérést, távolítsa el mellőle leányát.

Beszédmodorának természetességét nagyon elősegíti azon körülmény, miszerint mind prózadarabokat játszik, ebben is, korunk realistikus szellemének hódolva. Mint szavalhat Shakes- pere- vagy Echegaray-verset, érdekes curiosum s alkalmasint nagy tanulság is volna hallani, tekintve, mennyire nincs beszé- dében semmi retorika, s bár hösnőivel olykor egész tirade-okat szavaltatnak kedvencz szerzői, egyáltalán nincs érzéke a decla- máláshoz. A gyakori bajnak, hogy a szavak zenéjétől megittasod- jék, árnyéka sem érinti őt. Még a próza numerusát sem tartja tiszteletben, mint szellemesen megjegyezték: a francia perio- dusoknak gondosan kimérsékelt szerkezetét gyakran rontja el, egy-egy «si-si, no-no» közbevetésével. Vagy épen az oly elő- szeretettel használt természeti hangokkal, a sok *ah*-val, *oh*-val, *hm*-getéssel. Akárhányszor beszél fogait összeszorítva, — mind- ezt azonban a nélkül, hogy megszűnnék a pongyolaságban is előkelő lenni. Vegyük ehhez, hogy Dusenál, mint egész társu- latánál, a társalgás nem szerep-elmondás többé, sűgő segélyével s a végszavak bevárásával: ezek igazán élő emberek, kik egy- más szavaira tényleg figyelnek s tényleg felelnek, agyukban.

előttünk fogamzik meg a válasz. Gyakran tapasztalhattuk Andónál mint Dusenál, hogy mielőtt a másik befejezte volna mondani valóját, már belekezdett egy-egy szóba abból, a mit felelni akart, s ismételtette, míg szóhoz jutott. Megtörtént az is a szenvedélyesebb helyeken, például *Fernande*-ban a levél-jelenetben, hogy, mint az izgatottság főfokán történni szokott, egyszerre beszéltek, mint két éles kard, mely egyszerre védekezik s szúr-vág. Ez az élethűség netovábbja. S ne feledjük végül azt sem, a mi nem a legkevésbé bámulatos: ezek a gyorsan pergő déli nyelvet beszélő színészek, előkön a két legnagyobbal, nem hadarnak, — beszédök articulált dictio, értelmesen hangsúlyozott, tisztán érthető beszéd, a szóbeli előadás azon művészete, mit oly sajnosan nélkülöz az öreg Sarcey még a Théâtre Français művészeinél is.

Duse hangja erő s mélység tekintetében több kívánni valót hagy fent. Arczjátékát azonban már csak csudálni lehet. Joggal állítják ez arczról, hogy a legkifejezőbb s legváltozékonyabb, milyennel a természet nőt valaha fölruházott. Bár olykor egy kevés pirosítót vagy rizsport nem vet meg, nem szokta festeni magát; valósággal elpirul s elsápad szemünk láttára. Az elragadó széptől a borzalomkeltőig minden fokozatra képes ez arcz, s hozzá e szemek örökké hullámzó tenger, melyek változó színében a lélek minden árnyalata visszatükröződik. Legerősebb bravourjai e tekintetben Fedora és Nora. Fedorája fölvonásonként változtatja tekintetét: kegyetlen, hideg tűzzel villogó, — majd álnokul szikrázva ugrál, — majd üveges, aztán olvatag lány, végül fájó, megtört. Norája a darab elején gondtalan, szeles kis gyermekasszony, végén elfásúlt, előregedett: ez átváltozást, s ezzel Ibsen hősnőjének vakmerő lélektani fordulatát, szemünk előtt viszi végbe Duse s arczjátékával magyarázza meg. Nora gyermekes tudatlanságból váltót hamisított, hogy beteg férjét meleg égálj alá vihesse. Férje, mikor később ezt megtudja, kegyetlenül korholja őt, kit addig babaként dédelgett. Nora ezzel kiábrándul férjéből s egész eddigi életéből. Duse Norája e jelenet alatt csak ott áll az asztalnál, nézi kicsinyes, önző férjének szorongó futkosását a szobában, hallja szokatlan szavait s arcza fokozódó csudálkozást ölt. Szeme mind tágabbra nyílik, szája összeszorul, orczái megnyúlnak, fájó s megvető mosoly ül ki rajtok, miközben mind idősebbé válik. Hogy Schlenther szép leírását idézzük: «Nyaka előre

hajlik, mint az oly kutatóé, ki immár a fölfedezés útján van, csalódás és diadal sugárzik tekintetéből. Szíve mind hidegebb, elméje mind világosabb lesz.»

Taglejtéseiben is valósággal délvidéki a mozgékonytság: mindenütt a gondolatot magyarázzák külsőleg. Érdekes, hogy mivel mindig világos színű hosszú keztyűket hord, kéz- és karlejtéseit ezzel mintegy még jobban kiemeli. Gyakran nézegeti kezeit, igazítgat keztyűjén, a mivel magatartásának pompás hanyagságot s így természetességet ad. Határozottan jellemez gestusaival. Vannak e taglejtések közt állandók, melyek egy-egy lelki állapot rendes kísérői. Gyakran mélyíti kezét hátul hajába, mintegy a fejlődő gondolat útját egyengetve, vagy homlokán simítja hátra fűrtjeit, mintha a hullámzó vért szorítná vissza a lüktető halántékból. A karok sokszor vágódnak le kétségbeesetten a térdekre. Gyakran rakja egymásra lábait s izgatottan rázza: feledhetetlen e tekintetben Fedorája, midőn Lorisz bosszújának részleteit hallgatva, beleéli magát vele a múltba, szeme lázban villog, föl-fölkialt, s mint Lorisz teszi, ő is szilaj dühében az asztra ut. De ez ismétlődő mozzanatok mellett leleményessége kifogyhatatlanul gazdag, sokszor igazán bámulatos dolgokat művel. A *Princesse de Bagdad* hősnője a darab végén ártatlannak vallja magát s különféle fokozattal mondja: «Je te le jure!» Dusé a harmadszori mondásnál gyermeke fejére teszi kezét. Ez ötlettel Dumast is elragadta, s ily ötletei nem ritkán vannak. Santuzának, mikor Turiddu anyjának be akarja vallani szégyenét, a szó torkán akad, csak a kísérő gestusig képes magát erőltetni, előre nyújva karjait, — aztán nyögi: «E sono in questo stato!» Clotilde, mielőtt rásújtaná villámaait hűtlenjére, ki kiutasítja őt s így még a nőt is megsértette benne, lassú tempóban szedi magára felöltőjét stbit, hogy annál hosszabban élvezhesse a démoni kéjt, mit a biztos s immár elérkezett bosszú tudata nyújt. Fedora, mikor Wladimir arczképét a csalódás fájdalmától s dühétől emésztődve összetépi, föláll s föllelegzik, mintegy egész múltját rázva le magáról. Viszont, mikor már elérkezett a végpercz, mely mindent fölfedez s őt örökre elszakítja Lorisztól, ki mindjárt meg fogja tudni, hogy neki köszönheti a rája zúdult csapásokat: Lorisz fájdalmának minden újabb kitörésére hozzá-hozzá siet s végső ragaszkodással öleli át, rá-ráborúl keblére. Ennél bámulatra méltóbb egyszerűség nem kép-

zelhető. Azt sem tartjuk fölöslegesnek megemlíteni, hogy a Duse kameliás hölgye nem tükörben, hanem kezein veszi észre, mily szörnyen megviselte a betegség.

Kézzártatásában ép oly kerekdedség van, mint a hogyan szereti járásában s egész magatartásában a hullámvonalakat. Nem alaptalan észrevétel különben, hogy ez nála a jellemnek megfelelően változik, annyira hogy nem győzik csudálkozással, mint alakulhat annyiféleképen át teste. Norája szökdel, — Fedorája hosszan lépked, — Clotilde-ja tigrisszerű ugrásra készen hajlik hátra himbálózva, — Santuzza parasztosan vonzóódik, leüléskor szétvetett lábaira könyököl mindkét karjával, — Marguéríte ruganyosan hajladozik s előre-hátra tekerőzik, annyi fesztelenséggel, mint csak attól a színművésznőtől telhetik, ki vállfűzöt nem visel. Hátrafordulásai, lehajlásai, térdre-földre borulásai s a könnyedség, mivel előbbi helyzetébe visszaszökken, egyáltalán mind a vállfűző hiányának köszönhetők. És épen e folytonos mozgékonyaságért attitüde-jeiben nem sok a plastikaiság, sőt a pose megvetésében annyira megy, a mennyire csak a színpadi láthatóság és hallhatóság megengedi: néha még tovább is, így a színpad mögé ki, a függöny mögé bújva beszél Marguéríteje, mely aránylag még leginkább tüntet föl itt-ott plastikaiságot. (Az apának beszéde alatt az ajtó kilincsenek kézben tartása, mintha félbe akarná szakítani az értekezletet az első bántó szóra, — az apa levelének olvasása a betegágyon stb.) Akár csak ne is volna elvéve az ő számára a színpad negyedik fala. Valamint sokszor beszél alig érthető halkán, s valamint gyakran rejti el arczát, szintügy nem habozik figyelmen kívül hagyni a Faure híres tanácsát s hátat fordít olykor a közönségnek.

VI.

Mindent összevéve, nem lephet meg a tapasztaltak után, ha némelyek úgy vélik, hogy ez a művész nő a nagy tragikai stílhez nem rendelkezik a megfelelő külső eszközökkel; így különösen híjával van azon plastikaiságnak, mely a nyugalomban is kifejező tud lenni. Vannak, kik még tovább menve, már nem csak a tragédia, de még a dráma számára is kevesellik nála azt, mit a színpadi játszás mesterségének nevezhetni;

túlságos discretnek találják abban, a hogyan a nyomatékos kiemeléseket, erősebb hangsúlyozásokat kerüli, holott a színésznek mindig többé-kevésbé a színpadi díszletek festésmodorához, a szélesebb ecsetkezeléshez s rikitőbb színezéshez kell tartania magát a színpadi optika miatt.

Nem lephet meg ezek után az sem, ha mások aztán már épen a vígjáték számára tartják igazán valónak e nagy tehetőséget, mint a hol legbámulatosabban érvényesül művészete. Ez azonban kicsinylése Duse érzelmei mélységének, mely csak drámai szerepekben nyilatkozhatik, s mindössze szélső ellentéte a Marholm Laurák nézetének, kik viszont csak a bágyadt melancholiát akarják elismerni Duse egyéniségének alapjául, nem akarnak benne igazi vígságra képességet találni s azt hirdetik, hogy teljességgel nem neki való a komikum világa.

Mi csak két vígjátéki szerepben láthattuk Dusét.

Az egyik Cyprienne, melyet bohózatbeli alaknak írt Sardou s teremtett meg annak idején Mme Chaumont, de melyet Duse a jellemvígjáték körébe emel, genialis finoman rajzolva meg e válásdit játszó nagy gyermek elcsavart fejceskéjének visszaigazozódását férje ügyes stratégiája következtében, — őszinte s önmagától nem sejtett vonzalmát férjéhez, mely végül féltékenységgig erősbül, — üres szeszélyeskedését az imádóval, kiből nem is kell kiábrándulnia. Bolondosan csapongó vígsággal fejeződik be a második fölvonás, mikor a férj vendéglőbe viszi, — ugrál, zsebkendőjét a mennyezetre dobálja, rohan, huzalkodik észvesztő zajgással s azzal a fület kábitó nyelvergéssel, mit ez a Cyprienne képzeletet fölülmulón szokott kifejteni. Majdnem azt mernők gondolni, hogy a művésznő itt lemond pillanatra legfőbb erényéről, a mérsékletéről: úgy hogy az utolsó fölvonás e szédítő verve után, bár itt kellene tulajdonkép Cypriennek és pedig helyenként erősen bolondoznia, a legildomosabb jellemvígjáték hangjához térvén vissza, esést jelez.

De ha esést emlegetünk itt, siessünk közbevetőleg kiemelni, hogy Duse játéka mindig a legteljesebb harmonia szokott lenni, a művészi fejlesztésnek fölül nem múlható fokozódásával, szilárd egymásutánjával s a legbevégzettebb egyöntetűséggel mégis az egészben. Mindenesetre megtörténik nála is, hogy valamilyes indispositio következtében, minek pedig nem ritkán lehet alávetve e finom lelkületű s gyöngéd physicumú nő, egyszer-egyszer egyenetlenségek észlelhetők játékában: megesik,

hogy némely nagy jelenetét olykor csak *jelzi*, de nem játszsza meg, — megesik és pedig még gyakrabban, hogy az első fölvo-
nást elnagyolja. Ez utóbbi szokásában különben nem épen túlzás
művészi czélzatosságot is látni s annak tudni be, hogy mint
nagy honfitársa, Salvini, ő is az ismeretes szónoki fogást
alkalmazza genialisan: egyszerüen, igénytelenül kezd, aztán
mind emelkedik, végül tehetségét egész fényében ragyog-
tatja . . .

Goldoni Mirandolinája a másik vígjáték-szerep, melyben
láttuk. Ez már a rococo-világ kecses pillangója, már nem lár-
más gyermek, hanem egy udvarlóktól elkényeztetett szellemes
hölgyecske, ki maga taktikázik, merő negédességből elcsavarva
egy nőgyűlölő lovag fejét. Az érzelmek sekélyesebbek ez alak-
nál, mint Cypriennenél, de itt úgyis csak vidám tréfa az egész,
mi előttünk lefolyik; a lovag szerepéből minden törülve, mi
Goldoninál komolyabb hangnembe vág s így a derüt zavar-
hatná. S e pompás tréfa a hamiskodás, kaczerkodás művésze-
tének oly bájos virtuozításán fordul meg, minőt színpad még
aligha látott. A hódítás előhaladása leleményes finomságokkal
van ábrázolva az egyes fokozatokban, s ellenállhatatlanul csillog
át az a jókedv, mely az egész stratégiát ihleti s e pajkos madár-
nak magának is oly pompás multságára van.

E két szerepből joggal véljük megállapíthatni, hogy
a Marholmok megtévesztik magukat Duse drámai művészetétől,
midőn a vígjátékot egészen elzárják előle. Továbbá azt, hogy
a vígjátékban ugyanoly művészi módszert alkalmaz, mint
komoly szerepeiben. Az utóbbi észrevételt némelyek így fogal-
mazzák megfordítva: Duse vígjátéki művészetet alkalmaz a
drámában, — s mint Roessler a *Preussische Jahrbücher*ben
teszi, a ma divatos elméleteknek hódolva, családi öröklést
keresnek ebben, abból indulva ki, hogy Duse atyja komi-
kus volt.

Nem tartjuk föladatunknak e dolog vitásába bocsát-
kozni. Ez ép oly problematikus nézet, mint a Duse iránt külön-
ben oly szigorú *Contemporary Review*nek az a sejtelme, mi-
szerint Sarah Bernhardtal szemben, ki «egy hosszú múlt
gyermeke», Duse «meglehet, sőt nagyon valószínű, hogy egy
hosszú jövő hírnökének s profétájának fog bebizonyulni».

Mi csak két dolgot vehetünk egészen bizonyosra.

Egyik az, hogy Duse hazájának s Európának egyik legna-

gyobb élő művésznője, sőt mint túlzás nélkül ismételtetni: ennél is több, az egész színművészet fejlődésének egy fontos mozzanata.

Másik az, hogy üdvösebb dolgot nem képzelhetnénk, mint ha Duse vendégszereplésének mélyebb s nemcsak oly külső utánzásokra szorító hatása jelentkeznék idővel hazai színművészetünk fejlődésében, mint a milyent Sarah Bernhardt első vendégszereplése hagyott hátra nálunk annak idején.

HARASZTI GYULA.

RAINER FŐHERCZEG MAGYARORSZÁGI ÚTA- ZÁSA, 1810-BEN.

Kiadatlan naplója alapján.

Első közlemény.

A hazánkat érintő utazások, századunk elején, a ritkaságok közé tartoztak. Az akkori idők közlekedési eszközei alig csábíthattak valakit arra, hogy a gyakran teljesen elhanyagolt útakon,*) ritka népességű és oly vidékek fölkeresésére induljon, melyek nem ritkán az őserdők képét tarták föl. Csakis magas állású, ilyenmű vállalkozásokra minden szükségességgel felszerelt személyiségek merhettek ilyes elhatározások keresztülviteléhez fogni. Meg volt erre a bátorsága Rainer főherczegnek, ki 1810 nyarán intézkedéseket tett a végből, hogy Magyarországnak addiglan általa nem ismert részeit, közvetlen meg szemlélés czeljából, bebarangolja. — A főherczeg, kinek jó szokásaihoz tartozott, hogy mindarról, a mit látott, följegyzéseket készített, magyarországi útjáról is jegyzeteket gyűjtött,**) melye-

---

*) Egy 1813-beli jelentés nyilatkozata szerint, a magyarországi utak oly rossz állapotban voltak, hogy a császári szekereszet alig volt képes kora reggeltől késő éjszakáig két mérföldnyi utat megtenni. A gyalogság pedig kénytelen volt térdig sárban gázolni. A cs. k. (oszt-rák) belügyminiszterium levéltárában.

***) József főhg Ferencz császárhoz, Budán 1810 augusztus 25-én. Bécsi cs. és kir. áll. levéltár «Rainieri ist seit 4 Tagen hier und wird bei seiner Rückkunft in Wien, die am 6. September erfolgen wird, Ew. Majestät Bericht über seine Reise erstatten, zu welchem Behufe er sich viele Notaten gemacht.»

ket itt tartózkodása életteljes leírása czéljából értékesített. Ha a mai magyar ember ezt a terjedelmes, négy foliókötetet betöltő leírást lapozgatja és ebből hazájának századunk elején létezett állapotját igyekszik maga elé varázsolni, bizony alig fogja a főhercegei író vázolta képekben saját hazáját fölismerni. Hogy megváltozott minden! A mai Magyarország hatalmas, előretörekvő állam, melyhez hasonlítva századunk elejének Magyarországa, vajmi szegénynek tűnik föl, híjával minden számottevő kulturának és szükségét szenvedvén pénzben és emberekben egyaránt. Az a haladás, melyet nemzetünk azóta tett, valóban bámulatos. Persze, hogy előbb a politikai viszonyok újjáalakulására volt szükség, míg azok az erők, melyek ebben a szép országban szunnyadoztak, fokozottabb tevékenységre ébredhettek. Valóban, gyakran látnoki tekintettel kiáltott föl Rainer főherceg útja közben: «vajha egy rendező kéz neki látna, hogy értékesítse azt a megmérhetetlen gazdagságot, mely ebben az országban fölhasználatlanul hever».

Ép most, midőn a haladás gyors áramlatában vagyunk, érdemes, mintegy magasabb szempontból, menten minden elfogultságtól és előítélettől, arra a korszakra visszapillantunk, melyben Magyarország valójában még mélyen a középkorban sínylődött. Követve a főhercegei utazó kalauzolását, idézzük még egyszer lelki szemeink elé azt a Magyarországot, melyet a fejedelmi sarj a leggondosabban megfigyelt és átkutatott.*)

* . . . *

Jelentékeny múltja volt már akkor Rainer főhercegnek, midőn — 1810 július 2-án. — magyarországi útját megkezdé. 1805-ben az államtanács — az akkori belügy miniszterium — ügyeibe bevezettetvén, 1807-ben és még inkább az 1809-diki hadi év alatt, nagy szerepet játszott, mint császári bátyja helyettese. Mint olyan férfiúnak, ki az államkormányzat központjában volt, bő alkalma nyílt a főhercegnek arra, hogy a mon-

---

*) Hálánk adóját kell e helyen lerónunk Ö cs. és kir. Fensége Rainer főherceg úr irányában, hogy boldog emlékezetű fenséges atyja, Rainer főherceg, úti naplójának fölhasználását legkegyelmesebben megengedni méltóztatott. Buzgón támogatta e tanulmányt dr. Giannelia Basilio úr, főtörvényszéki tanácsos, főhercegei levél- és könyvtárnok.

archiát alkotó országok egyes részeinek szükségleteit behatóan megismerje. Különös figyelmet szentelt ő a magyarországi állapotoknak is; ide vonatkozó fejtegetései, melyeket egy 1809 december végén készített emlékiratába*) foglalt össze, kiváló politikai fontosságuk. Rainer főherceg hébe-korba nagyon élesen nyilatkozik a nálunk észlelt hibák- és bajokról. De azért hazánk igaz barátjának tanúsítja magát, kinek nyilatkozatai dicséret- és lelkesedéssel telvék, mihelyt valami jóra akad. Ő csak a megyék rossz gazdálkodásának ellenfele és ellenzenve csupán a kisebb nemesség ellen fordul, mely semmit sem tesz és mit sem visz előbbre, úgyszintén ellensége a főnemesség azon részének is, mely, mint a főherceg mondja, csak ágyasokat tart, pénzét pazarolja, a nélkül, hogy hazájának és hazája kulturájának hasznot okozna, melyre pedig vagyona és állása egyaránt kötelezné. Bármennyire hibáztatja azonban Rainer a létező alkotmány kinövéseit, távol áll tőle még csak a gondolat is, hogy magát az alkotmányt eltávolítani akarja. Hisz javított alakban ő maga ajánlotta azt az osztrák örökös tartományok részére is.***) A reformot szerette volna ő mihamarább keresztülvive látni és nem érdektelen tőle magától hallanunk, — a mint különben más oldalról már II. József korára tekintettel megerősítve találunk, hogy a nemzetnek nem csekély része volt kedvezően hangolva az alkotmány ilyes reformatorius kiépítése iránt. «A magyarok» — mond a főherceg kisebb följegyzéseiben — «igen szabadon nyilatkoznak alkotmányuk hiányairól, maga a főnemesség is kezdi kiváltságai egy nagy részét terhesnek találni, mindenki méltányos rendezésre vágyódik». †) De azért ő még sem ámitja magát és jól látja, hogy a reformeszmék hívei még mindig nincsenek többségben. «A fölvilágosodás még nagyon hiányzik», ezek a főherceg szavai — «és annak alapját a tanintézetek jó berendezésével és az összes felekezetek iskoláinak jobb dotálásával lehetne megvetni.» ††) Szerinte az iskolák elhanyagoltak, a birói szervezet

*) L. szerzőnek *Zwei Denkschriften Erzherzog Rainers 1808 und 1809.* cz. közleményét az *Archiv für österr. Geschichte* cz. folyóirat 78. kötetében.

**) L. *Zwei Denkschriften* cz. közleményt.

†) Rainer főhg hátrahagyott iratai. Bécsi udv. könyvtár. Cod. Raim. III.

††) U. o.

nyomorúságos és végül a papság viszonyai olyanok, hogy attól semmi jót sem várhatni. Ő tehát az országgyűlés egybehívása mellett van, melynek egyetlen föladata volna, hogy az alkotmány javításával foglalkozzék. Ezen az országgyűlésen a jobbágyok állapotát meg kellene vizsgálni és szerét ejteni annak, hogy az enyhíttessék.*) Ezek valának azok az általános benyomások, melyekkel a főherceg magyarországi útjából hazatért. Lássuk már most, hogyan jutott ő részletenként ehhez az eredményhez. E végből szükséges öt hazánkban tett útjában, vándorlásai közepett elkísérnünk.

* * *

Néhány havi előzetes készülődés után, július 2-dikán indult el a főherceg, egészen kis társaságban, Schönbrunnból. Az érdekesebb tájak és népviseletek megörökítése végett egy ügyes rajzoló is volt az ő kíséretében. E mellett herbariumokkal, két kitünő magasságmérővel és más hasonló készülékekkel is el volt látva. Az indulás napján egyenesen Pozsonyig utaztak. «Valódi élvezettel» — írja a főherceg naplójába — «pillantám meg a távolból ezt a várost, melynek lakói az elmúlt évben, (1809) a bombázás alatt, a régi rómaiakhoz méltó-hősiességgel és hazafissággal tüntettek ki magokat, látásuk tiszteletet gerjesztett bennem.» Nem először lépett most Rainer az egykori koronázó város földjére. Már 1802-ben, midőn a rendek Pozsonyban üléseztek, ő is ide jött. Ekkor szemtanúja volt annak, mint alkotott a polgárság az útczán a bevonuló király üdvözlésére sorfalat. Pompásaknak találta a mágánások fogatait, melyektől valamennyire elütöttek a püspököket és prépostokat vivő postakocsik. A király tiszteletére rendezett kivilágítás izléstelen volt. A ki nem világított ablakokat mértéktelen borivástól fölhevült suhanczok, kurjantgatás és kiabálás közt beverék.***) Rainer jelen volt az országgyűlés megnyitásánál is, a honnan Ferencz, beszéde megtartása után, szakadatlan éljenzések közepett ment lakására.***) 1805-ben jelen volt az újból egybe-

*) Cod. Rain. III. Bécsi udvari könyvtár.

**) Rainer főherceg Bécstől Selmeiczig terjedő útazása, 1802-ben. Cod. Rain. III. Bécsi udv. könyvtár.

***) U. o.

gyűlt országgyűlés több ülésén, valamint annak bezárásánál is és magáról az országgyűlésről ekként nyilatkozik: «Később alkalmam volt úgy a mágnások mint a rendek néhány ülését is meglátogatni; az előbbiekében nagyon rendesen megy a dolog és a pontokat, ugyan nem minden ellenvetés nélkül, de alaposan megvitatják; az utóbbiakéban azonban hevesen, többnyire magyarul veszekednek, 20 vagy 30 ember egyszerre beszél és legtöbbször az nyer, a kinek a legerősebb tüdeje van és a ki a leghosszasabban győzi; mindazáltal kitünő szónokok is vannak ott. November 7-dikén volt az országgyűlés bezárása és az az császár megható beszédével végződött, melyet a trónról mondott el és a mely abban a pillanatban mindenkit oly lelkesezésre ragadott, hogy mindannyian készek lettek volna még az ellenség (a francziák) ellen is kivonulni.»*) Tekintve azt a jelentőséget, melylyel Pozsony mint koronázó város és az országgyűlés székhelye akkoriban bírt, érdeemesnek látszik, a főhercegi utazó további ott tett észleleteit is közölni. Pozsony fekvése annyira elragadta a főherceget, hogy fölkiáltott: «mily szép ez a város».**) Különösen nagyszerűnek tűnt az föl előtte a «várhegy»-ről, melytől alig tudott a főherceg megválni. Itt az egykoron Albert szász-tescheni herceg és neje Krisztina főhercegnő lakta királyi kastély vonta leginkább a főherceg figyelmét magára. Érdekes a leírás, melyet ő az összeomlott kastélyról nyújt, melynek régebbi fénykoráról csak nagyon keveset tudunk, úgy, hogy örömmel üdvözlünk minden olyan adatot, mely a régi dicsőség napjaira következtetést enged vonni. «A főépület» — így szól Rainer leírása — «mely nagyon régi, négyszöget alkot, négy toronnyal, közepén tágas udvarral; az egész fenséges stílusban épült; fejedelmi a nagy lépcső, továbbá az egykori dísztermek és a kápolna, ez egyedüli maradványai a hajdani fénynek. Most az egésztest kaszárnyává alakították át és ezért minden el van rondítva. Nagy kiterjedésű az épület, szép a tágas boltozatban elhelyezett vízemelő gép is, mely a vizet a Dunából ily magasságra hajtja föl, a lakók használatára. Számosak a melléképületek is, istállók és más egye-

---

*) Rainer főherceg Bécsből Teschenig terjedő útazása, 1805-ben. Rainer főherceg magán levéltárában.

**) U. o.

bek, melyek a főépületet körülveszik és egyaránt hirdetik, hogy itt egykoron az udvar tartózkodott.*)

Kellemetlen érzés foglalá el azonban e hangulat helyét, midőn a főhercegnek a «Várhegy»-en át a szörnyű piszkos és többnyire nyomorúságos házakból álló «Zsidóváros»-on kellett keresztülmennie, «úgy, hogy» — a mint ő maga mondja «mindig örültem, ha azon farács-kapukat értem el, melyek a «Várhegy»-et és vele a zsidókat a várostól és a keresztyénektől elválasztják».**)

De a, részben még fallal és mély sánczczal körülvett belváros, sem volt alkalmas arra, hogy az ő szűk, görbe rosszszul kövezett utczáival a szemlélő szépérzékét kielégítse. Viszont a jó móddal épített többnyire 2—3 emeletes házak jó benyomást tettek reá. Egyes épületek — mint a primás palotája, ez «a műépítészet legjobb szabályai szerint épült palota», különösen megnyerték a főherceg tetszését. Szépnek találta a színházat is a melléje épült vigadóteremmel együtt, mely alatt egy kávéház és egy étterem volt. «A színházban — úgymond a főherceg — csak a téli időben van színtársulat. — Nehányszor meglátogattam, de úgy a színészek mint a díszletek és világítás nyomorúságosak. A vigadóterem mely a színház mellett az első emeleten van, nagy, de szerfölött alacsony, azonban ügyesen van díszítve; a vigalmak, melyeket sűrűen látogatnak, utánzatai a bécsieknek; folyvást tűrhetetlen hőség és rettenetes por van, mihez még a dohányfüst is járul, mely a szomszéd szobákból, hol jó magyar szokás szerint egész társaságok pipaszó mellett ülnek, a terembe hatol; a terem alatt étkeznek és ott is dohányoznak».***) Nagyon kellemesen hatott reá a nagy piac — a mai sétatér — szemlélése is, melynek közepét négy sor szép élőfa foglalá el. Ez volt a pozsonyi előkelő világ gyülekező helye, hová az télen déli 12 óraker, nyári időben pedig színház előtt és után sereglett össze. Itt volt az ú. n. «limonadé-sátor» (Limonadehütte) is, egy kioszkféle, milyenek akkoron a bécsi glaxis-n is láthatók. E mellett

---

*) Rainer főhg. Béctől Teschenig terjedő útazása, 1805-ben. Rainer főhg. magán levéltára.

**) Rainer főhg. Béctől Teschenig terjedő útazása, 1805-ben. Rainer főhg. magán levéltára.

***) Rainer Béctől Teschenig terjedő útazása, 1805-ben.

lehetett ott medvetánczoltatást is látni, sőt a közönség gyönyörködtetésére még paprikajancsi-bódékban és egyéb ilyféle látványosságokban sem volt hiány. E sétányon kívül nagy látogatottságnak örvendett a Malomliget is, mely akkoriban Pozsony préaterje volt és a hová vasárnap délutánokon «mindenki kikocsiz, kilovagol, kimegy».

Habár a főherceg a különböző években, melyekben Pozsonyt meglátogató, a felsőbb hatóságoknak Pestre történt áthelyezése ellenére, mindig bizonyos fokú virágzást talált, most az 1809-diki bombázás után, határozott visszaesést tapasztalt. Az emberek igyekeztek ugyan az erősen megrongált épületeket, úgy a hogy, megint jó karba hozni. De ez nem téveszté meg a főherceget. «A meglehetősen örvendetes külszín mellett, ez ugyan nem gazdag, de jó módú város jólléte, a sok szerencsétlenség következtében, mégis nagyon mélyre sülyedett, lakosai adósságba keveredtek és sok évbe fog kerülni, míg valahogy sikerül nekik abból kigázolni; hazafiságuk azonban érintetlen és ők hasonló alkalommal bizonyára egy pillanatig sem haboznának, hogy épúgy cselekedjenek. Mily boldog az az állam, mely ily polgárokat nevezhet magáéinak.»*)

Pozsonyból elindulva, a főherceg a rövidebb és előtte még ismeretlen úton, a Csallóközön át, Komáromba szándékozott menni. Útközben föltűntek előtte egyes falvak, «melyek nagyságuk és házaik szilárd építésénél fogva előnyösen különböztek az eddig látottaktól». Lógér-Patonyban meglátogatta a többnyire fából és sövényből épült parasztházakat, melyekben a pitvart és padlót telve találta házi szerekkel, «a melyekből egyetlen nemzet sem rendelkezik annyival, mint a magyar». Tökéletlennek és csakis a munkálatok nagy tömege miatt találta indokolhatónak a termésnyerésnek akkoriban nálunk általában szokásos módját. Magokról az említett vidék embereiről pedig megjegyzi, hogy «az itteni lakosok tiszta magyarok, mind katolikusok, jó, szorgalmas és jó modú emberek; többnyire földmivelesből és némileg állattenyésztésből élnek, erős és zömök fajtájúak; viseletök rövid ing, hosszú, gyolcs gatyá, elől egészen összeérő kék újjas, ugyanolyan köpenyeg, és bő, magas csizma; az asszonyok úgy öltözködnek, mint a pozsonyiak, csakhogy fejüket vászon kendővel kötik be».

---

*) 1810-diki napló.

Innen a többnyire zsidók lakta és leginkább szép házakból álló Szerdahelyre utazott, majd a sok magyar nemes lakost számláló Gútba ért, mígnem a Dunán átkelve, Komárom kapui előtt találá magát. «Mindaz» — írja naplójában — «mi itt az elmúlt évben végbe ment, élénken rajzolódott le szemeim előtt, sok kellemetlen emlék keseríté meg visszapillantásomat, mígnem a hajósok szólítottak és velünk az ép most sekélyes Dunán átkeltek». A hely fontosságához mért figyelemmel tanulmányozá Komáromot, melyet már I. Ferdinánd a törökök elleni védbástyaúl építtetett és a melynek védműveit I. Lipót gyarapítá. Annak jeléül, hogy ez az 1807-dik évben újra teljes védelmi állapotba helyezett vár még soha sem volt bevehető, a főherceg egy a közepső bástyán, a szárazföldi oldal felé elhelyezett női szobrot pillantott meg, mely egyik kezében koszorút tart, míg a másikkal füget mutat. Tudvalevő, hogy Győr mellett Komárom 1809-ben a hadsereg szervezési pontjául jelöltetett ki. Még 1810-ben is, midőn Rainer oda ért, keményen dolgoztak e hely erődítésén, mire nézve megjegyzi, hogy: «e vár fekvése, a monarchia közepében az egész Dunán uralkodva, alkalmassá teszi azt arra, hogy a legfontosabb hadászati pont legyen, a mihez azonban még sok minden, különösen pedig épület kívántatik».

Tatán át, mely az ő császári bátyjának 1809-diki hosszas ott tartózkodását juttatta eszébe, Esztergomba sietett, melynek szép és fenséges látkepe elragadó hatással volt lelkére. A várost azonban a pompás fekvés mellett pusztának találta «mivel azon semmiféle út, semmiféle kereskedelem nem vonúl át», és a szemei előtt föltárult mocsarak is csak arra voltak alkalmasak, hogy a város okozta első benyomást gyöngítsék. Itt aztán meglátogatá a különböző épületeket, a városházát, az akkoriban 300 tanulót befogadó gymnasiumot és végül a megyeházát, melyben nagyon meglepte a nemesi fölkelés fegyvereinek elhelyezése czéljából készített új fegyvertár. «Ha ezt a rendszabályt» — így nyilatkozik ő erről — «a korábbi nemesi fölkeléseknél is követték volna, a mint ezt egyes tisztábban látó hivatalnokok által vezetett megyék tényleg megtevek, úgy az utolsó (1809-diki) nemesi fölkelés nemcsak tisztességesebben szereltetett volna föl, hanem egyúttal sokkal hamarabb harczra kész állapotba jutva, az országnak fél annyiba sem került volna. Úgyde az egész országban uralkodott lelketlen bizalmatlanság,

egyesülve az eladás útján elérendő nyereség rövidlátó reményével, azt vonta maga után, hogy a nemesi fölkelés befejeztével mindent azonnal elpocsékoltak és még most, midőn a legtöbb megye, részint saját meggyőződése, részint felsőbb parancsnok következtében, azon rendszabály követésére szánta magát, még most sem hiányoznak olyanok, kik szívesebben elpazarolnak mindent, semhogy a megőrzésbe beleegyezzenek.»

Visegrádra érve, a tűrhetetlen hőségben is vállalkozott a várhegy megmászására, «hogy a hajdani nagyságnak Magyarország történelmében oly híres romjait» megnézzé. Azután tovább Vácra ment, melyet minden tekintetben megnézésre érdemes és figyelemre méltó városnak nevez. Számos és szép középületre talált. Nagy érdekléssel szemléli a Ludovicaeumot, melyet 1808 óta országos katonai akadémiának szántak és a melyet ép e czélra most jó karba hozni igyekeztek. «Ez az intézet» — úgy mond a főherceg — «mely oly országban, hol a haza védelme a nemesség alkotmányos kötelessége, nagyon szükséges, a mit fájdalom, a múlt év tapasztalatai is teljesen bizonyítottak; ez az intézet igen sokban hozzájárulhat a nemesség hadi kiképzéséhez és a hadsereg részére derék tiszték neveléséhez, a kikben nagyhiány van Magyarországon; csak kívánatos, hogy azt mielőbb tényleg is megérjük, a mi iránt e nemes nemzet nagylelkűsége, mely annak létesítését oly bőkezűen segíté elő, nem hagy fönn kétséget.» Hatalmas benyomást gyakorolt rá a székesegyház is, melyet magas és a legnemesebb építészeti szabályai szerint alkotott épületnek nevez.

Vácra egyhangú úton Dunakeszi «nagy és nyomorúlt» faluba ment, honnan, szomorú homokbuczkák és nádas mocsarak váltakozása közben, az ú. n. ördögmalomhoz ért, a Rákospatak mocsaras kifolyásához. Visszaemlékezve az egy év előtt e helyen töltött napokra, midőn a legfőbb hatóságokkal, a Bécs felé vonuló francziák előtt Budára kellett sietnie, fölkiált: «Most föltárult szemeim előtt oly vidék, melyet múlt évi, kilencz óra terjedett, pesti és budai tartózkodásom és gyakori fűvészeti kirándulásaim következtében immár jól ismertem. Sok mindenféle emlék újult föl lelkemben, kísérve a kellemes gondolatától, hogy mindjárt oly helyre érek, hol nem egy jó ismerősöm lakik. Minden helyet, minden hátrahagyott homokbuczkát, minden növényt ismertem; élénken és a Gondviselés iránt meleg hálával eltelve emlékeztem meg arról a

végasztalásról, melyet nekem a bánat és bosszúság azon napjaimban egy-egy ritka és előttem új növény föltalálása nyújtott; ez volt valóban az egyetlen fölvidulás, mely iránt akkoron fogékonyságom volt; hálát adtam az égnek, hogy ez az idő elmúlt és legforróbb óhajtásom: vajha ne érném azt többé meg.» Lelkét betöltő ily benyomások hatása alatt ért a késő éjjeli órákban Pestre, melynek már kihalt utczáin gyorsan gördült végig úti kocsija, mígnem a hajóhídhöz jutott, hol az újonnan épült vám- és őrházikó megtekintése őt kellemetlenül érinté. A hajóhídon át aztán a budai várpalotába ment, hol több, mint 40 órai útazás után a kívánt pihenésre talált.

Most már «kedves Budá»-jában volt a főherceg, melynek minden utcája, bár rosszul, de mégis csak kövezett. A város világításáról sem igen tud dicsérőleg nyilatkozni. Megemlékszik a «Halász-városká»-ról («Fischerstadt»), a Duna partján, éjszakra a hajóhídtól; a Vizi-városról, melyben egyemeletes szilárdan épült házak vannak, és a melylyel a szörnyű piszkos Ráczváros, Budának ez a legelhanyagoltabb helye, kirívó ellentétben áll. Ehhez sorakozik az újonnan keletkezett Krisztinaváros, mely szép nagy kertektől körülvelt házakból áll, melyeket a budaiak legnagyobbbrészt nyaralókül használnak. A színházat ugyan nem nagynak, de a közönség szükségleteivel összhangzónak találja. «Habár» — ezt jegyzi meg erre nézve — «a színjáték nagyon rossz, mégis a színház és pedig úgy a páholyok, mint a földszint zsufolásig telvék, mivel itt a nemesség körében a bon tonhoz tartozik a színházba mindig eljárni és e mellett az az itt lakó számos hivatalnokra nézve az elvégzett napi teendők után a legezélszerűbb szórakozást nyújtja, a miért is az mindig megtelik».

Meglátogatja aztán az országházat, mely a farsang folyamában álarczos bálok színteréül szolgál, továbbá az egyetemi könyvnyomdát, melyet az ország egyetlen tökéletesen berendezett nyomdájának nevez. Kivéven a Teleki- és Sándor-féle grófi palotákat, a többi magánházakat mind ízlésteleneknek és olyszerű stílben épülteknek mondja, minőt az osztrák mezővárosok házainál láthatni, csakhogy — teszi hozzá — minden háznak sziklákba vájt, kitünő pinczéje van, melyek közül az egyik, közel a fehérvári kapuhoz levő, azért csodálatos, «mert telis teli van vízzel, melyen csolnakban körül lehet hajókázni». Említést érdemel az is, hogy a főherceg kijelentése

szerint akkoron egész Budán egyetlen jó vendégfogadó volt idegenek részére, volt aztán egy rossz kávéház és néhány nyomorúságos bormérés. Természetes, hogy a fürdők, mint Buda különlegességei, a főherceg különös figyelmét vonák magokra. Érdekes meghallgatnunk azokról szóló leírását. «A mily tiszták, — ezek az ő szavai — «a magán fürdők, ép oly tisztátlan és undorító a közfürdő a fürdés idejekor. Az ilyenkor egészen megtelik férfiakkal, asszonyokkal és gyermekekkel, kik egész meztelenül keresztül kasul üldögélnek, mossák magokat, vagy mintha meg lennének halva, a padokon és a padlón elterülnek. Mindenféle betegséget és daganatokat lehet itt látni; belépéskor azt hinné az ember, hogy egy boncztani terembe, halottak közé, lépett. Mindenki elképzelteti, hogy minő tisztátlanság ez, mily könnyen fordulhat elő ragályozás és mennyire sérti az a közerkölcsiséget; sok rosszul gondozott fürdőt láttam, de ilyen rendetlenséget és tisztátlanságot sehol sem; és mindez az ország fővárosában, a legfőbb politikai hatóság szemei előtt meggyévbe! Mit lehet ily intézetektől a távoli megyékben várni!»

A budaiak jelleméről igen kedvezőleg nyilatkozik a főherceg. Dícséri a többnyire németül beszélő polgárok szorgalmát, mint a kik nagyon takarékos, gazdálkodó, vallásos és erkölcsös emberek és a kik között verekedések vagy másféle jelentékenyebb kihágások előfordulásáról nem is lehet hallani. A nem nagy számú nemesekről azt mondja, hogy közöttök igen sok művelt ember akad és hogy a társadalmi érintkezés kellemes velök. Nagy hivatalnoki kart talált továbbá Budán, a menyinyiben e város volt akkoron a főbb országos hivatalok központja. De a hivatalnokok helyzete nem tárt föl örvendetes képet. «Állapotuk» — úgymond Rainer — szűken kimért fizetések és a papírpénz értéktelensége mellett, a legnagyobb mértékben sajnálatra méltó, mivel a drágaság itt sokkal nagyobb, mint Bécsben és mellék keresményekre sem nyílik alkalom, mint ott.*)

---

*) Egy budai hivatalnok 1811-ben erre vonatkozólag következőképen nyilatkozik:

«Ich versichere Ew. Excellenz, dass unsere Lage schlechter als die eines Tagelöhners ist. Unter fl. 2.30 kr. und 3 fl. sättigt sich dermahlen kein Mensch nur zu Mittag, woher soll er den fast mit jedem

Budáról kirándult a főherczeg Ó-Buda kinestári helyre, mely a tatárok berontása óta pusztulásnak indulván, századunk elején nyomorúságosan nézett ki és nagy tömeg zsidó tanyája lett, kik itt, a főváros közelsége következtében, igen jó üzleteket csináltak. E hely nevezetességei közé tartoztak Mazzucato selyemgyára és a kamarai selyem-fonoda. Mazzucato gyárában csakis magyar és pedig a kamarától vásárolt selymet dolgoztak föl. A főherczeg nézete szerint Mazzucato könnyen földolgozhatott volna évenként 250 mázsa nyers selymet, de a kamarai hatóságoktól, melyek azzal egyedárúságot üztek, legfeljebb 50 mázsát kaphatott, úgy, hogy ép e hatóságok gátolták leginkább a selyemtenyésztés nagyobb kifejlődését.

«Egyáltalában» — így nyilatkozik erre nézve a mi úta-zónk — «szembetűnő, hogy a selyem-ipar, mely Terézia és József böcs rendszabályainak hatása alatt oly szép virágzásnak indult, nagyot hanyatlott; ép gyermekkorában, midőn a földművesnél a jóllét és az ipar teljes hiánya mellett, mely fejlődése legnagyobb akadály, az állam erőteljes támogatására és a hatóságok helyes alapelvekre fektetett intézkedéseire szorulna, mindezeknek az ellenkezője történik. A kamara se jutalmazásokról, se a fölsegélés bármely neméről nem gondoskodik, a selyemtenyésztők kénytelenek a nyers anyagot beváltás végett hozzája vinni és oly csekély ár mellett átengedni, mely mellett meg nem élhetnek; így aztán elvesztik minden kedvöket ez iparág folytatására, minek következtében a selyemtenyésztés hanyatlik.» «Pedig, ha a kamara» — folytatja Rainer — «mindazokat, kiknek a selyemtenyésztéshez kedvök van, minden szükséges szerszámoknak olcsó föltételek melletti kiosztásával, eperfák és selyembogárpeték adományozásával, a nagyobb vállalkozókat előlegek nyújtásával gyámolítaná, és azok részére, kik a legnagyobb termelést mutatják föl, jutalmakat tűzne ki, mindenkinek megengedné, hogy a meg nem szövött hulladék-

---

Quartal noch einmal so grossen Wohnzins, die itzt so kostspielige Kleidung nehmen? Der Wiener Beamte hat bei einer minderen Theurung einen um die Hälfte grösseren Gehalt, meistens Quartiergeld und künftig, wie ich höre, seine Wohnung in natura. Der hiesige hat bei einer noch drückenderen Theurung einer schmäleren Subsistenz gar nichts.» 1811. febr. 13. A cs. k. (osztrák) belügyminiszterium levéltára.

selymet («Galetten») szabadon eladja és a beváltást — de ezt is méltányos ár mellett — csak azok irányában alkalmazná, kik önkényt jelentkeznek a beváltó helyeken: úgy a selyemtenyésztés rövid idő alatt nagy haladást tenne és Magyarországon, mely arra az iparágra nagyon alkalmas, nemsokára annyira elterjedne, hogy a monarchia összes gyárai bőven elvolnának látva.»

Igen kellemetlenül érinté a főherceget a széles kopár hegyhát is, mely egész a városba behúzódik és a mely az erődhegy egy részét teszi. Ez a látvány azt az érzést ébreszti föl benne, mintha hóhegyen volna. A teljes elhanyagolásnak és a tömegesen fölthajtott kecskenyájaknak tulajdonítja, hogy itt, hol egykoron az egész helyet sűrű erdő borítá, most oly pusztaság terül el. Ugyanily sorsot vár ő a közelben levő városi és kamarai erdőségekre nézve is. Hibáztatja, hogy nem törődve a jövővel, egész facsoportokat kivágnak, a nélkül, hogy pótlásukról gondoskodnának. «Elérkezett immár az utolsó óra» — így vélekezik — «hogy tekintve a két főváros fahiányát, a közeli erdők czélszerű művelése fölött örködjenek és legalább a még meglévőt megóvják, a mi itt semmiféle nehézségbe nem ütköznék. Mindenesetre megfoghatatlan marad azonban, hogyan fordulhatott, a legfőbb hatóság szemei előtt, oly hosszú időn át, ennyi visszaélés elő, a nélkül, hogy azok szigorú megakadályozása végett a legszigorúbb rendszabályokhoz folyamodtak volna».

Nagyon érdekesek Rainernek Pestre vonatkozó közleményei és fővárosunk akkori képét illető adataink szerfölött szűkös volta mellett, fokozott oecsú ránk nézve minden behatóbb részlet, mely annak múltjáról szól.

Fővárosunk a főherceg ott-tartózkodásának idejében, bár II. József és az azon időbeli nádor, József főherceg, sokat fáradoztak a város szépítése és nagyobbítása érdekében, nem valami fényes állapotban volt. A belvárost körülvevő és minden fejlődést megakadályozó alacsony és régi koczkakövekből rakott fal ugyan már eltűnt, de alig alkothatunk magunknak kedvező véleményt az akkori állapotról, ha megtudjuk Rainertől, hogy még a főútcza is nagyon rosszul volt kikövezve, az őszi időben lábnyi mélységű sárral volt borítva, «ugy, hogy némelyek köveket dobálnak magok elé, hogy ezek segélyével biztosan haladhassanak előre.» A magánházak több-

nyire egyemeletesek valának és egyhangú, ízléstelen stílben épültek. A középületek közül a görög nem egyesültek Duna-parti új temploma nyéré meg a főherczeg tetszését. A semináriumot, melyben a II. József alapította papnevelő intézet volt elhelyezve, Rainer szép kétemeletes épületnek mondja. Ez az intézet most már nem felelt meg czéljának; vagy vezetőinek rossz megválasztása, vagy más okok következtében az ifjak, kiket ott kiképezni kellett volna, ép oly tudatlanul jutottak vissza egy házmegyéikbe, mint a hogy onnan fölkerültek.

Mint látványosságról emlékszik meg a gránátos-kaszárnyáról, mely Rainert arra a szomorú hivatásra emlékezteté, melyet annak az 1809-diki hadi évben betöltenie kellett. «Mily más képet» — kiált föl a főherczeg — «tüntetett föl 1809 nyarán ez a nagy épület! Akkor tömve volt sebesültekkal és nehéz betegekkel, még a folyosók, sőt néha az udvar is! A járókelők orrát már messziről rettenetes bűz csapta meg, a tisztátlanság és azápolás hiánya a legmagasabb fokra hágott. A betegek száma, — kiket a hadseregtől, le a Dunán, haldokolva hoztak, — mindinkább növekedett, úgy hogy végtére egy szemernyi hely sem volt; halomszámra haltak el naponta a betegek, mígnem a halál helyet csinált; a béke megkötése és a hadsereg áthelyezése következtében az oda szállított betegek száma lepadott és az épület megint kiürült. Borzalmas, minden érző ember szívet megrázó látványt nyújtott ez az épület. Oly gonosz indulatú és ragályos betegségek, mint a hányszékelés és idegláz, a legközségesebbek valának és betegségekől bizony nagyon kevesen gyógyultak föl.» A belvárosi középületek jelentékeny szaporodását várta Rainer a nemzeti múzeum és városi színház tervbe vett fölépítésétől, mely utóbbi, a mint ő mondja, «úgy nagysága mint szépsége tekintetében a legelső lesz a monarchiában».

Ha az ember a belvárosból az ezt körülvevő külső részekbe ment, úgy Rainer állítása szerint, falun képzelhette magát. Kivetelt képezett a most keletkezett új város,*) melynek virágzása főleg annak tulajdonítható, hogy Pest a levantei gyapot-kereskedelem fő vásárhelye lett. Azóta az építési kedv erősen fokozódott és az új városban egyenes, széles utcák keletkeztek, szép egyemeletes házakkal. A főherczeg úgy nyilatkozik, hogy az új

*) A mai Lipótváros.

város nagy, négyszögletű tere, melyen az országos vásárok tartattak, egyike a legszebbeknek, melyeket valaha látott. Az új város végén volt az Újépület, óriási udvarával, melynek mindenik végében egy kis, három emelet magasságú négyszög volt, külön udvarral. Hallgassuk meg, mit mond Rainer erről az épületről!

«Ezt az épületet» — úgy mond — «II. József építteté, nem azért, hogy — mint a hálátlan és föl nem világosodott magyarok egymás között terjesztik — az igaz hazafiak részére egy nagy államfogházat vagy pedig a főváros fékentartására szolgáló citadellát emeljen, hanem ellenkezőleg, ép azért, hogy ott az ország javára egy közkórházat alapítson, melylyel, az elkülönített kis négyszögökben, szülő-, téboly-, lelenczház és járványkórház lett volna összekötendő.»

Az új várossal szomszédos volt a kis, földszintes házakból álló és szegény zsidók, kézművesek és konyhakertészek lakta Terézváros, mely — a napló szavai szerint — «nagyon egészségtelenül fekszik, mert itt-ott mély helyeket és mocsarakat rejt magában.»

A polgároknak a város e részének szépítésére is irányuló törekvését igazolja abbéli fáradozásuk, hogy a Batthyány primás létesítette «Városliget»-et saját költségökön igyekeztek jó karban tartani. «Ez a liget» — írja a főherczeg — «mely valóban nem rossz és minden vándornak, — ki Pest körül fásasztó, puszta homokterületeknél egyebet nem láthat — kellemes pihenőt nyújt, alig 15 éve áll fönn. Azelőtt puszta, futó homokterület volt, melybe először ültettek fákat.» A külvárosok közül a legszomorúbb benyomást a Józsefváros keltette, hol csakis kézművesek lakta, nyomorúságos kunyhókat lehetett látni, «melyek között mindenütt» — a mint a főherczeg jegyzeteiben olvasható — «sőt még a piacon is, náddal benőtt és békák tartózkodási helyéül szolgáló posványok terjeszkednek; könnyű tehát e városrész egészségtelen mivoltát elképzelni». Innen beépítetlen, mocsaras berkeken át, melyek között néhány jegenye-sétány és egy pár kert látható, az Orczy-kertbe, az akkori előkelő világ fő sétahelyere lehetett jutni. Különösen vasárnap délután gyülekezett itt össze a szép közönség. «Itt» — ekképen ír le egy ily vasárnapot a főherczeg — «mindenki föl-található, kinek igénye van a jobb társasághoz tartozni; kiki megleli ismerőseit, mulat velök, néz és nézeti magát, szóval a

vasárnap délutánt nagyon kellemesen lehet eltölteni az idegen egész Pestet, sőt részben a budaiakat is összegyűlve látja ott.»

Pest lakóiról azonban nem nyilatkozik oly kedvezően a főherceg, mint a budaiakról. Bármily éles legyen az ő jellemzése, azt mégis egész terjedelmében közölni akarjuk, mint adalékot fővárosunk socialis történelméhez. «A mi Pest lakóit illeti» — így hangzanak a főherceg szavai — «úgy ezek a budaiaktól minden tekintetben annyira különböznek, hogy az ember a hídon átkelve, egy egészen más, száz mérföldnyire fekvő országba képzelné magát, a mi a két város közelsége és folytonos összeköttetésök mellett, minden esetre nagyon csodálatos. A hogy az ember a hídon átlép, nem hall egyebet *magyar szónál* ;*) mindenütt zsírtól csöpögő parasztokat, vagy pajkos ifjú urakat talál az ember ; minden élénk ; a Duna mentén minden fajta eladók és vevők sereglenek össze, még késő éjtszaka is sok ember járkel az utczákon, az összes korcsmák telvék mulatozókkal és minden pillanatban véres verekedésekre kerül a sor. Mindez az idegen előtt hamar föltűnik. Egyébiránt a különbség a nemesekre is kiterjed. Néhány családot és bírósági tisztviselőt leszámítva, majdnem senki sem lakik ott állandóan. Mindenki folyvást falun lakik és csak vásáros időben és farsang tájékán kerül föl a városba, hogy kimulassa magát ; kevés tiszteletre méltó kivétellel, mindannyian többnyire durva és műveletlen emberek, kik a magok körében társaságot alkotnak és a művelt budaiakkal keveset érintkeznek. Különben még egy sereg jurátus is lakik ott, ezek nemes ifjak, kik, a mint az iskolából kiléptek, a különböző bíróságoknál gyakornokoskodnak és így készülnek a közszolgálatra. Ezek rendkívül durva emberek, kiknek a legparányibb műveltségök sincs és csakis minden fajta kicsapongásoknak élnek, úgy hogy akkor, midőn szolgálatba lépnek, már legtöbbnyire test- és lélekben romlott emberekké váltak. A polgárság nagyon vegyes, a magyarok és görögök képviselik annak körében a gazdag, a németek pedig, a szegény elemet.

---

*) 1811-ben egy tudósító erre vonatkozólag a következőket írja : «Die ungarische Sprache macht solche Fortschritte, dass die Ungarn nur jeden Augenblick sagen : nach 20 Jahren könnten die Deutschen zu Hause bleiben, denn bis dahin wird Niemand sie verstehen. — — Jedermann macht es sich nun auch zur Pflicht, ungarisch zu sprechen.» Leurs jelentése 1811 febr. 15. A cs. kir. (osztrák) belügyminiszterium levéltára.

Az előbbiek a bor- és nagykereskedelem minden nemével foglalkoznak és az utóbbi években, midőn az átvonuló gyapotkereskedelem oly nagy arányú volt, mint a bécsi nagykereskedők bizománysói, igen meggazdagodtak . . . A gazdagok valódi egoisták, a szegények többnyire nyers, alávaló emberek; a német polgárok rendes, szorgalmas kézművesek és bortermelők, csöndes és békés emberek, kik a budaiakhoz hasonlítanak, de már mégis inkább közelednek a magyarokhoz. Ezekből az emberekből áll tehát Pest lakossága. A mennyire kitűnik, Buda rend, csönd és erkölcsiség dolgában, ep annyira napirenden van itt a rendtelenség, fektelenség és haszontalanság. Nincs oly város, melyben annyi kéjhölgyet lehessen látni, nincs város, hol a mindenféle csábítás oly nagy mértékben előfordulna, mint épen itt. Nem csoda tehát, ha az egész ország ifjai, kik nevelésök befejezése után, magokat a közszolgálatra kiképzendők, a bírósági gyakorlatra ide tódulnak, itt egészségöket és pénzüket elvesztegetik és ezután test- és lélekben megromlott emberekül kerülnek az ország legtávolibb részeibe és ott az erkölcstelenség és féktelenség magját elvetik és fejlesztik. Rendőrségről itt szó sincsen; mindenki azt teszi, a mit akar. A közhatósági tilalom ellenére, nyíltan játszszaik itt az összes hazardjátékokat, semmi rend és tisztaság, lábnyi mély sár borítja a legkisebb eső alkalomával a kövezett utcákat, minden mocskot az utcákra dobnak — szóval nincs oly rendellenesség, melyet itt nyíltan el ne követnének.»

Lehangolta a főherceget, midőn tovább útaztában az akkoron közvetlenül Pest kapui előtt elterült homoktengeren kellett áthaladnia. Annál kellemesebben hatott rá azonban midőn Vecsés helységbe, Grassalkovich herceg jószágára ért, mely úgy nézett ki, mint oázis a sivatagban. Rainer egyáltalában nem tudja eléggé dicsérni Grassalkovichot és a Károlyiakat, kik parlagon heverő fekvőségeiken falvakat alapítani és ezeket benépesíteni törekedtek. Ezzel szemben megrója a példájokat nem követő mágnásokat, kik óriási területeiken, «a legkicsinyesebb érdekből, inkább néhány marhát tartanak, hogysen azokon az állam javára, szorgalmas emberekkel betelepített falvakat létesítenének, melyek után ők magok is sok hasznot húzhatnának». Ha már itt is kikelt Rainer a mértéktelen önzés ellen, még sokkal inkább lehangolódott, midőn Újfalú pusztára ért, a hol öt egy 1805-ben ültetett fa egyik kedvencz-

terve meghiusulására emlékezteté. Akkoron tervezé a szolnoki csatorna kiépítését, mely azonban nem létesült és a melyről ő 1811-ben R. jegy alatt a *Vaterländische Blätter*ben névtelen cikket közölt.*) Őt magát kell meghallgatnunk, mert csak ekkor tudjuk megítélni, mily fájdalmasan érinté őt Magyarország érdekében alkotott tervének dugába dőlése. «Mily szomorú emlékek» — mond ő — «éledtek föl bennem a kidőlt fa mellett, a mennyiben itt ép azon a ponton állottam, hová 1805-ben a szolnoki csatorna terveztetett, melynek megalkotását, a szakértők örökös czivakodása mellett, az átkos háborúk és az állam pénzügyeinek utóbbiak által okozott elgyöngülése, talán mindenkorra lehetetlenné tette. E csatorna kiépítése, megnyitván a közlekedést az ország belseje felé, megkönnyítvén a sónak és mindenféle árúnak szállítását, lehetségessé tevén a fában szegény rónának olcsó épület- és tűzifával való ellátását, elősegítvén azon vidékek borának és gabonájának forgalomba hozatalát, melyek most nem képesek terményeiken túladni, kimondhatatlan haszonnal járt volna az országra nézve. És most ez a sok szép kilátás mind porba bullott! Talán létre fog jönni idővel itt is, mint más országokban, egy magán társaság, mely saját költségén létesíteni fogja ezt a nagy vállalatot, hanem persze az ország mágnásainak csekély vállalkozási szelleme mellett, vajmi csekély kilátás nyílik erre!»

---

*) *Vaterländische Blätter*, 1811. 87. l.

A RUZSINKAI POSTÁSNŐ.

Elbeszélés.

Történetem színhelyét, Ruzsinkát, hiába kutatná a kíváncsiság: nem találná meg se a térképen, se a helység-névtárban. Előre bevallom, hogy költött név, mert a valódit illendőbbnek találtam elhallgatni akkor, midőn nem sok jót fogok beszélhetni róla. Annyit azonban elárulhatok, hogy azon hosszan lenyúló, vegyes népű és egyenetlen talajú felvideki vármegyék egyikében fekszik, melyeknek vérszegény feje a Kárpátok kopasz kemény szikláin nyugszik, míg messzire kinyújtott kövér lábok a legmagyarabb hosszú folyó: a Tisza szőke lágy vizében fürdik. Fönn nagykalapú tótok élnek szűken sovány burgonyájukon, lenn tösgyökeres magyarság fogyasztja bőven a jó isten-adta búzakenyeret és szalonnát.

Egyik ilyen felső vármegyénk közepe táján foglal el jókora földfoltot Ruzsinka, melyet a régi földrajz mezővárosnak csúfolt, holott voltaképp most is csak nagy falu, melynek utczáin sok a szalmafüdeles kunyhó s kevés a zsindeyes ház. Kövezetnek, éji lámpának a piacon kívül híre-nyoma sincs, noha lakosai nyáron a portól ugyancsak fuldoklanak, télen pedig a feneketlen sárba majd bele fúlnak. A haladás századának kevés kezenyoma látszik e községen, habár elég munkás és jómódú a népessége. Nagyobbik templomának vaskos tornya tetején érczakas csikorog, az éberség új-testamentomi madara. Az öreg gazdák közt sok a bibliás ember, kik kenetesen szoktak ravaszkodni, mikor az anyagi dolgok mérlegén mindenképen magok felé billegtetik a jobbik serpenyőt. Vén asszonyai minden kicsiségen sokáig sápiteznek, szólják szapulják felebarátai-

kat s a mellett buzgón járják a templomot, mert az imádság — a mint ők mondani szokták — segít a lelken s nem fárasztja a testet. Fiatalabb menyecskéi es fürge leányzói vígak, takarok, vasárnaponként czifrálkodók s nem érik be azzal a jó egészséges színnel, melyet a «tót szellő» — a hogy az éjszakai szelet nevezik — fest orczájokra, hanem fölkapott rossz szokásból javítani törekeshnek a természetten s mikor egy kis szégyenkező huzalkodás után benyitnak a patikába s a fiatal segédnyájasan megkérdi tőlök, hogy mit kívánnak, szemlesütve felelik: «Egy garasért valamit, egy garasért tudja mit;» mire a segéd mosolyogva nyújtja át nekik a fehéritőt meg a pirosítót, melyet e falusi Évák nem röstellenek használni; de a nevéket szégyenlik hangosan kiejteni. Többet ér a munkás parasztok büszkesége. Akkor a legbüszkébbek, mikor vasat vesznek s ha pár arasznyit vettek is, mely könnyen elférne a bekötött szűrűjj lim-lomja közé, mégis a vállukra vetve viszik: hadd lássa a világ, mit vásároltak.

Ebben a nagy faluban harmadéve, úgy már a csípős ősze vége felé, kunyhókban is, úribb lakházakban is általános lett az elcsodálkozás, mert a község postaházánál különös változás történt. A régi vén, rezes orrú postamester, Kletyinszky Gáspár, itt hagyta ez árnyékvilágot, melyben hosszú időn át sokat zsembelt, zsörtölődött, gorombáskodott, de talán még többet ivott. Harmincz álló esztendeig viselte a postahivatalát, mi közben sok panasz támadt ellene, mert kurtán elbánt a falu vén anyókaival, ha hibás címzésű levelet vittek hozzá; sokszor gorombáskodott gazduraimékkal, ha társalgás közben háborgatták; de még az uraságok hírlapjait sem adogatta ki mindjárt, ha kedve kerekedett egyiket másikat este az ágyban kényelmesen végig olvasni; a hivatalt korán bezárta, ha nyúlat akart löni, mi közben kétszer is megesett rajta — mélyen bele találván nézni a kupa fenekére — hogy vad helyett libát őrző kis lyányt és ögyelgő pásztorfnút sörétezett meg. Régen ki is adták volna már az útlevelét, ha nagyon meg nem szokják a cynikus vén kópé természetét, a ki elhitette az emberekkel, hogy valaha vitéz honvéd volt, s úgy beszélt Isaszegről és Nagy-Sarlóról, mintha az ottani híres csatákat ő nyerte volna meg, néhányad magával. A környék egyik öreg papja, a ki valaha e csatákban is tűzérkedett, váltig állítá ugyan, hogy Gáspár úr csak az élelmezési biztosságnál kotnyeleskedett, hanem hát annyi idő múltán

ki tudta volna megállapítani, hogy melyiköknek van igaza. Végre is eltúrték a vén ficzkót, kinek örökösen hosszúszerű pipa és dörmögő szó volt a szájában s ki minden toron, lakodalmon és névnapon, a hová rendesen beállított, még ha nem hívták is meg, pogányúl leitta magát. Örök csoda, hogy csak mostanában, ily későn ütötte meg a guta. Nem az ő kimúltán csodálkoztak el tehát a ruzsinkaiak; nem is azon a serény kezű fiatal emberen, kit pótlására ideiglenesen rendelt oda a posta-igazgatóság; hanem attól voltak meglepetve, midőn egy őszi reggel a Gáspár úr kopott faszékén s tentás asztala mellett díszes úri nőt láttak ülni. Postás kisasszonyt kaptak, a mi még soha sem volt Ruzsinkán, s csak hírből hallották, hogy van már olyan is elég!

Nagy Pál Paliné — a hogy az özvegyet még elhalt férje fiatalkori neve után hívták ma is a községben — volt a szerencsés asszony, ki az új jelenséget először pillantotta meg hivatalos székén. Ejó asszonynak élt egy kedves fia, ki messze földön, valahol Boszniában szolgált, mint katona. Minden hónapban írt ő ennek nagy fáradtsággal, sok fejtöréssel egy-egy sopánkodó levelet, eleintén régi naiv módon így címezgetve azt: «Adassék e levelem az én jó István fiamnak», a ki itt meg itt szolgálja a királyt. Másnap reggel aztán már a posta kinyitása előtt ott álldogált békén a «leveles ház» előtt, hogy az ő írását vigye el legelőbb a posta szerelmetes gyermekének, a ki bizonyosan szívepedve várja. De Gáspár úr nem egyszer szomorította el ilyenkor az édes anyai szívet, mert visszadobta a levelet gorombán: «Ilyen bolond címezéssel nem boldogúl a posta! Irassa rá a címet olyannal, a ki ért hozzá!» A szegény asszony aztán lótot-futott paphoz, tanítóhoz, jegyzőhöz, a kit otthon talált, hogy kijavítsa a címírást. De mindig azt gondolta magában, hogy jó lett volna az úgy is s az az iszákos vén medve az egészet csak az ő bosszantása végett teszi s most, hogy megtudja az igazat s a boldogúltat a szerint foglalja imádságába, visszatért a neki szíve szerinti címezéshez: mit fog rá mondani az új fiatal postás úr?

Meghökken, mikor fiatal úr helyett egy még szintén fiatal úri nő vette át a levelét, ki e sok sorú, összeírt címzés végig futása után elmosolyogta magát.

— Talán nem jól van, galambom? — kérdé szorongva.

— Ez bizony nincs jól, mert így nem találnak a fiára.

— Adja hát ide lelkem majd megigazítottam a tanító úrral — mondta szomorú belenyugvással az anya.

— Miért fáradna vele, jó asszony — jegyzé meg a postásnő. — Csak mondja meg a családi nevet, majd én mindjárt ráírom. Van itt a boritékon elég hely, alul is, fölül is. Szívesen kiigazítom, hogy hamarabb menjen el a levele.

Az asszony nem győzött eléggé hálálkodni. Be más egy lélek ez! Be másként beszél és cselekszik! Áldja meg a kegyelmes Isten érette!

A mint aztán könnyű szívvvel ment haza felé, az útczán egy komaasszonyának, a boltban — a hol egy kis sót vett — a kalmárnénak, a község háza előtt pedig a jegyző úrnak menten eldicsekedett, hogy milyen áldott egy lélek az új postás kisasszony.

— És milyen szép! — tette sápítózva hozzá. — Úgy mosolyog az, galambom, akár a hímes rét májusi verőfényen. A két szeme pedig ragyog, mint a napvilág, habár olyan sötét, mint a legsötétebb éjtszaka. A hangja van olyan szelíd, mint a káplán urunké, el lehetne hallgatni estélig. Pedig hát arany láncz van a nyakában, szép fekete ruha rajta, nem olyan kopott, foltozott zöld újjas, mint a vén Gáspár úré volt, a kit különben Isten nyugasztaljon.

— Hát itt van már? — kérdezte a hegyke jegyző, ki e hírre mindjárt félreacsapta darutollas, kaczkias pörge kalapját. — Ha olyan szép, hát azonnal megnézzük.

Mert a jegyző úr nyájas, fiatal férfi, a ki szereti megnézni a csinos menyecskéket, kivált mikor nyelves felesége otthon minden haszontalanságért fölfortyan s haragjában egész forradalmakat csinál a kávécsészék és porcelán tányérok közt. Ilyenkor férjem uram — fojtott haragját lecsillapítani — rögtön látogatóba indul valamelyik tetszelgő menyecskéhez, hogy másféle szót halljon, vagy betekint a kisededővő kisasszonyhoz, a ki — a milyen szelíd teremtés — még az arczoeskáját is meg hagyja simogatni.

A jegyző úr most is rögtön megindult a postaház felé. Maga veszi most ki a hirlapját s körülnéz a házban, melyhez hivatalos köze van, mivelhogy a községé.

Tetszősen lépett be az alacsony ház füstös irodájába s bemutatta magát.

— Gibarics Tamás vagyok, a város jegyzője.

— Velezdy Adél, a posta kezelője.

A jegyző meg volt lepelve. Hosszú, sugár növésű úri nő állt előtte, egyszerű, de díszes, divatos szabású fekete ruhában. Nyakfodra olyan fehér, mint a hó. Azon alúl vékony arany láncz vonúl le a kebléhez tűzött női órához. Szeméből szépség és még több előkelőség sugárzott. Fekete haja egyszerűen, de úriasan fésülve. Kellemes, vékony illatszert terjedt ruhájából, úgy hogy a jegyző úr illőnek találta rögtön letenni sárgára szívott tajték-pipáját, mely az imént még ugyancsak bodrosan füstölt a szájában.

Leültek.

— Mikor tetszett megérkezni?

— Tegnap délben, de tegnap még folyvást a kis szobám rendezésével voltam elfoglalva, s csak ma vettem át a kezelést. Remélem, pontosságommal meg lesznek elégedve.

— Okvetetlenül, kisasszony!

— Nem kisasszony vagyok, hanem asszony.

— Tudja nagysád, itt már csak postás kisasszony lesz a neve. Így hívják őket mindenütt. Ezek a bányász falusiak azt hiszik, hogy ha asszony volna, akadna egyéb dolga is. Csak kisasszonyok érnek rá holmi postamunkára.

Velezdy Adél elmosolyodott.

— Valószínű, hogy én sem érnék rá, ha gyermekeim volnának. De nem volt soha. Sőt családom sincs már.

— Özvegy?

— Az.

— Annál jobb! — szalasztá ki száján meggondolatlanúl a jegyző úr.

— Nem értem, miért volna jobb?

— Nem gondoltam egyébre — válaszolá szorongva a jegyző, kinek kezdett imponálni e nő komoly nézése és hangja — semmi egyébre, mint hogy így több ideje jut a hivatalra. Csak-hogy nagyon füstös ám ez a hivatalszoba! Ha az öreg Gáspár még tíz évig füstölt volna benne, olyan fekete lesz, mint akár egy kémény ürege. No de most kimeszeltetjük.

— Lakó-szobámat már el kezdtem szépítgetni, habár nehezen megy.

— Szabad megnéznem?

— Tessék.

A jegyző most volt csak igazán meglepelve, midőn kinyi-

totta az alacsony, szennyes ajtót. A falakon szőnyegek, nagy-kendők kárpitozatát látta, egy pár aranykeretes képpel; a szoba földjét virágos szőnyeg, a rozszant asztalt kék bársony takaró fődte, rajta pár ékszer, ezüst nyelű kézi tükör, három-négy könyv; a fehér leplű nyoszolyán pedig kiterítve feküdt egy sötét-zöld bársony bunda finom czobolyprémmel. Minden egyes darab előkelő ízlésre és bő erszényre mutatott. A jegyző szótlanul csóváltatta a fejét.

— Hisz ez egy kis női paradicsom lesz.

— Csinos fészekké szeretném tenni; de még csak három-négy órára volt hozzá. A lakás tükör: híven mutatja, a ki benne lakik.

A jegyző úr megint elálmélkodott magában. Hisz ez olyan csínnal volt kifejezve, mint akár a nyomtatásban. Látszik, hogy nagyon művelt egy asszony. Egy kicsit műveltebb, mint a kiseddóv kisasszony, ki a mesterségén kívül alig tud egyebet, mint pirúlni és nevetni. Olyas hódolatféle keletkezett e különben hegyke ember bensejében s igyekezett az érdekes nőt megnyugtatni.

— No majd mi is hozzá járulunk, hogy a fészek tűrhetőbb legyen. Bíró uram ő kelme szűkmarkú ember ugyan, de én majd rábeszélem, hogy e szobát javitassa, padlóztassa ki s új kályhát is tétessen bele.

— Előre köszönöm szívességét, uram.

— Tartozunk azzal. S e könyvek? Úgy sejtem, francziául vannak. Olvassa? Tehát tud francziául?

— Hogyne.

A jegyző újra meghökkent, mert a mit e nő oly természetesnek tartott, mintha csak arról lett volna szó, hogy tud-e lehelni, sohajtani, mosolyogni, azt ő ebben a szobában, a hol Gáspár urat szokta volt meg, olyan különösnek, olyan meglepőnek tartotta, mint általában mindent, a mit csak látott. Önkénytelen támadt az a gondolata, hogy a ki ennyit tud s a kinek ilyen nagyúri holmijai vannak, minek jön az Ruzsinkára postásnőnek, vesződni levelekkel, hirlapokkal, havonként harminczhárom forint harminczhárom krajczárért? Hisz az a czobolyprémes bunda egymaga is érhet annyit, mint tizenkétszer harminczhárom forint és harminczhárom krajczár. És most, a jegyző úr álmélkodásának homályos fátyolán keresztül nézve ruháit, szőnyegeit, drága apróságait: Velezdy Adél maga is

arra gondolt, most legelőször, hogy mind e gazdag tárgyak valóban kirívó ellentétben állnak az ő mostani szegényes helyzetével, s okosabb is lett volna azokat szépen eladni és sokkal egyszerűbbekkel vonulni be ez ócska kis postaházba. De hát annyira megszokta azokat, hogy eddigelé eszébe sem jutott még csak fölvetni is a kérdést: vajon el lehetne-e nélkülök?

— Tudja, uram — szólalt föl, mintegy szükségét látva a magyarázatnak — e drága tárgyak az egyedüliek, melyeket családi hajótörésünkből megmentettem. Szüleim gazdagok voltak és tönkre mentek. Mire a holmik megkopnak, elpusztúlnak, akkor már én is a legnagyobb egyszerűséghez leszek szokva.

— És talán akkor elégültebb is lesz itten.

— Azt hiszem magam is.

A jegyző úr egészen más hangulatban hagyta el a postaházat, mint a milyenben bele lépett. Fél órával ezelőtt azt hitte, hogy imponálni fog a jövevénynek; most pedig úgy érzi, hogy az imponált ő neki. Nem lehet ám ennek az arczát oly könnyen megczirógatni, mint a kisedővő kisasszonyt. Van a modorában valami méltóság, mely nem engedi szárnyra ereszteni a bizalmaskodást, az olcsó szépelgést, a maga kelletést.

Este pedig a kaszinóban — mert ez is van, olyan a milyen, Ruzsinkán — az uraknak nagy szószaporitással beszélt, hogy az új postásnő olyan előkelő úrhölgy, hogy a főispánnéjok sem különb, pedig az született grófnő.

— No hát akkor hogy vetődött ide a vén Gáspár utódjának? — kérdezte a patikáros.

— Már azt magam sem tudom — felelte rá a jegyző.

Másnap aztán az urak mind elvetődtek a postaházba, megnézni az érdekes jövevényt. Elvetődött még Csesznyáry Gábor is, a nagyralátó új földesúr, ki öt évvel ezelőtt még a püspök tiszttartója volt, de mert jobban gazdálkodott magának, mint a püspökének, megvette a község határában a Bendelyi báró hétszáz holdas tagját, s ezzel egyszeriben nagyot nőtt a tekintélye, úgy hogy most az ellenzéki párt harsányhangú elnöke, a kaszinó igazgatója és — bár maga sem hiszi — váltig állítja, hogy osztályos atyafi a Tiszán túl lakó híres nagykeledi Csesznyáry nemzetséggel, sőt felesége használja is már azt az ősi előnevet, öt gombos koronával nyomtatott névjegyén. Mikor az új földesúr délben haza ment a postáról, hol sajátkezűleg adott föl valami pénzes levelet, azt mondta a feleségének:

— Na már Erzse, annyit mondhatok neked, hogy a postásnő valóságos grande dame, a hogy a püspök szokta volt nevezgetni a miniszterelnöknét. Megnéztem a lakszobáját is s láttam ott a czobolyprémes bársony bundáját. Te Buda-Pestről szoktad hozatni, elég drágán, a holmijaidat; de hát ti, ruzsinkai asszonyok, még csak nem is láttatok olyan bundát, a minő ez. Utána fognak szaladni az útcza-gyerekek, ha a postás kisasszony felölti az útczára.

— Kérdés, hogy igazi bársony-e s igazi czobolyprém-e? — jegyzé meg a szikár, vértelen képű, szőke asszony. — Ti, férfiak, nem tudtok ahhoz.

De azért este, a barátnőivel, mind csak erről a czobolyprémes bundáról beszéltek. Meg a postaház grande dame-járól, a kit szerettek volna már látni: miféle istencsodája lehet!

— Majd csak eljön tisztelkedni hozzánk — bizakodott a gyógyszerészné, ki nagyra tartotta magát, mivelhogy kislyány korában a fővárosban járt nevelőbe.

Várták is a postásnőt, de elmúlt egy hosszú hét s az csak nem ment el tisztelkedni. Csesznyáry Gábornét napról napra jobban bántotta a kíváncsiság, annyit hallott már a jegyzőtől és más uraktól az ütött-kopott postaház előkelő modorú hölgyéről. Egy napon aztán el is határozta, hogy ha az nem jő, majd elmegy ő — van rá jó ürügye, mert hisz ő a tavaly alakult «rongyos egyesület» elnöknője, a ki ide is, oda is be szokott kopogtatni, hogy a jótékonyág gyakorlására tagokat toborozzon. Mivel pedig elnöknői minőségében indult a látogatásra s a külső tekintély benyomását is kívánta az idegen nőre gyakorolni, elővette kávébarna színű új szőrruháját, sötét-zöld strucztoallas kalapját, meg gazdagon és ízléstelenül kizsinórozott, rókaprémes, túzok-színű téli felöltőjét, melyben vézna alakja majdnem elveszett. Mindamellet meglátszott, hogy elég nagyra tartja magát s eleget nézegetett jobbra-balra az útczán, vajon látják-e sokan, a mint e parádében, kimért lépésekkel halad a postaház felé.

— Csesznyáryné vagyok — mondá a szokásos köszöntés után, a mint a postairódába belépett — a helybeli pártelnök neje. Magam is elnökösködöm a «rongyos egyesület»-nél. Ne tessék mosolyogni, férjeink gonosz nyelve nevezett így el bennünket. Tulajdonképeni hivatalos czímünk ez: «A rongyos gyermekeket télire fölruházó nőegyesület». De hát rövidség kedvéért

magunk is csak a «rongvos egyesületet» használjuk. Mint ennek előljárója, hivatalos buzgóságból kerestem föl kegyedet.

Az idegen asszony, ki mindjárt a bemutatás után oly természetes előkelőséggel, de egyszersmind oly mélyen hajtotta meg magát, mely Csesznyárynéban egyszerre kelté föl a meglepetés és elégteltség érzését, alig győzte bevárni a gyorsan elmondott hosszú bemutatást és sietett a legelső szünetnél föl szólalni.

— Nagyon megtisztelt nagyságod e látogatással. Sőt meg is szégyenített, mert nekem lett volna kötelességem, magamat bemutatni a község első hölgynél.

Csesznyáryné megragadta a postásnő kezét s azonnal észre vette, hogy az a kéz milyen keskeny, hosszú, fehér és előkelő formájú. Nagyon megbámulta.

— Nem igen érezheti magát jól e füstös zugban? — kérdezte.

— Meg fogom szokni, mert meg kell szokni. Különbömben majd megszinosítjuk. A jegyző úr megígérte, hogy rövid időn rendbe hozzák. Én eddig csak kis lakószobám csinosítására értem rá. Ha megengedi nagysád, oda vezetem.

— De a hivatal?

— Ily időtájban rendesen békén hagynak.

Csesznyáryné is nagyon meglepte minden, mit a lakószobában látott: a leterített szőnyeg, a rögtönözve redőzött kárpitozás, a puha asztaltakaró s rajta a könyvek, ékszerek, csecsebecsék.

— Mindene oly szép. S ez a kedves arczkép a falon?

— Szegény jó anyám.

— Milyen előkelő az arcza és magatartása.

— Úri asszony volt.

— S lyánya, mint látom, örökölte előkelőségét.

— Nagyon kegyes hozzám.

— Csupán igazságos.

Épen ekkor pillantá meg egy a szögletben fölállított fogason a czobolyprémes bundát. Nem állhatta meg, hogy föl ne keljen s közelebről ne nezze meg. Csakugyan igazi bársony s csakugyan igazi czobolyprém.

— Gyönyörű darab — mondá némi irigységgel. — De csak zárt hintóba való. Itt, a hol télen sok a hó, a sár, a zuzmarás idő, hamar tönkre menne.

— Azt hiszem — felelte szerényen a nő — nekem nem is lesz több ilyen. Ez még megmaradt az elmúlt jobb időből, midőn szüleim még nem mentek tönkre. Atyám karácsonyi ajándéka volt pár evvel ezelőtt. Ez okból nem adtam el s hoztam ide, bár mindig csak arra fog emlékeztetni, hogy többé nem nekem való. Nagyon gyakorlatiatlan teremtés vagyok én, kivált ez új helyzetben.

— Majd rajta leszünk, hogy enyhítsük sorsának változását. Csak meg kell ismerkednie az itteni úri hölgyekkel. Erre legjobb alkalom: belépni a rongyos egyesületbe. Ne riadjon vissza, kedvesem, a költségtől. A havi tagdíj nem több huszonöt krajczárnál: egész évre három forint. Mi inkább az ügyes női kezeket kívánjuk igénybe venni, mint a szerény erszényeket.

— Miként?

— Hát úgy, hogy összekolduljuk a sok mindenféle ócska ruhát, vásznat, s aztán a hosszú estéken össze-toldjuk-foldjuk. Pénzt voltaképen csak a lábbelire adunk ki s ha nincs elég a pénztárban: rendezünk tánczestélyt, névnapot és megsarczoljuk az urakat. Egy kicsit mi is gyakoroljuk a mai világi jótékony-ságot, melyről azt írta egy gonosz toll, hogy nagyon megnőtt a női természetben s kiszorította onnan a szemérmeskedést. Se baj, jót teszünk. Aztán elevenítjük is vele ezt a szegény Ruzsinkát, melynek az az átká, hogy egy kis órányira esik tőle a székváros, a hová halmoznak össze mindenféle hivatalt; nekünk nem jutott semmi olyan, a mi e helynek valami kevés városias vonást adhatna. Magunknak kell mozogni. Nos, megnyerjük, kedvesem?

— Mindenesetre örvendeni fogok, ha sorukba fogadnak.

— Nagyon szívesen. Csak hogy ezzel kötelezettség is jár. Nem a tagdíjat értem, hanem a munka-ülésezést. Nyáron nem dolgozunk: akkor nem kell. Hanem ősztől fogva, mikor az esték meghosszúlnak, hetenként háromszor összegyűlünk: kétszer nálam, egyszer a gyógyszerésznénél, a ki derék asszonyka, csak ne lenne mindig olyan nagyra a pesti nevelésével. Mi már három hete megkezdtük a munkát. Holnapután nálam jövünk össze, remélem eljön ön is.

— Kötelességem lesz és örömömre fog szolgálni.

— Hígye meg, olyan gyorsan telik az idő. Nem csak a tünk jár, hanem a szánk is. Aztán este felé egy kis thea, s mikor oda csődül a fiatalság is, hat kisasszony és öt úrfi, akkor néha tánczra perdülnek zongoraszó mellett. Néha azonban

akad baj is. Már csak elmondom, hogy a múlt héten egy pár asszony mindenképen ki akarta golyózni közülünk Eszelyné. Majd hogy össze nem zördültünk miatta.

— S miért?

— Mert válik a férjétől. Voltakép a férje válik tőle s mi tőrés-tagadás, van is rá némi kis oka. Annyi bizonyos, hogy botrány történt.

— Istenem! hisz ma már minden harmadik-negyedik házasság fölbomlik.

— Úgy van s én nem is rovom föl neki valami kegyetlenül. Csinos, gömbölyű, piros képű asszony s nagyon fiatal volt, midőn a nála tizenöt évvel idősebb Eszely ügyvéd nőül vette. Az asszonyka szerette a mulatságot és sokszor unta magát otthon, mert a férje örökké csak a pöreiben lótot-futott, este meg, sokszor éjfélig, a kaszinóban kártyázgatott. Denique közbe jött egy fiatal ügyvéd-bojtár, aztán egy kis gondatlanság, kínos meglepetés, ablakon kiugrás, útczai kergetés — képzelje lelkem mindezt Ruzsinkán! Nem maradhattak együtt s most válnak. De ez még nem volna olyan különös, hanem a múlt hét elején az asszony — mint valami ártatlan áldozat — nagy igénynyel állt elő s nőtartást követelt attól a férjtől, a kit ő esalt meg és játszott ki. Ezen aztán már a szekváros ügyvédjei és bírái is fölháborodtak, a főispán pedig nagy gúnnyal azt mondta rá: «Madame Courage!» És ez a név rajta is fog száradni. Ezért akarták közülünk kigolyózni. De hát mi, egyesületi tagok, olyan kevesen vagyunk, hogy nálunk csakugyan meg lehet még az apagyilkosnak is bocsátani. Különben víg beszédes asszony. Majd megismeri, ha holnapután szerencsénk lesz.

— A szerencséről csak én szólhatok — jegyzé meg komoly szerénységgel az idegen nő, noha magában kevés szerencsének tarthatta olyan társaságba jutni, hol az apagyilkosnak is meg kell bocsátani. Elképzelte, hogy milyen pletyka-kör lehet az, melynek elnöke is azonnal, a legelső látásra, annyit elfecseg egyik-másik barátnőjéről, miközben arcának vékony, éles, száraz vonásai teljességgel nem enyhítik e kegyetlen őszinteség hatását.

Az elnöknő, kibeszélve magát, kifejezte örvendezését, hogy a község új asszonyát megismerhette és egyesületi tagnak is megnyerhette; aztán még egyszer oda ment a fogashoz, meg nézni a czobolyprémes bársony bundát, melyről meg kellett

adnia, hogy épen olyan pompás, drága darab, mint a milyen meglepően előkelő jelenség a tulajdonosnője.

Hazamenet is ez a fényűzési cikk forgott az eszében. Maga a postásnő is érzi, hogy ez már nem neki való. Hátha meg lehetne venni tőle olcsón? De hát ő mit érne vele. Ezt egy hosszú, vállas asszonyra szabták, míg ő kis termetű, keskeny vállú, subtilis asszonyka. A gyógyszerésznének talán jó volna. De csak az kellene, hogy ez vegye meg! Akkor csak lóhátról lehetne beszélni vele, úgy főnhordaná a fejét.

Mikor aztán haza érkezett jól kifáradtan, azt mondta a férjének:

— Na most már én kérdezem azt tőled csodálkozva, hogy ez az úriasszony, mert szent igaz, hogy az, czobolyprémjével, francia könyveivel és ékszereivel, hogyan kerülhetett ide a vén iszákos Gáspár utódjának?

Volt mit beszélnie este a barátnőinek, kik hozzá mentek, tudva, hogy ő már látta a jövevényt.

— Hát csakugyan szép? — kérdezték kíváncsian.

— Azt hiszem, hogy hat évvel ezelőtt szebb lehetett. Fehér arczán meglátszik, hogy sokat szenvedhetett. Egy kicsit száraz. De az alakja olyan, mint egy királynőé?

— Színpadi királynőé, természetesen?

— Nos hát oda kell csak a szép alak. A hangja is kellemes, a mosolya is, s mily előkelő a magatartása! Nem tiszta dolog, hogy a mi postaházunkba került, mikor czobolyprémes bundában jött és francia könyveket hozott magával.

— Majd elkérem tőle olvasni — sietett közbevágni a patikáriusné — mert a pesti nevelőben elég francziát vertek belém. Tudok is még. — S diadalmasan nézett körül, azt jelentve ki szúrós pillantásaival: ti pedig nem tudtok.

Eszelyné, a főispán Madame Courage-a, hallgatva a czobolyprémes bunda dícséretét, fölszólalt:

— Úgy látszik, ez az asszony egy sphynx. Nem tudni: ki s mi. De nem azért lakunk mi Ruzsinkán, a hol megtudunk és kitalálunk mindent, hogy rövid időn meg ne birnök oldani ezt a rejtélyt is.

S fokozódó kíváncsisággal várták a holnaputánt, midőn a sphynx csakugyan megjelent a Csesznyáryné egyesületi munkaasztalánál. A legegyszerűbb ruháját kereste ki, de az is divatos, elegáns szabású volt, illő nemes arczához és hosszú alakjá-

hoz. Nyugodt egyszerűséggel mutatta be magát a hölgyeknek s leülve az asztalhoz, munkát kért.

— Eleintén talán ügyetlenül fog menni — mondá szérenyen — de majd belejövök — tette hozzá önbizalommal.

A nők azonban nem a munkáját, hanem finom alakú fehér kezét nézték. Össze-össze súgtak, s úgy látszott, hogy az idegen nő valamennyiökre élénk hatást tett, a nélkül hogy azt kereste volna.

— Okvetetlenül nagyvilági hölgy — jegyzé meg a gyógyszerészné — láttam én ilyeneket, mikor a pesti nevelőből csapatosan kísétálgattunk.

Fél óra múlva azonban már eltűnt a meglepetés elfogódása, s a ruzsinkai asszonyok rágyújtottak a rendes nótájokra : a szólás-szapulásra. Nevetve, tréfálva, bár minden elmésség nélkül, kerítették szőnyegre a legújabb híreket és mendemondákat. Egy felebarátjuk sem vitte el szárazon. Velezdy Adél egy szót sem szólt, sőt nem is nevetett, s Eszelyné, ki a hangversenyt vezetni látszott, ezt csakhamar észre is vette s megjegyzé :

— Kegyedet természetesen mindez nem mulattatja, mert senkit sem ismer, a kikről beszélünk. De majd megismeri őket, legalább hírökből.

— Nehezen lesz alkalmam — jegyezte meg az idegen nő. — Helyzetem arra utal, hogy meglehetősen elvonulva éljek.

Szánakozólag néztek rá. Az igaz, a levél és hirlap egyre jön s megy, s a postás kisasszonyok nem igen mozoghatnak a világban. És a világ sem igen ereszkedik le hozzájuk, mint a hogy most ők teszik, nagylelkűleg, nem nézve a rangra.

A tereferének theázás vetett véget, melyre összegyűlt a hat kisasszony és öt úrfi is. Ezek az úrfiak — ilyféle vadász-zubbonyban, rikitó nyakkendővel — egyre szórták az esztelen bókokat, melyeknek némelyike gorombaságnak is beillett volna ; de a kisasszonyok elfogadták értékes pénznek és nagyokat nevettek rajta.

— Táncoljunk! — kiálta föl az egyik kisasszony. — Biri néni szíves lesz zongorázni.

A gyógyszerészné volt ez, kitől — mint pesti neveléstől — megvárták, hogy ő adja a táncz lelkét : a zenét. És adta is szívesen, a hogy tudta. Nem volt más lényeges kifogás ellene a fiatalok közt, csak hogy a táncz ütemeit sehogy sem bírta sza-

bályosan megtartani. E miatt néha meg is akadtak a lejtésben s akadt bátor kis lány, a ki oda szólt a zongora felé:

— Biri néni! Taktust kérünk.

— Szolgálók vele.

De ezúttal nem volt sok kedve s midőn harmadszor is fönhangon kérték tőle a taktust: Biri néni megharagudott, fölugrott a zongorától s azt mondta neheztelő hangon:

— Na hát tánczoljaatok most füttyszóra! A hatodik úrfi fújhatja, annak úgy sincs tánczosnője.

Az elszomorodott lányok esengve kérelték Biri nénit, de sehogy sem tudták megpuhítani. Ekkor Velezdy Adél, ki egy szögletből nézte a jelenetet, megszánta a félbeszakadt táncz esedezőit s oda ment a házi asszonyhoz.

— Ha megengedi nagysád, én zongorázhatok a fiataloknak.

Egész diadalzajjal vitték a nagy, ócska hangszerhez, ott hagyva a kérelhetetlen Biri nénit.

És a keskeny, hosszú, fehér kéz újjai alól csakhamar áradni kezdett a tánczene, oly melegen és szabályosan, hogy nem csak a fiatalok tánczoltak és az asszonyságok hallgattak jó kedvvel, hanem maga a vén zongora is mintegy megifjúlni látszott. A keringő lány hullámozása, a polka ideges rhytmusa, a csárdás szilaj heve egyaránt tüzelte a fiatalokat. «Ez tud csak taktust tartani!» — jegyzé meg egyik-másik boldogan hevülő fiatal lány a tánczosának. Ugyanekkor Csesznyáryné — neheztelve Biri barátnőjére, a miért oly indulatosan hagyta félbe a mulatságot, — oda sügött a mellette szótlanul ülő papnéhoz: «Nagytiszteletű asszony! Ezen már csakugyan meglátszik, ha nem is emlegeti, a pesti nevelés!» Eszelyné pedig csodálkozásba esett, hogy a ki így tud zongorázni, hogyan jöhetett Ruzsinkára postásnőnek!

Az egész társaság tapsolt, midőn Velezdy Adél félbe hagyta a játékot. Neki magának is jól esett, hogy így meghattotta ezt a lapos szellemű társaságot. Végre is asszony volt, ki nem lehet el valami hiúság nélkül. Aztán egy hónapja már, hogy nem is látott zongorát s örült, hogy kedvére kijátszhatja magát.

— Pompásan játszik — mondá neki az egyik asszony — hol tanult meg ily jól?

— Szüleim gondosan neveltettek, s tudok egyebet is, mint tánczdarabokat.

Kérték, hogy hát játszszék, s ő rögtön bele kezdett. Nem jutott egy pillanatra sem eszébe, hogy az ő helyzetéhez voltakép a bravour-játék sem illik már jobban, mint a czobolyprém. Még inkább kutatni fogják, hogy ki volt, mi volt s ennyi műveltséggel mint jöhetett Ruzsinkára postásnőnek? S valóban ezt hányták vetették az asszonyok most is a szomszéd szobában, midőn Velezdy Adél egymás után játszott Lisztől magyar rhapsodiát, Chopintól polonaise-t és Webertől a *Tánczra hívást*. El voltak bájolva tőle, a kik hallgatták. De a gyógyszerészné, a ki kezdett boszankodni rá, a miért pótolni és így túlszárnyalni merte, azt mondta Eszelynének:

— Tudod, Margit, ez csakugyan sphynx. De bár egyre rejtélyesebbnek látszik, én mégis sejtek már valamit.

— Mit?

— Olyan nőket szoktak modorban, zenében, nyelvekben ennyire kinevelni, a kiket hódító könnyelműségekre szánnak. A kalandornők rendesen többet tudnak és többet látnak, mint mi, tisztességes tuczat-asszonyok. A míg szépségek és bájok virít: addig mosolyog is rájuk az élet. Van gyémántjok, orosz prémjök, velencei karpereczök. Párisi páholyban ülnek és ott vannak a bécsi lóversenyen. Egy csomó ember mindig szívesen teszi magát érettök tönkre. Mikor aztán kezdenek elvirítani, vértelen arcukkal és utolsó czobolyprémjökkel félre kell vonulniok s örülnek, ha a kis hirdetések révén bejuthatnak valami jó házhoz társalkodónőnek, később pedig kulcsárnénak.

— Vagy ha talán egyik utolsó barátjok épen miniszter volt, az kegyelmesen nyugdíjba teszi őket, például elküldi Ruzsinkára postamesternőnek.

Mind a ketten jóízűn nevettek e kegyetlen gyanúsításon. Adél meg sem álmodta, hogy míg ő egy édeskés nocturne hullámain ringatja el fáradt lelkét, így beszél róla két tisztességes asszony, a kiknek egyike csak a napokban követelt nőtartást, bírák előtt, attól a férjtől, a kit botrányosan megszalt.

De mint a ki édes álomból ébred sívár valóra, Adél úgy kelt föl a zongorától, melyen kedvére kijátszotta magát. Izgatott érzékenység lepte meg. Sejtette, hogy azok közt, kik most tapsolják és dicsérik, van nem egy, ki írgykedve nézi le és háta mögött őt is bele dobja abba a nagy mosó kádba, melyben — a jótékonyság munkája közben — a fél vármegye szennyesét szokták szapulni.

Nem is volt kedve újra megjelenni ebben a társaságban. Csesznyáryné elnöki buzgósággal üzengetett hozzá, de ő kimentette magát, hogy egy darabig távol kell maradnia a munkaszünetektől, mert nappal sok a dolga, számadást csinál, s esténként rosszul érzi magát. Nem is érezhette jól, mert vette észre, hogy csalódott. Ő főleg a költők és képirók műveiből ismerte a falut. Most látja, hogy az nem csak verőfényből, friss pázsitból és madárcsicsergésből áll. Az idyllnek vannak kígyófészkei is. Az arató lányok mellett, kik vidám dallal vonóznak át a virágos réten, vannak nyájas lelkek, kik senkinek sem hagynak békét s nem tudják nyugodtan túrni azt, ha valaki fölójök emelkedik; azért nem tudják, mert műveletlenek. Egészen más, ha valaki gazdag és a saját kastélyában lakik, a saját parkjában álmodozik, ezüstös fogatokon jár mulatságról mulatságra. De a ki szegény, annak nem bocsátják meg, ha valamit tud. A pénz csak az igazi hatalom, akár hogy jutott is hozzá valaki. Megvan s ez mindenre jogot és kiváltságot ad. A ki eszményiesen gondolkodik, azon hamar keresztül gázolnak és kinevetik szegényt.

Velezdy Adél úgy találta, hogy mindazok közt, a kiket eddig Ruzsinkán megismert, csak az egy jegyző van hozzá igaz szívvel. Talán ez sem egészen önzetlenül, de legalább jobbra fordult gondolkozással. Elbizakodottan, önhittent, kétértelmű mosolygással beszélt legelőször hozzája s azt hitte, hogy hamar bizalmas lábra állhat vele. De már az első látogatás alatt belátta, hogy itt nem lehet szó olyan olesó diadalokról, a minőkhez ez a gyöngéktől elkényeztetett s kikapó csinos fiatal férfi szokva volt. Látva az ő distingvált modorát, megsejtve eredetét s bepillantva tulajdonságainak és műveltségének nem mindennapi voltába: megzavarodott s kezdte nagyra becsülni. Azóta elismeréssel, sőt gyöngédséggel is van iránta, lőt-fut a dolgai-ban s mindenkép igyekszik őt lekötöztetni. Nem könnyű volt neki s mégis kieszközölte, hogy a község kicsinosítsa a postairodát. Most már a falak tisztára ki vannak meszelve, a padlózat és a fabútorok alaposan megmosva s a szögletben új vas kályha áll. Sőt a lakszobából is kidobták az esetlen búbost és szintén vas kályhát tettek beléje, meg néhány olyan viselt, de tisztességes bútor darabot, melyet a község házatól hoztak ide. Szerencsére, a község egy pár adósánál, uraknál, de a kiket «aligur»-aknak nevezett négyszemközt a csúfolkodó nép, nem rég tartottak árverelést s volt bútor az előljáróság lomtárában.

Bíró uram ugyan sehogysem volt hajlandó ezekből néhány darabot a postaházba vitetni, de a jegyző meggyőzte, hogy az a ház is a községé s a mit oda visznek, szintén a községé marad. Aztán illik megkülönböztetni az új postamesternőt, a ki úri asszonyság, ha elszegényedett is, s nem olyan cynikus, rondavén ficzkó, minő az Istenben boldogult Gáspár bácsi volt. Szóval, a jegyző ki tudta vinni az ő kedvéért, a mit akart, s ha valamit kivitt, rögtön szaladt hozzá a jó hírrel. Épen most is azért sietett a postaházba, hogy elmondhassa a legjobbat: bíró uram a jövő héten a lakszoba földjét szintén ki fogja padlóztatni. Ilyenkor tájékozta is az asszonyok és urak felől, ki mit mondott róla legközelebb s kitől kell őrizkednie, mivelhogy írigy és képmutató teremtés. Lelkére kötötte, hogy főleg Eszelynétől óvakodjék, mert az gonosz egy asszony s mióta olyan botrányos fát tett a házi tűzhelyre, szeretne mindenkit magához rántani le a sárba. A rongyos egyesület tagjai is rég kidobták volna már magok közül, ha nem félnének a nyelvétől és merészségétől.

— Volna egy kis mondani valóm a patikárosnéról is — jegyzé meg Gibarics Tamás — mert az meg szeret meséket költeni az emberekre, főleg az asszonyokra, habár mindig a pesti nevelését emlegeti. Játszsa az úri nőt, de titokban uzsorászkodik. Schvarcz Jónás forgatja azt a néhány ezer forintját, melyet az édes anyjától örökölt. Jó nagy uzsorát szedet a megszorult parasztoktól, a mi nem bántja a lelkiismeretét. Elve, hogy az élet sava a haszon, mert abból kerül ki a selyem ruha, az arany karperecz meg a szép bútor. De ezt majd máskorra hagyom. Most sietek az öreg báróhoz, ki tegnap este megérkezett egy angol mérnökkel s nagyon meg van akadva, mert nem tud beszélni vele.

— Ki az az öreg báró? — kérde Adél. — Még nem halottam róla.

— A község végén, elhanyagolt vén kert közepén, fekszik az ősi kastélya. Azt talán már látta is. Ez az öreg Bendelyi báróé, ki a kastélyhoz tartozott ezer hold közül hétszázat már eladott Csesznyárynak, a mi pedig megmaradt, csupa hegy és erdő. Akkor ő maga elköltözött innen egy másik jószágára, föl a tótok közé, a hol kevesebből kijő. Az öreg úr áldott jó ember, de nagyon rossz gazda. Fülíg eladósodott, mert a fiai nagyon bőven költenek. De most szép kilátása van, mivelhogy itteni

erdőségeben köszénre találtak. Ezt most egy társaság akarná megvenni, mely a telep megvizsgálására mérnököt küldött ki, s azzal jött most ide, de nem bír vele boldogúlni, mert nem tud angolul. Engem kért meg, hogy szerezzek neki tolmácsot valahol. De hát honnan szerezzek? Tudtommal az egész vármegyében csak a főispánunk beszél angolul s az csak nem jön ide neki tolmácsnak!

— Hát elmegyek én — mondta rá a postásnő. A jegyző újra elbámult.

— Tud angolul is?

— Hogyne.

Megint ez a büszke szó! Mintha angolul is minden ember tartoznék tudni.

— No már ez csakugyan valami — szólalt föl a jegyző bámulkozva. — Mindent tud. Rögtön viszem a báróhoz.

— Hát a postán ki marad?

— Igaz! itt minden órában kerülhet valami dolog. De se baj! Hozom mindjárt a segédemet, az tud a dologhoz, mert Gáspár bácsit is gyakran kiségette, ha beteg volt szegény, vagy ha vadászgatni jött kedve. Egyszeriben elhozom.

Elhozta és aztán ezt a napot Velezdy Adél részint az ócska kastélyban, részint kocsin a hegyi erdőben töltötte. Az öreg báró hálásan köszönte, hogy így kiségette a bajból s egy hét múlva küldött neki egész társzekérnyi mindenféle élelmi szert.

A kaszinóban, a gyógyszertárban és az asszonyságok pam-lagain e hét alatt megint a postásnőn álmélkodtak. Hát ez az asszony csakugyan mindent tud? De akkor mi kényszeríté, hogy abba a zugba vonúljon, havi harminczhárom forint harminczhárom krajczár fizetésre? Hisz húszannyit kereshetne a nagyvilágban, mint nyelvmesternő, vagy zongoratanítónő? Egyre rejtélyesebbé vált a dolog; egyre több tápot kapott a gyanítgatás; egyre zaklatóbban izgatta a vézna elméket ez a megfoghatatlan eset, melynek homályába nem tudtak behatolni. A jegyzőt is, a ki legjobban ismerte, egyre faggatta a felesége:

— Mondd csak, miért van itt ez az asszony?

— Hát én tudom.

— Azt mondom, hogy tudd meg, mert tőlem is egyre kérdezzetik.

De az a különös, hogy ezt a kérdést Velezdy Adél is

kezdte már magához intézni. Hétről hétre jobban zaklatta a töprengés: minek is jött ő ide? Megsértett büszkeségében, izgatott érzékenységében egykor másként gondolta el rejtőzködő jövőjét. A papíron olyan jól kiszámította, hogy falu helyen, minden társadalmi igény nélkül, abból a kevésből is ki lehet jönni, a mit szerezni fog. Csak tudni kell lemondani. A gyakorlati élet azonban csakhamar bebizonyítja, hogy nem lehet ám mindenről lemondani. A nélkülözéshez csak az bír teljesen hozzá szokni, a ki kezdettől fogva sok mindent nélkülözött. A ki egyszerre esik a jólét magasából a szegénység kopár, kemény földjére: eleintén még a kényelmet is életszükségnek tekinti. Velezdy Adélnak például eszébe sem jutott, hogy ha lesz is módja olcsó élelmi szereket vásárolni, kell még ezekhez valaki is, a ki meg tudja főzni, sütni. Aztán hogyan bírt volna el lenni kifogástalanul fehér fodrok, keszkenők és alsó ruhák nélkül. Folytonosan mosatni kellett, ügyes cselédre szorúlt, a cselédtartás pedig az ő helyzetében nagy fényűzés. Aztán beállt a szigorúbb tél s tüzelő szer kellett. Meg a berendezés egyik-másik hiányát is szerette kipótolni. Ízléssel bírt s az ízlés követel és zaklat; olyan, mint a hitelező, nem hagy békét, míg ki nem elégítik. Így aztán másfél hó múlva belátta már, hogy elegendő számvetés és gyakorlat megfontolás nélkül futott Ruzsinkára, hol nem csak az a csekély összeg fogyott el, melyet a postánál szerzett, hanem a százas bankjegy is, melyet romba dönt jólétéből — úgy szólván tartalék-tökéül — hozott magával. Pedig újabb szükség kopogtatott az ajtón. Beállott a havas tél, mely elől elbujtak még a verebek is. Legalább is egy öl fát kellene vásárolni és fölágatni s aztán a legszükségesebb élelmi cikkek beszerezni nagyobb mennyiségben, mert úgy olcsóbb. De nincs miből. Számolgat a papíron és minthogy most már pontosabb számvető, csakhamar meggyőződik, hogy még a legelemibb tárgyakra sem jut abból, a mit még lapos tárczájában talál.

De azért nem kell még kétségbeesnie; van, a mit eladhat, vagy a mire kölcsön kérhet. Egyik díszes, nagy úti ládája fenekéről csinos bördobozkákat szed elő s a gyertya vékony világánál nézegeti. Bármilyen gyér is ez a kis fény: a kiszedett ékkövek úgy ragyognak, mint akár a színházi páholy, vagy a bálterem villamos világításában. Biztatják, serkentik, élesztik. Csak azt nehéz eldönteni, hogy melyiket adja zálogba? Mert mind ked-

ves emlék. A rubinos nyakék, a smaragdos karperecz, a nagy gyémántszerű broche egyaránt egy-egy elmúlt szép nap eseményéhez van kötve. Még legszomorúbb neki az a nap és az az esemény, melyre e gyémántos broche emlékezteti. Az vajha soha ne történt volna meg, mert nagy remények élesztője volt egykor s keserű csalódás és lealáztatás forrása lett utóbb. Igen! ezt teszi zálogba! Legtöbbet ér ugyan, de legkevésbé fájlalná elvesztét.

El is vitte még az este Tulpenblüh Dávidhoz, kinek nevét a község népe — folyamodás es minden díj nélkül — Tulipán zsidóra magyarosította. Ez volt a község legértelmesebb zsidója. Szerette ez is a hasznot s futkosott a szerencse után fáradhatatlanul, de a mellett megóvta a közforgalmú becsületességnek is bizonyos mértékét, mert teljes egészében nem óvhatta meg, ő is csak szedvén egy kis ráadás-kamatot a megszorult gazdaktól. Ezt a kereskedőt, ki még java férfikorát élte s eleget megfordult Buda-Pesten, sőt néha Bécsben is, nem lepte meg minden kicsiség, de azon már nagyon elcsodálkozott, midőn az elegáns postásnő megmutatta neki a gyémántos broche-ot, melyre kölcsönt akart fölvenni.

— Családi ékszer — mondá a hosszú, érdekes asszony — s nehezen adom ki a kezemből, de kénytelen vagyok.

— Megesik az néha, asszonyság, nagyúri nőkön is.

— Nem sokat kérek rá — jegyzé meg Velezdy Adél, nem ereszkedve mellékes tárgyalásba. — Csak háromszáz forintot. Ha módomban lesz, három hónap múlva kiváltom; ha nem lesz, eladjuk a drágakövet s ön levonja a kölcsönösszeget és kamatot s a mi marad, átadja nekem. Így készítjük el az írást.

— Jól van, s mire becsüli ékszerét?

— Azt hiszem, kétezret megér.

— Mondjunk csak ezeröttszázat. Annyit talán kapunk érte. Különben ne féljen, Tulpenblüh Dávid becsületes ember s nem csalja meg. Van neki felesége és öt apró gyermeke: szüksége van az Isten áldására.

E szavak alatt is egyre nézegette a lámpánál a szép, tiszta vizű gyémántot, forgatta jobbra-balra s gyönyörködött sok színű csillogásában. Aztán egyszer csak kikiáltott az ajtón:

— Jere be csak, Régikám!

Nyítt öltözetű s kuszált, gyapjas hajú fiatal asszony lépett be, kissé beesett szemmel, mely sok álmatlan éjszakára muta-

tott és jókora vörös kézzel, mely sok dologra mutatott. Mikor meglátta a csinos öltözetű, sugár alakú úri nőt, meghökkent s egy «jaj Istenem!» kiáltással visszaszaladt, hogy egy nagy kék, szövött kendőt vessen a nyakába. Abban tért vissza, kissé szégyenkezve, hogy az imént oly szurtosan mutatta magát.

— Soha se rösteld magadat, Régika! — biztatta a férj nyájasan. — Sok a dolgod s a mosóteknő és habarókanál mellett bizony nem maradhat tisztán a ruha. S van öt apróságod s azok napközben százszor is összecibálják a hajadat, bármily gondosan fésülted is meg reggel. Tessék elhinni, hogy derek asszony ez az én feleségem. Nincs párja. Hat esztendővel ezelőtt esküdtem meg vele, de kivéve a legelső évet, nem aludt még ez végig nyugodtan egyetlenegy éjtszakát sem. Mert hol az egyik sír, hol a másik. Pompás, egészséges porontyok s nincs több olyan öt bimbó sehol egy csomóban, de mégis csak sírnak. Én már hozzászoktam s alszom, mint a juhászbunda; de ez a jó lélek mindig fölugrik s szívesen bajlódik velök. Meg kell becsülni az ilyen jó asszonyt, mert nem minden bokorban terem.

Velezdy Adél szemébe könny szökött e meleg, egyszerű hangra és igaz szeretetre. Mosolyogva nézte a kalmárt, a mint kedvtelven símogatta meg nejének már is hervadásnak indúlt arczát.

— De ilyen igaz és elismerő férj sem minden bokorban terem! — jegyezte meg szelíden és szomorún.

— Az már igaz! — tette hozzá Regina asszony.

— Boldog emberek, egymásnak elnek, dolgoznak és nem törődnek a mások bajával.

— Érünk is mi rá a más ajtaja előtt söpörgetni — mondta a kalmár; — csak a magunk házát tarthatnók elég tisztán. Én reggeltől estig az üzlet után szaladgálok, mert hát nagy a család, sok kell. Meg gyarapodni is csak kell. Ez az én kötelességem. Az asszonynak meg elég dolgot ad a sok gyerek. Maga mos, maga főz. Úgy ám! De tudod-e Régika, miért hívtalak be? Nézd csak ezt a gyémántot. Ilyet te még nem láttál soha.

— De még a nagyanyám sem! — mondta rá a zsidó asszony, ki a szüleitől nagyon sok szépet hallott a nagyanyjáról, azért emlegette mindig. — Hogy ragyog! Istenem, be sokat érhet.

— No lelkem, szúrd össze csak vele a nagy kendődet.

— Ugyan Dávika, hová gondolsz? Ez a pompás gyémánt ilyen ócska, olcsó, szegényes kendőre?

De hiába huzódott, férje csak fölkapcsolta neki, aztán nézte, nézegette és azt mondta:

— Akárhová legyenek, de a mióta rajtad van, én még sokkal szebbnek látom. Lesz is neked valaha még ilyen! Természetesen, atlasz ruha is lesz hozzá. Megsegít minket a jó Isten!

— Segítse is meg! — mondta rá szíve mélyéből Velezdy Adél, kinek jól esett ez egyszerű, szegényes hajlékban ilyen igaz családi szeretetet látni.

Megkötötték aztán a szerződést s a gyémánt ott maradt Tulipánéknál. A kalmár gondosan elzárta pénzszekrénye feneke-re, sokrétű papírba burkolva. De alig, hogy egyet fordult a boltban, hol legénye árult, megint csak visszatért a szobába, kivette a drágakövet és nézte.

— Gyönyörű darab, azt meg kell adni! — gondolta magában. Aztán egyszer csak el kezdett tanakodni azon, hogy mint szerezhet ilyfélét egy szegény postás kisasszony, holott a grófnők közt sem mindenkinek van ilyen. Nem bizony. Hasonlót ő még maga sem igen látott, csak egyszer tavaly télen a Grabenen, midőn a főispán úr megbízásából egyet-mást bevásárolni Bécsben járt. Azt a boltot — a mint a német hirlapjából néhány hóval ezelőtt olvasta — azóta betörő gazemberek csodálatos ügyességgel kirabolták. Úgy van! Emlékezik még rá. Olvasta az újságból s akár újra is elolvashatja, mert az újság mind megvan új esztendő óta egy rakáson. Össze szokta gyűjteni, hogy mikor fölszaporodik, eladja. Szegény embernek mindent értékesíteni kell.

Tulipán Dávidnak nem volt nyugta, mióta az a vakmerő betörés esete eszébe jutott. Most már figyelmesebben olvasná el, mivel hogy neki is egy pompás gyémántdarab került a kezébe. Mennyivel jobban elgondolhatná most, hogy milyen lehetett a kár.

Nem is nyugodott, míg a nagy újsághalmazból ki nem kereste a számot. Bele telt vagy egy óra — de hát most az egyszer az idő nem volt pénz neki — míg rátalált a bécsi nagy eset tüzetes leírására.

Később, a szerény vacsora után, elolvasta azt Régikának is, hogy az asszony — ki ma saját szemével ismerte meg a gyémánt szépségét — elképzelhesse, milyen szörnyű nagy kár

esett akkor! S hol vannak most azok a drága gyémántok szerzesztet a világon, azt csak a mindenható tudja! A «nemzetközi bandá»-nak egy tagját sem tudták kézre keríteni. Gyanú volt elég, bizonyosság semmi. Ki tudhatja, hogy az a gyémánt is, mely most előttök szikrázik s vakítja a szemet, több kézen átmenve, nem azok közül való-e, melyeken akkor a nemzetközi banda tagjai megosztottak?

— Ugyan hová gondolsz, Dávika? — kérdé az asszony.

— Pedig jó volna, ha ez a gyémánt megszólalna s azt vallaná, hogy ő is ott kápráztatta valaha a szemeket abban a kifosztott boltban. Akkor én mindjárt úr lennék: tízezer forint ütné a markomat.

— Mit beszélsz te össze-vissza, férjecském, lelkem?

— Nem össze-vissza beszéd ez, fiam. Annyi jutalom van ígérve annak, ki nyomra vezet. És ha ez a jutalom az én markomat ütné, akkor megvehetnők mindjárt a Schvarcz Jónás házáat a piacon s földjét a víz mellett.

— Az lenne csak a jó.

— Meghiszem.

— De hát csak nem képzeled, hogy asszonyoknak is lehetne közük az ilyen vakmerőséghez?

— Azt én nem képzelem, hanem tudom. Újságolvasó vagyok, a ki ismerem a világ minden csínját-bínját. Isten ments, hogy én ezt a jóképű, jó lelkű postásnőt gyanusítsam. A szeme sem úgy áll. De asszonyt láttam már én olyat is, ki nemzetközi betörő banda főczinkosa volt. Tudsz te valamit Blueffstein Zsófiáról?

— Nem ismertem soha.

— Isten is ments, hogy ismerted volna.

— Miért?

— Mert akkor volnál te magad is egy nemzetközi betörő. Régika elsikoltotta magát.

— Hát ki s mi az a Blueffstein Zsófia?

— Sokat beszéltek arról egykor az újságok. Én pedig a saját szememmel is láttam eleget, mert szemközt lakott velünk a Sugárút egyik palotájában, mikor én a Weiss B. A. és Fia rőfös kereskedésében foglalkoztam. Milyen nagyúri lábon élt s milyen pompás ruhái voltak! Különösen kedvelte a piros színt, mivel egy kicsit tülesett már a fiatalság első virágkorán s olyankor a nagyvárosi asszonyok rendszeren nagyon szeretni kezdik a

pirosat. A kinek hirtelenében nem jutott eszébe a neve, csak úgy is mondta: a vörös rokolyás orosz nő. Nagy estélyeket adott kivilágított termeiben, livrées inasok szolgálták ki, saját fogatán járt az operaház páholyába s a redoute hangversenyeire. De egyszer csak vége szakadt a víg életnek. A rendőrség elfogta, mint egy nemzetközi betörő banda orgazdanójét. Akkor azonban még sikerült neki magát valahogyan tisztázni, de később Oroszországban bele merült a hinárba s alkalmasint most is valahol Sibiériában senyved. Ki hitte volna egykor erről a fényűző, víg asszonyról, hogy voltaképen ki s mi?

A gyémánt-zálog nem hozott nyugtot a házba. Tulipán Dávid tudott józúuen aludni a kedves porontyai sírásától, de nem tudott e gyémánt csillogásától. Mert hát minden gyanakodás nélkül szólva, végre is egy szegény postásnő miképen tehet szert ilyen drága ékszerre? Hogy ő maga nem volt a betörők közt, sőt nem is tud rólok semmit, az teljesen valószínű; de vehette talán olcsón egy betörőtől, ki megszorult s nem mert kincsével oda fordulni, hol megtudják adni az árát; megkínálta tehát vele ezt az asszonyt s örült, hogy koczkáztatás nélkül pénzt kaphatott tőle. Így esik ez gyakran. A betörőnek nem kerül pénzébe a kincs, s haszna van belőle akkor is, ha potom áron vesztegeti el. Nem lehetett e gondolat fűzését félbe hagyni. Ha elszenderült is egy kicsit, hol a Graben kifosztott boltjának sívár képe, hol a vörös rokolyás orosz nő alakja ébresztettek föl. Ott lebegett előtte — a fekete légben tűzszámokkal írva — a tízezer forint jutalom s annak a nyomában a Schvarcz Jónás háza a piacon s földje a víz mellett.

Reginát ezúttal is gyakran fölébreszté a gyereksírás s épen midőn kielégítette a bölcsőben fekvő kis csecsemőt, Dávid megszólalt:

— Bizony nehéz lesz ezt a kis jószágot is férjhez adni, ha felnő.

— Majd megsegít a jó Isten.

— Meg bizony, ha magunk is fundamentumot vetünk hozzá. Tudod mit gondoltam? Bejelentem én mégis a főszolgabírónak ezt a gyémántot, hátha megnyerem vele a tízezer forintot.

— Ej, ej, Dávika — felelte a feleség — hát nem röstelenéd bajba keverni azt a szegény postás asszonyt, holott a szemeiből is csupa szelídség néz ki.

— Isten ments! Nem úgy képzelem én azt. Őt csak kihallgatják szépen, hogy kitől vette az ékszert. Ez aztán nyomra vezethet, a bűnös fog lakolni, nem az ártatlan s miénk lesz a Schvarcz Jónás háza. Az már nem zsüpfődeles, mint ez!

Régika is nagyon szeretett volna abban lakni, mert hát a piacon mégis csak többet lehet látni, mint e néptelen sikátor szögletén; de féltette a bajtól urát.

— Még be találnak csukni, lelkem, mint rágalmozót s akkor én meghalok szégyenletemben s ez a sok szegény árva mind koldúsbotra jut. — S elkezdett sírni keservesen.

— Hagyd el már Regika, mert biz Isten magam is rágyújtok. Abban igazad van, hogy a személyes föllépés kockázattal jár. Megírom hát az esetet névtelen levélben s majd mikor kiderül valami, akkor lépek föl a jutalomért.

A hosszas éjjeli tanakodás után valószínűleg ebben állapotok meg, mert negyednapra a székvárosi főszolgabíró hivatalából megjelent egy fiatal közigazgatási gyakornok — szimatolni.

Vékony, nyurga gentry-maradvány, egy rég végezett földesúr hátramaradt neveletlen árvája, de a kiből embert csinálni elhatározta a szétágazó sógorság-komaság. Betették hát Ózdy Ferit — a főispán segítségével — a főszolgabírói hivatalhoz, hol kevés hasznát tudták venni. De egyet-mást kipuhatólni, arra volt némi ügyessége.

Legelőbb Tulipán zsidót fogta most vallatóra s rögtön kiderült, hogy csakugyan van gyémánt nála zálogban. Ez tehát igaz s egyszersmind gyanús. Aztán sorra látogatta az asszony-ságokat, kiktől még több gyanúsat hallott. Mesterileg zongoráz, tud jól francziául, angolul, czobolyprémes új bundája van — megannyi gyanús körülmény, mert ki hallott ilyet valaha postás kisasszonyról. Nagyon gyanús! A gyakornok úr félrecapta hegyes kis zöld vadász-kalapját s eléggülten veregette lovagló ostorával saját vékony lábaszárát, mintha otthon a vadászkalap mellé pompás puskája s a lovas ostor mellé paripája is lett volna. Meg volt győződve, hogy ritka esetet fog kisütni, írni róla a hírlapokban is s egy év múlva segédszolgabíró lesz.

Mikor már eleget hallott, beköszönt a postaházba is s hivatalos hangon adta tudtára Velezdy Adélnek, hogy gyorsan öltözködni kell útra, mert viszi a főszolgabírói hivatalba, a hol ki akarják hallgatni.

— Miféle ügyben? — kérdezte meglepetve az érdekes nő.

— Azt majd a hivatalban megtudja! Addig titok, s nekünk hivatalos titkokat nem szabad elárulni.

— S mi történik visszatértemig a postával?

— Arról már rendelkeztem. Mindjárt itt lesz a község irtoka, a ki pótolni fogja. Nem akad meg tehát a világ folyása.

Velezdy Adél aggódva, töprengve, nem tudva mire vélni, hogy miért hívhatják, ült föl a kocsiba, a gyakornok úr mellé s még fele útján sem lehetett a székvárosnak, midőn Eszelyné szaladt az ismerőseihez s lelkendezve sápította el a legújabb hírt.

— Tudjátok, mi történt?

— Mi?

— A postásnőt most kísérték be a vármegye börtönébe.

— Lehetetlen!

— Bizonyos. Ozdy Feri vitte el, a ki meglátogatott, mert a jó fiú rég epedez utánam, s titok pecsétje alatt mondta el, hogy milyen vád van e rejtélyes asszony ellen. Most már tudjuk, hogy ki s mi a sphynx! Nem más, mint jó madár. Külföldi betörő banda magyarországi orgazdanője.

— Ezért tud hát annyi nyelvet! Ezért rejtőzött ide? Innen van a czobolyprémes bunda, a divatos ruha, a sok karperecz, a gyémánt.

Csesznyáryné törte a kezét, hogy ő még bevette a rongyos egyesületbe s meghívta házába is; de ki hitte volna róla, hogy ilyen gonosz rejtőzködő! Csakhogy elpusztult végkép a községből.

Harmadnap azonban Velezdy Adél megint csak ott ült a postaház ablakánál, az íróasztal mellett, s oly komolyan és nyugodtan végezte dolgát, mintha misem történt volna. Sokkal nyugtalanabb volt otthon Tulipán zsidó, ki járt föl s le a szobájában kedvetlenül, mivelhogy erősen bántotta a lelkiismeret.

A felesége meg szemrehányásokkal bántotta.

— Látod, látod Dávika, hová juttatott a képzelődés! Csak az a jó, hogy nem tudják a földó névét. Én tőlem nem félhetsz, hogy elárullak.

— Bolondot tettem, kedves Régikám, az szent igaz. De nem is fogok én többet képzelődni, az is bizonyos. Nem nekem való az. És nem is vágyom én máskor olyan pénzre, melyért nem dolgoztam meg fáradságosan. Nincs az olyanon áldás.

Hozzá járult e nyugtalansághoz a jegyző fenyegetőzése is. Úton útfélen azt kiabálta a fölbőszült ember dühösen: — Ki lehetett az a gazember, a ki ezt a derék asszonyságot ilyen czudar hírbe keverte! Megölöm, ha kitudom!

Legjobban kiabálta ezt a rongyos egyesület vezérhölgyei előtt, mert nem Tulipán zsidóra volt a gyanúja, hanem az írigy hölgyek valamelyikére. El is beszélte mindegyiknek, mert benn járt tegnap a székvárosban, hogy mint történt a gonosz vád csúffá tétele.

Hát az úgy történt, hogy midőn a főszolgabíró négyszemközt tudtára adta a szegény gyanúsítottnak, hogy milyen névtelen vád érkezett ellene, hogy tudniillik nemzetközi betörő szövetkezet rejtőző tagja, ki épen most tett zálogba egy olyan gyémántot, mely a bécsi kirabolt üzlet kincsei közé tartozott: a büszke asszony először is elsápadt s majdnem összerogyott a nagy megdöbbenéstől; de a másik perczben már gúnyosan fölkaczagott, mondván; «Még csak ez kellett a ruzsinkai idyllhez!» Aztán kijelentette erélyesen, hogy ilyen vádra nem felel, s arra kéri csak a főszolgabíró urat: kísérje el a főispánhoz, a ki egyedüli jó ismerőse a vármegyében, de a ki nem is sejtí róla, hogy Ruzsinkán vezeti a postát, mivelhogy az ő kinevezése lánynevére történt. A főispán majd meg fogja mondani: lehet-e ő ellene ilyen vádat emelni? A főszolgabíró természetesen sietett a kívánatot teljesíteni és tulajdon szemével láthatta, hogy a főispán mily tisztelettel közeledett e nőhöz. Aztán elcsodálkozot a vádon s azt mondta a főszolgabírónak: «Ajánlom, hogy tessék azonnal befogatni a saját kocsijába s mentül hamarább haza vitetni ő nagyságát. Volt szerencsém sokszor megfordúlni nála s láttam én rajta annyi családi gyémántot, hogy nem lett volna szabad firtatni: miért tett zálogba közülök egyet. Azzal a haszontalan Ózdy fiúval meg kéressen tőle bocsánatot. Aztán holnapután a fráter fölkerül a kárpáti járásba, az Isten háta mögé, ott nem csinálhat ilyen bolondot!» E szavak után a főispán maga is bocsánatot kért, de egyszersmind azt mondta nevetve a szegény asszonynak: «Annyiban megérdemelte nagyságod e kis bajt, mert hisz nem ilyen nőnek való a ruzsinkai postaház. Holnapután épen ott visz el az útam s tiszteletemet fogom tenni!»

— Így történt ez, hölgyeim — mondta a jegyző — kár volt erről az asszonyról mindjárt elhinni azt a bolond historiát.

— Hát ki hitte el? — kérde merészen a gyógyszerészné. — Mi csak beszéltük, a minék híre futott.

— Én pedig — folytatta Csesznyáryné — még a mai napon meglátogatom. Hisz ha a főispán úr is tisztelkedik nála, akkor mégis csak valakinek kell lennie.

— De nekünk továbbra is sphynx marad! — fejezte be a beszélgetést Eszelyné kedvetlenül.

És ha egyszer sphynx maradt: igen természetes, hogy a rongyos egyesület asszonyságai tovább is csak találgatták rejtelyét s harmadnap múlva már azt hitték, hogy végre ki is találták.

Híre futott a főispán látogatásának és a község irnoka, ki némi átadnivalók végett épen akkor fordult meg a postán, tulajdon két szemével látta, hogy a méltóságos úr, eltávozása előtt, nagy tisztelettel csókolta meg a postásnő kezét.

Ez már valami!

Rés, melyen elég sok világosság árad a homályba.

— Tudjátok lelkeim — terécselte a munkaasztalnál Eszelyné — én már tudom róla, a mit tudok. Nagyon kirívó valami ez a látogatás.

— Jól mondod — szólt bele Csesznyáryné. — Eljön tisztelkedni a postásnőhöz, de az még nem jutott eszébe soha, hogy minket meglátogasson. Pedig hát ebben a községben én is csak volnék valaki. Egyesületi elnök vagyok, vagy mi. De hát neki egyszerűen semmik vagyunk. Az urakat negyed éve egyszer fölkereste a kaszinóban s leült velök kártyázni is; persze akkor képviselőválasztás közeledett; de azt az egyet szentül tudom, hogy az én férjem soha sem fogja tolni a mamelukok szekerét. Ha minket a főispán úr nem akar ismerni, mi tudjuk föllovalni a férjeinket, hogy legalább a választáson borsot törjenek ő méltósága vékony, finnyás, arisztokratikus orra alá! Most is csak bennünket tett csúffá ezzel a látogatással s azzal a hírre jutott kézcsókkal.

— Nekem azt mondta a férjem — szólt közbe a jegyzőné, a ki itt meglehetősen hangtalanul viselte magát — hogy ő méltósága lovagiasan kívánta rehabilitálni a postásnőt az ellene kerekedett rossz hír után, azért jött el hozzája személyesen.

— De galambom — csattant föl Eszelyné — mélyebb

érdek szokott rejleni az ilyen udvariasság mögött. Tudom én, a mit tudok.

— Mit tudsz hát — fortyant föl a patikárusné — ha valamit tudsz, állj elő vele.

— Bizony magatoktól is kitalálhatnátok. Egy idegen, jól nevelt és még elég szép, magas asszony ide jön a mi fészkünkbe postásnőnek, habár minden tulajdonsága megvan ahhoz, hogy a nagyvilágban pompázhasson. De ő itt nyomorog és unatkozik, egy órányira a székvárostól, ahol meg a főispán lakik, a ki midőn egyszer nappal eljön hozzá, kezét csókol neki más emberek szeme láttára. Olyan áldozatra, a minőt ez az asszony hozott, csupán egyetlenegy szenvedély képes. Tudhatjátok, hogy melyik?

— Gondoljuk.

— A legmélyebb és a legtitkosabb szerelem.

— Én azt nem hiszem — mondott ellen Csesznyáryné — hisz akkor a főispánt nem most láttuk volna itt először.

— Mondtam az imént, hogy most nappal láttuk. De van ám éjtszaka is, midőn minden békés lélek alszik. És annak az éjtszakának elég bő fekete köpenye van arra, hogy láthatatlanná tegyen egy ide gördülő kocsit és ebben a kocsiban egy szerelmes lovat, ki titkon hajtja az örömei hajlékába.

— No ez nem épen lehetetlen — jegyezte meg a gyógyszerészné s egy fél óra múlva már mind szentül hitték, hogy meg van oldva az eddig megfoghatatlan rejtvény: az érdekes postásnő a főispán titkos kedvese.

Mikor ezt a hírt Velezdy Adél meghallotta, mert meg kellett hallania, annyit suttogták egymás közt a jó lelkek, egész lényében fölháborodott s rögtön el akarta hagyni ezt a pletykafészket, hol nem tudnak békét hagyni neki. De az előtte fekvő postakönyvek csakhamar figyelmeztették: nem lehet mindjárt!

Majd Csesznyárynéhoz akart rohanni, hogy oda hivatva az egyesület vezérlő hölgyeit, maga mondja el nekik, hogy miért van ő Ruzsinkán s e közben szemökbe vágja mindazt, a mit róluk gondol és irántok érez. De büszkesége ellentmondott. Ezek a szószátyárok nem méltók rá, hogy eléjük álljon — meg olyan igazolásnak, védő beszédnek tekintenek szavát, a melylyel tartozik nekik, holott semmi egyébbel nem tartozik, mint néma megvetéssel.

Jó! Hát némán beszél velök. Levelet ír a rongyos egyesület elnökének, ki még talán legkülönb köztök. Az csak túri, de maga nem nagyon gyakorolja munkaasztaluknál az ember-szólást.

Izgatott érzékenységgel járt föl s le az irodában s elhatározta, hogy nem a megbántott nő, hanem az egyesületi tag fogja írni azt a levelet. Büszkesége ezt tartotta leghelyesebbnek. Egész délután írt s idegesen remegő kezei alatt egymás után fogyott a sok levélpapír. Este lett, midőn bevégezte a hosszú levelet s az egészet fölolvasta hangosan, ingerülten, hol elsápadva, hol neki pirosodva.

A levél így hangzott:

«Mélyen tisztelt Elnökönő!

«Soraimhoz csatolom az évi tagdíjat, melylyel az egyesületnek tartozom. Másik kötelezettségemnek azonban, annak, hogy munkaasztaluknál megjelenjek, nem tehetek többé eleget, s az alól fölmenteni kérem magamat. Nagyon nemes, emberies föladat: meleg ruhákat varrogatni szegény falusi gyermekeknek, hogy a szigorú tél fagyában meg ne betegedjenek; de ezzel a jótékonyssággal sehogy sincs összhangzásban az, hogy a tagok némelyike egyik-másik felebarátját, néha ép méltatlanul szenvedőket, kemény kézzel dobják a szerencsétlenség jégvermébe, hogy ott lelkök megbetegüljön és megfagyjon. Nem tudok meglenni olyan körben, hol számosan akadnak, kik az emberekről, főleg nőtársaikról, minden rosszat föltesznek, kitalálnak és minden kósza mendemondát rögtön elhisznek. Igyekezni is fogok mentül elébb elhagyni e tájat, hogy máshol több verőfényt és enyhébb légkört találjak. De mielőtt elvonulnék, megkérem nagyságodat, mint ki legtöbb jóssággal volt hozzá, hogy világosítsa föl a rossz nyelveket, melyek folyvást rágódtak múltamon és becsületemen, s még azt is hajlandók voltak rólam elhinni, hogy a leghitványabb gonosztevő, sőt hogy a főispán úr titkos kedvese vagyok. Pedig nem vagyok más, mint szerencsétlen, nagyon büszke és nagyon érzékeny asszony, ki tán túloztam az erényt s ezért estem a makacosság olyan hibájába, melynek büntetését most nagyon keményen érzem.

«Kénytelen vagyok most magam mondani el, hogy miért jöttem nyomorogni e fészekbe, holott a nagyvilágban

fényesen, gondtalanul élhettem volna, ha más természettel és gondolkozással bírok. Pedig ép azért rejtőztem ide, hogy személyemmel együtt múltamat is elrejtsem. Ezt a múltat nem szennyezik foltok, de van benne olyan érdemetlen megaláztatás, mely után nem bírtam többé ott maradni, a hol addig fény, kényelem és ünnepeltetés közepett éltem.

«Tekintélyes, gazdag szülők egyetlenegy gyermeke valék. Atyám egyik dunántúli nagy vármegye híres alispánja és több ízben képviselője volt. Jó lelkű, nemes ember, ki nagy jószágait ép azért terhelte meg nagyon, mert sokat áldozott könnyelműbb barátjaira, a kikért mindig hajlandó volt jót állni és még többet a közügyekre s azon párt győzelmére, melynek gondolkozását legüdvösebbnek tartotta a hazára. Anyám szelíd, jó lélek volt: a finom műveltség és női erények tükre. Sohasem fogok látni olyan példás, egyetértő, hű és tiszta házasságot, minő az övék volt. Magam is ilyen után vágyakoztam, midőn fölserdülve s a műveltség sok áldásával ellátva, kezdtem bepillantani az életbe. Voltak eszményeim s nem adtam sokat a környékünkbeli előkelő fiatal urak bókjaira, kik ősi kastélyunkban és parkunkban versenyezve hódolgattak körültem. Szépnek és gazdagnak tartottak, de komolynak, hidegnek és büszkének találtak, a mi még jobban ingerelte őket. Sokról úgy véltem, hogy csak örökségemre pályáz, másokat fölületesnek, léhának és könnyelműnek ismertem meg s az ilyenekre nem tudtam mosolyogni. Ép midőn legtöbb szükségem lett volna jó anyám tanácsaira, akkor halt meg, szegény! A bánat, melyet a legszeretőbb szív elvesztésén éreztem, természetemet még komolyabbá, fölfogásomat még szigorúbbá tette.

«Egy nagynéném kíséretében mentem a másik nyáron Balaton-Füredre, hol akkor nagy saison volt: yachtoztak, lawn tennis-tek és bálokat rendeztek. Letelvén gyászévem, nekem is meg kellett jelennem a társaságokban, hol a legjobb nevű fiatal emberek környeztek, keresve kedvemet. Volt köztök egy, ki nem csak deli alakjával, sport-ügyességével és világlátottságával, hanem már ismeretes nevével is nagyon kivált. Nem csak világi volt, ki gyakran megfordult külföldön, hanem komoly ismeretekkel bíró, törekvő fiatal férfi is, ki szakcikkeket írt előkelő lapokba, s mint jó szónok is kitűnt kortársai közül, elébb a megye gyűlésein, aztán a képviselőházban. A legkomolyabb öreg urak is azt tartották: hogy nevezetes ember lesz.

belőle, mert nem csak nagy gazdagsága, hanem tehetsége is szárnyat ad neki az emelkedésre. Nagynéném rajta volt, hogy figyelmemet fölkeltsse iránta. Érdekelte, midőn vidáman beszélgetett a társas élet apróságai és sok tudással a közélet fontos kérdései felől. Fölfogását egyben-másban könnyűvérenek találtam s midőn korán ritkuló szőke haját néztem, nem nyomhattam el magamban a gyanakodást, hogy élveteg ember lehet, ki eddigelé nem a boldogságra, hanem csak futó örömekekre vágyott. De — mert mind jobban kezdett érdekelni — megnyugtattam magamat, hogy az idő, a komoly közpálya és egy okos feleség kigyógyíthatják e modern hibából, s midőn három heti udvarlás után megkérte a kezemet, azt feleltem neki: «Én a legtisztább házas élet példája mellett nőttem föl; apám és anyám családi frigye olyan volt, minőt csak a hitregeből olvastam s én is ilyenre vágyom, mert csak ilyenben lehetek boldog; tudna-e hozzám az egész hosszú életen át mindig jó és mindig híj lenni?» Megígérte, hogy mindig jó és mindig híj lesz, érzéseit osztatlanúl fogom bírni — s jegyet váltottunk.

«Büszkeségtől és boldogságtól sugározva léptem az oltár elé. Hittem, hogy a legírgylendőbb asszony leszek. Azt hitte atyám is, a ki akkor adta nekem nászajándékkul azt a gyémánt ékszeret, mely a minap olyan képtelen gyanúba kevert. Tulipán most jár Buda-Pesten, hogy azt eladja, mert úti költségre van szükségem. Elmondva multamat e levélben, nem maradhatok többé Ruzsinkán. Senki se legeljen sehoh az én bánatomon és veszteségeimen.

«A négy első éven át boldog és írgyelt asszony valék. De volt új bánatom is: meghalt jó atyám, s temetése után — mindenki meglepetésére — kiderült, hogy nem marad rám semmi, minden a hitelezőké. Aggódtam, hogy ez férjemet, ki közpályáján egyre több elismerést nyert, bántani fogja. Ellenkezőleg, azt mondta rá, hogy elég sokat hagyott ő rá két nőtlen nagybátyja, kiknek ő mindig szemök fényve volt. Valóban így is gazdagon elhattünk, adva nagy ebédeket és fényes estélyeket, melyekre miniszterek, képviselők és főrangúak szívesen jelentek meg. Köztök e megye főispánja is, ki ekkor ismert meg s ki benső barátja férjemnek. Vettem azonban észre, hogy férjem egyre sokkal több hévvel él a közpályának, az emelkedésnek és a társaságnak, mint én nekem. Kezdett kifogásokat is tenni ellenem: hideg, büszke és túlságosan szigorú vagyok.

Mentegetett hibákat, melyeket én keményen elítéltem s makacságom miatt néha össze is zördültem vele. Baj volt az is, hogy a gondviselés nem áldott meg gyermekekkel s hiányzott az a benső kapocs, mely megenyhítette volna gondolkozásunk különbözőéseit. E nélkül nem tudtuk elnézni egymás hibáit s én úgy éreztem, hogy a fény, a fogat, a divatos ruha, az előkelő társaság teljességgel nem elégít ki, mert nem vagyok többé boldog. Majd megfagytam a gondolattól, hogy férjem többé nem szeret. Udvarias és bőkezű volt irántam még mindig, de napjában néha csak az ebédnél láttam. Fölláztam a gondolatra, hogy talán mást szeret. És aztán meg is tudtam, hogy csakugyan mást szeret. Gondatlanul ott hagyott egyszer íróasztalán egy fölbontott illatos levélkét, melyet az operaház egy híres tánczosnője írt neki szentelen bizalmassággal és tolakodó követeléssel. Könnyezve és megalázva dültem a karszékbe s este, midőn hazatért, ideges érzékenységgel dobtam eléje azt a hitvány levelet.

«Önérzetem nem engedi meg, hogy tovább is az ön házában maradjak — mondtam neki. — Megszegte fogadását s én nem becsülhetem többé! — Könnyedén nevetett és nyájasan kérlelt, hogy ilyen futó bolondság miatt csak nem csinállok botrányt! Azt nem csinállok — feleltem, — de azzal, a kit nem becsülök, nem is ülhetek többé egy páholyba, egy asztalhoz, egy hintóba. A világ kinevetne vagy sajnálkoznék rajtam. S én e kettőtől egyformán borzadok. Összepöröltünk s ő azzal állt elő, hogy akkor váljunk el törvényesen. Ő biztosít nekem száz-ezer forintot, vagy évenként ötezer forint járadékot. Abból megélhetek.

«Görcsösen kaczagtam föl. Mit nekem a pénz! Kivált az ő pénze. Üzletet csináljak a megaláztatással? Nem, nem! Büszkeségem halálos sebet kapna, ha a hűtlen férjtől csak egy fillért is el tudnék fogadni. Isten önnel! S becsaptam az ajtót.

«Ki volt mondva a szó s én nem tudom visszavonni szavamát. Sok a hiba bennem: nem gondolkozom a közkeletű fölfogás szerint. Ágyamban ülve sirtam s egész éjjel azon gondolkoztam, hogy mit tegyek? Az bizonyos, hogy nem maradhatok többé a fővárosban, hol irigyeltek, ünnepeltek s hol most sajnálnának vagy csúfolnának. Megutáltam a nagyvilágot s vágytam elrejtőzni csöndes magányban, a hol nem ismernek. Közeli

rokonom, a ki megértett volna, nincs, s a távoliak kárhoztattak volna, hogy kis, mulékony ostobaság miatt tönkre teszem az életemet. Óráról-órára izgatottabbá tett a megaláztatás érzete s ily lélekállapotban ki ne vesztené el a dolgok helyes fogalmát. Eszembe jutott, hogy egykori főszolgabíránk teljesen vagyontalan lánya egy kis falusi postánál szerzett magának keresetet és foglalkozást s elégtűlten él. Én is lehetek az, a mi ő, mert a miniszterek közt jó ismerőseim, mondhatni barátaim vannak. Rejtve fogok élni szegényen, de tisztességben, önállóan. Rög-eszmémé vált az ismeretlen helyen való eltemetkezés. Erősen hittem, hogy ha becsülhetem önmagamát, mások becsülését is megnyerem. Büszkén szépítettem meg egy ábrándot, mely a hínárba vitt. Most már botorságnak tartom, ha sokkal jobbak akarunk lenni, mint a minket környező emberek. És még sem tudnék másként cselekedni másodszor sem, mert az önérzetet nem másokért, hanem magunkért kell megóvni.

«Isten önnel, asszonyom! Olvassa el és közölje barátnőivel e soraimat, melyekből megtudják, hogy ki voltam és mi vagyok.»

Midőn Csesznyáryné elolvasta e hosszú levelet, dicséretére legyen mondva: könnybe lábadt a szeme.

— Szegény asszony! — e főlshajtásban fejezte ki részvétét.

Még az este fölolvasta e levelet a munkaasztalnál is s a legelső hatás az volt, hogy némán, majdnem meghökkenve hallgatták.

— Büszke lélek! — mondta Csesznyáryné — azt meg kell neki adni!

— Én meg is adom — jegyzé meg a gyógyszerészné — hanem ez a büszkeség nem adhat neki jogot arra, hogy minket így leczkéztesse, így korhol.

— Megbocsáthatjuk neki — mondá szeliden a hallgatag mérnökné — mikor olyan szerencsétlen.

— Elismerem én is — szólalt föl Eszelyné — hogy szépen tett, hanem egy kicsit ostobául. Ha elfogadja a százezer forint tőkét, élhet kedvére s szerezhethet jó barátot, a ki kárpótolja. Nevetségesen büszke!

— Vagy pedig furfangosan bosszúálló — szolt bele egy elkeseredett vén kávéénike. — Hátha a postáskodással csak

a férjét, az előkelő, tekintélyes állású férfit akarta megtorolni, megszégyeníteni, csúffá tenni?

— Akkor nem titokban, lánynevén jött volna ide, elrejtve magát és múltját.

— Tudta, hogy az ilyen nem maradhat sokáig titokban.

Munka közben egy óra múlva már egyhangúlag volt ki-
mondva az ítélet, hogy mindenesetre különcz, botor, fantaszta
teremtés.

Velezdy Adél azonban nem törődött már azzal, hogy mit tar-
tanak felőle a ruzsinkai asszonyok. Azt akarta csak elérni, hogy
a főispán kedvesének ne tartsák. Ezenkívül az járt csupán a
fejében, hogy mentül előbb elhagyhassa ezt a fészket. Erről
gondolkozott akkor is, midőn Tulipán zsidó nagy alázatossá-
gal belépett s elmondta, hogy eladta a gyémántot s kapott érte
ezernyolczszáz forintot. Abból háromszáz forint az övé, meg a
kamat és útiköltség, a mi egy ötvenes. A többit leszámolta az
asztalra és nyomban sietett hazafelé. A szemébe sem mert nézni
annak a szegény, jó, bánatos asszonynak.

Az nap délután Velezdy Adél a két felől érkező vasuti
vonattal két levelet is kapott. Egyiket a főispán írta, elmondva
benne, hogy e napokban Buda-Pesten járt, fölkereste az ő fér-
jét s nem tudta megállni, hogy tudtára ne adja, hol van és
milyen állásban most a neje. Megdöbönt, igen elröstelte a
dolgát s kijelenté, hogy egy hét múlva Ruzsinkára jön, bocsá-
natot kér s visszavezeti családi termeikbe.

Adél mosolyogva olvasta e sorokat.

— Egyikök sem ismer! — mondá keserűn.

Aztán rögtön választ írt a főispánnak, kérve, hogy érte-
sítse azonnal férjét, ne fáradjon hiába, mert ő soha sem teszi
lábát arra a küszöbre, melyet oly lealázva, szégyenkezve kellett
elhagynia. Nem is bízhatik a jövőben, mert az emberi termé-
szet nem változik s őt egyszer lehetett csak megcsalni. Egy-
szersmind megkérte a főispánt, hogy a postakezelésről való
lemondását, melyet leveléhez csatol, küldje el egyenesen a mi-
niszternek, kieszközölve tőle, hogy legfölebb egy hét alatt föl-
váltsák.

A másik levél több örömet okozott neki. Egy távoli öreg
nőrokona hívta Dunántúlra magához, ezt írva :

«Megtudtam, hol vagy s mi vagy. Ruzsinkán postames-
ternő! Hát való ez te neked? A ki ennyire eltávolodik múltjá-

tól, annak el kell mentül elébb pusztulnia, mint a szélvésztfő talajából kicsavart fának. Jöjj hozzám! Nem kegyelemkenyérre hívlak, azt a te büszkeséged nem fogadná el. Azt is tudom, hogy férjed sem engesztelhet ki. Nagyon szigorú vagy! Azért hívlak, mert szükségem van rád. Nagyon magamban vagyok e nagy kastélyban. Fiam külföldön nagykövetségnél szolgál, leányom Galicziában van lovasezredes férjével. Nincs, a ki házamat vezesse. Vezesd te, neked én nem menedéket, hanem hozzád méltó környezetben foglalkozást nyújtok. S jobban fizetlek, mint az állam, mert nem csak használni foglak, hanem szeretni is. Meg is értelek, mert hisz legszebb éveimet nekem is élő férj özvegyeként kellett eltöltenem.»

Mikor e sorokat Adél elolvasta, derűltég sugárzott arczáról.

— Ez ismer engemet. Hozzá megyek.

Kilenczedik napon érkezett meg a ruzsinkai kis postaházba az utód. Özvegy kálvinista papné szerény, kis igényű, jelentéktelen külsejű leánya volt, vekony, elsoványult arczczal, szögletes vonásokkal, kopott szürke ruhában s régi szabású fekete újjasban. Olyan hódolattal nézett az előkelő alakra, mintha királynőt látna. Ez pedig melegen üdvözlé, mert hisz ez a szegény, szőke, koros leány szabadítja őt meg a ruzsinkai nyügtől. Fél nap alatt beavatta mindenbe s átadott mindent.

Másnap délután, elutazása előtt, beköszöntött hozzá a jegyző. Igen elfanyalodott arczczal és igen szerény hangon kérte:

— Nagysád! engedje meg legalább, hogy az állomásra kikísérjem.

— Isten mentsen! — szólt nevetve Adél, — még hírbe keverném a rongyos egyesület vezérlő hölgyei előtt.

— Ugyan, kérem, már hogy lehetne az? Hol állok én nagyságodtól! De oda künn mégis csak segíthetnék a málföldadásánál s fölraknék egyet-mást a kocsiba. Én nem fogom elfelejteni nagyságodat soha.

— Biztosíthatom, jegyző úr, hogy én sem. Hisz az egyedüli volt, ki jó szívet mutatott itt hozzám, s méltányos volt irántam.

— Tessék elhinni, nekem igen jól esik hallanom, hogy nem felejt el egészen.

Adél melegen szorította meg kezét s aztán utódjához fordult:

— Érezze jól magát, kisasszony, Ruzsinkán. Azt hiszem, elégedettebb lesz itt, mint én.

És kétségtelenül elégedettebb is lett. Jelentéktelen pont lévén a községben, békében hagyták, észre sem vették. Legfőlebb ügyetlenségein mosolyogtak néha, de keveset beszéltek róla. Hiszen ő nem volt előkelő, meglepő jelenség, nem tudott mesterileg zongorázni, nem beszélte a műveltség világnyelveit és — a mi fő — nem volt drága czobolyprémes bundája.

VADNAI KÁROLY.

A NAGYMAMA EMLÉKE.

Itt a tavasz ünneplő fák alatt,
Bájos lyánka! jer, andalogj velem;
Itt ég felé repül a gondolat
És fölmagasztosúl az érzelem.

Élet pezseg körülünk mindenütt,
A természet megifjúlt élete,
Mi eddig holt, mély álomban feküdt,
Minden, minden új létre ébred.

Illatos a lég, zsong a fürge méh,
Egyik virágról a másikra száll
S ábrándjainkat mintha értené,
Dallal köszönt bennünket a madár.

Hisz egykor ő is itt sétálgatott,
E zöld pázsit még őrzy lábnyomát,
Itt látta egykor sok vidám napot . . .
Itt emlegetjük a jó nagymamát.

Míg emlegetjük, hallgat minket ő,
Bennünket ő végkép sosem hagy el
És e lombok közt visszaröppenő
Dicsőült lelke még reánk figyel.

Nyomán derű s vigasz kelt, merre járt,
Arczán nem is láttunk mást csak mosolyt;
Bűt, bánatot mélyen szívébe zárt,
Volt könnye is, de az titokba' folyt.

Árvát, szegényt örömmel fölkarolt,
Boldog, ha más könyjét törölheté;
Legkisebb gondja önmagára volt
S lelkét osztotta száz meg száz felé.

Később, hogy napja mindinkább borúlt,
A végzet ah! őt sem kímélte meg,
Szerelme csak benned öszpontosúlt,
Te lől balzsamja szenvedésinek.

Féltőn figyelte gyermekléptedet,
Órangyalod volt szívből, igazán;
Imájába foglalva képedet,
Korán reggel és késő éjtszakán.

Imakönyve régóta hamvad ott
Hült hamva mellett...hamv minden levél;
De egy lapján, melyet nálad hagyott
Még onnan is rólad s hozzád beszél.

Míg így bolygunk a kert zöld pázsitán
S eltűnt alakját búsan nézdelem,
Lelkemben is fölkel egymásután
Sok drága emlék s fájó érzelem.

Pedig ne fájjon! sőt a fellegen
Ránk enyhítő sugár csillanjon át,
Arczunk derült, szívünk vidám legyen,
Ha emlegetjük a jó nagymamát.

LÉVAY JÓZSEF.

MICKIEWICZ ÁDÁM KRIMI SONETTEIBŐL.

I.

CSATÜRDAG.*)

Mirza, a zarándok vezetője.

Oh Csütördág, te Krimia remekje!
A muzulmánt, ha vágya kergeté,
Remegve térdel lábaid elé.
Ott állsz, e földről ég felé meredve!

Az égi szent kaput őrizve egyre,
Mint egykor Gábor angyal őrizé,
Felhő-turbánt vonsz ősz fejed fölé,
Fátylán ragyog a csillaghad remegve.

A tél hava, vagy nyár melegje érjen,
Akár a gyaurok, vagy sáskák hadát
Látod: szilárdan állsz, szent Csütördág.

Tolmácsa vagy a földnek fenn az égen;
S kezdettől fogva egyre hallgatád
Az örök Isten égi szózatát!

II.

ZARÁNDOK.

Amerre látok, szép csodás vidékek,
Virágos tájak, fényes ég alatt.
S a szívem itt mégis hideg marad,
És oda messze visszaszáll felétek.

---

*) Krimia legmagasabb hegye; a félsziget déli részén van.

Lengyel hazám, mily édes látni téged,
A vad erdőt, hol friss forrás fakad,
Hallgatni ott a litván dalokat! . . .
Üresek itt a tájak, bármi szépek!

Honvágyam, oh mért téped szívemet?
Mért vágylak látni, oh én szép szerelmem,
Kit már a gyermekkorban megszerettem?

Honom virági elmondják neked,
Hogy itt a távolban is égek érted.
Gondolsz te rám s beszédöket megérted?

III.

BAJDARI. *)

Tombolj, vihar! Lovam repülj velem!
A völgy, a hegy, az erdő elmaradjon,
Árnyék, falomb most nyughelyet ne adjon,
Fussunk, a míg elvesz lélekzetem!

Fussunk, a míg az élet elpihen,
Éjfél, sötét homály borítsa arczom,
A völgy, a hegy előttem elrohanjon,
S zavart álomnak látszassék nekem!

Pihen a föld már s én csak vágtatok,
Csókolják arczom susogó habok;
Magam az árnak átadom egészen.

Mint tört hajó, vesszek örvénybe mélyen!
Érzés ne éljen más szívembe' semmi,
Csupán csak egy: feledni, elfeledni . . .

---

*) Szép fősík, Krimia déli részén, közel a tengerhez.

IV.

ALUSTA REGGEL.*)

A tájék zengi a regg himnuszát,
A homályból a színek már kiválnak,
Mint olvasóján a nagy kalifának
Előtűn egyenként rubint, granát.

A nap a rétre önti harmatát;
Pazar színű kelyhén csodás virágnak
Remegnek a tündöklő lepkeszárnyak
És kergetik a méhek gyors hadát.

A tenger tombol és vadul forogva
A csupasz sziklafalra ront heve,
Tajtékja fénylik, mint tigris szeme.

Majd ott tovább, szelíden megnyugodva
Az induló hajót ringatja szépen,
S az uszó hattyú tükrözik vizében.

V.

A BAGCSISZERÁJ ÉJJEL.

A mosékból im haza térnek épen
Csoportban a hívők; halkan remeg
A muedzinek hangja, közeleg
A sápadó hold ezüst köntösében.

A csillagok kigyulnak a nagy égen;
Itt-ott magányos fehér fellegek
A menny tükrén lassan keringenek,
Mint uszó hattyuk csendes tó vizében.

---

*) Alusta a krími félsziget legbájosabb városkája, széltől védett helyen, enyhe fekvésű. Kedvencz kiránduló és nyaraló hely; árnyas diófái híresek.

Mosék körül merengő czipruságak,
S amott hegyóriások, büszke árnyak,
Az éjtszakába ijesztőn merednek.

S tovább, határán a nagy végtelennek,
A járt utat kerülve, vak sötétbe,
Vágtat a beduin, a puszta réme.

VI.

ALUSTA ÉJJEL.

Az est legyőzte a fáradt napot,
Mely a Csátürdág ormán haldokolva,
A zöld erdőt biborpalástba vonja,
Hová utolsó lángja elhatott.

Szótlan, figyelve áll a vándor ott.
Előtte kis patak fut álmodozva;
A lágyan ringó szellő messze hordja
A mámorító virágillatot.

Szunnyadni kezdék. S im az éj sötétjét
Átfutja meteórok villanása.
Szép vagy, gyönyör vagy, kelet éjtszakája!

Álmod lehelsz az elfáradt szemekre,
Miként az odaliszk, s felkeltesz ismét
Tüzes tekintetteddel új gyönyörre.

VII.

A HÁREM SÍRJAI.

Mirza, a zarándoknak.

A szerelem kertjében nyílt virágok,
— Alláh akarta — most itt nyugszanak.
Gyönyörre termett mennyi szép alak,
Kiket hitetlen szem soha se' látott!

Turbános sírkövek, az örök álmot
 Jelezve, fedik a sirhantokat.
 Elszórva itt-ott vad virág fakad,
 S a többi síron gyaur neveket látok.

Keletnek gyöngyei! Szentélyetekbe
 Pogány hitetlen nem lépett soha,
 S megvéde arcotoknak fátyola.

S im megjelen most, általam vezetve,
 — Alláh bocsássa meg! — egy idegen.
 De hisz könyezni látta őt szemem . . .

VIII.

JUDAH.

Szerettem Judah szikláin merengve
 Elnézni hosszan a futó habot,
 A mint fehér tömegben úszik ott,
 S szivárvány színben ég, a parthoz érve.

A puszta tájéket előntve messze,
 Elhagyja majd a parti homokot,
 Melyet korállal, gyönggyel megrakott,
 S meghalni ismét visszatér a mélybe.

A szenvedélyek felzugó viharja
 Szivedben, ifju költő, így fut át!
 S te dalba öntöd lelked viharát.

Kincsét szived e földön visszahagyja:
 Dalod megőrzi itt emlékedet,
 S örökké élni fog dicső neved!

Lengyelből:

BÉRY GYULA.

A CHEMIAI AFFINITÁSRÓL.

Dr. Eugenio Piñerua a santiagoi egyetemen*) a chemia tudós tanára, a spanyol kormánytól a folyó iskolai évben a nevezett egyetemen a megnyitó beszéd tartásával bízott meg. E beszéd tárgyául a chemiai affinitásra vonatkozó ismereteinknek történeti fejlődését választotta. Az affinitás kérdése a legutóbbi években történt nagy fölfedezések óta, megoldása felé nagy haladást tett ugyan, de végleg megoldottnak még egyáltalában nem tekinthető. Sőt a legújabb rohamos fejlődés következtében a kérdés bizonyos értelemben elhomályosodott, a mennyiben a szaktudósoknak erre vonatkozó nézetei gyakran igen eltérőek egymástól. Ez indította Piñerua tanárt arra, hogy különféle illetékes amerikai és európai szaktudósoknak véleményét levélben kikérje. Ezeket összeállítva, megnyitó beszédében sikerülten használta föl a kérdés mostani állásának tisztázására.

Nevezett tanár úr engemet is megtisztelt egy ilyen kérdező levéllel, és válaszom viszonzásásúl szíves volt néhány hét előtt, a 238 nyomtatott lapra terjedő beszédét megküldeni. Az önállólag megjelent munka czíme: *Los grandes problemas de la química contemporánea, y de la filosofía natural por el dr Piñerua y Alvarez, Santiago 1893.* Szerző műve öt fejezetre van fölosztva, melyek közül az első bevezetésül szolgál, a második a legrégibb népek fölfogását ismerteti a természet jelenségeiről, nevezetesen a testek összetétele felől, és történeti alapon áttér az idevágó új tudományos rendszerekre, melyekben a legkiválóbb philosophusok és természetbúvárok

---

*) Santiago Spanyolország Galiczia tartományának fővárosa; egyeteme 1532-ben alapított.

nézeteit jellemzi. A harmadik fejezetben az anyag, erő, idő és tér fogalmát fejtegeti. A negyedikben a modern chemiai atomismusról, Clausiusnak kinetikai elméletéről és az elemi test fogalmáról szólna, bővebben ismerteti az elemeknek periodikus rendszerét és természetes osztályozását. Mindezen fejezetekben szerző az illető kérdéseket történeti alapon és nagyszámú irodalmi forrásokra való utalással tárgyalja. Az illető helyeken saját, gyakran érdekes és világosan körvonalozott nézeteit iktatja be. Végül az egész műnek mintegy harmadrésze az ötödik fejezetből áll, mely a chemiai jelenségekkel általában, és különösen az affinitással foglalkozik. Mivel e fejezetben korunk szaktudósainak idevágó nézete saját nyilatkozatainkban van összeállítva, a tárgy fontosságánál fogva nem lesz érdektelen, ha a fejezetnek ezt a részét kissé bővebben megismertetem.

Miután szerző E. Bartley (New-York), G. Magnanini (Modena), W. Spring (Lüttich), W. Ramsay (London), Calderon (Spanyolország), M. Berthelot (Páris) és R. Carracido (Madrid) nyilatkozatait megismertette, az utóbbira nézve megjegyzi, hogy jogosult nézetei igen elfogadhatók, mielőtt azonban saját eszméit jelezné, előbb közli azon tudósokét, kik jelenleg Európában a tudományos mozgalomnak az élén állanak. Ezután nagyobbreszt leveleiknek lefordításával ismerteti a következő tudósok véleményeit: H. Schiff (Florenz), E. Paterno (Róma) és G. Magnanini (Modena), Than Károly (Buda-Pest), W. Ostwald (Lipce), L. Meyer (Tübingen), A. Lieben (Bécs), H. Van't Hoff (Amsterdam), O. Pettersen (Stockholm), S. Arrhenius (Upsala) és végül dr. G. Hagemann (Kopenhága).

Az én nyilatkozatom így szól: «Meg vagyok győződve» — «hogy a mechanikának törvényei manapság a legnagyobb jelentésűek a tudománynak minden valódi fejlesztésére, különösen pedig a chemiai affinitás nagy kérdésének földerítésére nézve.»

«A tudomány mai állásában kissé nehéz az affinitást szigorúan defineálni. Azt hiszem, nem igen tévedek, ha azt a következő módon fejezem ki. A chemiai változást szenvedő testrendszer affinitása a rendszer potenciális energiájának az a része, mely szabad energia alakjában jelenik meg, mikor a reactio megfordítható módon folyik le. A szabad energia pedig az összes energiának az a része, a mely ilyenkor külső (mechanikai) munkává, vagyis az energiának akár-mely más fajává átalakulhat.»

«Számos esetben bebizonyult, hogy a chemiai hatás erőssége, kizárólag a szabad energiának attól a maximumától függ, melyet a megfordítható átalakulás termel. Ennélfogva föl vagyunk jogosítva

azt mondani, hogy a chemiai affinitás nem egyéb, mint a chemiai testrendszernek szabad energiája.»

Ez a vélemény csaknem egészen megegyezik Van't Hoff és Ostwald nyilatkozataival.

Dr. Piñerna ezek után azt mondja, összeállítva a legkitünőbb európai chemikusok véleményét az affinitásról, kitűnik, hogy jelenleg igen csekély azoknak a száma, a kik Berthelotnak thermochemiai elméletét pártolják. Ezután pedig saját nézeteit közli, melyek lényegben véve megegyeznek Van't Hoff, Ostwald és az én nézeteimmel. Azután beszédének tudományos részét így fejezi be: «A mondottak röviden kifejezik azon fő tényeket és elméleteket, a melyekben jelenlegi ismereteink, korunknak nagy chemiai föladatairól összefoglalhatók. Ezeket nagyhírű tudósok szünet nélküli munkásságának köszönjük, a kiknek emléke iránt nagy hálára van kötelezve az összes emberiség. Végül mondja szerző, nem fejezhetem be előadásomat a nélkül, hogy önök előtt e megtisztelő helyről mély elismerésemet ki ne fejezzem mindazon tudósoknak, kik fényes eszméikkel hozzájárultak szerény munkám értékének emeléséhez».

Ezeket mondja a megnyitó beszéd tudós szerzője. A rendkívül érdekes nyilatkozatokra néhány észrevételt kell tennünk. A hivatolt hús chemikus közül néhányan ugyan azt állítják, hogy az affinitásról ma még igen keveset vagy semmit sem tudunk. Ebben annyi igaz, hogy a kérdés rendkívüli fontosságához képest, a kívánatos világossággal és végleg megoldva még nincsen. Nagyobb része a nyilatkozatoknak egész általánosságban és hypothesises alakban van tartva, a melyekkel a kérdés mai állását nem lehet a kellő világításban föltüntetni. Ha a kérdésre azzal akarunk felelni, mint a nyilatkozatoknak egy része tette, hogy az affinitás természetének, működésének úgyszólván gépezetének elemező magyarázatát adjuk; nézetem szerint ennek ideje még nem érkezett el, és ki tudja elérkezik-e valaha. A szigorú tudománynak egyelőre nem is az ilyen végső okok fölkeresése a föladata, egyelőre szerényen be kell érünk a törvényszerűség fölismerésével. És hogy ez nem csekély dolog, azt bizonyítja a gravitatio története. Mindenki tudja, hogy annak a természetét és mechanismusát nem ismerjük; az a mit róla tudunk, a hatásának a törvénye, de azt is tudjuk, hogy milyen korszakalkotó jelentősége volt e törvény fölismerésének nem csak a szorosabb értelemben vett természettudományra, hanem általában a világról való fölfogásunkra.

Ily szellemben t. i. az affinitásnak törvényszerű kapcsolatá-

ról a megfigyelhető változásokkal, és az affinitás mennyiségének szabatos mértékéről csak négyen nyilatkoztak, ú. m. Berthelot (Páris), a kihez Ditte is csatlakozik, továbbá Ostwald (Lipcse), Van't Hoff (Amsterdam) és én (Buda-Pest). Berthelotnak nézete, hogy az affinitásnak mértéke a reactio-hő, noha ez a tényekkel minőségileg sok esetben egyezik, számos esetben azonban velök ellentétben van, és a legújabb vizsgálatok szigorú eredménye szerint elvben nem helyes. A három utóbbinak megegyező véleménye az affinitásról, teljes összhangban van Helmholtznak fölfogásával a thermodynamika második föltételéről, és az affinitásról kifejtett nézetök e tételnek közvetlen folyománya, Úgy vagyok meggyőződve, hogy a kérdésnek ez a fölfogása az, a mely, noha még a fejlődésnek kezdetén van, tudományos szigorúságra igényt tarthat, és a legújabb kutatások vívmányait a hypothesisektől függetlenül leghívebben fejezi ki.

Ámbár az affinitásnak ily irányú fölfogása már néhány év óta meg van alapítva, és az ebből Van't Hofftól és másoktól is levont következtetések a legkülönbélebb törvényekkel és tényekkel mennyiségi összhangzásban vannak; mind a mellett a chemikusok legnagyobb része nem tette azt annyira sajátjává, mint a tárgy fontossága szerint kívánatos volna. Ennek oka nézetem szerint egyrészt abban van, hogy az említett fölfogásnak szigorú megalapítása nagyobbbrészt a tudománynak oly területén történt, mely a chemiának leíró és gyakorlati irányával foglalkozók nagy részére nézve idegenszerű. Másik és főoka talán az, hogy az idevágó fogalmak s az új vívmányok eredménye, mint rövidségek miatt a fönnebb közölt vélemények is, többnyire csak belefoglaltan fejeztettek ki. Ezek sok tekintetben nem elégségesek arra, hogy a speciálisan ez irányban nem foglalkozók világos képet kapjanak a dolog lényegéről, és így a közérdeklődést felköltsék.

Fönnbbi nyilatkozatomnak megvilágítása érdekében az idevágó fogalmakat és azoknak jelentőségét néhány lehetőleg egyszerű példán, egészen közérdekű alakban fejtettem ki 1893 nov. 28-án az ásványtani és chemiai szakértekezleten. E fejtegetés egész terjedelmében a *Természettudományi Közönynek* 1894 január havi füzetében jelenik meg. A kik a kérdés iránt érdeklődnek, ott arról bővebb tájékozást nyerhetnek.

THAN KÁROLY.

E R T E S I T Ő.

A magyar családi hitbizomány. Irta dr. Katona Mór, kassai jogtanár. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1894. Ára 4 firt.

Ez a huszonnégyszévi munka mindazt tartalmazza, a mi a hitbizományi intézményről, különösen, a hogy Magyarországon fennáll, tudnivaló. Tudtom szerint e tárgyról irodalmunkban első ilyen széles terjedelmű munka.

Szerző a bevezetésben egyes elveket érint, melyek a hitbizomány társadalmi jelentőségére vonatkoznak, de velök csak a fölületen mozog, holott az elvek mélyökből fölfogva és kifejtve alkalmassak lennének a hitbizományi intézmény létjogosultságát családjogi, közgazdasági és társadalmi szempontból megdönteni. Ily szándékot azonban szerző nem táplál munkájával; célja csupán a hitbizományi intézmény ismertetése, a hogy Magyarországon fennáll. Ez némileg menti ugyan a munka némely hiányait, de másfelől jelentőségét is átlagos színvonalra nyomja alá.

A könyv legérdekesebb része a második fejezet, mely, Pfaff és Hoffmann nyomán, a családi hitbizomány történeti fejlődésének áttekintését tartalmazza. A hitbizományok alakításának kezdete a középkor utolsó századaira vezethető vissza. Ősi hazája Spanyolország, a grandok országa, a honnan csakhamar átszivárgott Olaszországba, mihelyt a spanyol politikai hatalom itt gyökeret vert. Németországba és Ausztriába az intézményt azon szoros kapcsolat segítette be, melyben a Habsburg-ház Spanyolországhoz állott. Ez országokban a hűbériség, a középkorban az egész állami életet átható elem, táplálta a hitbizomány melegágyát. Ebből bontakozott ki, ismételt visszaesések után, a hitbizomány, melynek jellemző vonása: az elidegeníthetetlen vagyonnak osztatlan átszállása egyetlen

egy örökösre. A hűbéri viszonyoknak átídomulása hitbizományi rendszerre könnyen kimagyarázható. A hűbéres egyszersmind első tisztviselője volt a kerületnek; hatalmi erősbödése a hűbérúrnak is előnyére szolgált, de gyakran veszélyessé is vált rája nézve. A hűbéres hatalma átszállott a fiúra s vele együtt, hatalmi tényezőként osztatlanul a vagyon is, kizárván a többi fiúkat és a női vérrokonokat. Mihelyt a hűbérrendszer megszűnt, tőle csak egy lépés vezetett a hitbizomány megalakulásához, t. i. megmaradt a vagyon lekötöttsége és az öröklés kizárólagossága a családi fény megóvása érdekében, mint a magánjogi rendes örökösödéstől eltérő, kivételes társadalmi intézmény. Spanyolországban leginkább nyilvánultak a hitbizomány káros következményei. A mértéken fölötti adományozások és lekötések itt eleintén a királyi hatalmat is veszélyeztették, később az ország fejlődését gazdaságilag és társadalmilag megbénították, úgy hogy szerzővel méltán alkalmazhatni reá módosítva Plinius szavait Olaszországról: *vincula et majoratus (latifundia) perdidere Hispaniam (Italiam)*. Spanyolországból Olaszországba terjedt el a családi hitbizomány, a két ország története a XVI. és XVII. században összeforrva lévén. Csakhogy az olasz jogászok a római jog elveit alkalmazták a hitbizományra; erre a római jogban ismeretes substitutiók kínálkoztak. A római jog ugyanis a szabad végrendelkezésből folyólag tág tért engedett arra, hogy az örökhagyó vagyont bizonyos nemzedékek számára osztatlanul együtt tarthassa, az örökösök előzetes megjelölésével. Ez a substitutió *fideicommissoria, fideicommissum familiæ relictum*. Németország, mely Ausztriával együtt a Habsburg-ház jogara alatt állott, a spanyol és az olasz államokkal élénk nemzetközi érintkezésben volt. Sok előkelő spanyol, később sok olasz lépett osztrák katonai és polgári szolgálatba. Német családokkal sűrűn összeházasodtak. Spanyol nyelv és szokások kaptak lábra és az udvart is meghódították. Ezenkívül sok tanuló járt olasz egyetemekre; ezek is terjesztették a hitbizományi intézmény elveit hazájokban. A hitbizományok alakításában az uralkodóház járt el kezdeményezőleg. 1584-ben Károly főhg stájer uradalmait örökös hitbizománynyá tette. 1610-ben Mátyás fhg, később császár és király, a család tekintélyét Magorazgo (hitbizomány) útján rendelte állandón föntartandónak. 1621-ben II. Ferdinand végrendeletet íratott, melynek V. pontjában kijelenti, hogy összes, öröklési czímen bírt országai és tartományai az idősb fiszülöttiség elve szerint, a mint azt a *jus primogenituræ* és *majoratus* megszabják, szálljanak át utódaira. Persze ez kiválón közjogi hatályú intéz-

kedés volt. Az uralkodóház példáját kivételes magánjogi jelentőségű intézkedésekkel sok főúri család követte: hitbizományok alakítása szinte beteges gyorsasággal következett be. Az intézmény elterjedését elősegítették II. Ferdinand alatt a vallási háborúk és vagyonszerzések is. II. Ferdinand a protestáns családoktól elkobzott javakat hitbizomány jellegével hű katolikus családokra ruházta; ez határozottan spanyol eredetre mutat. De az elkobzásoktól való félelem is elősegítette hitbizományok alakítását, mert az alapító vagy valamelyik tulajdonos büneért a család ösztulajdonát képező vagyont elkobozni nem lehetett.

Szerző helyesen emeli ki, hogy Angliát helytelenül tekintik sokan a családi hitbizomány virágzó hazájának. Ott nincsenek hitbizományok a mi értelmünkben, bár a földterület nagyobb felemegkötött állapotban kevés család kezén van. Ott a hitbizomány helyét pótolja az az általános jogszabály, mely a norman hűbérjogból veszi eredetét, hogy a törvényes öröklés rendje szerint kizárólag az első fízülött örököl. Ezzel szemben áll a föltétlenül szabad végrendekezés, tekintet nélkül a vagyon eredetére, ingó vagy ingatlan minőségére. A szabad végrendekezés még a közelebbi családtagok javára sincs korlátozva; törvényes osztályrész sincs. A törvényes öröklés rendje és a szabad végrendekezés egybefoly, a mennyiben a főurak, a család fényének megőrzése érdekében, az első fízülött javára, *settlement* útján, ízről-ízre lekötött birtokokat teremtenek. A lekötés tehát minden végrendelezőnek szabad elhatározásától függ; hogy a lekötés mégis általános szokás, azt a családi hagyományok iránti tiszteletnek tulajdoníthatni. Ez a primogeniturális öröklés uralkodik Angliában, Kent grófság kivételével. De az angol intézmény szabadabb és igazságosabb a spanyol eredetű hitbizománynál, mivel a családi érdekek és a vérrokonok kielégítését is megengedi. Az élvező tulajdonos a lekötött vagyontömeget megváltoztathatja, kevesbítheti vagy szaporíthatja, a családtagok helyzetének kívánalmai szerint.

Hazánkban, bár a nemesi vagyon elidegeníthetlenségének nyomai már az Anjouk korában is észlelhetők, a családi hitbizomány tulajdonképen újabb keletű. A törvényhozás az 1687. évi IX. törvényezikkal hozta be a főnemesek számára; később, az 1722. évi L. törvényezikkal kiterjesztette a köznemesekre. Már eddig is alakított némely magyar főúr hitbizományt, Ausztriában bírt ingatlanaiából és ebbe magyarországi birtokait is bevonta. Így gróf Pálffy Pál 1653-ban két hitbizományt alakított, 1681-ben gróf Königsegg

egyét, majd gróf Harrach. De a hitbizományi intézmény törvényes behozatala után sem volt fölötte népszerű Magyarországon és kevesen vették igénybe. Ennek oka a magyar ősiségi intézményben keresendő, mely nagyrészt nélkülözhetővé tette a hitbizományt. A lekötöttség a véregységben levők javára szülte az ősiséget, mely alapvető intézménynyé vált jogrendszerünkben. Az ősiség elvéből folyólag minden, a mi a vérrokonságon alapuló törvényes öröklés útján szállott át, ősisévé lett, noha előbb az örökhagyónál szerzeményi volt is. Így az ősiség gyűrűzete nagyobb nemzetségeknél roppant vagyontömegeket egyesített. Az ősi vagyon elidegeníthetlenségét vagy a családi kötelekben való biztosítását több perrendszerű eszközök közvetítették. Az ősiség létezése tehát nem tette volna ugyan föltétlenül szükségessé a családi hitbizomány behozatalát, de azt mégis behozták, mivel a családok elszaporodása fölaprózta az ősi vagyont, ha az szerzés vagy kir. adomány útján nem szaporodott és mivel a vallási villongások és a pártharcok miatt a vagyonszerzések sűrűk voltak és ezek ellen a családi vagyont biztosítani akarták. Tehát lényegben ugyanazon czélzat és részben ugyanazon indító okok létesítették Magyarországon a hitbizományt, mint Ausztriában, melynek egyébiránt hazánk a Habsburg-ház uralma alatt a folyó század közepéig sok tekintetben, ha nem is jogilag, de tényleg független volt.

Az 1848-iki törvényhozás megszüntette az ősiséget. Ily módon a vagyon lekötöttsége szinte átmenet nélkül a szabadforgalom rendszerére tért át. Nagy mérvű vagyontékozlás következett be és eladósodás, melyet az újonnan behozott telekkönyvi rendszer megkönnyített. Ez ellen a történeti családok orvoslást kerestek hitbizományok sűrű alakításában. Így a hitbizományi intézmény, melyet az 1848-iki törvényhozás érintetlenül hagyott, igen divatba jött. Mint-hogy az 1861. évi *Országbírói Értekezlet* a hitbizomány rendezésének elveit nem tartalmazta, az 1862. évi október 9-dikén királyi rendelet adatott ki, mely az 1812-ben életbe léptetett osztrák polgári törvénykönyv elvei nyomán készült. Az alkotmányos korszak beköszönte után, az 1868. évi LIV. törvénycikk fölhatalmazta az igazságügyi minisztert, hogy az ügyet rendelet útján szabályozhassa. Ily előzmények után jelent meg az 1869. évi ápril 7-iki igazságügyminiszteri rendelet, mely anyagi intézkedések sorozatát tartalmazza.

A hitbizományi intézmény jogi, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt elítélendő. Maradványa a középkor szűkeklű

kizárólagosságának néhány kevés egyén előnyére, a társadalmi haladás, a természetes gazdasági fejlődés és a közelebbi vérrokonoknak az emberiségi érzületen alapuló jogigényeiknek rovására. Mint mindenütt, hazánkban is a nagy szellemek ellene nyilatkoztak: Kossuth, Széchényi, Deák, Szalay, Nagy Pál és mások. Széchényi közgazdasági szempontból, a forgalom szabadsága nevében nyilatkozott ellene; Deák jogi szempontból. Kossuth a *Pesti Hirlap*-ban a hitbizományt a főrendekre károsnak, de köztekintetekből is ártalmasnak mondván, eltörlését követelte. Nagy Pál élesen kikelt ellene és azon ferde nézet kapcsán, hogy sokan a hitbizományok megóvta családi nevek dicsőségét a nemzeti dicsőséggel azonosítják, élcezen kívánta, adják be azon nevek lajstromát, hadd tudjuk, melyek azok, a melyekben a magyar nemzet dicsőségének palládiuma rejtve van. A szabadelvűség hajnalában nyilatkoztak így, de a hajnalra nem következett be a verőfényes nappal: a családi hitbizományok szaporodtak, a legújabb alkotmányos korszakban leginkább.

Szerző könyvének legnagyobb részét, szinte az egész könyvet, a harmadik fejezettől kezdve a legutolsóig, a hitbizományi intézmény ismertetése és magyarázása foglalja el. Az előadás nagy részben az 1862. évi királyi és az 1869. évi miniszteri rendeletek kommentárja. Szerző kimeríti a hitbizomány egész rendszerét, fogalmától kezdve egészen az intézmény megszűnéséig. Könnyű, érthető irányban van tartva, de az aprólékosságig, a legegyszerűbb fejtegetésig terjedő részletességgel. A könyv haszonnal forgatható, de valamivel kevesebb a jóból inkább megfelelt volna. A sarkalatos elveket, az intézmény részleteinek kifejtését rövidebben és jól megírva a rendszeres kézikönyvekben is meg lehet találni. Félő, hogy a tömör irályt és a szabatos rövidséget kedvelő mellőzni fogja a hosszas fejtegetéseket, és inkább fölkeresi a mérvadó rendeleteket, melyeket szerző a függelékben közöl. Helylyel-közzel szerző a tudomány vitás kérdéseit is megemlíti, de azokat nem világítja meg nagyobb tudományos készlettel. Némely állítása meg ellenvetést kelt. Így például azon álláspont mellett érvel (és véleményével nem áll egyedül), hogy hitbizományt nem nemesek is alapíthatnak. Véleményének támogatása mellett fölhozza, hogy «habár nálunk az 1687:IX. törvényczikk a hitbizományt a főnemesek számára hozta be és az 1722:L. törvényczikk a köznemesekre terjesztette ki és habár nincs törvényes intézkedés, mely azt a nem-nemesekre is kiterjesztené, mégis az 1848-iki törvényhozás a nemesi præroga-

tivákat, előjogokat részben eltörölte, részben pedig, a mennyiben a democratikus fölfogásba nem ütköztek, föntartotta és a nem-nemesi osztályra is kiterjesztette.» Ez általános elvvel nem látom az alap-tételt bebizonyítva. A családi hitbizomány jogrendszerünkben királyi engedélyen alapuló speciális kivétel az általános öröklési rendszer alól, melynek kiterjesztése szélesebb körökre vagy megszüntetése csak határozott törvénnyel történhetik, nem pedig csupán valamely általános elvi kijelentéssel. Az intézmény alapczélzata, törvényes behozatalának intentiója a nemesség fényének állandósítása, úgy hogy azt polgári munkával szerzett vagyon lekötésére alkalmazni benső ellenmondásnak látszik. Igaz, hogy a királyi kegyelem határai alig jelölhetőek meg, de azért az még sem korlátlan, hanem a határozott törvények és az intézmény belső természete és rendeltetése által van korlátozva. Nem-nemes eddig még nem kapott, de nem is mert kérni családi hitbizományt. Mihelyt a polgári munka a kellő tiszteletet kiküzdheti magának, az nem a családi hitbizomány kiterjesztésében, hogy úgy mondjam, általánosításában, hanem eltörlésében fog nyilvánulni. Különben a kérdés feszegetése nem sokkal több elméleti játéknál és meglehetősen gyakorlatiatlan, szemben azzal a tapasztalati ténnyel, hogy mihelyt valamely nem-nemes a társadalmi rendben emelkedésre áhítozik, mindenekelőtt nemességet keres és talál.

Formailag sokat látszik mondani, de, nézetem szerint, lényeges javítást nem foglal magában szerzőnek azon kívánsága, melyet az Ausztriában az 1868. évi június 13-ikán kiadott törvény hasonlatosságánál fogva Magyarországon is honosítani meg kíván, t. i. az, hogy ne csupán a királynak egyoldalú kegyelme, hanem a törvényhozás összes tényezőinek hozzájárulása létesítse a hitbizományokat. Most az igazságügyminiszternek indokolt fölterjesztésére adja a felség az engedélyt a hitbizomány alakításához; a javaslat szerint az igazságügyminister a felség előzetes beléegyezése után törvényjavaslat formájában terjesztené a törvényhozás elé. A felség hozzájárulása így is úgy is lényeges; a kormány így is úgy is a parlamenti többség kifejezése és minden tényeért felelősségre vonható; a hitbizomány így is úgy is létesülhet vagy nem létesülhet, a mérvadó tényezők magatartása szerint. A különbség csak az lenne, hogy a törvényhozás a tárgyalás alkalmával a személyes érdekem és a vagyoni körülmények mérlegelésébe és gyakran kényes meghurcolásába bocsátkoznék, a mi számtalan okból nem kívánatos. Utóvégre is, akárhogy fogni föl a dolgot, hitbizomány engedélyezése

személyes kitüntetés jellegével bír; ezenkívül persze az engedélyezésnek többé-kevésbé gyakori voltában és az engedélyezés módjában a korszellem és a pártpolitika tünetei nyilvánulnak. Azért nem kell azt hinni, hogy a törvényhozás beléavatkozása lényegesen megmásítaná a családi hitbizományok alakulását. De mihelyt a hitbizományi intézményben nyilatkozó társadalmi és közgazdasági hátrányok tudata általános meggyőződéssé válik, ez a hitbizományi intézmény eltörlését fogja maga után vonni. Szerző könyve utolsó fejezetében a hitbizománynak törvényhozási eltörlését is szóba hozza, de csak mint elméleti lehetőséget, mint a megszűnési módok utolsó esetét. Persze az 1869-iki rendelet a megszűnés e módjáról mitsem tartalmaz. Helyesen tartja szerző meddő vitának, abba belébozsátkozni, ha vajon van-e joga a törvényhozásnak magán jogokat és így a hitbizományi intézményt is megszüntetni. A törvényhozás, beleértve minden tényezőjét, összműködésében teljesen souverain.

A függelékben szerző kimutatást közöl, mely a hitbizományi birtokoknak megyénkénti megoszlását tartalmazza és közli a magyar hitbizományos családok névsorát, az alapítás sorrendje szerint. Habár a birtokarányt tartalmazó összeállítás a mint szerző is megjegyzi, teljességre igényt nem tarthat, minthogy azon hitbizományi fekvőségek, melyek az alapító elhúnytá után válnak hitbizománynnyá, fölvehetők nem voltak: mégis belőle és a hitbizományosok névsorából fölötte tanulságos következtetéseket vonhatni le.

Magyarország és Erdély összes területéből 4·79% van lekötve. De az arány megyénként igen különböző, Erdélyben csak Kolozs-megye területére esik hitbizomány, ennek 0·63%-a lévén lekötve. Magyarország megyéi közül Árvában, Zólyomban, Győrben, Bács-Bodrogban, Marmarosban és Ugocsában nincs hitbizományilag lekötött terület. Liptóban a lekötött terület 0·50%, Sárosban 0·38, Biharban 0·70%, Csanádban 0·58, Temesben 0·20%; e megyékben tehát az arány nem éri el az összterület 1%-át. A megyék legtöbbszörében az arány 1—10% közt váltakozik. Tíz százalékon fölül, de húszon alúl van az arány ez megyékben: Komárom 12·05, Pozsony 12·42, Csongrád 12·90, Tolna 13·90, Zala 15·73, Somogy 16·68, Gömör és Kishont 18·28 és Baranya 19·73%-nyi lekötött területtel. Húsz százalékon fölül van az arány: Mosonmegyében 20·89, Sopronban 27·62, Beregben meg éppen 37·40%-kal a megye összterületéhez viszonyítva. Könnyen érthető tehát, ha némely megyében a hitbizomány társadalmi bajjá kezd válni.

A hitbizományi családoknak névsora a különböző időkben

uralkodott jogrend és korszellem kifejezője. Magyarországon 1628-tól 1892-ig összesen 85 családi hitbizományt alapítottak. Ezekből a tizenhetedik században csupán hatot, a tizennyolczadik században kilenczet; a többit a tizenkilenczedik században alapították, de belőlök a század első felében csak kilenczet. Jele, hogy a hitbizományi intézmény hazánkban nem volt valami népszerű, de az ósiség főnnállása alatt különös szükség sem volt reá. Mihelyt azonban az ósiség megszűntével a szabad forgalom rendszere bekövetkezett, rohamosan és sűrűn alapították a hitbizományokat. A század második felében 1892 ig nem kevesebb mint 61 hitbizomány alakult. Az alapítások sűrűsége dolgában leginkább az alkotmányos korszak tündököl: így különösen 1872-ben 3, 1873-ban 3, 1874-ben 8, 1877-ben 6, 1885-ben 5, 1886-ban 9 és 1887-ben 5 hitbizomány alakult. Úgy látszik, a mint régebben az aulikus érdemek, úgy újabban pártpolitikai tekintetek hatottak a hitbizományok alapítására. Törvényeink és intézményeink szabadelvűség dolgában még sok kívánni valót hagynak, de meg mindig sokkal szabadelvűbbek, mint társadalmi nézeteink és mint a társadalmunkban nyilatkozó közszellem.

Joób Lajos.

Edouard Simon. L'Allemagne et le Russie au XIXe siècle. Paris, 1893. Alcan. 364 l.

A hetvenes évek óta a francia sajtó oly buzgón pergeti a nagy dobot minden irodalmi mű mellett, mely német dolgok felé irányítja olvasóközönségének figyelmét, s ezt több ízben oly kevés discretioval tette, hogy ovatossá s tán túlovatossá lettünk mindannyian, kik nem szeretünk másodszor ugyanegy lépre kerülni. Minket is bizalmatlanná tett egy pár ily természetű csalódás s e bizalmatlanság az oka, hogy keveset hederítettünk arra a nagy reclámra, mely annak idején Simon első munkáit körülharsogta s mely a Szajna partjától hozzánk is elhallatszott. De midőn Vilmos császár életrajza után Simon a Bismarckét is megírta, ezután meg Frigyes császáré következett, végül pedig II. Vilmosról tett közzé egy kötetet s a sok dicséret meg nem szűnt, kétségeinkben kezdtünk kételkedni s megrendeltük a termékeny író legutolsó munkáját, azt, melyet itt be akarunk mutatni. Meggyőződünk, hogy gyanunk nem volt indokolt. Meggyőződünk, hogy nem oly üres és fölületes könyv, minőt minden közepes tehetségű publicista pár hónap alatt összeférczelhet

s hogy ha van is néhány megjegyzésünk a mű történelmi compositió-jára, szerző tudományának alaposágára és ítéleteinek részrehajlatlanságára nézve, a könyv a maga egészében az elismerésre épen nem nem érdemetlen.

Azt a viszonyt világítja meg a szerző, mely Németország és a Németországnál is conservativebb orosz birodalom közt a XIX. század folyamán fönnállott, azokat a változtatásokat ismerteti, melyek e két államnak politikai magatartásában észlelhetők, kezdve Lengyelország földarabolásán le egészen a mi napjainkig. Diplomatiái történetet ír, a pétervári és a berlini kabinetek és udvarok hivatalos és nemhivatalos érintkezésének történetét, vagy, ha úgy tetszik, annak a hagyományon, rokoni kötelékeken meg érdekközösségen, a forradalmaktól s a lengyel fölkeléstől való közös félelmen alapuló befolyásnak történetét, melyet a minden oroszok czárjai a porosz királyokra gyakoroltak s mely már I. Sándor czár idején majdnem döntő volt, Miklós alatt türhetetlen zsarnoksággá fajult, II. Sándor idején mindinkább meglazult, hogy III. Sándor alatt a közös múlt kegyeletes emlékére szorítkozzék.

Az orosz befolyás növekedésének és megcsappanásának egyes phasisait Simon gondos figyelemmel követi s igen világosan s érthetően adja elő, többnyire chronologikus rendben, kortárs-fejedelmekről elnevezett fejezetekben. Elbeszélése élénk s csoportosítása ügyes. Minden tény, a mit fölhoz, érvelésének irányába szépen beleillik, s sokat tanulhat e könyvből mindenki, ki az utolsó század történetében tájékozatlan.

A tényeknek ez a pragmatikus felsorolása azonban még sem elégíti ki egészen az olvasót. Belenyugszik ugyan, hogy minden úgy történt, a mint azt a szerző megírja és szívesen vesz tudomást mind arról, mit esetleg még nem tudott. De azért híját érzi valaminek. Híját érzi mindenek előtt a magyarázatnak. Nem derülnek ki előtte a mélyebb okok, nem látja a világtörténelmi kapcsolatot, nem érti, miért kellett mindennek úgy történni, a mint tényleg megtörtént.

S ez talán onnan van, hogy a szerző túlságosan szűk korlátok közé szorította tárgyát. Keskeny résen át nem látni sokat, az olvasó pedig, ha egyszer fölébredt érdeklődése, kíváncsi ember.

Mindenek előtt nem lett volna szabad Németország czégére alatt Poroszországra szorítkoznia. Mert nem szólva arról, hogy Simon teljesen mellőzi a kisebb német udvarokat, melyekre pedig a czároknak igen jelentékeny befolyása volt (egynémelyikével közel

rokonságban is állottak), bizonyos, hogy a szerzőnek Ausztriát és Magyarországot sokkal nagyobb figyelemben kellett volna részesítenie, ha Oroszország törekvéseit kellőképp meg akarja érteni. Mert elvégre is úgy áll a dolog, hogy Oroszország befolyása Németországra főleg Ausztriától függött, jobban mondva attól a viszonytól, mely Ausztria közt és Poroszország közt fönnállott. Csak nézzünk körül. Az orosz befolyásnak kezdete a német ügyekre attól fogva számítható, hogy a brandenburgi nagy választó a Habsburg-család riválisává lenni törekszik. Legnagyobb akkor volt e befolyás, midőn Ausztria és Poroszország közt közel volt a *collisio*: e század közepén, az olmützi napokban. Fogy 1871-től kezdve, mióta Ausztria-Magyarország és Poroszország egymáshoz közeledni kezdenek, s végkép megszűnik 1879-ben, midőn Andrássy és Bismarck a két monarchia közt megkötik a mai napig fönnálló szövetséget. Mivel tehát Oroszország befolyása a német ügyekre annál nagyobb volt, minél távolabb állott egymástól Berlin és Bécs, és annál csekélyebb, minél jobban közeledett egymáshoz a berlini és bécsi udvar, bizonyos, hogy Simonnak nem lett volna szabad Ausztriát annyira mellőzni, mint azt tette, ha az orosz befolyás történetét a német ügyekre jól meg akarja érteni és híven bemutatni.

De azt hisszük, hogy Simon más tekintetben is szűk korlátok közé szorította tárgyát. Nem vette tekintetbe a népeket. Ha Oroszországról szól, Oroszország alatt csak a csárokat érti, legfeljebb még az orosz külügyminisztereket, Németországon pedig főleg a Hohenzollern dynastiát. A két néppel, az orosz néppel meg a némettel, nem igen törődik. Ez pedig végzetes és ki nem menthető mulasztás. A régebbi kornak diplomatiái történetét talán még mai nap is meg lehet írni, tekintet nélkül a népekre. A mi századunkban azonban a nép — még az orosz nép is — már oly fontos szereplő, melyet semmi szín alatt sem lehet mellőzni. Egyrészt, mert oly jogokat hódított meg magának majd mindenütt az állami életben, hogy beleegyezése és hozzájárulása nélkül a kormányok tartós és erélyes külügyi actiót semmi körülmények közt ki nem fejthetnek, másrészt meg azért, mert azok az eszmék és érzelmek, melyeket az egyes népek kifejeznek, mindenütt meg szokták hódítani a külügyek vezetőit is. E század első felében az orosz és a porosz kormány a nagy antagonismus ellenére, mely a két nép közt már akkor is fönnállott, még karöltve járhatott. Végletes volt ugyan a gyűlölet, melyet a német ifjúság Oroszország iránt érzett már abban az időben is, midőn Sand gyilkója leterítette Kotzebuet, s még inkább a

lengyel fölkelés idején, midőn a muszka önkény lelke legmélyét hánytorgatta fel minden katolikus vallású, minden szabadelvű és democrata érzelmű németnek s a két kormány mégis kölcsönös egyetértésben segíthette elő egymásnak érdekét. De mióta a közvélemény nagyobb hatalomra tett szert, az ilyen ellentét a népek érzelmi iránya s a dynastiák külügyi politikája közt többé ki nem fejlődhetik, nemesak az alkotmányosabb Németországon, de az önkényuralmú Oroszországban sem. Föltartóztathatatlanul foglalt el minél több tért a szláv eszme is. A 60-as évek folyamán megnyerte a magasabb moszkvai és pétervári köröket, majd Goresákov személyében meghódította a kancellári széket, urának halála után magát az államfőt, III. Sándort. Ha mind ezt tekintetbe vette volna Simon, ebben is egyik magyarozatát találta volna annak, miért kellett e század második felében meglazulnia s miért kellett utóbb egészen fölbomlania a hajdan oly szoros s széttéphetetlennek látszó orosz-porosz köteléknek.

Mi azt hisszük, mulasztás volt mindezekre ki nem terjeszkedni, mert ezek meg is magyarozták volna azokat a jelenségeket — ha nem is mind, de sokat azon jelenségek közül — melyeket Simon egyszerűen felsorol. De hát ez nem zárja ki azt, hogy a mit a szerző elmond, ne legyen mind igen tanulságos, mindig igen észszerű és többnyire igaz és helyes.

Azért mondjuk többnyire, mert olykor, azt hisszük, téved. Így például téved, midőn művének több helyén minden kritika nélkül elfogadja és ismétli azt a régebben elterjedt legendát, hogy 1870-ben Oroszország gátolta meg monarchiánkat abban, hogy a porosz-francia háborúba avatkozzék. A mint azt a legilletékesebb államférfiaink, Beust, Andrassy és mások több ízben határozottan és nyomatékosan kinyilatkoztatták, monarchiánk épen nem állott interdictum alatt muszka részről s nem is állhatott, mert igen jól volt tájékozva Oroszország hadi erejéről, igen jól tudta róla, hogy a miénknél is sokkal készületlenebb.

Sokszor megezáfolták Simonnak azt az állítását is (278. és 284. l.), hogy uralkodónk a czárral Bosznia és Hercegovina occupatójára nézve már Reichstadtban megegyezett volna. Vagy bírálathoz alá kellett volna vennie e czáfolatokat vagy óvatosabban nyilatkoznia.

Sok ember fog kételkedni abban az állításban is (230. l.), hogy 1866-ban, Manteuffel tábornoknak pétervári kiküldetése idején, Bismarck készségesen beleegyezett volna a párisi béke azon

pontjának eltörlésébe, mely a Fekete-tengerre vonatkozott. Nem bizonyos az sem (237. l.), hogy I. Vilmos akkor, midőn a czárral 1870 június havában találkozott, ennek semlegességéért szabad kezét és föltétlen támogatást (appui complet) ígért volna keleten. De ha így lett volna is, a szerzőnek ez állításával nem fér meg ugyanott kifejtett meggyőződése, hogy Oroszország fegyveres kézzel avatkozott volna a francia-porosz conflictusba az esetre, ha a hadi koczka akár francia, akár porosz oldalra késve dőlt volna el. A berlini congressus idején Gorcsákov nyíltan bevallotta, hogy 1870 őszén Oroszország 50,000 katonánál nem állíthatott volna többet a csataterre. Túlságosan egyszerűsítő s ezért fölületes állítást koczkáztat a szerző a 255. lapon is, midőn a Ballplatzon 1871-ben beállott változásról szólva, azt mondja, hogy Andrássynak székfoglalása monarchiáknak kelet felé való terjeszkedési politikáját jelenti.

Ez utóbbi állítás talán a szerzőnek orosz sympathiáival függ össze, melyeket nem sikerül mindenütt leküzdenie és melyek előtt, mint olyan sajátság előtt, mely a történetírói részrehajlatlanságra nézve kedvezőtlen, bajos volna szemet húnynunk. Mily különös vezércikkkel igazolja például könyve 241—242. lapjain Oroszországnak a pontusi kérdésben kibocsátott hírheft körlevelét: «Oroszország eljárását, úgy mond, igen sok tekintet igazolja. A ki a párisi congressus szülője volt, a sebastopoli győztes, az már letűnt a politikai színről; országát pedig, mely a köztársasági formát vette föl, semmi érdek sem kötötte a Fekete-tengerre vonatkozó határozathoz. A párisi béke okmánylevelébe 1856 óta különben is sok lyukatszakgatott már a világ s ez olykor a consignatarius hatalmak beleegyezésével történt, máskor meg a hatalmak minden tiltakozása nélkül. Poroszország és Italia sem törődtek az 1815-ben kötött szerződésekkel. Az egyetlen hatalom, mely hasznát látta annak a korlátnak, mely közé Oroszország kényszerítettett, Anglia volt, Oroszország versenytársa keleten. De midőn minden állam megyarapodott erőben és befolyásban, ugyan miért legyen egyedül csak Oroszország egy olyan szerződés kárpadjára feszítve, mely mozgásában zavarja és méltóságát sérti? Midőn mindenütt a nyers erő foglalta el a szerződéses jogok terét, miért legyen Oroszország a szerződéseknek egyetlen áldozata? Az 1870-diki Európa nem az 1856-diki Európa többé, mondá Gorcsákov. S valóban, mit tehetne egyebet a történetíró, midőn védbeszédet mond Oroszország mellett mint hogy enyhítő körülményeket sorol föl 1870 október havi viselkedéséért.»

Szakasztott ilyen érzelmeket árul el Simon könyve 284—285. lapjain is, a midőn a nagyhatalmakat vádolja, a miért a berlini congressuson útját állották annak, hogy Oroszország kedve szerint kiaknázhassa a San-Stefenóban elért sikert. «Az egy Angliát kivéve nem helyezelte-e valamennyi hatalom azt a háborút, mely nem fért meg a párisi szerződés szellemével s melyet a porta semmikép sem idézett elő. Minő jogcímen merték most elpörölni Oroszországtól hadi sikereinek gyümölcsét? Nem taposták-e mindnyájan a szultán fenhatósági jogait, midőn egész programot szabtak eléje, a mely szerint birodalmát kormányozni tartozik? Erkölcsi szempontból az európai nagyhatalmak épen nem voltak illetékesek meggátolni a czárt abban, hogy levonja a berlini memorandum és a konstantinápolyi értekezlet által inaugurált politikának következményeit».

Ez orosz sympathiák észrevehetők a 250. lapon is, hol Simon azokat a tüntetéseket ismerteti, melyekkel az oroszok Franciaországhoz való rokonszenzőket tanusították, valamint a 276. lap alján, hol a mai nap oly acut francia-orosz barátságot úgy igyekeznek föltüntetni, mintha ez a két nép régi keletű rokonszenvének felelne meg.

Az orosz-német viszonyokra vonatkozó irodalmat Simon elég jól ismeri. Ha talán nem is tanulmányozta végig és nem dolgozta át minden részletében azokat az alapvető nagy publicatiókat, minők példának okáért Martens gyűjteménye, Metternichnek és IV. Frigyes Vilmosnak hagyatéka, a Bismarck-féle jelentések, levelek és beszédek, bizonyos, hogy elég jól ismeri úgy a földolgozott modern diplomatiai történetet (Sybel, Rothan, Bamberg, Sorel és mások műveit) valamint az idevágó óriási mémoire-irodalmat, a Gerlachok, a Stockmarok, Egbertek, Netzmarok, Beustok, Vitzthumok, szász-koburgi Ernők stb. íratait. Noha csillag alatt a saját munkáin kívül egyebet sohasem idéz, lépten-nyomon észre lehet venni, hogy ezeket igen alaposan ismeri. Nincs kizárva különben az sem, hogy kézírati kútfők is állottak rendelkezésére, nevezetesen több Németországon accreditált orosz diplomatának jelentései. Több ízben oly részletesen idéz egész szakaszokat Meyendorfnak, Budbergnek, Glinkának jelentéseiből, hogy mi, kik nem emlékezünk oly publicatióra, melyből ez idézeteket meríthette volna, ily föltevésre följogosítottaknak véljük magunkat. S ez aztán sok mindent megmagyarázna. L.

F. Ferenczy Ferencz. A tündöklő csúcs. (Buda-Pest). Kollár Függes. 1894. Ára 1 frt.

Ezt a címet egy kis könyvecske viseli, melyben van négy kis elbeszélés. Azaz elbeszélésnek nem lehet nevezni; mert tulajdonkép egy elvont gondolatnak példázásai. Egész röviden ide jegyezzük tartalmukat. Az első címe *A tündöklő csúcs*. — Rhónak hívják hősét, ki bányász s ki szereti a szép Áját. Azonban még jobban kápráztatja egy magas hegycsúcs, mely földöntúli fényben ragyog. Oda fel akar jutni s elhagyja foglalkozását, elhagyja Áját. Vonzza a csodás csúcs. Emberfölötti fáradsággal küzdve megy, megy mindig tovább, míg végre már-már ősz hajjal fölér. Ekkor észreveszi, hogy az a csúcs közönséges palakő. — A völgyből pedig hymnusok zengnek feléje, hogy dicsőítsék azt, ki oly nagyot mert. Támadnak utánzói, de ő legörgetett kövekkel visszariasztja őket. Végre sok év után fölér hozzá egy ifjú is, saját gyermeke s Ája gyermeke. Az ifjú a szörnyű kiábrándulást a csúcson nem bírja elviselni s atyjával együtt ledobja magát a mélységbe. A második címe: *A magános fenyő*. Egy kopár éjszakai parton egy fenyő áll; szomorún, elhagyottan. Mi bántja? Egyedül van, vágyik társai után. Megkönnyörül rajta a szélvész, kiszakítja a partról a darab jeges földet, melyen a fenyő áll s viszi a vízen le, délfelé, hol vidámabb társai élnek. Már-már eléri a fenyőcske célját, de a víz mindig jobban kimossa alóla az úszó talajt s ép midőn társaihoz ér, merül el. A szélvész már csak haldokolva veti a partra társai közé. A fenyőnek ez volt egyetlen boldog pillanata. — A harmadiknak címe: *Régi történet*. Egy angyal szánakozva néz le a pokol fenekére s könnye cseppje egy ördög vállát éri. — Soká nézik egymást. Az angyalt képtelenné teszi a mennyei boldogságra részvéte; az ördög pedig elveszti daczát. Vonzzák egymást s ég és pokol közt találkoznak. A légyott helye a föld s a két szellem ivadékaik az emberek. Ezért vív ezek szívében örök harczot a menny és a pokol. — A negyedik címe: *Burú a sas*. Ennek alapgondolata tulajdonkép ugyanaz, mi az esőé. Burú vadász, kinek sas szeme volt. De ha élesen lát, mint a sas, miért ne tudna oly magasra röpködni is, mint a sas? S lövi a sasokat egyre, hogy szárnyaikból magának csináljon szárnyat. Végre talál egy soha nem látott, óriási példányt. Azonban Darinka, a felesége, ennek tollaiból férje tudtán kívül ruhát csinált magának. — Burú elúzi feleségét, maga pedig

kétségbeesésétől úzve fut, fut; elvesztette élte czélját. A vihar világa elveszi szeme világát, de lelke nem menekül a sas-gondolatoktól. Végre ő is leveti magát egy szikláról.

Az olvasó e rövid száraz vázlatokból is láthatja, hogy az elbeszélések tulajdonkép allegoriák. Az író egy elvont gondolatra — az eszmény s élet ellentétére stb. — rávonja a mese köntösét. Előadásában van némi ügyesség, van némi hangulat. — Csak azt nem értettük, hogy néhány lap ez elbeszélésekben valami újdonság újat látott s a szerzőt mint első magyar symbolistát üdvözli. Az ilyen allegorikus előadásra fölös számú példával szolgál a régi szépirodalmi lapok akármely folyama. Ilyen irányú kifolyásai már Herder paramythiái is — költői formában. A szerző modora a körmönfont francia symbolismussal, mely a titokzatost, rejtettet, homályost keresi, félig kimondott gondolatokból, beteges sejdítésekben él — csak némi külsőségekben egyezik.

g. l.

A Magyar Nyelvrörnek.

A *Magyar Nyelvrör* múlt évi decz. 10-ki számában a következőket írja Szarvas Gábor:

A fölképezett Budapesti Szemle. Kiállítást rendeztem a *Nyelvrör* t. olvasóinak. Azt a képgyűjteményt mutatom be, melyet a *Budapesti Szemle* ez évi folyama februáriusi kötetének csak alig néhány oldaláról szedegettem össze. Ime:

Mintegy közép typust *képezett* a dél fekete hajú lakói és az éjszak szőke germánjai között. (164.) Szerémség a Duna és Száva által *képezett* félsziget. (165.) Magvát most is a Morva melléke *képezte* (u. o.) Hegyes részei most is szakadatlan erdőséget *képeztek*. (166.) A harc az ifjú legkedvesebb foglalkozását *képezte*. Elzárták akadályokkal, melyeket ledöntött fa, kőtorlasz *képeztek*. (171.) Lebediában még a rabszolga *képezé* kereskedésének főtárgyát. (172.) A hely nem *képezi* a magasabb állandó egységet (u. o.).

Mily titokzatos úton lesz ő *képes* arra bírni egy ismeretlen férfit, hogy erre vegye útját. (243.) Miért ne lehetne tehát *képes* egy lyukacsát ütni falamon. (245.) Vajon egyáltalán *képes* lesz-e megtalálni az utat ott fönt (u. o.). Már az imádkozás sem *képes* visszadni nyugalmam. (246.) Szemem *képes* az udvart figyelemmel kísérni (u. o.).

«De édes barátom, szokta Gyulai Pál mondani, a mit egyszer a nemzet elfogadott, azt maguk nyelvészek ki nem irtják többé, akár-hogy erőlködnek is rajta.»

Kírtani? Mink? Hogy is jutna eszünkbe, mikor a kinyilatkozás szavai szerint úgy se volnánk *képesek* rá? Kiirtani a díszvirágokat, a melyeket a nemzet elfogadott s a melyek Gyulai Pál gyönyörűségét, szemefényét *képezik*? Isten őrizz!

Először is megjegyzem, hogy az a czikk, melyben a *képez* szó használatát hibáztatja a *Magyar Nyelvőr*, mutatvány volt egy nem sokára megjelenendő könyvből s így stiljavításra nem érezhettem magamat följogosítva. Általában a *Budapesti Szemlé*ben megjelent cikkeket nyelvi tekintetben csak akkor javítgatom, ha a szerző azt megengedi, vagy biztosan tudom róla, hogy nem veszi rossz néven. Minden tekintetben senki stilusáért nem vállalhatok felelősséget, elég, ha a czikk érdekes s nyelve általában irodalmi színvonalon áll.

Azonban vizsgáljuk, vajon a *képez* szó használata az illető helyeken mennyiben hibás, mert a *Magyar Nyelvőr* ezt nem fejtegeti, megeleégszik az egyszerű kárhozzátással, minden indokolás nélkül, a mi nem igen illik «a magyar nyelvtudomány ítélőszékéhez».

A *képz képez* nem új szó s régi codexeinkben többször előfordul, leginkább a *képz*l értelmében, de van más jelentése is: mint adoro idola = oltározó, képező népek; továbbá adumbro, represento = Az istenben nintsen a földi dolgoknak képező tüköre; negyedik jelentése: formo, formen, bilden, így használja már Pázmán, így találjuk Monoszlai Andrásnál: Képek is azért méltók tiszteletre, mivelhogy valamely martyrnak, apostolnak külső hasonlatosságára formáltatott és képeztet. (Lásd *Nagy szótár* továbbá: *Magyar nyelvtörténeti szótár*.) A jelen században az utolsó jelentésben sűrűbben használják, mint régen. Leginkább a nyelvészek hozták divatba e kifejezésekben: *szót képezni, szóképzés, szóképző*. E tekintetben a mostani nyelvészek is híven követik elődeiket. A *Magyar Nyelvőr* utolsó füzete is tele van a *szóképző* kifejezéssel, úgy hogy sokkal inkább *felképezett* folyóirat, mint a *Budapesti Szemle*.

Nem hiba tehát a *képez* szónak *formo, bilden* jelentésében való használata a maga helyén s hibává csak akkor válik, ha ott is használjuk, a hol a magyar más kifejezéssel szokott élni s így könnyen vagy germanismusba tévedünk vagy bizonyos keresettséggel fejezzük ki magunkat. Például az idézetekben e helyek: «Szerémség a Duna és Száva által képezett (formált) félsziget. Hegyes részei most is szakadatlan erdőséget képeztek (formáltak) — nem hibás kifejezés-

sek. «Ellenben a hely nem képezi a magasabb állandóbb egységet» — hibás, helyesebb *nem teszi*. «A harcz az ifjú legkedvesebb foglalkozását képezte», szintén hibás, helyesebb: *legkedvesebb foglalkozása volt, s a többi*.

A *képez* szó *formo, bilden* jelentésében való használatának kiírtását Szarvas Gábor nem maga találta föl és kezdette, hanem Brassai, tőle tanulta Szarvas a *képes* szó gyűlöletét is. De vajon ez is kiírtandó-e *fáhiig* jelentésében? Bizonyára nem. A *képes* szónak sokféle jelentése van a régi nyelvben; ott találjuk a *lehető, alkalmast* is, ettől csak egy lépés volt a *fáhiig* jelentéseig s csakugyan a *Nyelvtörténeti szótár* tanúsága szerint megtaláljuk e jelentését is. E szótár így tanít, «5.) ingeniosus, bonæ indolis, fáhiig, talentvoll. A kik ily képes emberek, megérdemlik, hogy mások előtt ülljenek, a kormányt igazgassák vagy kézzel, vagy észszel. (Fal. UE. 397.)»

E szerint a *képes* szót *fáhiig* jelentésében sem lehet oly könnyen elítélni, mint a hogy a *Nyelvrör* teszi. Megengedem, hogy némely árnyalatban jobb a *tud* és *bír* ige használata egy más ige infinitívusával, például e helyett: Miért ne lehetne tehát képes egy lyukacs-kát ütni falamon, jobb kifejezés ez: Miért ne tudhatna tehát egy lyukacs-kát ütni falamon. De az ily árnyalati finomságok néha elkerülnek a legjobb író és leggondosabb szerkesztő figyelmét is. Gyarlók vagyunk mindnyájan, még a *Nyelvrör* és Szarvas Gábor is. Ily sietésből vagy figyelmetlenségből származó kisebb-nagyobb nyelvi hibákat nemcsak a *Budapesti Szemlében* találhatni néha, hanem a *Nyelvrörben* is, sőt én oly nagy hibát is találtam a *Nyelvtörténeti szótárban*, épen a Szarvas Gábor szerkesztette részben, mihez hasonlót bajosan fedezhetni föl a *Budapesti Szemlében*. Mi e nagy hiba? Tüstént megmondom.

A *Nyelvtörténeti szótár* első kötetének 1053-ik lapján ez áll:

«*Galacsin* (genus calceamenti; schuhgattung? (Hiszem istent, hogy az én megutált galachinom ellen te is bizony majd a porba heversz.)» (Veresm. Lev. 286).

Mindenki tudja, hogy a *galacsin* apró golyót jelent, legyen az ólomból, kőből, agyagból, tésztából vagy ganéjból; így magyarázza azt a Szarvas Gábortól annyira lenézett *Nagyszótár* is, de maga az idézet is e mellett tanuskodik, s mégis Szarvas Gábor lábbelivé, cipővé, saruvá varázsolja. Vajon nem a *galacsinnival* tévesztette-e össze, vajon nem délibábos nyelvészet-e ez? Minden esetre gondatlanságból vagy figyelmetlenségből származó tévedés, mely

akárkin megeshetik, még a «magyar nyelvtudomány ítélőszékének» főbíráján is.

A mi társalgás közben mondott szavaimat illeti, melyeket Szarvas oly kedvteléssel idéz, először azt jegyzem meg, hogy a mit magánkörben mondunk, azt nem illő a nyilvánosság elé tálalni; másodsor, a mit mondtam, azt nem úgy mondtam. Nem szó-kötési hibák vagy egyes szók jelentésbeli hibás használatáról szótoltam, hanem az új szókról. Ezek közül nem egyet szabályosnak tartok, melyek az orthologusok elmélete szerint hibásak s a nem szabályos alkotásukat is megtartandóknak vélem, ha a legjobb írók használták, a közönség elfogadta és szükségünk van rájuk, a mint az más irodalmakban is szokásos. S ezt nemcsak mondtam, hanem irtam is többször s most annyival inkább ismételhetem, mert a *Nyelvőr* utolsó füzete is mellettem bizonyít. E füzetet mindjárt Szarvas Gábornak egy czikke nyitja meg s ime több oly új szó van benne, melyeket elmélete kárhoztat, mint: *jellemző, tényező, irány, lényeges, cikk, anyag* stb. Dolgozó társai czikkeiben is ott van az *elv, szellem, eszme, rajz, rag, cím, alap, nyelvtan, főnök* stb.

Uram, Szarvas Gábor uram, uraim, orthologus urak, ha önöknek szabad válogatni a hibásan alkotott szók közül, engedjék meg nekünk íróknak is a válogatást, annyival inkább, mert sokkal több szóra van szükségünk, mint önöknek nyelvészeknek. Egyébiránt tilalmukkal nem sokat gondolunk.

Úyulai Pál.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Emil. Epilog. Buda-Pest, 1894. Mezei A. (8-r. 229. l. és 2 lev.) 4 kor.

Almanach. Magyar tud. akadémiai — polgári és csillagászati naptárral, 1894-re. Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. 228 l.) 1 frt.

Arany János. Őszikék. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (16-r. X, 124 l.) 1 frt.

Arany János és Petőfi Sándor levelezése. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (6-r. XVI, 221 l.) 1 frt 80 kr.

Arany János kisebb költeményei, 1. 2. kötet. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (16-r. XVI, 357 és 436 l.) 5 frt.

Arany János. Kevelháza. Szent László füve. Daliás idők. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (8-r. 73 l.) 40 kr.

Bársony István. Erdőn, Mezőn. Természeti és vadászati képek. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (4-r. 207 l.) 10 frt.

Beniczkyné Bajza Lenke. Herczegi korona. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 248, 199 l.) 2 frt 40 kr.

Berczik Árpád. A peterdi csata. Vigjáték 3 felvonásban. (Olcsó könyvtár, 328. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 171 l.) 30 kr.

Borovszky Samu. A honfoglalás története. A művelt közönség számára. Buda-Pest, 1894. Franklin-Társulat (8-r. 176 l.) 1 frt.

Coppée Ferencz. Idyll a háboru alatt. Francziából fordította Molnár Gyula. (Olcsó könyvtár 330. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 108 l.) 30 kr.

Coppée Ferencz. Henriette. Beszély. Francziából fordította Molnár Gyula. (Olcsó könyvtár, 332. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 95 l.) 20 kr.

Császár Imre. A művészetről. Buda-Pest, 1894. Nagel O. (8-r. 4 lev. 133 l.) 1 frt 20 kr.

Czöbel Minka. Fehér dalok. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 95 lap és 1 lev.) 1 frt.

Dálnoky Lajos. Házasság. Vigjáték 1 felvonásban. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. 77 lap.)

Donázy Ferencz. Tholdi Miklós. Regényes korrajz. Nagy Lajos korából. Előszóval ellátta Szilágyi Sándor. Buda-Pest 1893. Athenæum. (8-r. IV, 394 l.) 3 frt 50 kr.

Dugonics András. Toldi Miklós. Szomorú történet három szakaszban. 2. kiad. (Olcsó könyvtár 326. sz.) Buda-Pest. 1894. Franklin-t. (16-r. 272 l.) 60 kr.

Éötvös József br. Kalászkok. — Munkáiból. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (16-r. 8 lev. és 272 l.) 2 frt 50 kr.

Fenini Caesar. Az olasz irodalom rövid története. A 4-ik olasz kiadásból fordította Zigány Árpád. (Olcsó könyvtár 325. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-társ. (16-r. 269 l.) 50 kr.

F. Ferenczy Ferencz. A tündöklő csúcs. Buda-Pest, 1894. Kilián Fr. (8-r. 85 l.) 1 frt.

Flammarion Camille. Csillagászati olvasmányok. Összes műveiből fordította Feleki József. Buda-Pest 1894. Athenæum. (8-r. 463 l.) 3 frt.

Freemann A. Edw. Az angol alkotmány fejlődése a legrégebb időktől fogva. Angolból fordította Kónyi József. (Olcsó könyvtár, 329. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 240 l.) 50 kr.

Gabányi Árpád. A művészet nyomorultjai. Eredeti regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1894. (Lampel R. (8-r. 623 l. 2 frt 40 kr.

Gyulai Pál költeményei 2 kötet. 3. bővített kiadás. Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (8-r. 310, 299 l.) 4 frt.

Halasy Kálmán dr. Házasságjog vonatkozással az egységes polgári házasságra. Kútfők nyomán. Temesvár, 1893. (8-r. 100 l.) 1 frt 20 kr.

Havas Miksa. A jelzalogos kölcsönök. Tájékoztató a magyar gazdaközönség számára. Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (8-r. 107 l.) 80 kr.

Herczeg Ferencz. Simon Zsuzsa. Regény. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner, (8-r. 234 l.) 1 frt 60 kr.

Hock János. Szivárvány. (Tárczák). Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 293 l.) 1 frt 60 kr.

Jókai Mór. Egy magyar nábob. Képes díszkiadás. Goró Lajos 62 szövegrajzával és 8 aquarelljével. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (N. 8-r. XII, 500 l.) 9 frt.

Jókai Mór regényei a serdültebb ifjúság számára. A szerző engedelmével átalakítja Bródy Sándor. II. Ráby Mátyás viszontagságai. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 275. l.)

Jókai Mór. A két Trenk. Történeti regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1894. Révai testv. (8-r. 176, 208 l.) 2 frt 50 kr.

Justh Zsigmond. Gányó Julesa. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 133 l.) 1 frt 20 kr.

Katona Mór dr. Magyar családi hitbizomány. Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (8-r. 392 l.) 4 frt.

Kossuth Lajos Iratai. IV. kötet. Történelmi tanulmány. Politikai előzmények a magyar emigracio olaszországi viszonyához. Sajtó alá rendezte Helfy Ignác. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. XXI, 552 l.) 5 frt.

Külföldi Írók. Elbeszélések a világirodalom legkiválóbb elbeszélőitől. Összeállította Hevesi József. III. kötet. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 320 l.) 1 frt 50 kr.

Máriássy Béla. Magyarország közjoga. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 266 l.) 3 frt.

Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I. kötet. 1458—1479. A m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából közzéteszi Fraknói Vilmos. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. XIII, 496 l.) 4 frt 50 kr.

A KISÁZSIAI VASÚTAK MENTÉN. *)

(Sztambultól Angoráig.)

E l s ő k ö z l e m é n y.

I.

Keletnek egy kultura alá fogott darabját akarom néhány tollvonással megrajzolni. Képét kívánom adni annak az anatóliai területnek, melyet két ízben tettem volt nyelvi és néprajzi tanulmányaim tárgyává. Értem azt a vonalat, mely a nikomédiai Izmidtől egész Angoráig húzódik el, és a melyet idestova két esztendeje, hogy vasúti vonal köt össze egymással. A karaván-út bejebb szorúlt, és egy ázsiai terület közeledett hozzánk.

Első útam alkalmával, még csak a kezdetén voltak a vasúti építkezéseknek, de már ennek az évnek a nyarán, vagyis három esztendő elteltével, az angorai váróterem előtt állott meg a kisázsiai gőzkocsi. Anatólia belseje immár megnyílt a nyugoti kulturának, és modern áramlatok szállanak az ezer esztendők classikus területére. Az átalakulások hirtelen állottak be, és hatásuk már is mutatkozóban. A frenk (európai) megjelenésével fölébredt a kisázsiai türk (török paraszt) fanatikus bizalmatlansága, és kétkedéssel fogadja az idegennek áldást és jólétet ígérő munkáját. Mikor eddigelé is csak kapzsiaknak halotta őket, és mikor a meggazdagodásuk is az ő rovására történik. Ma még az átmeneti foknál vagyunk és tanulmányaim sorrendje ép ebben a korszakban juttatott el az átalakulóban levő területre. Első alkalommal, midőn Eszki-seherig juthat

---

*) Fölvonástatott a M. T. Akadémia 1893 november 20-iki ülésén.

tam, még csak az előkészületek folytak, másodsorra pedig már teljesen elkészült volt a hálózat egész Angoráig. Összefoglalva számolok be e különböző idejű utazásaim eredményével, jól-lehet nem mindig volt az út iránya azonos, és itt-ott a terület is, úgy néprajzi, mint nyelvi tekintetben, nem egyszer különbözött egymástól. Csábit azonban az összehasonlítás kínálózó volta, és a beállott változások megfigyelése.

A török főváros kisázsiai negyedéből, Hájdar pasából, indulnak ki az anatóliai vasutak. Már régóta közlekedik innen egy kis vonat, mely az izmidi öböl mentén halad el és Izmid városánál a végállomása. E vasút már jó idő óta van forgalomban és természeti szépségekben oly gazdag és változatos vidéket szel át, mintha a csodás Bosporusnak volna a kisázsiai visszaverődése. A török úri konákokkal tele ültetett Erenköj a török társadalom előkelőinek a legkedveltebb nyaralója. A frenkek meg a borát zsákmányolják ki, és a főváros környékének az izmidi vonal a leggazdagabb bortermő vidéke. Kizsákmányolásához az angolok értenek legjobban. Legközelebb van hozzá Bosztándsik, melyet fövényes tengerpartja és egymást váltogató kioszkjai egész a Riviera másává tesznek. Jobbról az izmidi öböl kék tükre símul a vasúti töltés lábaihoz, és pompás zöld színben merülnek elő a legendaszerű Herczeg-szigetek apró városkái. A parthoz legközelebb a Nagy-sziget (Büjük ada), szemben vele az olajfa-erdőkkel benőtt Hejbeli, és még távolabb a görögök kegelytje, Próti.

A vasút egyre a tengert szegélyezi és egymás után tűnik elő a nyaralószerű Mál-tepe, a törökök lakta Kartal, melynek háttérében az olympusi havasok fehérlenek elénk. A szőlőültetvényeket gazdag gyümölcsösök váltják föl és Pendik zöld dsámija mellett elhaladva, Tuzlánál érzük el a Bosporus szépségű öböl egyik beágazását. Hegyi vidék cseréli föl ezután a lankás síkságot és merész sziklahasadékok között átkigyózva, mintegy varázsütésre pillantjuk meg Gebzét, háttérében a kék tengerrel és egy régi időkből maradt romladdal, melyet a szájhagyomány Hannibál sírjának nevez. Két nagy ciprusfájáról Iki-szelvinek nevezi ez emléket a török, és egy szent sejknek a sírját tiszteli benne. A régi Libussa kétségkívül e helyen állott és a kárthágói hős itt ürítette ki a méreggel telt poharat.

Megint a tenger, a voltaképi öböl közelében maradunk, és ciprusfákkal szegélyezett úton haladunk el apró kis hely-

segek egész sora előtt. Majd olajfa-erdők zöldje ad az öböl vízének haragosabb színeket és szeszélyes hegyalakulatok mellett érzük el a szultán apró gyárvárosát, a selyem- és posztógyáráról híres Herekét. Közelében a régi Ankiron várának a romjai. Itt halt meg a byzáncki világváros megalapítója, a nagy Konstantin, és ugyancsak itt fejezte be napjait Muhammed szultán, Konstantinápoly meghódítója. E történeti helyek mögött kiszélesedik a völgy és Jarindsa után az előbbi szultánnak egy nyári palotája fehérlik elénk, melyben csak egyetlen egy éjjelt töltött volt el a vadászó uralkodó. Az erdős, hegyes vidék, mintha hátrább vonúlna, hogy helyt engedjen az Izmid városába siető vonatnak. Megilletődő érzésével a szent kegyeletnek pillantunk az izmidi régi temető felé, melynek egyik félreeső zúgában ott a magyar forrás (madsar csesme), magyar bujdosóknak keze emléke. E forrás hús vizével csillapították szomjokat, és innen mentek megásni azt a vassrácscsal körülvelt és kölappal befektetett sirt, mely Thököli Imre hamvait rejtegeti. Mi helyettünk angol kezek kegyeletelkedtek.

Az izmidi öbölnek itt vége szakad. Amphitheatralisan terül el Izmid városa, a régi Nikomédia, fővárosa Bithyniának, és majd Traján helytartójának, majd pedig Hadrián császárnak nyugalomadó székhelye. Egy császári palotának a romjai még ma is láthatók és a hagyomány Diocletján híres házát ismeri föl benne, a ki az Adria melletti Salonénak itt építtette mását. A törökök még Orkhán alatt foglalták el és kő kövön nem maradt, s mint egy közmondásuk is vallja, fű nem nőtt többé azon a helyen, a hol török taposott egy-kettőt.

Minő lehetett e város hajdan és mivé lett most. A hegyekre kapaszkodó faházak rikitóan színesre vannak kifestve, és míg a város lábánál az izmidi öböl véget érő partjai merülnek a tenger sötét kékjébe, addig a város zöld erdősége, mintha a fellegek között keresne magának helyet. A város főutczáját, melyet a modern haladás Boulevard Hamidiének nevezett el, az új vasút szeli át és a hangulatkeltő város csendjét vasútak fűttye és gőzkocsik robogása zavarja meg.

Innen indult ki az a nagy vasúti vállalkozás, mely az izmidi vonalat Angorán át egész Bagdádig akarja kiterjeszteni, és a melynek első munkálatai már javában folytak volt, mikor tovább utazó szándékkal érkeztem a városba. E tervbe vett vasútnak ma már egész története van. Nem egy vállalkozó pró-

bálkozott már meg e tervvel és többnyire a porta bizalmatlansága volt az, mely kivitelök elé akadályokat gördített. A kezdeményezés és az úttörés dicsősége első sorban Pressel osztrák mérnök nevéhez fűződik, a ki évek hosszú sorát áldozta föl a kisázsiai ismeretlen területek tanulmányozására és a vasútépítés szempontjából szerfölött becses tanulmányokat tett, olyan időkben és olyan viszonyok között, a midőn életével is a véletlen játszott.

A portán azonban lassan még is csak érlelődtek az eszmék, és a mi Pressel óriási fáradozásának, anyagi és szellemi áldozatainak nem sikerült, azt megtették leleményes és szerencsésebb kezű vállalkozók. Német tőke és német kitartás vette kezébe az ügyet. Az 1888-ik évben nálok volt a szultáni engedély és az Angoráig tervezett vasút kiépítése legott kezdetét vette. Egy nagy berlini pénzügyintézet, a Deutsche Bank és a stuttgarti Vereinsbank egyesültek e célra és úgy erkölcsileg, mint pénzügyileg ők tették lehetővé a vasút kiépítését. A német császár látogatása is ez időtájban történt. Rendkívül serényen és nagy erélylyel láttak hozzá a kulturális jelentőségű munkához és a majdnem kizárólag délnémet emberek vezetése alatt annyira haladt a munka, hogy az 1892-ik év végével el is készültek Angora városáig és a kiépített vonalat legott át is adták a forgalomnak.

Az 1890-ik év tavaszán jártam először e területen és egy pár napot Izmid városában töltöttem, hogy útra szerelődjek és hogy a szükséges ajánlatokkal ellássam magam. A sínek már átszelték volt a város legnagyobb utcáját, és idegen, többnyire olasz s német munkások lepték el a várost, ki munkában, ki munkát keresőben. Nagy óvatossággal láttak hozzá a dologhoz, egyrészt a lakosság bizalmatlansága következtében, másrészt meg, mert egyre ismétlődtek a vakmerőnél vakmerőbb cserkesz támadások. Alig múlt el egy nap, hogy az orozva támadó cserkeszek kárt ne tettek volna emberekben. Csak legújabbban javultak némileg a viszonyok, főleg a mióta a török porta is rászánta magát, hogy erélyesebb eszközökhöz fog nyúlni. Izmid vidéke különben is a hírhedtebbek közé tartozott, és e város kormányzóinak nem kis gondot adtak a nagy számmal ólálkodó cserkesz garázdák.

Ott tartózkodásom idejében Ejub pasa volt az izmidi kormányzó. A török kormány ajánló levelével, a hivatalos bujurrulduval ellátva, mindenek előtt a kormányzó pasánál kellett

tisztelegnem, mint a kinek szó- és írásbeli engedelve nélkül, Anatólia belsejébe nem is lehetett volna eljutnom. Főleg abban az időben, a mikor a környék cserkeszei úgyszólván harcban állottak a vasút német vállalkozóival és a vasút építésénél foglalatokodó idegenekkel. Kedvemet akarta szegni a pasa, egy modern efendije az európaiaskodó Sztambulnak és azon tanácskozott a titkárjával, hogy kiket adjon mellém katonai fedezetnek. Kapóra jött neki egy épen belépő zsandár jelentése, hogy az utolsó vasúti gyilkosság bűnöseit, három cserkesz személyében, sikerült neki és óriási buzgóságának kipuhatolni, de hogy merre lappanganak, arról egyelőre nem szerezhett biztos tudomást. Insallah, egy pár nap alatt végökre jár.

Már-már meg akarta tőlem vonni az utazási engedélyt, a midőn egy frenket jelentettek be a pasának. Egy germán tanár nyitott be a terembe, kíséretében egy egyenruhás török ifjú, és előadják abbeli szándékjokat, hogy Kisázsia akarnak utazni. Útjuk iránya nagyjában megegyezett az enyémével. Forchheimer német archæologus volt az illető, a ki a török kormány meghívására már egy év óta tanárkodott a török főváros mérnöki iskolájában, és ezúttal az épülő vasúti vonal meg szemlélésére igyekezett. Kísérője Huluszi efendi volt, az iskolában assistense és a tanár francia nyelvű előadásainak török tolmácsolója.

Legott elhatároztuk, hogy együttesen teszszük meg az útát. Annál szivesebben fogadtam el a jóra való tanár ajánlatát, mert ertelmes kísérőjében, főleg pedig mérnöki, de katonás szabású egyenruhájában sokat bíztam. Többet is használt az, kormányok ajánló leveleinél, fegyveresen kísérő zsandároknál. A pasának kevésbbé biztató szavaira beálló csüggedést jókedvű elszántság váltotta föl és még aznap megfogadtuk a tatár szekereket, egyet a holmink, illetőleg a német holmija számára, egyet pedig a saját alkalmatosságunknak.

Másnap korán reggel útra készen állottunk megannyian. Csak Huluszi efendire kellett kissé várunk, — ez a várakoztatás később mindennap ismetlődött — a hánban felejtette a kardját. Ott állott a két tatár szekér, előtte a két cserkesz zsandár, a kellőleg neki öltözködött tanár, a kardostól előkerült Huluszi és jó magam, a ki a bej mérnöki katona-köpenyegét öltöttem föl, hogy ezzel is rejtegessem frenk voltomat. Csak a tanárnak maradt meg az európai máza, úgy a ruhá-

zatában, mint a beszédében. Szíves búcsút vettem földinktől, a török szolgálatban megöszült Oszmán pasától, a ki nem átalotta a fáradságot, hogy Izmidig elkísérjen.

Elhelyezkedtünk a nem nagyon kényelmesnek ígérkező tatár szekerünkben, és neki a döcögős országútnak. Alig haladtunk egy pár kilométernyit a vasúti vonal mentén, midőn elénk robog egy tresszin és egy rajta ülő francia barátságos szókkal szólít meg bennünket. Mr. Charles Hazelaire volt a nyájas idegen, az izmid-angorai vasútak egyik mérnöke és miután megtudta, hogy a vasúti igazgatóságnak is ajánlottjai vagyunk, rendelkezésünkre bocsátotta a tresszint. Szabandsa városa volt az ő állomása, odáig elmehetünk a kocsijával. Legott előbújtunk a szekerünkéből és holminkat a kocsisok őrizetére bízva, elhelyezkedtünk a kényelmesebb tresszinen, melyet két markos örmény legény hajtott, és egy talpig fegyverben levő zsandár őrizett.

Hatan ültünk a négykerekű kis vasúti kocsin, előttünk lovagolt egy záptije (zsandár), a másik a két szekerünk után ment, és úgy robogtunk át a cserkeszek lakta nagy izmidi síkságon. Falura kettőre is akadtunk útközben; az egyik a cserkesz Tepe-tarla, a másik a georgiai lakóiról híres Bűjük-dervend. Mennyire más képe volt e műveletlen vidéknek három év múltán, a midőn már vonat hasította át e területet. A kavicsos föld porhanyóssá vált, a cserjeket és bozótokat tűz emésztette el, es az apró falvak előtt oly formás állomások épültek, melyek művelődöttebb vidékre is beillettek volna.

Csak a cserkesz nép maradt a régi. És ugyanaz a cserkesz rabló, a kit három év előtt üldözöben tartott az izmidi pasa, úri kényelemben füstölgetett az állomás padkáján és mustrálgatta a ki-beszálló útasokat. Zakhárijja bejnek hívták a kiérdemült rablót, a ki az igazgatóság kívánságának engedve, abba hagyott a rablószkodással és kegydíj-félet húz, hogy gondtalanul élhessen. Fegyverét azonban nem engedte oda, ott hordja az övében emléknek. Az izmidi nagy síkságot különben is csak ők teszik változatossá. A régibb időkben ugyan szabadabban jártak-keltek és nem egyszer találkoztunk lovas alakjaikkal, midőn még tresszinen jártunk a területökön.

Nem sokára elénk csillámlott a távolból a szabandsai nagy tó, és midőn oda értünk a területéhez, négy óráig tartott, míg a partja mentén haladtunk. Eljutottunk a tresszini útunk

végállomására, a francia mérnök székhelyére. Ma már rengeteg gyümölcsösök körítik a termékeny talajú Szabandsát es mesés olcsón árulják a nagy kosár gyümölcsöket és a tó eleven halait. Mind ennek alig volt még azelőtt némi nyoma, és midőn Hazelaire úr fölvezetett bennünket primitív berendezésű lakásába, nem épen francziás konyhával kedveskedhetett jól megéhezett vendégeinek. Egy sebtiben elkészített lakomával illusztrálta előttünk, hogy milyen életmódot folytatnak az Anatóliába szakadt európai mérnökök. Olajbogyó, száraz hal, hús-conserv, meg sajt, ennyiből állott a mindennapi menüjük. Szabandsa törökjei még kevesebbel érik be; gyümölcs a mi a kertjeikben terem és halfélék, a melyeket a tó dob ki nekik.

Vendéglátó házi gazdánktól csakhamar búcsút vettünk, mert előre megállapított tervünk szerint Balabánig kellett volna még az nap jutnunk. Szekerünkre, mely időközben utolért bennünket, ismét belegurultunk és úgy indultunk neki a hegyesedő vidéknek, melynek lábjánál még mindig a szabandsai nagy tó kékellett. Jó későre és koromsötétté fordult az idő, mikor megérkeztünk Balabánra, egy néhány földviskóból álló cserkesz helységbe. Vendéglőfélének még csak nyomát sem fedezhették föl fedél alá vágyódó zsandárjaink, karaván szerájt pedig, főleg cserkeszek lakta vidéken, hiába is kerestünk volna.

Benne voltunk a legsötétebb Anatóliában. Éhesek is voltunk, fáradtak is, és a hirtelen neki hűvösödött időjárását, a törökök Isten áldása, az eső is kísérte. Leszálltunk a kényelmetlen alkalmatosságból, zsandárjaink lámpást gyújtottak, és úgy indultunk egy nyugalom-kutató, meg éhség-csillapító útra. Annyit észrevehettünk a sötétben is, hogy a vasúti munkálatok már nagyban folytak, és hogy mérnök vagy vállalkozó féléknek is lappanganiok kell valamerre. Nem csalódtunk e föltevésünkben. Egy fák között rejtőző kis faházikóból víg beszélgetés zaja hangzott elő és a mint a tanár hallgatózott, majd olasz, majd német szót hallott a füle (ezen a két nyelven tudott legjobban), Huluszi bej égre-földre esküdözött, hogy francziául meg törökül társalognak, én meg mintha magyar szót is hallottam volna.

Egyikünk sem csalódott a hallásában, mert alig hogy benyitottunk az alacsony helyiségbe, és különböző nyelveken üdvözöltük a terített asztal mellett lévő társaságot, oly nagy hurrával fogadtak bennünket, mintha csak miránk várakoztak

volna. A készülő vasút emberei voltak megannyian, és mert a perai igazgatóságtól, Kühlmann úr szívéssége következtében, különben is értesültek volt utazásunkról, kétszeres örömmel fogadtak bennünket. Volt a tíz főnyi társaságban olasz, francia, spanyol, svájci, angol, osztrák, sőt a mi engem legkellemesebben lepett meg, egy Kontsil nevű földink is. Hónapokon át nem érintkezve európaiakkal, egész esemény számba ment a betoppanásunk, elannyira, hogy valóban kölcsönös volt a jótétemény, melyben egymást részesítettük. Jó kedvünk legott megeredt, és miután egy magyar szakácsné főztjével éhségünket is lecsillapítottuk, megeredt a sok nyelvű beszéd, a kisázsiai vasúti elemények és egyéb érdekes megfigyelések sorozata.

Még Huluszi bejnek is kijutott a törökből. Észrevette az uniformisunkat egy-két cserkesz, és mert a szultán katonáinak tartottak bennünket, vágyódtak az ismeretségünk után. Volt a faluban egy jobb módú is, egy bej rangbeli cserkesz. Ő maga jött el a társaságunkba, és miután Huluszival csak ketten voltunk a törökül tudók, elfogadtuk a meghívását és átlátogattunk a konakjába. Szegényes putri volt a külseje, de mily fényűzős és kincseket rejtő a belseje. Selyemmel bevont széles kerevetre ültetett le bennünket és valahányszor csak egyet tapsolt a tenyerével, más-más alak és más-más édesség került meg-
lepetve szetteként szemeink elé.

Akartok-e cserkesz tánczot látni, kérdi nagy hirtelen tőlünk. Feleletünket be sem várva, kiugrik a szobából és miután néhány percz múlva ismét visszatért, jó kettőt tapsolt a markába. Két leánya, valóságos cserkesz huri-pár, lépett be a teremnkbe. Kissé elfogódott arczezal üdvözöltek bennünket, kezöket nyújtották és miután engedelmet kértek, hogy tánczukat bemutathassák, legott szembe állottak egymással és bal kezök a csipőn, jobb kezökben csengős hangszer, himbálózó ritmikus lépésekkel kezdtek a tánczhoz. Mennyi báj a mozgásokban, mily csodálatos hajlékonyság a cziprus növesű természetben. A lassú, majdnem csárdásszerű tánczot, melyet hol jobbra, hol balra lépegetve lejtettek, a test egyenletes himbálózása kísérté és mintha arczuknak eleven játéka szöveget magyarázott volna hozzá. Majd letették a csengős dobot és egy vonós hangszert vettek a kezökbe. Játszanak is hozzá, énekelnek is, és láb-
újjhegyökre pattanva, villámgyors ugrással cserélnek egymással helyet, miközben le nem siklik az újj a hang-

szerről, el nem akad a torkon a szó. Egész balladát beszélt el a tánczuk.

Egy kis fél óra után ismét kezét nyújtottak, és kezökkel homlokukat, ajkukat érintve eltűntek előlünk. Kérdést intézni hozzájuk, vagy beszédbe ereszkedni velök, nagy tapintatlanság lett volna. Elkábultan a látottaktól, mintha az ezeregy éj egy képe elevenedett volna föl előttünk, ismét visszatértünk a frenk gyülekezetbe, a hol még javában folyt a terefere. Zsandáraink ekközben már készülődtek a reggeli útra.

Csak másnap reggel vehettük szemügyre azt az igazán festői vidéket, mely Balabán és a közelében fekvő Ada-bazár között elénk tárult. A legvadregényesebb alakulású hegyek közt nagy robajjal zúgott elő a classikus Hálisz folyó, a mai Szakária, mely ezutáni útainkon jó ideig a kíséretünkben maradt. Ada-bazár meglehetősen messzire fekszik az állomásától. Jó széles útca vezet a kis városig, mely erdőséggel és gyümölcsösökkel van körülvéve, és a többnyire egyemeletes földi házikókban leginkább muhádsirok, azaz bevándorolt cserkeszek és bosnyákok laknak. Szintén kiegészíti a barnás házsoportot az az óriási hosszú híd, melyet még Justinian császár építtetett, hogy a Szakária folyón átkelhessen. A folyó azóta más irányt vett, de a rozoga ó-hídja megmaradt, melyen nekünk is át kellett kelniünk új váltású lovainkkal. Ezúttal csak egy zsandárral útaztunk, nem volt több a faluban. Ada-bazárnál irányt változtattunk, és nem a vasút egyenes vonala mentén haladtunk, hanem egy kis déli kanyarulattal a Szakária medréhez jutottunk.

Egy húsz kilométernyi gyönyörű defilé előtt állottunk. A folyó völgye egyre összebb szorul, a meredek sziklafalak egész a folyó közelébe érnek, és alig hogy némi kis hely jut a hangyabolynyi munkásoknak, a kik vasúti töltésekkel fáradoznak. Itt-ott kissé kiszélesedik a völgy, hogy annál szűkebbre szorúljon ismét össze, és meglepő kilátást sejtetnek a jó mélyre benyúló mellekvölgyekbe, melyek a legbujább zöldben fűrosztik a szemlélő szemét. A folyókon hidak épülnek, a hegyeket alagutakkal törik át és óriási területeken robbantják az ezredes sziklákat, hogy a vasút majdan átjuthasson a szűk völgyön, melynek kiszélesedett pontján Gejve városa terjeszkedik szét.

Épen olyan az egyik város, mint a másik. A lakosság felemás, javarészában cserkesz és muhádsir, míg a benszülött

oszmánlik kisebbségben vannak, de szorgalomban és kitartásban túltesznek a többi mohamedán testvéreiken. A vasúti munkálatokban is ők vesznek legtevékenyebben részt. Gejve mellett húzódik el az a nagy karaván-út, mely egész Angoraig vezet és ugyancsak itt van III. Szelim nagy kőhídja, mely a száz méternyi széles folyamot átjárhatóvá teszi. E városnál a vidék előbbi regényessége megváltozik. A folyónak csak az egyik partján meredeznek föl a változatos alakú hegyóriások, míg balfelől széles, termékeny síkság terül el és elötünedezik a betegség-termő mocsaras vidék, mely a Hálisz folyó mentét oly annyira hírhedtté teszi. Ezeken a vidékeken tenyésztek a legjobb selymet és termelik a legszebb gyapjút.

Gejvében ismét zsandárokat cseréltünk és a város kajmakámjánál megtévén hivatalos látogatásunkat, követtük a Szakária folyását, mely egész Ak-hiszárig kísért el bennünket. A fakó színű dsámi körül ott lustálkodott a helység népe, és egy vak dervis elbeszéléseit hallgatta nagy figyelemmel, a ki csoda dolgokat beszélt nekik a frenkekről és épülő vasútjaikról. Fanatikus dühvel kelt ki ellenünk és bosszúra szólította föl az egy igaz Alláht. Épen akkor toppantunk közzéjük, mikor legnagyobb volt az elkeseredésök a frenkek ellen. Mi ketten Huluszival még csak ember számba mentünk valahogy, de a szegény tanárt annyira keresztűzbe vették a szemökkel, hogy ugyancsak rászorúltunk a zaptije védelmére. Minden áron vasutast neztek ki belőle és égre-földre esküdöztek, hogy agyonütik, ha csak egy is közzéjük meri vetni a lábát.

A kávéházba tertünk be, egy kis pihenőre. És ime az előbb oly ellenséges indulatú törökök nyájas szókkal fogadtak bennünket, az egyik kávéval, a másik dohánynyal kínált meg, és dicsérgették az ördöngös szerkezetű vasútat, a melyeknek talán hasznokat veszik ők is.

Lóra kerültünk ismét és rengeteg sok opium-ültetvényen át vezetett útunk, egyhangú és barátságtalan vidékeken. A faluk és helységek egyformák, ugyanaz a vakolatlan vályog-építkezés, sehol egy vidító szín vagy enyhet adó erdőség. Házaikat be nem meszelnék vagy színesre nem festenek, mert hitök szerint betegség és halál ütne benne tanyát.

A Szakária egy kiszögellésénél, szépen domborodó fensíkon terül el a jómódú Lefke városa, mely egyúttal kezdő határa az oszmánlik classikus területének. Annak a földdarab-

nak, melyen Ertogrul és Gázi Oszmán először alapítottak birodalmat. Lefke már nagyobb város számba megy és népes csársija, számos mecsetjei, virágzó selyemgyárai nagy híret költötték Anatólia-szerte. A selyemgyártással többnyire örmények és görögök foglalkoznak.

Egy európaias hánban szállottunk meg, melyben magyar ember volt a hándsi és alig töltöttünk egy pár órát a barátságosabbnak ígérkező városban, midőn magyar nyelven magyar estebédre hívnak meg bennünket. A vasúti vállalkozó és kassai születésű felesége voltak a nyájas meghívók és rég nem hangzott úgy föl a jókedv Lefke falai között, mint vendégszerető házigazdánk kényelmes konakjában. Az asszonyi kéz egy kis földi édent varázsolt e kisázsiai fészek ridegségebe, és a hogy török cselédei mondogatták, fű nő ki a lába nyomán és rózsákat fakaszt a mosolya. Bátor amazon, ha lován ül, ügyes házi asszony, ha otthonjában sürgölődik és a női kedvesség megtestesülője, ha keleties szalonjában vendégeit szórakoztatja.

Szabad időm javarészét a csársiban és az ifjak kávéházában töltöttem. Mindenek előtt a falu lantosával, az ásikkal akartam megismerkedni, hogy e vidék népköltészetéhez az ő révén juthassak a legkönnyebben. De nem ment oly gyorsan, mint a hogy hittem. Szörnyen bizalmatlankodott a művészetére hiú aga; se pénz, se szép szó nem használt, nem tudtam belőle kicsikarni egy fia dalt sem, míg csak föl nem öltöttem egy este a Huluszi bej uniformisát. Látható megszeppenéssel engedelmeskedett szigorúbb hangú fölszólításomnak és három nap alatt annyi anyagot gyűjthettem össze Lefke és vidéke nyelvéről, hogy megállapíthattam belőle egy új nyelvjárás területét, mely, mint biztos nyomok mutatták, egész Eszki-seherig húzódhatott el. Dalaiknak szintén szerelem a tárgya, de sok van benne a rabló-romantikából és a hősénekekből. Sőt a nép képzelete már vasúti legendákat is ismert, nemzeti hőöket, kik síkra szálltak a vasúti szörnyeteg szellemével és diadalmaskodtak a tűzokádó démonokon. Az épülő nagy hidat azonban megbámulták, sőt a munkálatokban is nem csekély részt vettek.

II.

Négy napot töltöttünk el Lefkében, és az ötödik nap reggelén ismét lovon voltunk. Egy ideig a Szakária mentén haladtunk, míg Vezir-hánig nem jutottunk el. Noha még csak derekán voltunk az áprilisi hónapnak, oly erővel tűzött a kisázsiai nap, hogy Vezir-hán romlatag kávéházában hosszabb pihenőre volt szükségünk. Tervünk az volt, hogy még a nap folyamán el kell jutnunk Biledsik városába.

Epen készülöben volt a czukor nélküli fekete kávé, meg a nyers uborkából álló reggelink, a mint három vágató lovast pillantunk meg az országúton. Ketteje ugyancsak föl volt fegyverkezve, a harmadik pedig táskákkal és csomagokkal ült a nyergében. Közelebb érve hozzánk, meglassították lépteiket és tisztesség tudással közeledtek felénk, vizsga szemmel kémlelődtek, töviről hegyire kikérdeztek, hogy mi járatban vagyunk, honnan jövünk s hová szándékozunk.

Rendben levő papírjaink és ajánlataink teljesen megnyugtatták őket. Kíváncsiságukat viszonzó kérdésekre megmutatták szultáni jelvényöket, hogy ők a bagdádi császári posta és rendeltetésök legközelebbi helye Biledsik és Eszki-seheren át Angora. Ketteje örködő zsandár, a harmadik pedig a csomagos emberök, a voltaképeni posta. Izmidből jönnek egyhuzomban, és minthogy utóbbi időkben nem egyszer támadták meg őket portyázó cserkeszek és kürdök, nagyobb óvatossággal élnek, és mindenkit megállítanak, a kit úton érnek. Minthogy Biledsikbe szándékoztam én is, elfogadtam abbéli ajánlatukat, hogy hozzájok szegődöm társnak.

Társaimtól e miatt el kellett válnom. Ők a vasúti vonal mentén akartak haladni, és a Szakária mellékfolyójához, a Karaszu völgyébe igyekeztek, hogy azon át jussanak el Biledsikbe. Egy kis időre bepillanthattunk a városba is, egy már enyészőben levő török helységbe. Valamikor nagy hírben állott, főleg pedig óriási karaván szerája, vagyis hánja, a melyről nevét is vette. E hánnak ma már csak a romja van meg, égnek meredező köfalak, és a hajdan híres helyen, hol idegen útasok és kereskedők napokon át lakmározhattak, kényök-kedvök szerint ehettek, ma még csak egy falat kenyeret sem kaphattunk. Romlás és enyészet mindenfelé.

Időből nem telt sok a pihenőre, mert a posta-zsandárok, kiknek egyike pontusvidéki láz, másika pedig Georgia szülötte volt, már lovaikon ültek, és csak én rám várahoztak. Társaimtól elbúcsúztam és neki a császári postával a hepe-hupás hegyi útnak. A maga nemében sajátságos és emlékezetemből soha ki nem mosódó vadonban, hegyi Szaharán át vezetett útunk. A kopárrá száradt hegyeket egyre égetőbbé sütötte a nap, sehol egy fűszál, mely a szemet megpihentetné, sehol egy cserjényi fa, hogy árnyékában megüdülhettünk volna. De meg a szokatlanul tartós lovaglás és a nagy forróság annyira eltikkasztottak, hogy bénultan kellett az otromba fanyeregbe belekapaszkodnom, hogy le ne hulljak róla. Vágtattak a zsandárok, irgalmat nem ismerve, és nagyokat ordítózva hajszolták az elibünk tévedt tevekaravánt. Lehetett vagy kétszáz állat, istrángdarabokkal voltak egymáshoz kötözve. Közéjük gabalyodtunk lovasul terhestül, és nagy nehezen kibontakozva belőlök, följutottunk a hegy magaslatára, a honnan mint hosszú, óriási hangyaboly, úgy kígyózott el mögöttünk a rengeteg tevecsoport a vörös fényű sziklasivatagon, akár egy tova hömpölygő sárga folyam.

A nap heve egyre égetőbbé vált, és csak egy gyöngeselyem kendő védett bennünket, melylyel a fez alatt fejünket bekötöttük. Pihenőre gondolni sem lehetett, nagy út állott a posta előtt. Egész Güleembejig, Vezir-hántól körülbelöl öt órai lovas út, egy szál emberre sem akadunk, a ki egy ital vízzel megkínálhatott volna. Mindenfelől csak a majd szürkébe, majd a vörösbe játszó kopár hegyek, felhőtlen, fénytelen ég és fullasztó, torokszáritó levegő. Még csak szóba sem igen állhattam jó néhány lépéssel előbbre vágtató kísérőimmel, kik jobb kezökben magasra tartották fegyvereiket, és csak itt-ott néztek egyet hátra, hogy nem maradtam-e el tőlök túlságosan. Mentem, a merre a lovam vitte bódult és zsibbadt tagjaimat. Mikor közel értünk a városhoz, már annyira odáig voltam, hogy nem is örülhettem a kilátásba vett pihenésnek. Csak elmosódott körvonalaira emlékszem vissza az előttem lebegő városnak, és egy nagy karaván-szerájra, melynek kapuja előtt kiemeltek a nyergemből.

Se jártányi, se álltányi erőm nem maradt. És most, midőn három év elteltével, ismét megtettem ez utat, mily szem- és lélekgyönyörködtető volt e rideg sivatag közelében levő tájék.

A méltóságosan haladó vonat merész görbületekkel szelte a Kara-szu szűk völgyét, melynek keskeny nyílását majdnem sötétre töltötte és a vízesésszerű patakot hol balra hol jobbra hagyogatva, majd alagúton oson át, majd meg sziklatornyok mögé lapul. Akkor Artin kjája hánjában feküdtem meg útamát, ma európaias szállóba hajtattott velünk egy tatár ember kifejlesztett batárja.

Maga a város azonban ugyanannak maradt. A meglehetősen terjedelmes Biledsik, melynek bizarr fekvése majdnem regébe illő, a legsajátságosabb hegycsoportozattal van körülhálózva. Az a negyed, hol a kormányzó (műteszárrif) és a török előkelőség lakik, úgyszólván hegycsúcsra épült és szédítő mélységű völgyben rejtőzött el mellőle az alsó negyed (ásáá máhálle), a szegényebb néposztály városrésze. Megannyi fordulatnál más-más képe bukkan elő a városnak, és míg egyik része kopár és kietlen sziklákhöz támaszkodik, addig túlfelől a Kara-szu mélyedésében a legfestőibb völgyvidékkel gyönyörködteti a szemet. Buja zöld a folyóvidék növényzete, és szaggyalag sziklákon hömpölyögnek tova nagyszámú patakjai. Fönt még vékony ezüst vonalka, alantabb már porzó és sustorgó vízesés. Olyan, akár egy ékszerdarab, a minék a törökök el is nevezték — kösöntyűnek.

A byzánzi időben Belaccomia volt Biledsik neve, és sokszor változtatott gazdát, míg csak csellel meg nem hódította Oszmán. Katonáit asszonyi ruhákba bujtatta, és a mint a nagyobbára görög eredetű lakók meghódoltak neki, egy lótuszvirágon akadt meg a szeme, a gyönyörűséges Nilfuron, a kit fiának, a még tizenkét éves Orkhánnak, legott el is jegyeztetett. Innen került el a szép görög lány Brussába, Orkhán szultán fővárosába, és itt mutatta meg népének a csodaszép Nilfurt, fiatalsága első szerelmét. Drága selymekkel és fénylő kövekkel volt egy sátor kirakva, és midőn meggyúlt a sok ezer fáklyavilág, földre hullott a sok kendő, a sok drágakő, és ott állott a nép leendő szultánasszonya s fogadta az előtte térdelő eunuchok hódolatát.

Ugyan ez a jelenet ismétlődött a szultán hatvanadik évében. Csakhogy Nilfur helyét Theodóra foglalta el, a byzánzi császár lánya, és népének még nagyobb volt az üdvriadala és lelkesedése, a mint az új császárné fényes alakját megpillantották. Mind e pompának ma már nyoma sincs, és hajdani

nagyságának egyedüli emlékeztetője egy nagy sárga faépület, a kormányzóság székhelye.

Ide is eljöttünk a kíséretünkkel, hogy íratainkat bemutassuk. Nagy kegyesen fogadott bennünket a város kormányzója, és legott rendelkezésünkre bocsátotta Fáhri bejt, hogy a város tévelyítő zig-zugaiban, zsákútczákba ne jussunk.

Fáhri bej volt a városban a kíséronk, egy konstantinápolyi katonatiszt, a kit hivatalból helyeztek át ide, hogy európaiaskodó hajlamairól leszokjék. Első ízben itt ért bennünket a Ramazán. Minthogy ez ünnep első felét csak lassú mulatozással szokás eltölteni, nekünk sem maradt egyéb, mint a kávéházi élet. Az öregek (hádsi-dáji) kávéházába látogattunk el esténként, a hol rendesen annyi csésze kávéval kínáltak meg bennünket, a hányan csak együtt voltak. Pedig harminczan legalább is összegyülekeztek volt. A tizedikig csak elbirtuk, de midőn láttam, hogy sorba veszik a kínálást, odasugtam a kávésnak, hogy felejtse ki a csészéből a kávé. Így már inkább kibirtuk a vendégeskedést, vagy tíz-tizenöt csésze czukrozott vizet.

Éjfélután, mikor a második ramazáni imádkozásból is visszatértek, már sokkal hangosabb volt a kávéház. Megjelentek a csengik, a török mulatozások dalló és tánczó lyányai, és a csengős féldobokon jó lármásakat pergetve, dallal és tánczcal gyönyörködtették a mulatozókat. E cigány eredetű mohamedán lyányok állandó alakjaivá váltak a mulatozó török társadalomnak, és a tisztelet, melylyel virtuózságuknak adóznak, a magán életökbe is belenyúl. Más a török táncz a nyilvánosságban, más ha egymás közt lejtik. A reggeli órákig is elgyönyörködtünk a csengik egyes testmozdulataiban, és a mint a szokás szentesítette, homlokukra ragasztottuk a pénzdarabot, melyért térden lejtve vetették magokat lábaink elé. Az öregek még egy imádságra, mi meg Ártin gazda hánjába tértünk, hogy a forró nappalok délelőttjét úgy, a hogy végig aludhassuk.

Teljes pihenésről szó sem lehetett. Nyelvi gyűjteményeimnek itt is kedvezett a Ramazán ünnepe, és négy nap elteltével más vidékre mentünk, más emberek és más szokások közé. Útazásunkat lehetőleg siettettük. Annál is inkább, mert hívatott a változatosabbnak ígérkező vidék, a szép Kara-szu völgye és az Oszmán dynastia megalapítójának a székhelye, melynek már jóformán a közelében voltunk.

Kocsira ültünk ezúttal és meglehetősen kényelemben voltunk Köplü városáig, egy elragadó szépen fekvő kis helységig. Érdekesebben elterülő helységet alig láttam nála Anatóliában. Mellettünk a hangos csobogású Kara-szu vize kacskaringózott, előttünk pedig óriási erdős hegyek álltak tekintetünknek útát. E hegység oldalaira tervezték a vasútak irányát, és az alagúti munkálatok már is javában folytak.

Mikor évek elmúltával ismét erre jártam, vagy tizenöt alagúton haladt keresztül a vonat, és többszöri megkerülésekor mint egy-egy tündérkastély, úgy kandikáltak elő Köplünek fehérre meszelt díszes házai. A többszörösen kanyarodó vonat hol balra hol jobbra kerülte meg a várost, és majd a zöld dsámija meredezett elénk, majd egy egyenes vonalban tovahúzódo útcazája. Jólét ragyogott ki e helységből, és a körülötte levő termékeny völgyek úgy a közelébe simultak, mintha csak a városba akartak volna olvadni. Köplünek főleg jómódú görögjei, és a csinoságukról messze földön híres görög asszonyai adják meg a népszerűséget. Nincs is a városnak valami túlságos mohamedán jellege. Köplü után valamennyire szélesedni kezd a völgy, és Kapu-Kajánál, a hol szintén rövidebb pihenőt tartottunk, fősíkszerű területen voltunk.

Jó szélesre nyílt a völgy és dél felé járván az idő, oly nagy forróság szállt elő a szélesre terpedt hegyekről, hogy tikkadtá fárasztva értünk el Bozjukba, melyet fele részben cserkeszek, fele részben meg törökök laktak. Szegényesnek látszott a helység, szegényesnek a lakosság. Szerencsénkre itt is találunk egy európai, a vasúti vonal bozjuki vállalkozóját, a hol a régóta nem látott európai ételeknek legalább némi emlékeztetőjére akadtunk. A német odaszállt a földijéhez, mi meg Huluszi bejjel egy karaván szerájfélébe tértünk. Közel ahhoz a byzáncki időkbeli dsámihoz, melyhez az Oszmán korabeli törököknek sok szent emléke fűződik. A dsámi is állítólag még a legelső szultán idejéből való, és a benne levő díszes trónhoz az a hagyomány fűződik, hogy az Oszmán-dynastia megalapítója legelsőnek ezen trónolt volna.

E városban már classikus területre jutottunk. Közelében voltunk a hajdani szeldsuki birodalomnak, és közel Szöjüt városához, ahhoz a szent helyhez, a mely az Oszmánok eredetével és elnevezésével oly szoros kapcsolatban van. Bozjuk közelében, a hová egy reggel kilovagoltunk, egy türbét vagyis

szent sírt tart a nép kegyelete nagy tiszteletben. Egy alacsony kis bolthajtás elé vezetett kíséronk, melynek ember magasságnyi belsejében négy nagyobb és több kisebb sír volt egymás mellé elhelyezve. A legnagyobbik Kumrál babának, Oszmánsik legelső vezérének volt a nyugvó helye, a többiekben feleségei és gyermekei hamvai porladoztak.

A szőjüti kirándulást visszatérőre halasztva, tovább igyekeztünk, az eszki-seheri célponthoz. A falu műdirje cserkesz kísérokot rendelt ki mellénk, és miután jó lovakra tettünk szert, neki indultunk a túlnyomóan cserkeszek lakta vidéknek. Termékeny, de parlagon heverő vidék állott előttünk és az első cserkesz helység, mely élénk akadt, Ak-punár, egynéhány földbe vájt viskóból állott. Minden házfödélen egy-egy lókoponya és a házak körül jó magasra font szalmakerítés.

Történeti nevezetességű volt In-önü, egy sajtáságos barlangváros, melynek magasra meredező sziklafalaiban egy egész barlang-negyed van kivájva. Évezredek át voltak e barlangok különböző népeknek és embereknek tanyái. Óriási sziklafala mintha több emeletnyire volna fölosztva, és míg a barlang főbejárata tágas és könnyebben hozzáférhető, addig a magasabban fekvő üregekhez csak nagy nehezen és emberi kezek faragta kis lépcsőkön át juthatni. A szegényebb nép még mai nap is itt húzza meg magát. Ebbe a helységbe vezette volt Oszmán, az első padisah, szíve szép szerelmét, a délczeg Málhátunt, egy szent sejknek, Edebalinak a lányát. Talán épen e barlangok egyike volt a híres szerelmes pár menedéke.

Cserkeszek tanyáznak ma e barlangokban, és itt nevelik föl nagy gonddal lánygyermeikeket, hogy a sztambuli negyedekben embervásárra kerüljenek. Illik e vidék a népéhez, a barlangok városa a rablónak termett cserkeszhez. Bozjuk vidéke különben is egyike a leghírhedtebbeknek és vendeglátó mérnökünknek volt rá gondja, hogy saját emberével, vagyis egy bandabélivel kísértessen el bennünket. Ugyanaz a mérnök, a bécsi Gerson, a ki elutazásunk után egy pár nappal majd hogy áldozatául nem esett cserkeszeinek. A hegyek közé hurczolta egy embere, a ki annak előtte minket is elkísért volt, és csak nagy váltságdíj fejében menthette meg életét.

Egy barátságatlan reggelen hagytuk el Bozjuk zordon vidékét. A Kara-szu területéről a Purszák völgyebe jutottunk, egy főségesen rideg és kihalt fősikra, melyben emberi élet-

nek alig találtuk némi nyomát. Mintha a természet is kihalt volna belőle. A völgy itt-ott annyira összeszorult, hogy kis társaságunk csak egyesével haladhatott át rajta, és szintén elevebben kelt ki belőlünk a szó, midőn estére kelve, egy hosszú, nyomasztó hatású napi út után, megnyílt előttünk a völgy és csillogó kupolák özöne vakította szemünket.

Eszki-seher közelében voltunk, a régiek Dorileuma közvetlen szomszédságában. A völgyben fekvő várost kopár hegyek zárják körül, és házak nagy tömkelege futkossa be azt a nagy fősíkot, melyen a tajték nagy helysége terjeszkedik szét. A síkság közepében a bazárnegyed, a hegység aljában a török lakosság zöme, és túl a Purszák folyó völgyén a tatárok új városrésze. Ez utóbbi egyre terjeszkedik, egyre bővül. Egy rozoga nagy hídon léptettünk be a városba, és közvetlen a Purszáknak támaszkodott az a nagy hán, melynek egyik szobájában ütöttünk tanyát. Ablakunkon át a folyó zúgása hatolt be, és házunk előtt oly emberáradat vonúlt el naponként, mely a sztambuli híd sokaságára emlékeztetett bennünket.

Alig van városa Anatóliának, melyben az ázsiai törökség oly nagy sokasága gyűlnék össze, mint a termékeny vidékű és természeti adományokkal bőven megáldott Eszki-seherben. A jómódnak és kényelem-kedvelésnek nem egy jelét mutatja a város. A legelőkelőbb számban itt is a törökök laknak, a kik színesre festett és erkélyes házaikkal inkább a hegyoldal felé húzódnak. Amphitheatrálisán emelkednek a házaik, és egy-egy konaknak az erkélyéről messze betekintható képe van az összes negyedeknek, a bazár számtalan kupoláinak, a tatárok és cserkeszek vakolatlan házainak, és a közeli hegységek tompa ormainak. A szegényebbek a Purszák folyó mentén laknak, avagy a távoli völgyek szűk nyílásaiban. A folyón túl levő területet a nagy számmal bevándorolt tatárok foglalták el, és annyira benépesítettek egy nagy sík területet s oly sajátságos jelleget adtak neki, hogy szinte más városban képzelet magát az ember.

Legélénkebb pontja a városnak a Purszák nagy hídja, és egy kávéház, mely e híd egyik végéhez mintegy odatámaszkodik. Ide tér az egész város, ha pihenőre vágyik, itt gyülekeznek össze a messze vidékek vásárosai, a közeli tajtékbányák munkásai ide hozzák nyers árúikat és a köoszlopos nagy fahíd oly eleven tarkabarkaságát mutatja föl az ázsiai népfajoknak, a

minőhöz hasonlót csak a galatai nagy hídon láthatni. Itt egy turbános kereskedő Kájszeri vidékéről, utána egy fekete salváros görög rájáh, majd egy tova vágató cserkesz dalija, majd pedig a kisázsiai sivatagnak nomád lakója, a jürük. És mindezek mily nagy színpompájával a különböző öltözeteknek, és mily nagy eltéréseivel a különböző arczkifejezéseknek.

A híd közelében van a bazár, akár egy külön városa a városnak. Nagyságával egy európai nagy városban is számot tenne, áruinak sokféleségével pedig a sztambuli bazárt is megközelíti. Rakásra vannak benne fölhalmozva a különböző világrészek áruí, és az európai cikkek meg a sztambuli hamisítványok mellett Kisázsia primitív ipara is helyet talál. Hangos szókkal kínálja a cserkesz ezüst faragású bőrostorát és az eszki-seheri tajtékbányából oly nagy anyag kerül a piacra, hogy egész útczát tölt be vele. A tajtékkal különben is a legtöbben kereskednek. Az élelmesebb örmény és görög kereskedők Európát is bejárják vele és a tajtékbányák kiaknázására ők vállalkoznak legelső sorban. Legérdekesebb a bazár a szerdai napokon. Ilyenkor tartják meg a vásárt, és fél Kisázsia legalább is összegyülekezik, hogy kicseréljék áruikat és hogy hetekre meg hónapokra valókkal lássák el magokat.

A bányanegyed messze esik a várostól. A munkások nagyobbara elzüllött, és mindenfelől idemenekült csöcselék-nép, kik télen-nyáron földalatti bánya-oduikban laknak, és se törvény, se kormányzó pasa nem parancsol nekik. Mindössze némi kis adót hajtanak be rajtok, azt is ha tudják. A szerdai vásárokon egy-egy munkás megjelenik a bazár szűk utczáiban, csak úgy suhan át az embertömegben, és alig hogy egyet-kettőt fordul, már ismét hült helye. Visszasiet barlangjába, mely állama neki az államban.

A bazár közelében vannak a város nagyhírű kénfürdői is. A forrás már az ó-korban is híres volt, midőn a várost még Dorileumnak hívták volt, és midőn a kereszties hadak vitézei nem egyszer ütköztek mellette össze a helységnek akkor még szeldsuki lakóival. A fürdő még megmaradt főrészei római és byzanci időkre vallanak.

A voltaképeni fürdőhelyiségbe egy kis előcsarnokon át jut be az ember, és a nyolcz oszlopon fekvő kupola különböző színű üvegekkel van áttörve, hogy a napfény színesre szűrődjék át rajta.

A kupola alatt egész kis oszlopsor húzódik végig. Forró víz bugyog a meglehetősen széles medenczébe, és a mellette levő kőpadokon szanaszét heverésznek a fürdőzők, hogy előbb a víz gőze járja át őket. A fürdőzésnek különben egész olyan a lefolyása, mint bármely más török fürdőnek. Az eszki-seheri hév vizet messze vidékekről látogatják és az erősen fejlődő városnak már is akadtak oly vállalkozói, a kik új épületet emelnének a csoda hatású víz fölé. Csakhogy a maradi török tulajdonos hallani sem akar e tervről.

A város nyugotias fejlődését különben is nagy bizalmatlansággal nézik, és csak nem régiben történt, hogy egy európai vendéglőst, mert szállójának «Hotel Doryleum» nevet merészkedett adni, a hatóság elfogott. Az engedélyt megvonták tőle, es büntetések árán szabadúlhatott ki fogságából. Pedig a fejlődő városnak mi sem fogja többé útját állhatni. Fele útján lévén az izmid-angorai vonalnak, góczpontjává lett a közlekedésnek, és jól berendezett állomásából naponként jönnek és mennek a vonatok. Az egyik Angorából érkezik, a másik Sztambul felől, és másik kettő viszont innen indul el még az nap. Kissé távolra épült az állomás a várostól, de e távolságot egy európai negyed fogja csakhamar kitölteni, európaias házakkal és modernebb alakú utcákkal. Vendéglők és magánházak már is népesítik e nagy tért. Hintók fogadják az érkező útasokat, sör- és borházak szoktatják el még a benszüllötteket is, és az európaiak közt szintén szégyenkezve lapúl meg egy-egy ideszorúlt törökös kávéház.

Mind ennek még három esztendő előtt semmi nyoma. Lóháton tértünk volt be a nagy hánba, mely a ramazáni ünnepek alkalmából zászlókkal és színes lámpásokkal volt földízítve, és hangzott a kávéházából a zene meg a tréfaszó. Színelőadások divatoztak akkor tájt, az úgynevezett orta-ójunu. A vendéglő első emeleti termében volt elhelyezve a körszínház, középtűt a színpad, köröskörül az ülőhelyek. Az előadás csak jó későre veszi kezdetét, mikor az esti imádságoknak vége, és a nappali nagy böjtre a mulatozások farsangja következik. A nézőtér csakhamar megtelik, és mialatt szürcsölgetik a kávéjokat, rázendít a zenekar és recseg a zurna (trombita), sípol a nej (fuvola), cseneg a zil (csengő). Örmények kezében a zeneszerszám, ők látják el az énekelni valókat is.

Az előadás tárgya egy-egy bohózatos történet, és a szín-

padi fölszerelés nem egyéb, mint két kis primitív fa-alkotmány. Mindketteje házakat helyettesít, a darab két hősének a háza táját. Kettőnél több szereplő nem is jelenhetik meg egyszerre a színpadon, szembe állanak egymással, és a jelenetezés is mindössze annyiból áll, hogy időközönként helyet cserélnek egymással. És mindezt nyugodtan, kellő méltósággal cselekszik. Ha egy harmadik szereplőnek is meg kell jelenni a deszkákon, akkor az egyik pihen, vagyis körülsétálja a színpadot és míg rá nem kerül a sor, ide-oda járkál vagy pedig leguggol valamerre. A női szerepeket férfiak játszzsák el, és annál nagyobb a vígasság, minél több a női báj, melyet a színésznek asszonyos tánca kifejt. Annyira elutánozzák a nőket, annyira tudják a hangjukat meg a járásukat tettetni, hogy az idegen még csak nem is sejti bennök a férfit. Az arcuk különben is el van félig-meddig takarva.

E színjátékok már kihaló félben vannak, csak itt-ott találni még egy két városban. Sőt kipusztult már azóta Eszki-seherből is, és midőn másodízben már vasút hozott el e városba, nem a török hán mulatozó helyeit kereste föl a nép, hanem a frenk tanyákat, a félreértett kultura esetlenkedő kinövéseit. Így enyészik el lassanként a városok törökössége és puritán erkölce. A ki jó török, az visszahuzódik a negyedébe, és onnan nézi azokat a füstölgő mozdonyokat, melyekhez se bizalom nem köti, se remény. A padisah akarta, legyen meg az ő akaratja.

Öt napot töltöttünk el a tajtékbányák nagy városában. Nem szívesen szántuk rá magunkat, hogy a fásasztó és nem sok látni valót ígérő angorai útat megtegyük. Csak a végczél csábított, a mesebeli hírű Angora. A Purszák folyamvidékén vezetett nagyobbára az útunk. Előttünk, mögöttünk a síkság, lesült és kihalt vidék és csak a távolból kísérnek az alacsonyra lapúlt, szürkés hegyesoportok. A talaj eddigi termékenységét sziklás kavicsos területek váltják föl, és gyakoribb a mocsaras vidék, mely az évenként kiáradó Purszáknak az eredménye.

Cserkesz területek itt is vannak. Az első helységnek, Agapunárnak a cserkesz voltát nem csak sajátóságosan vakolt és lapos tetejű házai árulták el, hanem a sok lókoponya is, melyek minden egyes házról előmeredeztek. Vajmi kevés változatosságot mutatott ezenkívül a vidék. A falvaknak egy-egy kiemelkedő minaréja, az ezüst szalagként tova húzódó kecskenyáj, a távolban szürkülő hegyek; ennyi volt az, a min szemünk egy-

egy pillanatra megpihenhetett. Még a gólyacsordák képezték a kecskéken kívül útunk szakadatlan láncolatát. Alpi-kőjnél kezdődött el a mocsarak valódi hazája. Lázbeteggek siettek mindenfelől elénk, és az a remény sugárzott ki belőlök, hogy orvosok vagyunk, és hogy segíthetünk a bajukon. Majd hogy lázongani nem kezdtek, midőn kinin-készletünkől csak nagyon keveset juttathattunk nekik.

Még mocsarasabb, még terméketlenebb volt Bejlik-áhor vidéke, a hová másnap érkeztünk meg, egyre küzdve a forrósággal és élelem- meg lakásbeli nélkülözésekkel. A nagy kietlenben alig akadunk az emberi életnek valamelyes nyomaira. A helységek jó messze esnek egymástól, és ha testben lélekben eltikkadva elénk is vetődik egy-egy se háza se embere helység, kevés köszönet van a vendégszereteteiben. Mikor jó magok is alig hogy tengetik életöket. Szári-kőjnél közelebb jutunk a hegyekhez, de hol a cserjének a zöldje, fának az árnyéka, és források üdítő vize? Itt-ott egy szántóvető türk vetődik az útunkba. Fakerekű taligáját maga segít lovának nyikorogtatni, és elbámul rajtunk, hogy mit is kereshet egy magunkféle ember ezen az ő vidékőkön.

Ugyanaz a változatosság ér bennünket Bicserben, egy Purszák menti kis helységben. A csendes folyású víz a legközelebbi falu mellett egyszerre csak eltűnik, és Százilártól kezdve még unalmasabb az egyhangúság, rikitőbb a kopárság. Pusztaság és kietlenség mindenfelé. Ezeken a területeken jártak volt a keresztes hadak, és a törpe hegyeken mutogatják is a sánczokat, melyeket a benszülött seregek ellen emeltek. Könyvek révén tudjuk meg ezt is, a vidék lakossága mit sem tud a múlttól. Fél napi út volt még előttünk és ismét elértük a Szakáriát, mely már rég elhagyott volt bennünket és Bejlik-köprü nevű helységnél épen ott értük utól, a hol a Purszák folyóval egyesült. A körülötte levő hegyeken a sánczok nyomai mindenfelé.

A folyón átkelünk, és az előttünk levő vidéken, mely valamennyire emelkedettebb, itt-ott egy-egy sátor tünedezik elő. Nagyobbára lakatlanok, de akadunk olyanokra is, melyekben vándor törzsek, a jürökök tanyáztak. E török törzs főleg a Purszák völgyeiben tartózkodik, és csak az aratás idejére telepednek meg viskóikban és széllel bélelt sátraikban. Ha a munka-időn túl vannak, ismét útra kelnek, és másfelé vándor-

rolnak, főleg olyan vidékekre, melyek legelőekben gazdagabbak és így a baromtenyésztésre is alkalmasabbak.

Az újból előkerült Szakária nem soká maradt ugyan kíséretünkben, de mintha nagyobb termékenységet és több eleveniséget hozott volna a vidékre. Barátságosabbak a mezők, elevenebb színűek a hegyek. Közeledőben lehattünk Angorához. Egy hosszú fehér vonal kigyózott el előttünk, angorai kecskének szakadatlan sokasága, és tevekaravánok keresztezték az utakat, portékával és gabonafélével megterhelve. Hetekig eltart néha, míg idáig eljöhettek Kóniából. A készülő vasút hírére, mintha a messze vidék is új életre ébredne és egymásután ásták elő nagy földalatti üregekbe temetett gabonáikat, hogy a vasúti vidék főpontjára, Angorába juttassák.

Az út egyre emelkedett, és a fősík legmagasabb pontjára Mali-kőnél értünk. Ott termett előttünk az Angora folyó vize, és a messze távolból Angora hegyei kékeltek felénk. Mintegy varázsütésre változott át a vidék. Termékeny üdeség váltotta föl a napokig tartó kopárságot, közelebb jutottunk a zöldes mezű hegyekhez és füvek meg cserjék fődte útakon kísérgetett bennünket az angorai folyó tisztább színű vize. Gondosan kiművelt és jól megszántott föld fogadott bennünket Zindsánkőnél. Közelebb értük az angorai hegyeket, melyek az út mentén magasra meredezve, barlangszerű nyílásokkal voltak kivájva. Jórésze e barlangoknak oly tágas volt, hogy belsejébe is bepillanthattunk, és látni lehetett, a mint össze voltak egymással fűzve. A falak itt-ott fehérre vagy színesre voltak meszelve, és a feljők vezető lépcsőknek is meg voltak a romjai. Távolról egyre barátságosabban tünedeztek elő a hegyek, és egyre áthatóbb lett a zöld szín.

Egy tikkasztó napnak enyhére való estéjén pillantottuk meg először Angorát. A hármas hegycsoportot, melynek a város nekitámaszkodik, már a délután folyamán pillantottuk meg, és minden kanyarultnál, minden fordulásnál más-más alakban mutatkozott. Majd az egyik csúcsát aranyozta be a nap-sugár, majd a másikat. Még egy fordulat, alig egy-két lépés, és előttünk állott, mintha csak vetítő gép varázsolta volna oda, egy örökké felejthetetlen kép. A bíboros nap egy lebegő várost aranyozott be, egy várost, mely az égszínű levegőből úgy tarkállott elém, mintha csak a képzelet szülte volna oda.

A hegyoldalokon színes házak ezrei rezegtek tova, és az

éles gerinczű hegyalakulatok oly sajátságosan adták meg a hátterét, mintha egy egészszé forrtak volna össze. A töméntelen ablak, megannyi fénylő gyöngyszem, mely a szemet kápráztatja, a látást vakítja. Ilyennek pillantottam meg először Angorát.

És egyre változott a kép, a mint közeledtünk felé, egyre csillogtatta a fényét, a mint fogyott köztünk a távolság. Minden felől fény és vakító ragyogás. Csak a gerincz legfelső élén húzódott el egy vérvörös vonal, és utat törve magának a háztömegeken át, meredeken futott le a hegyoldalról, hogy a hegy alját elébb átölelje és úgy szökjék föl ismét a magasba. E vérvörös vonalak az angorai várkastélyak színesre festett falai voltak. Régente ez is vakolatlan volt, mint valamennyi háza a városnak, de a vasút jöttének a hírére ezzel is ki akartak magokért tenni.

A nap épen leáldozóban volt, és hol az ég színe változott meg, hol a sötétes hegycsoport, mely a várost öv alakjában látzott körülvenni. Félhomály terült el a hegyek lábán levő város fölött, de bíbor piros volt a hegygerinczek csúcsa, a hármashegycsoport, a melyen a lemenő nap épen utolsót nyugodott. Még egyet füttyentett a vonat, a gőzgép egy utolsót zakatolt, és ott állottunk az angorai váróterem hosszúkás épülete előtt.

A mi színt és pompát imént a természet mutatott, azt láttuk ezúttal a sokaságon. A távol és közel vidék kíváncsi lakói várták az érkező vasutat, és épen pénteki nap lévén, ünneplőben volt a város, ünneplőben a lakók. A színeknek oly nagy tarkasága volt öltözetökben, hogy föl sem tűnt a sok tatár kocsi, melyek mindegyikén színes zászló lobogott, és a felhold meg a csillag hol piros, hol meg zöld mezőn büszkélkedett. Ennyi fénypompával fogadott bennünket a város.

KÚNOS IGNÁCZ.

RAINER FŐHERCZEG MAGYARORSZÁGI ÚTA- ZÁSA, 1810-BEN.

Kiadatlan naplója alapján.

Második és utolsó közlemény.*)

A főherczeg Pilisen át, mely gróf Beleznayé volt, az Almássy-család birtokára, Albertibe ment. Itt látta az első száraz malmokat, melyek csaknem egészen Erdély határáig, már csak azért is általános használatban voltak, mivel az egész vidéken egyetlen, malomhajtásra alkalmas, patak sem akadott. Csakhogy Rainer berendezésöket, mivel sok erőt hasztalanúl vettek igénybe, nagyon tökéletlennek találta. Ő lóerőre berendezett és még inkább szélmalomok alkalmazását óhajtotta volna, melyek közül egyetlen egy többet ér, hat száraz malomnál. Úgyde a főherczeg mindenféle és még a földesuraknál is nagy ellenszenvet tapasztalt mindenféle újítással szemben, mert a parasztok módjára ők is kényelmesebbnek tartják, «inkább az őseiktől rájok maradotthoz ragaszkodni, semmint azon gondolkozni, hogy miféle javításokat lehetne életbe léptetni».

Csalitokon át az út Czeglédre vezetett, mely a többi magyar falvak módjára, valóságos háztengernek tűnt föl, melyeket se fa, se kert nem védelmez és a melyek minden rend nélkül épültek a nagy terjedelmű homoksíkságon. «Sehol sem láthatni» — így jelzi a főherczeg az itt nyert benyomást — «egyetlen fát, nyoma sincs gyümölcsnek vagy szőlőnek; a magyar parasztok nem ültetnek fát, pedig a fának nyomasztó

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 205. számában.

hiányát érzik és mint az egyiptomiak, marhaganéjjal kénytelenek fűteni». «Ha» — így folytatja tovább — «a falut körülvevő és most semmi hasznot nem nyújtó mocsarakat és tócsákat szorgalmasan beültetnék fűzekkel, a mi nagyon könnyű dolog és később semmiféle gondozást sem igényel, úgy mindenki fedezhetné faszükségletét és a nélkülözés véget érne, de a magyar paraszt hihetetlenül nagy indolentiája még e csekély és oly jutalmazó fáradságnak is hátat fordít».

Elvezetl szemlélte a főherceg, mint változik meg Abonynál a vidék jellege, eltűnvn a homok, melynek helyét fekete kerti föld foglalja el. Majd megpillantja Szolnok kincstári helységét, melynek városháza «juhistállóhoz» hasonlít és a hol az ország legjelentékenyebb és legnagyobb sóhivatala volt. E hivatal épületei külön helységet alkotnak és 400,000 mázsakő befogadására képesek, mely mennyiség tutajokon szállíttatik ide Máramaros megyéből. Szolnok nevezetességei közül megemlíti a főherceg egy kis falucskát a folyamhivatal mellett. Itt ugyanis egy Hübsch nevezetű metzenseifi famunkás egy házat épített magának, gyermekei és ezek utódai szintén ide telepedtek és midőn az öreg Hübsch 1804-ben meghalt, a kis falu már 300 lelket foglalt magában, kik mindannyian a Hübsch nevet viselték és kivétel nélkül famunkások valának.

További útjában a főherceg a Szolnok és Debreczen közti legmagasabb ponton egy nagy, eleven sövénytől körülvelt, négyszögű területet látott, melyen e vidék parasztjai nagy fáradsággal szőlőkerteket létesítettek és egy kis gyümölcstermelést is folytattak. Ez a szőlőművelés iránti és csak rövid idő óta föllépett előszeretet érzékeny sebet ejtett a mezőgazdaságon. Mert a földműves teljesen elhanyagolta földjeit és kora tavasztól késő őszig csakis szőlőjével bíbelődött. «Ha aztán» — beszéli Rainer — «a szüret véget ért, az egész család, a míg csak a borban tart, benne fürdik és addig iszik, míg az egészet megitta; ehhez mindenkit meghívnak és mindenki részt is vesz benne, a mulatság pedig gyakran hónapokig tart és ezzel a paraszt nemcsak legjobb munkaidejét veszti el, hanem semmi hasznot sem lát, megszokja a tunyaságot és még egészségét is tönkreteszi. — — — — Hogy mennyire elromlik illetésképen ez a durva nép, ez az egész vidék minden osztályának közös panasza volt». Az illető megyék gyűléseiken éppen e miatt oly szabályrendeleteket alkottak, melyek a szőlők eltüntetését czé-

lozák. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a parasztok a mezőgazdaság elhanyagolása miatt, elszegényedtek. A főherczeg kifejezetten fölemlíti, hogy ők, ellenére az állam és földesuraik által rájuk rótt terheknek, igen jó módban vannak. E jelenség okai a nagy legelők, melyek a falvak rendelkezése alatt állanak, és a melyeken a parasztok jelentékeny marhacsordáikat tarthatják.

Nagyon elragadták a főherczeget a nagykúnságiak, hol minden község a jóllétet hirdette. A legjelentékenyebb helység Karczag, a főherczeg adatai szerint, 15,000 lelket számlált. «Ezek magas, erőteljes emberek» — így írja le a főherczeg a kúnságiakat — «hosszukás, sovány, barna arczokkal, viseletök többnyire csak kékszínű vászon nadrág és rövid ing, fejükön alacsony fekete csákó. Az asszonyok is magasak és erősek, ők is tiszta kék viseletet hordoznak, sőt fejüket is kék színű kendőkkel kötik be. Derék, erkölcsös emberek mind valamenynyien, keblökben büszkeség és becsérzet lakozik, készek mindenre, mi a haza javára szolgál, hű barátok, de idegenekkel szemben szerfölött bizalmatlanok, e mellett iszákosság- és erőszakosságokra hajlandók.»

Elhagyván Rainer a Kúnságot, a Bánátig húzódó mégherhetetlen legelőkön, mindenfelé nyájakat talált, juhászok őrizete alatt, kikről a főherczeg, mint egész sajátos fajtájú emberekről emlékezik meg. Leírása szerint azok erős, egészséges, éber, de egészen elvadult emberek, kiknek Istenről és vallásról semmi fogalmuk sincsen, mivel majdnem gyermekkoruktól kezdve a világtól elkülönítve élnek. «Mindíg a nyájnál vaunak, melynek lelkiismeretesen gondját viselik. Különben pedig, mint minden más vademberek, szörnyű kegyetlenek, rablásra és marhalopásra minden perczen készek, nagyon erőszakosak és az elszigetelt csárdákban előforduló összejöveteleiknél sok kihágást követnek el; viszont azonban, mint ezt a vadon fiainál tapasztalhatni, gazdáikhoz nagyon hűségesek, semmiféle munkától vagy fáradságtól nem irtóznak és kevéssel beérik».

Újvárosban Semseynek, az akkori kamarai elnöknek, uradalmában láthatá a főherczeg a vad marhatenyésztést, a maga ősi tisztaságában. Ez alkalommal megtekinté a Jakabffy testvérektől (örmények) haszonbérbe vett uradalmat is, kik cselédjeikül kizárólag erdélyi oláhokat alkalmaztak, mivel ezek kevéssel beérték és így előnyösebbek voltak, mint a magyarok.

«Ezek az emberek» — így hangzik Rainer tudósítása — «erőteljes magas alakok, fekete, vad arcvonásokkal, viseletök csupán fekete ingből, gatyából és báránybőr bundából áll. Valóban érdekes látványt nyújt, midőn egy ilyen csoport ember a tüzet körülülve, az étkezéshez lát, mely alkalommal valamelyikök egy hosszú, recsegő klárineton mélabús nemzeti dalmokat játszik. Az ember nem is hinné, hogy Európában van, hanem a hottentoták közé képzei magát.»

Újvárosról elindulva, a főherczeg megint egy «réttenge-
ren» volt kénytelen átutazni, mielőtt a hajdúvárosok főhelyére, Böszörménybe érhetett.

Útja e szakaszán mindenütt nagy népes helységekre talált, melyek mindenikének kiterjedt határa volt.

Azonnal szembe tűnt, hogy az itt lakó és kiváló jóllétnek örvendő magyar kálvinisták, nagy gondot fordítanak gyermekeik nevelésére. Magokat a lakosokat Rainer derék, jól megtermett, bátor, embereknek mondja, kik büszkék kiváltságaikra, melyek őket nemesekké teszik és azok fölött a legnagyobb féltékenységgel örködnek. Érdemes meghallgatnunk, hogy ellen-
tétben az eddig beütazott területtel, mily benyomást gyakoroltak a főherczegre a hajdúvárosok és Nagykúnság.

«Ha az ember» — úgymond — «a nagykúnsági kerület és a hajdúvárosokat beütazza, szembeötlik a különbség a szabad magyar és azok között, kik a nemesek uralmának igája alatt nyögnek és önkénytelenül keletkezik az emberben a kívánság: vajha azok a súlyos terhek, melyek a jobbágyokat itt a földig lenyomják, az egész állam javára, mielőbb enyhülnének. A földek általában jobban műveltek, a lakosok szabab-
dabb kinézésűek, vagyonosak, szorgalmasak, az államhoz jobban ragaszkodók és sokkal fölvilágosodottabbak.»

Boldog volt Rainer, midőn több napi útazás után, Hadház hajdúvároska közelében megint erdőt pillanthatott meg. Kísérve Becktől, a szép kastélylyal ellátott szabolcsmegyei téglási uradalom művelt földesurától, a Fehértó, Szabolcsmegye e szikes tavához rándult ki. Természetes, hogy ez alkalommal Fehértó községbe is ellátogatott, hol szemei előtt annak a vigasztalan szegénységnek nyomorképe tárult föl, melyben a sok helységben koldusbotra jutott nemesség tagjai sinylődtek. Nem vonzó, de más adatok alapján is bűn festett kép az, melyet Rainer e kurta nemesekről vázol. «Ök» — így hangzik a jel-

lemzetes leírás — «mint az ország minden szegény nemese, lusták, büszkék, és minden kihágásra készek. Mindnyájan kivétel nélkül, mindennemű lopásból élnek és különösen a vadászattal, mely majdnem kizárólagos foglalkozásuk, sok kárt okoznak a szomszédos földesuraknak. E kiváltságaik ellenére, hasonló viszonyok között, sokkal rosszabbul állanak, mint a parasztok. Ruházatuk majdnem semmi tekintetben sem különbözteti meg őket. A férfiak ingökön begombolt, kék köpenyeget, az asszonyok fekete, magyar főkötőt hordanak, mely utóbbi csakis a nemes asszonyokat illeti meg. «Nagy szerencse volna» — jegyzi meg a főherceg — «úgy ezekre az emberekre, mint az államra nézve, ha kiváltságaiktól megfosztva, a parasztok sorába helyeztetnének. Ők apránként jómódba jutnának, az állam pedig megszabadulna a leggonoszabb és legveszedelmesebb csöcseléktől és annak tagjaiból a jövőre nézt jó alattvalókat nevelhetne.»

Nagyon sajtáságosan érinté a főherceget, midőn Debreczenbe érkezve, e város főterének kellős közepén egy szilárdan épült és annak egész hosszán áthaladó fahídat pillantott meg, mely egy lábnyi magasra volt a talaj fölött. Nemsokára megtudá azonban e különös alkotás okát is. A tavaszi és nyári hónapokban ugyanis olyan feneketlen sártenger terült el az egész térségen, hogy abba a szekerek menthetetlenül bele-süllyedtek. Hogy tehát ez a minden közlekedést akadályozó baj elháríttassék, folyamodtak, mint megfelelő segítséghez, a híd létesítéséhez.

Rainer Debreczent Magyarország legnagyobb és legnépesebb városának nevezi. Szerinte a lakosok száma ott negyvenöt ezerre ment,*) a túlnyomó többség református hitet vallván, a mennyiben a katolikusok mindössze 2000—3000 lelket számláltak. Mindjárt szembe is tűnt az a sajátos puritán szigorúság, mely az akkori idők reformátusait jellemzé. «Minden» — jegyzi meg a főherceg — «feszes és olyan, mintha csavarok által mozgattatnék. Mulatság, táncz sehol sincs, senki sem

---

*) Thiele szerint, ki *Das Königreich Ungarn* című művét 1833-ban tévé közzé, Debreczen lakossága ez utóbbi évben csakis 42,000 lélekszámot ért el, holott ugyanazon író állítása szerint Pest már 1819-ben 47,188 lelket számlált, mely szám, a katonaság és tanuló ifjúság hozzáátételével 60,000-re rúgott.

megy társaságokba, minden család elszigetelten és magának él; 11 óra az általános étkezés ideje és nyolcz óraker már senkit sem láthatni az útezakon. Kiki csak a maga háztájával bibelődik. *Nem hiszem, hogy egész Európában léteznék még egy oly szomorú város, mint Debreczen.*» Ily hangon van tartva az a leírás is, melyet Rainer a debreczeniekről nyújt. «A mi» — úgy mond — «az itteni polgár jellemét illeti, az komoly és zordon, úgy a mint azt az ő hitvallása megköveteli; az emberek bizalmatlanok az idegen irányában és szigorúan öröködnék régi szokásaik és erkölceik megóvása fölött, a miért is sehol sem lehet az igazi magyar nemzeti szokásait oly jól tanulmányozni, mint épen itt. — — — — — Más vallást követőkkel szemben türelmetlenek, az idegenekre pedig, kiknek letelepedését az ő városukba minden áron meggátolni igyekeznek, féltékenyek. Viseletök még mindig a régi magyar ruha: többnyire kek, hosszú bekecs, ugyanolyan nadrág, továbbá csizma, és kicsiny három szögletű kalap, vagy csákó; ilyent hordanak az asszonyok és leányok is. A leány öröklí anyja vasárnapi díszét, melyet mindig nagy becsben tartanak. A jobbmódúak közé kezd azonban a divat is behatolni, a mivel karöltve jár a feszes hang eltünése. Csak el ne tűnjenek aztán a régi jó erkölcsök és a háziasság is, a mitől ugyan tartani lehet.»

Ám, ha nem is rokonszenvezett a főherceg a Debreczenben uralkodó puritán hanggal, mégis megörvendezteték őt a jóllétnek jelei, melyekkel mindenfelé találkozott. Sok volt a gazdag polgár, kik többnyire mezőgazdaságuk után és állattenyésztésből éltek. Főleg az utóbbit űzték nagy kiterjedésben, csakhogy gyakran fordult elő nyomasztó takarmányhiány, minek az volt a következése, hogy a marhát potom áron eladogatták, vagy, a mi még ennél is rosszabb volt, a marhaállomány egy nagy részét, a mint ez 1739- és 1782-ben történt, lebunkózták, hogy legalább a megmaradó részt eltarthassák. A sok gazdag marhakereskedő mellett, az iparosok is szép számmal voltak képviselve, közöttük a híres debreczeni szappanosok és csizmadiák; «oly iparág» — teszi hozzá a főherceg — «melyet még a nemes ember is szégyenérzet nélkül folytathat.»

A város legnagyobb nevezetességeként Rainer a reformatusok collegiumát említi, mely úgynevezett «collegium illustre» volt, hol, az orvosi tudomány kivételével, mindent tanítottak.

Az alsóbb iskolákat (Privatschulen) akkoriban 600, a felsőbbeket pedig 400 tanuló látogatá. De az oktatásügy állapota korántsem elégité ki a főherceget. A tanárokat megfelelő alap hiányában rosszul fizették, az intézet maga tökéletlen állapotban volt, úgy hogy a tanulók «némi pedáns iskolai bölcseségen» kívül egyebet nem is tanultak. Legnagyobb részt ennek tulajdonítja a főherceg a reformátusok feszes, pedáns és bizalmatlan magaviseletét. «Nagyon fontos volna» — teszi hozzá, — «hogy az állam ebbe belelegyedjék. Nézetem szerint, mi sem veszedelmesebb, mint egy hitfelekezet nevelés-ügyét teljesen magára hagyni, a mint ez a nem-katholikus hívők tekintetében fájdalom, minálunk történik. Az államra nézve sokkal fontosabb saját polgárainak (még téves hittételeikkel szemben való) fölvilágosítása is, hogysen ne kellene gondoskodnia az összes felekezetek tagjainak czélszerű kiműveléséről. Csak tegyék a felekezetek nevelés-ügyét is állami föladata, csak rendezzék be az ő iskoláikat az idők és a tanulók szükségletei szerint, csak dotálják azokat és a tanárokat az idők viszonyaihoz mérten és az állam rövid időn és még inkább a következő nemzedékek során, hasznát fogja húzni ennek az egyszersmint olesó, rendszabálynak, mely a társfelekezetek tagjainak szíveit még inkább feléje fogja fordítani.» Művelődéstörténelmi becstük azok a följegyzések, melyeket a főherceg Debreczenből, a szathmári püspök székhelyére útaztában, naplójába igtatott. Megemlekezik Károlyi grófnak 1779-beli, dugába dőlt kísérletéről, mely a Nagy-Majténytól egész a Kraszta folyó torkolatáig terjedett nagy mocsárnak kiszáritására vonatkozott. Ezt az első kísérletet nem követé a második és a főherceg sajnosan nélkülözi azt a Károlyit, ki az ország haladását szíven hordozva, jószágait szorgalmas munkásokkal népesité be, áthatva egyúttal a kívánságtól, hogy «elárvult pusztáin inkább virágzó falvakat, mint ökor- és bivalyesordákat lásson». Mindenütt találkozott Rainer e vidéken ilyféle törekvések nyomaival. A parasztság körében, a földesúr adta kiváltságok kedvező hatása alatt, legnagyobb öröme, oly jóllétet észlelt, «a milyent a magyar parasztnál ritkán találhatni». Ellentétben a magyar vályog- és az oláh földkunyhókkal, valósággal fölwillanyozólag hatottak rá e helységek lakóinak kedves formájú házai. «A házak» — így hangzik a főherceg tudósítása — «mind egyenes sorban épültek, szélesebb felükkel az útcza felé; az épületek tágasak,

szilárdan építvék, nagy ablakkal, néhol zszindelyfödéllel; belül igen tiszták és közöttük mindenütt gyümölcsfákkal beültetett kertek terülnek el.» Ha a gólyák és a mindegyre mutatkozó, lóerőre berendezett malmok nem figyelmeztetik vala a főherceget, alig hitte volna, hogy még mindig Magyarországon van. Könnyen érthetjük tehát azt a lelkesedést és bámulatot, melylyel a főherceg, — e telepítési törekvések áldásos eredményeit szemlélve, — Károlyi grófnak adózik. «Vajha» — így kiált föl — «sok követőre találna Károlyi Magyarországon!» Vajha a beláthatatlan legelőket és a nagy mocsarakat művelhető földekké tennék és szorgalmas emberekkel népesítenék be, mert akkor Magyarország a monarchia drága gyöngye, és Európa legpompásabb, legvirágzóbb országa lenne! Attól tartok azonban, hogy e kegyes kívánságok megvalósulása még igen soká fog magára várattatni, mert hisz azoknak nagyon ellenszegül a gazdag földesurak magánérdeke, hacsak éppen a valódi fölvilágosodás és a tiszta hazaszeretet fölül nem kerekedik.»

Ép akkor, midőn a főherceg Szathmárba jött, épült a püspök részére, ki most egy nyomorúlt kis épületben lakott, az új székes palota. A székesegyház hat apátura is oly házakban lakott, milyeneket, a főherceg kijelentése szerint, még a legszegényebb ausztriai paraszt is nagyon rosszának tartott volna a maga és családja részére. E püspöki székhelyhez kevésbé méltó állapoton volt hivatva segíteni az új épület, melybe a püspöki papnevelő intézetet is elakarták helyezni. Utóbbiban rossz volt a tanítás és az intézet növendékei kevés ismerettel fölszerelve indultak el az egyházmegye papi hivatalaiba, «hol aztán többnyire mindent elfelednek, mindenféle kicsapongásokba merülnek és így az igazi fölvilágosodás és erkölcsösség előmozdítása helyett, babonát és ostobaságokat terjesztenek, miáltal a vallásnak és az államnak egyaránt igen sokat ártanak.» Mindazáltal az akkori püspök, Klobusiczky, ez a derék, egyeneslelkű és ájtatos férfiú, ki még a nem-katholikusok becsülését is kivívta magának, buzgón törekedett meggyéje jövő lelkeszeit jobb kiképeztetésben részesíteni.

Szathmárról elindulva, és mindig a Szamos mentén haladva, a főherceg Nagybányára ért, mely egykoron a bányavidék mellett, a magyar királynék nászajándékául szolgált. A meddig hajdanában a bányák jól jövedelmeztek, addig a nagybányai polgárság is gazdag volt; de a mióta a bányák

jövedelme csökkent, az is elszegényedett. A vidéken kivétel nélkül, oláhok laknak, kik még mindig a természeti ős állapotban élnek és nem ismernek nagyobb élvezetet a semittevésnél. «E szelid völgyek lakójának lustasága» — írja a főherczeg — «annyira megy, hogy inkább nyomorog és szükséget szenved, semhogy dolgozzék; ha aztán nyomorúsága a tetőpontra hág, akkor a bányákban, vagy zúzóknak dolgozik, de csak addig, a míg elkerülhetetlenül szükséges, és bizonyára megragad minden alkalmat, hogy előbbi tunyaságába visszatérhessen, melyben még a legnagyobb szükség mellett is, megelégedettnek érzi magát.»

Az egész vidék bányászatát — elkezdve Nagybányától egész Máramaros megyéig — a főherczeg kevésbé kielégítő állapotban találta. «Legnyomasztóbb» — úgymond — «a munkás kezek hiánya, alig kapható munkás, úgy hogy a bányákat alig lehet művelni, a meglevő munka-erő pedig oláhokból telik ki, kik részint a nagyszámú ünnepnapjaik, részint pedig restségök miatt, nagyon keveset tesznek. Sürgős szükség volna tehát 400—500 bányász-család idetelepítésére, hogy a bajon valamennyire segítve legyen és ez a vidéken levő államjóságok területén könnyen végbe mehetne. Ép most, midőn a csehországi bányászat vége felé látszik közeledni és e miatt ezer meg ezer ügyes és szorgalmas bányász-család kenyerét veszti, itt a legjobb alkalom, egyes embereket tömegesen idevonzani és a szerencsétlen embereket, kik máskülönben az éhhalálnak volnának kitéve, keresetforráshoz juttatni. Nem kevésbé nyomasztó a hiány fuvarban, a minek oka részint a ritka népességben, részint pedig a szekerek hiányában és az oláhok azon szokásában keresendő, hogy teherhordásra csak háttas lovakat használnak.» Nézete szerint kincstári ökörfogatókat kellene létesíteni és ezekkel, minden bányahivatalt megfelelő mennyiségben ellátni. Ez és más kisebb bajok elhárításával visszatérne, a főherczeg vélekedése szerint, e vidék bányászatának hajdani virágkora, «a mit minden hazafinak, az egész állam java érdekében, szívből kell kívánnia.»

A mint Rainer szathmármegyei tartózkodása alatt főfigyelmét a bányászatnak szentelte, azonképen eljutva Máramaros megyébe, az országnak e sótárába, buzgón tanulmányozta a sótermelés állapotát. Hisz Ferencz császárhoz intézett egyik előterjesztésében a sókérdést «Magyarország állami igazgatása

egyik legfontosabb ügyének» nevezte, mely mindenek fölött méltó a kormány figyelmére.*)

Midőn a főherceg magyarországi útjára indult, jól ismerte a sótermelés és szállítás körül felmerült bajokat, melyek a só hiányát idézték elő, a mi az országgyűléseken többszörös panaszokra szolgáltatott okot. E «sajátságos megye»**) meglátogatásakor föltette tehát magában, hogy a sónyerés és szállítás módját tanulmányozás tárgyává teszi, hogy rájöhessen azon eszközökre, melyekkel a kezelés létező hiányain segíteni lehetne.***) A mit pedig látott, az gyorsan földeríté előtte a létező bajok okát. Megnehezíté mindenek előtt a termelést és szállítást az emberek hiánya, a mi ismét a bányahelységek területének korlátoltságára volt visszavezetendő. Ily körülmények között nem lehetett a munka elvégeztetése végett tulajdon kamarai jobbágyokat oda telepíteni, az ott lakó ruthének és oláhok pedig, restségök miatt, nem vállalkoztak annak ellátására. A vármegyék és földesurak viszont tiltakoztak az ellen, hogy a parasztok ellen kényszer alkalmaztassék, nehogy azok ily fuvarozások miatt elvonassanak az úri szolgálmányok teljesítésétől. «Végül» — jegyzi meg Rainer, — «a nemesek, kik az egész vidéket lakják, szinten oláhok, csakugyan az emberiség söpredékét képezik, restek és minden rosszra képesek, többnyire rablók és gyilkosok, a kik tehát semmit sem dolgoznak és a fuvarozásra még jó pénzért sem nyerhetők meg.» A kamarai hatóságok, érezve a folytonos sószállítás szükségét, különböző eszközökhöz nyúltak a baj elhárítása végett, de azok, mint afele palliativumok, csak pillanatnyilag használtak. Néha-néha sikerült ugyan ezeket a «nemeseket» rábírní, hogy a sót Sugatagról, az előállítási helyről, a szétküldési állomásokra: Bocskó, Sziget, Bustyaháza és Tiszaújlakra szállítsák. Gyakran a szomszédos Szathmár, Ugocsa, sőt Beregmegeye parasztjait kényszeríték a sószállításra, a mi szigorú, de nem üdvös rendszabály volt. Sűrűn ültek össze a bizottságok is, meghányva-vetve a baj elhárításának módzatait. Rainer úgy vélekedett, hogy megtalálta a könnyű és haté-

---

*) Rainer Ferencz császárhoz, Schönbrunn 1810 okt. 26-án. 1812-beli államtanácsi okiratok. Bécsi áll. levélt.

**) U. o.

***) U. o.

kony segély módját. Még birtokunkban van az előterjesztés, melyet Magyarországból visszatérve, a császár elé juttatott. A baj elhárítása céljából legfontosabb teendőnek a szállítás szabályozását tekinté, a mi nézete szerint, a legegyszerűbb és legbiztosabb módon a kincstári fuvarozás szervezése útján volna elérhető. A szükséges kocsi-park beszerzése nem okozna az államnak költséget, meg lévén engedve Magyarországon a kezelési költségeket a só árához hozzáütni, a mi jogos és méltányos is, és az adózókra alig érezhető terhet róna.*) Rainer csakis azon csodálkozik, hogy a baj megvitatása végett kiküldött bizottságok egyike sem jött rá erre az egyszerű és önkényt kínáló eszközre.***) Javaslatát a sókérdésre vonatkozó egyéb indítványjaival egyetemben a legmelegebben támogatá Schwizen előadó államtanácsos. «Senkinek sem szabad» — így hangzik a nevezett államtanácsos véleménye — «a jelentés valóságában és a javasolt eszközök célszerűségében és keresztülvihetőségében, azzal a főherceggel szemben kételkedni, ki, az állam java iránti leghőbb hazaszeretettől áthatva és semmiféle mellétekintettől nem vezérelve, mindazon tudósok egyhangú tanúsága szerint, kik szerencsések voltak vele ilyféle kérdésekről értekezni, nagy mértékben egyesíti magában mindazokat az ásvány- és vegytani ismereteket, melyek azok megítéléséhez szükségesek és a kinek mindez állításai teljes helyismeretből, szakértelem- és meggyőződésből származnak»***). Rainer munkálatait aztán Schwizen javaslatára 1812 januárban, mint egy névtelennek művét a magyar kamara- és udvari kancelláriával közlék, hogy ez nem befolyásoltatva egy főherceg nevétől, elfogulatlan véleményt mondhasson. — Sugatagról Rajner a megye legnyomorúságosabb falvain át lovagolt tovább, melyekben szintén oláhok laktak, a kiket egész Éjszakmagyarország leggonoszabb népének nevez, mivel kegyetlenek, erőszakosak, és csak rablás- és lopásra gondolnak. Meglátogatta még Szigetet, Rónaszéket, Veresmarth és Karácsonfalva községeket. Itt ép úgy, mint az egész megyében, nagyon sok zsidót talált, kik, az ő legnagyobb bosszúságára, pálinkaméréssel foglalkoztak és

---

*) Rainer Ferenczhez, 1810 okt. 26.

***) Napló 1810-ből.

****) Schwizen votumja, 1812 jan. 25-ikéről, Rainer 1810 okt. 26-iki előterjesztéséhez. Államtanúcsi okiratok.

a parasztokat, főképen az itt lakó rusznyákokat, iszákosságra csábítják. Rónaszékről a festői fekvésű Bocskóra, majd Szigetre tért vissza. Minthogy Bukovina közelsége miatt szándékában volt e tartományba is átrándulni, bejárta az Iza völgyét, mialatt egész sereg oláh falun haladott keresztül. Konyha községben, a fából épült templom, sajátos faképeivel voná magára figyelmét. A kép, mely itt szemei elé tárult, a kezdetleges rajz mellett is, valóban érdekes és nagyon jellemző volt az itt uralkodó állapotokra. Az ugyanis egy fogatot ábrázolt, melyben az alispán ült és melyet négy megyei szolgabíró húzott, kiket a bakon ülő ördög egyenesen a pokolba hajtott. A fölirat: «Igazságtalan ítéletek miatt» mindenki részére érzékíté a festmény czélzatát. Azután a Vissó völgyön át Borsára ment. Föltűnt előtte az országnak e legszélsőbb szögletében a nemesi községek jelentékeny száma, melyek feltékenyen őrzik kiváltságait. «A lakosok jelleme» — így hangzik a művelődéstörténelmi szempontból igen érdekes leírás — «ugyanolyan, mint a többi oláh nemeseké. Nagyon büszkék és egyúttal igen feltékenyek szabadságaikra, e mellett azonban szerfölelt bizmatlanok, a miért is nem igen bocsátkoznak másokkal ügyletekbe, félvén a rászedetéstől. Az idegent lenézik és sok fáradságba és időbe kerül szeretetök és bizalmuk megnyerése; de ha ez egyszer sikerült, úgy annak állandóságában is bízni lehet és ekkor őket mindenre rá lehet venni. Barátaikhoz híven ragaszkodnak, de ellenségeik irányában engesztelhetetlenek és minden alkalmat megragadnak, hogy azoknak kárt okozzanak. Régi sérelmeket soha sem felednek el és úgy ezeket, mint minden rosszat, egymás között, a legelső fölmerülő alkalommal, multság vagy táncz közben, késsel bosszulnak meg; némelyiket ilyenkor meggyilkolják, a nélkül, hogy a gyilkos kiletét tudni lehetne és a nélkül, hogy a többiek az egész dologgal sokat törödnének. Rendkívül restek és csak akkor dolgoznak, ha az éhség rákényszeríti őket, e részben azonban az asszonyok dícséretes kivételt tesznek, mert nem csak, hogy az összes házi munkát elvégzik és a házat mindig tisztán tartják, hanem nagyszámú gyermekeikről és marháikról is ők gondoskodnak; a gyapjút megszövik és azt növényi nedvekkel élénk színűre festvén, szőnyegkészítésre használják, e mellett az egész ház ruházatához szükséges vásznat megszövik. Soha sem lehet őket tétlenül látni, sőt járás és lovaglás közben is,

legkisebb gyermeköket többnyire hátukon vive, övükbe guzsalyt dugnak, mely mindig munkát ad nekik. A férfiak pedig, ha a szükség úgy hozza magával, a rengeteg községi erdőségbe mennek, az egyenes fenyőtörzseket kivágják, Vissóhoz hurczolják és azokon Bocskóra tutajoznak, hol a fát eladják és gyalog térnek haza; ez évenként egy párszor történik. A többi idő folyamában egész nap házuk előtt tétlenül ülnek; ez az az állapot, melyet az oláh legnagyobb boldogságának tart. Különbösen harag és minden szenvedély, még az érzéki dolgában is, szerfölött hevesek; tánczunk nagyon gyors és tüzes. Az emberek jól megtermett erős fajtájúak, inkább nagyok, mint kicsinyek, erős tagokkal, nemes, szabályos arczvonásokkal. Egészségök ritka jó és minden fáradalmat elviselnek, a minél egészen sajátos közönyt sőt eltompultságot tanúsítanak, rendkívül edzetek és azért, ha a szükség rákényszeríti őket, nagy erőfeszítésekre is igen könnyen képesek. E mellett ezek a természet fiai többnyire szokatlanul hosszú életkort érnek el és akkor is inkább csak végelgyöngülésben halnak meg.»

«Egészben véve ezek az oláhok a természet hamisítatlan gyermekei, ép ezért jók, nyiltak és nyugodtak; sokkal jobbak, mint a Duna, Maros és Olt melletti szenvedélyes testvéreik, rablásra ritkán hajlandók, de rendkívül durvák, a miben a legnagyobb bűn pópáik tudatlanságát terheli, kik tőlük csak abban különböznek, hogy liturgiáikat olvasni tudják, a kik tehát őket semmire sem oktathatják».

«Ezeket az embereket, tekintve tehetségöket, művelt lelkészek alkalmazásával és iskolák alapításával, rövid időn, hasznos állampolgárokká lehetne nevelni. De mikor fognak Magyarországon ilyesmire gondolni! Fájdalom, nincs reménység arra, hogy ilyesmi gyorsan megvalósuljon.»

Borsából, e «különös nemesi községből», a főherceg egy harmincz lóra terjedő karavánnal, a járatlan határhavasokon át, Bukovinába tervezett útjára akart indulni. De egész Borsán senki sem akadott, ki ezt az eddigelé be nem járt útát ismerte volna. Ő tehát a legnagyobb zavarban volt, míg nem a falubeli egyik zsidó vezetőül ajánlkozott, ki a szomszédos Bukovinából nehányszor már marhacsordát hajtott át ide. Szakadó záporban és tomboló zivatar közepett indultak útnak. Először egy meredek erdőszakadékok közé ékelt rétre jutottak, mely az 1717-ben Magyarországra betört tatár hordának itt

szenvedett vereségről volt nevezetes. Itt figyelmessé tevék Rainert olyan halmokra, melyeket állítólag még azon borzalmas időkből hátramaradt ember- és lófejek takartak. Mikor a főherceg és kísérete ezt a térséget elhagyá, folyvást a Vissó partján haladtak. Mióta Borsából távoztak, legalább is 30-szor voltak kénytelenek a patakon átgázolni. Végre a Vissó völgyet is elhagyák és majd térdig érő mocsarakon, majd félelmes sötétségű erdőségeken lovagoltak keresztül. Így jutott a karaván a rohanó Cibó folyóhoz, melyen a főherceg és kísérete — sehol sem lévén híd található — átúsztatni volt kénytelen, hogy Bukovina területére jusson. Csakis 18^{1/2} órai szakadatlan lovaglás után, halálosan kifáradva szállhattak le a lóról, Kerlibába bukovinai helységben. Maga a főherceg bevallja, hogy ily utakat, melyek vadságáról és elhagyatottságáról még sejtelve sem volt, soha életében nem látott. «Kevés olyan vidéke van Európának» — úgy mond — «hol még ily vadonok léteznének, melyeket látva, az ember Amerikába képzei magát, mert az ottani vadonokról olvasható leírások teljesen találnak erre a vidékre.»

Visszatérve Bukovinából, hol egy ideig tartózkodott, keresztül-kasúl járta Rainer Máramaros-megyét, melyet a monarchia «terra incognitá»-jának» nevez. Először megint Borsán időzött, épen egy vasárnapon, a mikor is föltűnt előtte, hogy a különben babonás oláhok mily kevésbé ájtatosak — oly jelenség, melyet ő a tudatlan gör. kath. papságnak tulajdonít, mely egyébbel sem törődik, mint hogy jövedelmét, még meg nem engedett eszközök árán is, szaporítsa. Valóban sötét színekkel festi a főherceg az ez megyebeli görög kath. papság állapotait, mely majdnem teljesen függetlenül élt akkori feje, a munkácsi püspöktől. A plébániákat soha sem vizsgálták meg, úgy hogy azok egészen magokra voltak hagyva.

Nagyon sajátos módon ment végbe a lelkészek beigtatása. A pap rendszeren egy fiút vett magához, ki őt ingyen kiszolgált. Vizontszolgálat fejében aztán, megtanítá őt az egyházi könyvek olvasására és a mise kiszolgáltatására, hogy, gazdája halála után, a papi hivatalt átvehesse. E rút visszaélés elhárítása céljából a főherceg javaslatba hozá, hogy az oláhok részére az ország éjszakkéleti részében önálló püspökség állíttassék föl, melylyel egyszersmind egy papnevelő intézet

volna egybekötendő, hogy az ország e részében is terjesztessék a műveltség és erkölcsösség.

Mielőtt Rainer Borsát elhagyá, még egy táncmulatságot is végig nézett, melynél különösen érdekesnek találta azt a szenvedélyességet, melylyel tánczoltak. Sajátságos volt különösen az egyik táncz, melyet egy sereg férjes zsidónő lejtett, kik ünneplő köntöseikben, aranyszövetű főkötőkkel, hosszú selyem ruhákban és nagyon magas sarkú czipőkben jelentek meg. Mivel mint férjes nőknek nem volt szabad másokkal tánczolniok, egymással jártak el egy menuet-féle tánczot, melyhez a zene nagyon egyhangú és bús dallamot játszott. Midőn Rainer Borsától búcsút vett, szőnyegek- és kesztyűkkel ajándékozzák meg, melyeket a nők lakásuk díszítésére szoktak készíteni, de sohasem tesznek eladóvá, azokat legfeljebb, mint most, különös tiszteletök jeléül ajándékozzák el.

Innen Bocskón át megint Szigetre utazott a főherceg, a hová ép akkor érkezett, midőn az Ilyés-napi országos vásárt tartották, mely az egész megyében a leglátogatottabb. Az itt uralkodott élénkséget nagyban növelék a nemzeti viseletökben megjelent különböző nemzetiségek. «Legtöbbnyire» — beszéli a főherceg — «egyszerű viseletökkel és nemes testalkotásukkal kitűnő oláhokat és nehéz, otromba ruházatú, buta arczki-fejezésű rusznyákokat láthatni. Soha sem láttam egy vidéken, sőt gyakran egy helységben lakó nemzetiségek között ily föltűnő különbséget. Még ténykedéseikben is nagyon eltérnek egymástól; az oláh keveset vásárol, többet ad el, keveset iszik, de sokat tánczol, miközben többnyire véres verekedések keletkeznek. A rusznyák, a mit csak lehet, megvásárol a maga fölciczomázására, a saját terményei eladásából elért hasznot azonnal eliszsza és többnyire mélabús kedélyü.»

A főherceg nagyon érdeklődvén a rusznyákok szelleme iránt, őket otthonukban, úgy mint Rahó, Bocskó, Bilin, Körösmező és más falvakban is fölkeresé. Mindenütt a kultura szerfölött alacsony fokára és nagy erkölcstelenségre talált. Ez a széle az országnak még egyébként is különösen érdekes volt az idegenre nézve, az itt élő felső-ausztriai famunkások miatt, kiket 1777-ben a végből telepítettek ide az osztrák sóvidékről, hogy a hazájokban alkalmazott famanipulációt itt meghonosítsák. Mintegy 50 család telepedett le Mokrában, Királymezőn, Körösmezőn, Rahón és Vissóban. Székhelyök Mokra volt, hol

kiváltságaik birtokában, külön községet alkottak. Erkölceik, nyelvök és ruházatok — zöld kabát vörös mellbetéttel és fekete bőrnadrág — mindenben a felső-ausztriai emberre emlékeztet. De gyermekeik, bár megtarták az atyák szokásait, már nem beszéltek nyelvökön, hanem csakis rusznyákul. Egyébként pedig ezek a gyöngén fizetett és a rusznyákok részéről rossz bánásmódban részesített famunkások korántsem voltak helyzetekkel megelegedve.

Körösmezőn elhatározták, hogy az utat vissza Szigetre a Tiszán teszik meg. Itt Körösmezőn, egy egész flotta fogadá Rainert, hogy őt Boeszkóig elkísérje. Az út nagyon veszedelmes szoroson vezetett keresztül, melynek borzalmassága mind azt fölülmulá, a mit eddig látott. A kiugró sziklatömegek közé beszorított folyam a zuhatagok egész sorozatát alkotá. «Borzalmas látványt nyújtanak» — írja a főherceg — «ezek a zuhatagok, a tutaj örült sebességgel rohan előre és majd a hullámoktól fölborítva, az elrejtett sziklákhoz csapódik, majd az elnyeléssel fenyegető örvénybe kerül, melynek habjai azt magasán ellepik, úgy hogy még mi is, kik a tutajnak részünkre készített magasabb helyén állottunk, több ízben teljesen átázunk. — — — Itt lehet igazán e durva emberek, többnyire rusznyákok, művészetét teljes mértékben megbámulni, a meny nyiben, a veszélyes helyzet ellenére, csak nagy ritkán fordul elő valamely szerencsétlenség.»

Újabb szigeti tartózkodása alatt részletesen megtekinté a főherceg a megyeházát, melyet, vendéglői kinézésénél fogva, nem tartott méltónak arra, hogy egy ily jelentékeny vármegye nemességének gyülekezési helyéül szolgáljon. Megdöbrent azonban a megyei fogházak megszemlélésekor. Ha már Nagy-Károlyban az elképzelhető a legnyomorúságosabb börtönöket vélte láthatni, úgy most Szigeten be kellett ismernie, hogy itt vannak a «legszörnyűségebbek és a legembertelenebbek», melyeket csak valaha láthatott. A nemesek fogháza, egy levegő nélküli sötét boltozat, tömve volt «nemesi» tolvajok, gyilkosok és vizsgálati foglyokkal, kik alig tudtak mozogni és «heringek módjára egymáson feküdni voltak kénytelenek». Ha már a kiváltságolt osztály tagjainak börtöne így nézett ki, könnyű elképzelni, hogy mily állapotban lehetett a parasztké. Tényleg a parasztrabokhoz csakis két földalatti és pedig pusztán a földbe vájt üregbe mászva lehetett eljutni, melyek oly alacso-

nyak voltak, hogy ott állani nem, hanem csak ülni lehetett. A ki ide jutott, az rögtön el is számolhatott életével. Maga Rainer talált itt egy nagy, erőteljes parasztot, kit rövid idő előtt gyilkosság miatt vetettek ebbe a börtönbe és kinek egyik keze már lerothadt testéről, úgy hogy azt le akarták venni.

Érthető, ha a főherczeg, ilyen emberi érzetét mélyen sértő látvány hatása alatt, erősen kikel az ilyféle börtönök használata ellen. Érdemes saját idevonatkozó szavait meghallgatnunk. «Az ember» — úgy mond — «visszaborzad ilyen, a törvény végrehajtása czéljából szükségtelen kegyetlenségek láttára, melyek nem válnak a megye becsületére és az államkormány gyors segélyét sürgetik. De ugyan mikor látogatnak meg Magyarországon valamely fogházat? Mikor utasítanak valamely vármegyét komolyan rendre? És ha ez már meg is történnék, mikor örködnek a rendeletek végrehajtása fölött? Valóban, Magyarország alkotmánya, mely oly szép a maga tisztaságában, de oly fogyatékos jelen alakjában, midőn a törvénynyé vált visszaélések az oly sok bölcseséggel emelt épületet teljesen elrondítják, nagyon megért a reformokra; boldog az ország, ha ezek mellett az alkotmány épségben maradhat és csakis a visszaélések küszöböltetnek ki, a közigazgatás minden ágazatából; szerencsétlen azonban, ha a reform árjától elragadtatva, maga az alkotmány is összeomlik.»

Ellentétben a Szigeten tapasztaltakkal a főherczeg a fogházakat Ugocsamegye székhelyén, Nagyszöllősen, a legjobb rendben találta. A főherczeget, a nevezett városban, megjelenésekor cigányzene fogadá, melyről ekképen nyilatkozik: «Nem tagadhatom, hogy a cigányok zenélése, midőn ők a magyarok megható és többnyire mélabús nemzeti dallamait vagy a frisset játszsák, engem is erősen megragad; de ha tovább menve, másfele zenere is vállalkoznak, úgy épen oly kiállhatatlanok, mint a legközönségesebb sörházi muzsikuskok!»

Bereg megyében nagyon elcsodálkozott, látva azt a rengeteg mennyiségű szilvapálinkát, melyet a parasztok főznek, a mennyiben azelőtt soha sem hallott arról, hogy az említett iparág oly nagy kiterjedésnek örvend ezen a vidéken.

Nagyon megtetszett neki Beregszász «csinos» mezőváros, de annál kellemetlenebbül érinté az az óriási, 100,000 holdnyi, terjedelmű mocsár, mely Bereg és Ung vármegye sikságán

elterül. Természetesen nagyon sajnálta, hogy ily rengeteg síkság kihasználatlanul hever és még hozzá nyári időben egészségtelen kigőzölgésével az egész vidék levegőjét megtámadja. Ép ezért dicsőíti Schönborn gróf elhatározását, ki mint a mocsárterület tulajdonosa, újra elhatározta az egy ízben már meghiúsult kiszáritási kísérletet saját költségén megújítani. Ennek a Schönborn grófnak Beregszászon és Munkácson kívül még 127 falva volt. A Munkács mezővárostól félórányira fekvő várban, Rainer látogatása idejében, majdnem az összes szobák telve voltak államfogyokkal, mert épen akkoriban rombolák le a gráczai és brünni államfogházakat. A szilárdan épült toronyban megtekinté azt a szobát is, hol a magyar korona már több ízben, legutoljára 1809-ben őriztetett. Munkács közelében, a Latorcza mentén, nagy öröme, jelentékeny timsógyárra akadt, melyet Schönborn gróf jószágigazgatója, Derecsényi létesített, és a melynek alapítását az iparban oly szegény Magyarországon nem tudja eléggé dícsérni. Az itt tisztított timsó különös előnyeként említi a főherceg annak vastartalomtól mentes voltát, a mit az egész monarchia területén föl nem találhatni. Midőn Rainer Ungvárra akart indulni, a sok esőzés úgy földagasztá a Latorczát, hogy még a legbátrabb parasztok sem mertek azon átkelni. Be kellett tehát a következő reggelt várni, a közbe eső éjjelt szabad ég alatt töltve. A közelben tartózkodó medvék és farkasok elriasztására néhány nagy máglyát gyújtottak. A főherceg csak másnap vette észre, mily vadonban tölté az éjtszakát. Ungvárról Nagy-Mihály Zemplén megyei mezővárosba utazott. Útjában többnyire tót falvakat érintett, melyek tiszta házaikkal, jól művelt földjeikkel, tágas istállóik- és magtáraikkal tűntek ki. Minden jó állapotban volt, a lovak és disznók kiváló minőségűek. Mindenütt látni lehetett a jóllétet, az odaadó iparkodás gyümölcsét. Zemplénmegyét a főherceg igen kedvezően ítélé meg. «Általában» — úgymond — «e megye nagyszámú és vagyonos nemességének sok tagja tűnik ki eszével, tehetségeivel és ismereteivel, elég lévén ennek bizonyítása végett az érdemes udvari tanácsosról, Szirmayról, egy Kazinczyról, Szemeréről, Molnár Borbáláról a költőnről és másokról megemlékeznem.»

Sáros-Patakot a főherceg sötét, búskomoly helységnek találta. Az ottani collegium illustre-ben, melyet 1100 diák látogatott, köztök 400 togatus, nem találta a tanítást kielégi-

tőnek, mert a rosszul fizetett tanárok, helyzetökkel elégedetlenkedve, igyekeztek, mihelyst lehetett, egy jobban díjazott papi állomásra jutni, ezért hivatásukat kevésbé hordák szívéükön. «E hiányon» — jegyzi meg a főherceg — «az államkormányának, melynek református lelkészei jó nevelésére nagy súlyt tartozik helyezni, gyorsan segítenie kellene.» Viszont dícsérőleg emlékezik meg a sok classikus és magyar művet tartalmazó sárospataki könyvtárról.

Természetes, hogy Rainer a bortermelésről híres Tokajon is megállapodott, honnan a 10,000 lelket számláló Miskolcz felé irányzá lépteit. E helységnek fő közlekedési vonalát képező egyenes, hosszú fő utczájáról ekként ír: «Ha az ember ezen az úton végig megy, Bécs külvárosainak valamely fő útját véli látni, és az a szomszédos vidék városaiból idejövő útast igen kellemesen lepi meg.» A város legnagyobb nevezetességeként az «akkoriban országos hírű városi borpinczét említi föl. A közeli Diós-Győrről, melynek vashámora néhány év óta nagy hírnévre tett szert, megjegyzi a főherceg, hogy annak termelése még sokkal nagyobb lehetne, ha igazgatósága az udvari kamara iránti kicsinyes féltékenységből, — mely alatt tudni illik Diós-Győr korona-uradalom állott — nem igyekeznék a vas-előállítás útjába mindenféle akadályokat gördíteni. És ezzel a főherceg oly sebet tárt föl, mely akkoriban az egész monarchia testén rágódott. Hallgassuk meg, mint nyilatkozik erről Diós-Győrrre vonatkozólag ő maga, ki mint az államtanács vezetője, a viszonyokat közvetlen közelből ismeré: «A különböző közigazgatási ágak egyoldalú érdekei» — ezek az ő szavai — «oly betegséget idéznek elő, melyben egyetlen európai állam sem szenved oly nagy mértékben, mint Ausztria. Hogy mily főoka az sok fontos intézmény csekély fokú virágzásának és mily gátja a kor szellemével való általános előhaladásnak, az itt is a maga teljes világosságában mutatkozik. Adja az ég, hogy bár ezen a bajon segítve legyen, mert ezzel bizonyára nagy lépés történnék a haladás felé.»

Fájdalmasan érinté annak a látása is, hogy mily kíméletlenséggel hagyák Mária királynő egykori diósgyőri kastélyát elpusztulni, mely még 1790-ben meglehetősen jó állapotban és nagyrészt lakható volt és sok műrégiséget rejtett magában. Most 1810-ben már minden összeomlott és az egészzet törmelék borítá. A hajdani napok fényéről tanúskodó dicső műemlék

barbár megsemmisítésére a kamarai praefectus adta az első lökést, kinek eszébe ötlött a födelet, a szép aranyozott toronyrács vasdarabjait, sőt még a falköveket is eladni. Ez idő óta — 1790-en innen — megkezdődött a pusztulás és most ez a kastély, mely még két évtized előtt fennen hirdeté a birtokos királynő egykori pompáját, sok száz éves romnak tetszett. Megbotránkozva a múltak emlékeivel szemben tanúsított ily kegyeletlenségen, melynek nyomaival másutt, így példáulú Sáros-Patakon, is találkozott, a főherceg e jellemző szavakat igatá úti naplójába: «Fájdalom, a régi kor tiszteletreméltó emlékei, melyeket oly nagy számban bíránk, tudatlanság és kapzsiság következtében mind ily sorsra jutottak és fognak jutni, és ez a régi hőskor ilyen maradványainak minden barátját mély fájdalommal tölti el.»

Most aztán Rainer Egerbe utazott, mely nagysága, meglehetős egyenes utczái és jómóddal épült tiszta házai mellett is szomorú benyomást gyakorolt rá, mert a város, melynek utczáin alig lehetett egy-két emberrel találkozni, majdnem kihaltnak látszott. A főherceg különös elismeréssel szól e püspöki székhely iskoláiról. «Általában» — így szól a napló — «az összes tanintézeteket, ide számítva a német és magyar fiú- és leány elemi iskolákat is, virágzó állapotban találtam.»

Gyöngyösről, melynek egyik szép utczáját két sor emeletes ház alkotá, többi utczái azonban «magyar módra» összevissza épültek és sártenger alatt állottak, följegyzi Rainer, hogy e helység nevezetes számár- és öszvér-tenyésztéséről. Megemlíti egyszersmind, hogy a város, mivel az sok nemesi családnak lakó helye, télen át igen élénk és általában Magyarországnak egyik legkellemesebb tartózkodási helye. Különösen figyelemreméltó volt az Orczy-féle ház, melyet híressé tett könyvtára, a maga nemében egyetlen és pedig Orczy Józseftől kezdeményezett pipagyűjteménye, úgyszintén nagy fegyvertára. Ez utóbbi sok kellemetlenséget okozott tulajdonosának, mivel őt följelenték, hogy a fegyvereket csak a miatt gyűjti, hogy azokat egy fölkelés alkalmával a nép között kioszsza.

Árokszálláson a főherceg a jászok kerületébe ért, kikről azt mondja, hogy szép, erőteljes, komoly, büszke és idegenek iránt bizalmatlan, de máskülönben jóra való, derék emberek. Dicséri marha- és lótenyésztésüket is. Kevésbé barátságosan nyilatkozik arról a vidékről, melyet visszaútazása folyamában,

Jászberénytől a jászok székhelyétől kezdve, érintett. Ő ezt a területet a legterméketlenebbnek mondja, a milyent csak valaha látott és a melyhez viszonyítva Pest környéke valóságos paradicsom. E «sivatag legnevezetesebb oázisaként» a rákosi síkságot említi föl. Örömmel pillantá itt meg Festetich gróf házát, melyet szép, árnyékos angol kert vett körül. E mellett sikerült a grófnak e máskülönben pusztá vidéket, okszerű gazdálkodás segélyével, termékeny szigetté alakítani át. «Vajha ő» — kiált föl elragadtatásában Rainer — «sok követőre találna! Ilyesmire azonban még Pest kapui előtt sem lehet gondolni, pedig ott a méltán nagyhírű Mitterbacher *) tanítja a mezőgazdaságot, a föld ott majdnem semmi értékkel sem bír és annyi ott a sok gazdag mágnás! Mikor érkezik már el annak az ideje, hogy ezek a dúsgazdag emberek, a helyett, hogy sok ágyast, lovat és kutyát tartsanak, a helyett, hogy pénzeket fényűzésre pazarolják, inkább pusztaságokat tennének termő földekké, szorgalmas embereket telepítenének oda, hogy így gazdagságukkal, melyet a gondviselés valóban nem eltékozlásra adott nekik, az állam javát előmozdítanák.»

Budáról, hová a főherczeg két havi távollét után tért vissza, nem ugyanazon az úton ment vissza Bécsbe, a melyen jött. Megemlékezve arról a körülményről, hogy az 1810 eleje óta sűrűn előfordúlt földrengések Veszprém és a vele határos megyékben sok pusztítást okoztak, ezeket akarta megtekinteni. Épen azon a napon, melyen Bicskén átútazott, a leghevesebb lökések egyikét érezték, a nélkül azonban, hogy azt valamely kár is kísérte volna. Csákváron, az akkoriban a földrengés okozójának tartott Csókahegyen, továbbá Mooron és Kis-Béren át a szentmártoni apátsághoz ért. Ez utóbbit II. József oszlatá föl és az 1802-ben azon kötelezettség mellett állíttatott vissza, hogy gazdag javaiból több gymnasiumot lásson el tanárokkal. Az akkori apát, Novák Chrysostom, ez «öreg, nyakas ember» alatt, egyáltalán nem feleltek meg az említett föltételnek és az ő vezetése alatt minden igen szomorú állapotba jutott. Az ifjú lelkészek nem részesültek a kellő kiképeztetésben, az értelmebbeket pedig tyrannisálták. A fiók apátságoknak nem volt lelkészők, a gymnasiumoknál hiányoztak a tanárok és mivel

---

*) Mitterbacher Lajos, apát és tanár, ismeretes *Elementa rei rusticae in usum Academicarum* című művéről.

Novák az országos hatóságok rendeleteinek a legmakacsabbul ellenszegült, csirájokban elfojtá azokat az üdvös eredményeket, melyeket a szentmártoni apátság helyreállításától vártak. «Bár csak minden» — úgymond Rainer — «a régi állapotban maradt volna, mert úgy bizonyára jobb is volt. De ha már ez a lépés megtörtént, minden erővel arra kellene dolgozni, hogy ezeket az embereket az államra nézve hasznos polgárokká tegyék és egyúttal őket arra is rázorítsák, hogy együtt munkáljanak az állam czéljának megvalósításán; csak hogy Magyarországon még sok év el fog telni, míg ez megtörténik.»*)

Lényegesen különböző képet mutatott föl a zirczi apátság. Vezetője, Dréta Antal prior, gondoskodása mellett a papok kitünő oktatásban részesültek és műveltség és erkölcsösség dolgában a többi apátság papsága fölé emelkedtek, a melynél a dolog, e részben, — Rainer megjegyzése szerint — «nagyon gyöngé lábön áll». Akkoriban Zircz még a porosz-sziléziai heinrichau apátság fiókja volt.***) Épen a főherceg átütözésének idejekor folytak az alkudozások Zircz elválasztása és önálló apátsággá emelése ügyében.***) Az egyházi képzés érdekében mit sem óhajt hőbben a főherceg, mint hogy az a terv sikerüljön és Dréta prior a zirczi apáti méltóságot elnyerje, hogy minden befolyástól menten élhessen szép czélzatai keresztülvitelének.

Most a főherceg a hírhedt bakonyi erdő kellős közepébe jutott, melyről az ő fülébe is eljutott a mindenfelé elterjedve volt hír, hogy tudniillik az egy vadállatoktól és rablóktól nyüzsgő rengeteg vadon.

«Mily nagy volt tehát meglepetésem» — így kiált föl az erdő megtekintése után — «midőn szépen megművelt és népes völgyeket, lankás, mindenfelől megközelíthető hegyeket és tel-

*) Ferenczy Jakab és Danielik József (*Magyar írók* I. 341. l.) előnyösen ítélik meg Novák működését.

***) A cisterciék Veszprém megyei zirczi kolostora a sziléziai heinrichau kolostornak 1704-ben adatott át. Lásd: *Versuch einer Geschichte des vormaligen fürstl. Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien.* Breslau 1846.

****) III. Frigyes Vilmos 1810 okt. 30-iki rendelete a kolostorokat Poroszországban eltörülte, a mely körülmény a Zircz és Heinrichau közt fönnállott viszonyoknak véget vetett.

jes biztonságot találtam.» A Veszprém-megyében kihirdetett szigorú rögtönbírósi eljárás ugyanis egy idő óta sikeresen gátat vetett a rablók félelmetes garázdálkodásainak, kiknek a bakonyi erdő bevehetetlennek tartott menhelyet nyújtott. Mindazáltal a rablótámadások még Rainer ott létekor sem értek teljesen véget és ő maga helyreigazítja a «teljes biztonságról» szóló szavait, midőn elbeszéli, hogy sok, leginkább szökevények és disznópásztorok közül kikerülő rabló kóborol az erdőkben és borítja lángba a falvakat és pusztai házakat. Rainer értesülései szerint a bakonyi rablók a hivatalnokokat és tiszteket nem bántották. Gyilkosságra csak ellenszegülés esetében és akkor vetemedtek, ha magok között halálos ítéletet hajtottak végre. Az összes kanászok és juhászok, valamint az erdőcsőszök mindannyian a rablóbanda kötelékéhez tartoztak, a nélkül azonban, hogy gazdáiknak rájuk bízott nyájaiban valamely kárt tettek volna. De jaj volt annak a földesúrnak, ki a bandához nem tartozó juhászt vagy csőszet szegődtetett! Mindenki óvakodott tehát attól, hogy az ő neheztelősöket magára vonja. A földesurak és parasztok e közvetett támogatása következtében a bakonyi rablógarázdálkodás, a megye minden intézkedése ellenére, az egész ország kárára, megmaradt. Jogosan szólja meg tehát a főherceg a közérzület e hiányát, melynek az sziványok megmaradásukat köszönheték. «Viszont» — úgy mond Rainer — «ha, a mi azonban Magyarország mai alkotmánya mellett teljes lehetetlenség, — a szomszédos megyék, az összes földesurak és parasztok, a nélkül, hogy az abból származó kárt tekintetbe vennék, együttesen közreműködnének arra, hogy az útonállók üzelmeinek véget vessenek, úgy ezen az ország szegényére oly rég óta megtúrt gyűlöhelyüket is örökre ki lehetne üríteni.»*)

---

*) A rablógarázdálkodás különben is fénykorát élte 1810-ben. Egy 1810 márczius 21-éről kelt jelentés szavai szerint, a csárdákban, melyeknek eltávolítása évek előtt elrendeltetett, de soha sem fogantatott, «ilyennemű üzelmeket fényes nappal, minden tartózkodás nélkül visznek végbe, úgy hogy senki sem mer egyik helyséből a másikba menni». Ennek következtében Ferencz császár 1810 ápril 9-én egy legfelsőbb kéziratot intézett gróf Erdődy magy. udv. kancellárhoz, melyben a rablócsapatok kiirtását rendeli el. «Azt akarom» — így hangzanak szavai, — «hogy ez üzelmeknek erőteljesen vége vessék és e vidékek lakói részére (Baranya, Sümegh, Vas és Sop-

Pápáról kiindulva, hol az olesó, csinos gyártmányokat előállító és egy magános ember által alapított fayence gyárat is megtekinte, meglátogató a füredi fürdőt. Már akkoriban mintegy 500 személy kaphatott ott szállást. A két vendéglőben több étkező és mulató helyiség volt, nagy kerttel, úgy, hogy Rainer kijelentése szerint, «a fürdővendégekről jobban van gondoskodva, semmint az ember Magyarország közepén elvárná.» Mindez intézkedések a kamarától származtak, mely egy ügyes fürdőorvost is alkalmazott. Most attól lehetett tartani, hogy mindez üdvös intézkedések kárba vesznek, miután a fürdő a kamara hatósága alól a szent mártoni főapát vagyis ugyanazem ember kezei alá került, kit már minden haladás ellenségeként volt alkalmunk megismerni. «Most már» — tudósít bennünket a főherczeg — «mindent elhanyagolnak és semmiről sem gondoskodnak. Az ültetvények sorjában mind tönkre mennek, a kút mindenféle mesterkedő kísérlet következtében elveszti erejét, a vendégek száma évről-évre apad és így a kamara e szép intézete, oly sok beteg végtelen kárára, régi semmis állapotába süllyed vissza.»

Mint hogy a főherczeg már egyszer itt járt, természetesen nem kerülheté el a Festetich György tanintézetéről híressé vált Keszthelyt sem. Volt itt egy convictus 12 szegény nemes ifjú részére, kiket mindennel elláttak és egészen a philosophiai tanfolyamig kiképeztek, hogy aztán ösztöndíjkkal ellátva, tanulmányaik folytatása végett Pestre mehessenek. Kitünő intézet volt ez, melyet azonban fejlődésében megakadályoztak a papság részéről előidézett akadályok. Szépen fejlődött itt egy zene-tanintézet is, melyben a nemes gróf egy sereg szegény fiút részesítettett tanításban. Mintaszerűnek találta a főherczeg az országos hírű Georgicon berendezését is. Három tanár tanítá abban a gazdasági tudományokat, és 30 idegen mellett, 10 oly ösztöndíjas is részesült gazdasági kiképeztetésben, kik tanulmányaik befejezése után mint tisztviselők a gróf szolgálatába léptek.

De a mily dícsérettel emlékszik meg Rainer Festetich gróf valóban elismerésre méltó tevékenységéről, épen annyira megrója e vidék parasztját, kiről azt mondja, hogy «bár nem

---

ron megyékben) haladéktalanul teljes biztonság teremtsék. A csász. kir. (osztrák) belügyminiszterium levéltárában.

szegény, mégis rendkívül rest és piszkos: minden nyomorultúl néz ki és valamelyes iparkodásnak sehol semmi nyoma».

Kedvezőbb benyomást gyakoroltak a szemlélőre Batthyány parasztjai, ki az úri szolgáltatásokat időnként pénzzel váltatá meg. Ezek, a főherceg szavai szerint, mind jómódú emberek, udvaraik tiszták, rendesek, földjeik jól megműveltek, sőt mindenféle takarmánnyal bevetvék, lovaik jók, erősek, szarvasmarháik stájer fajtájúak. Magok, a jól megtermett emberek, tisztán öltözködnek és általában oly lendület és haladás észlelhető, milyent az ember Magyarországon alig várna. Egyedül csak a sajátos, elnyújtott éneklő német szójárás kellemetlen, melyet az utazó soká nem ért meg. Érdekes egyidejűleg Rainernek a még Sz. Istvántól betelepített négy község, úgy mint Felső-Őr, Alsó-Őr, Szigeth és Jobbágy lakóira vonatkozó ítéletét is meghallgatnunk, kik kiváltságaik birtokában tisztán föntarták magokat és kizárólag magyarul beszéltek. «E négy falu lakói», — így szól a napló idevonatkozó része — «különös népet alkotnak; tiszta magyarok, vagyonszak, szorgalmasak, iparkodnak német szomszédjaik példáját követni, rendkívül büszkék régi nemességökre és kiváltságaikra. Ez utóbbiak ellenére kitünő utat építettek területükön át.»

Útja közben megpihent Rainer Lékán, hol a Nádasy által a XVII. század végén alapított kolostor székhelye van.

Minthogy mindenfelé az a monda keringett, hogy Nádasydynak itt eltemetett holtteste egészen épen maradt, a főherceg a sírboltot és a benne elhelyezett egyszerű koporsót fölnyitatta. Észleleteit e szavakkal írja le: «a holttest egy aranyrojtos lepedőbe van burkolva és csakugyan sértetlen (sic!) barna és egészen összeaszott, mint egy valóságos mumia. A fej, mely a törzstől elválasztva a vállak között fekszik, tökéletesen fölismerhető, csak az orr tűnt el majdnem egészen. A hasonlatosság arcvonásai és a kolostorban levő képe között tisztán fölismerhető.»

Most Sopront érinté a főherceg, mely az utolsó nagy tűzvész óta majdnem teljesen újjá épült és a melyet az ország egyik legjobb és legtisztább városának mond. Wimpassingnál hagyá el az utolsó magyar helységet és a Lajtán átkelve, az osztrák síkságon, Ebreichsdorfon, Minkendorfon és Laxenburgon át Schönbrunnba tért vissza, honnan 68 nap előtt indúlt el hazánkba. Mint tapasztalatokban gazdag utazó tért haza.

Fölszerelve a kellő ismeretekkel és a becsületes törekvéstől vezérelve, hogy szokásainkat és intézményeinket közvetlen szemlélet alapján ismerje meg, elfogulatlanul dicséré a dicsérendőt és megrová a megrovandót. Ismételnünk kell azonban, hogy följegyzései használatakor perczig sem szabad felednünk, hogy bár mennyire becsülte Rainer hazánkat, azt mégis legjobban szerette volna a monarchia többi tartományaival egységes állammá összeforrasztva látni. Az akkori események, melyek Napoleon lángelméjével szemben parancsolólag követelték az összes erők egybefoglalását, szükségszerűleg fölveték Ausztria ügyeinek intézői előtt az egységes állam eszméjét. E tekintetben azonban Rainer mégis nagyon különbözik a régi Ausztria többi államférfiától. Ő nem kapaszkodott egyoldalúan abba az eszmébe, hogy Magyarországot be kell Ausztriába olvasztani. Ő csak a czélt akarván elérni, mindinkább megbárátkozott azzal a gondolattal, hogy esetleg az örökös tartományok alakíttassanak át Magyarország alkotmányának képére.

Már ez a czélzat is kizárja őt azon ó-osztrák államférfiak sorából, kik Magyarországot, a nélkül, hogy ismerték volna, már elvből megtámadták. Rainer azonban át akarta lépni a hazánkra vonatkozó pusztá mende-mondák határát, hogy mindent saját szemével láthasson. Ezért nem riadt vissza a fáradtságtól, hogy többször ideútazzék és, a mint ezt 1810-ben tevő, az ország legtávolibb zugait is fölkeresse és a viszonyokat oly módon tanulmányozza, a mint azt, kivéven a hivatalánál fogva arra utalt nádort, a Habsburg-ház egyetlen hercege sem kísérté meg. Mi, az utókor emberei, pedig az ő vállalkozásának egy nagy fontosságú okíratot köszönünk, mely a jelen század elejére vonatkozólag nevezetes adalékot nyújt hazánk művelődéstörténelméhez, és a melyet épen e miatt érdemes is volt e helyen közölnünk.

WERTHEIMER EDE.

NAPOLEON SZERELMEI.

I.

Majdnem általános cultus tárgya ma a Szajna partjain az első császárság emléke. Öltözetben, bútorszatban ez a kor-szak hangadó jelenleg a divat terén; a szépirodalom pedig ép úgy kezdi népszerűsíteni az empire-t, miként a romantikusok s az öreg Dumas tették régente a Valois-k idejével. A fő, a kizárólagos hódolat, természetesen mind azon fenséges szellem felé irányúl, ki az említett kort megtestesíti, sőt valósággal megteremtí, s kit a lefolyt évben Párisnak négy-öt színpadján szerepeltettek egyszerre az írók. Mindannyiunknak emlékezetében van még az élesen metsző kritika, melylyel a nem rég elhunyt Taine ízekre szedte Napoleont, kit nemcsak a köztudat, a költők öveztek a legenda nyimbusával, de kihez a történetíróknak nagyobb része tisztelettel pillantott föl addig. A jelek arra mutatnak, hogy Taine ellenére, ezután sem lesz másképen. Marbotnak azóta megjelentek emlékiratai, s ezek a dicső múltat oly megragadón varázsolták vissza fény- s árnyoldalaival, hogy elkápráztott a mai kor gyöngé szeme az eléje bűvölt csoda újralátásán s vége volt a kritika hatásának. Ma már oly fényben ragyog megint napjaink nemzedéke előtt az újkori történet e páratlan hőse, mint akár századunk első felében. Nemcsak a költők magasztalják versenyezve, hanem egyre-másra jelennek meg róla emlékiratok s más tudományos munkák. Így a többi közt Plonnál, ki a karácsonyi könyvpiaczra most, a viszonyokat igen jellemzőn, *Nagy Napoleon — kis gyermekeknek* címmel egy pompás képes-könyvet is bocsátott ki, ugyancsak tavaly jelen t

meg Lévy Artur vaskos kötete: *Napoléon intime*, mely a világhódítót mint magánembert fedezi föl, egy új Napoleont állítva elénk, ki maga a jólelkűség, annyira, hogy a párisiak is megsokalták s satirájok, ez örökké leselkedő ördög, mint kész predára csapott le rá. Év végén a másod-harmadrangú színházak úgynevezett «revue»-t szoktak előadni, mely a lefolyt esztendő fontosabb mozzanatai fölött szemlét tart. Egy ilyenben Napoleont is színre hozták nemrég, a ki, midőn fölemlegetik zsarnoki tetteit, bántódva utasítja vissza magától e vádakát, s fölényes mosolylyal veti oda annak, a ki vele beszél: «Hja lássa, így írják a historiát».

Minő okokra vezetendő vissza ez a Napoleon-cultus? Lehet, hogy az úgy a magán mint a közelet terén uralkodó prózai mindennapiságból kiszabadulni óhajtó képzeletnek nyújt alkalmat eszményibb szárnyalásra, s így tisztán æsthetikai elvezetben keresendő a kútforrása. Lehet, hogy a tétlenségre kárhoztatott, de a harci dicsőség után folyton epedő nemzeti genius keres benne elméleti kielégítést, s következőleg e cultus, mint ilyen, a béke záloga. Az sem lehetetlen, hogy tulajdonkép ez is csak szívedző előkészület a revanche napjaira, monarchikus pártpolitikától támogatva; még pedig oly előkészület, melynek keretébe nem épen a legművészbibb szabotossággal illik bele az orosz-imádás curiosuma. Bármint álljon is a dolog, annyi kétségtelen, hogy a Napoleonnal való folytonos foglalkozás, bármily múlt divatnak bizonyuljon is be idővel, nem marad terméketlen a történettudományra nézve, már csak az eddigi irodalmi művek után ítélve is, melyeknek egyik legbecsesebbjéről akarunk itt beszámolni. E könyv czíme: *Napoleon és a nők*, szerzője Masson Frigyes*), a bonapartisták egyik legelőkelőbb befentese, ki húsz év óta gyűjtögeti anyagát, s ki ezúttal csak első kötetét tette közzé egy seriesnek. A cím már maga eléggé elárulja, mily érdekes tartalmat foglal magában e mű, mely először a *Figaro* irodalmi mellékletein látott ugyan napvilágot, a honnan a napi sajtó nálunk is közölt belőle részleteket, de azért nem kevésbé komoly mű s távol áll minden

---

*) Frédéric Masson: *Napoléon et les femmes. L'Amour*. 10-ème édition. Paris, Ollendorff. 1894. 8-adr. 334 l. I—XXXI ll. bevezetés a mű keletkezéséről s a szerző politikai hitvallásának fejlődési történetéről.

léha hatásvadászástól vagy épen frivolitástól. Ha a szerző el is engedi magát ragadtatni olykor a rokonszenvtől, de tollát ugyane rokonszenv teszi ékesszólóvá, s ha fölfogásához gyakran szó fér az egyes tények megítélésében, annyi bizonyos, hogy adatait lelkiismeretes kutatással gyűjtötte egybe. Tulajdonkép épen a túlságos aprólékosság könyvének fő hibája, melybe annyira belebonyolódik, hogy ab ovo *Ledæ* kezd, egy *trivialis* útczai kalandnál, a mi mégis silány bevezetés egy ily nagy ember élményeihez: kivált ha elgondoljuk, mennyire ellensége volt ő már ifjúkorában a léha szeretkezéseknek, melyekről már ekkor hitte, hogy csak bénítják a nemzet tetterejét. Ugyanez aprólékosság-szeretetért időzik Masson oly hosszan Bonaparte azon platói viszonyánál, melyet emez a kor Rousseau-stíljében egyik sógornéjának távoli unokahúgával eleinte folytatott, ki később Bernadotte neje lett. Masson hősenek egy nyilatkozatára támaszkodva, ennek egész viszonyát Bernadottehoz, ez ifjúkori szerelem hatására hajlandó vezetni vissza, a mi mégis fölöttébb személyi és kedélyi motivumokra letörpítése a világtörténelemnek. Részünkről mellőzzük azon útczai kalandot, megelégszünk e viszony egyszerű fölemlítésével és sietünk azon nőhöz térni át, ki hősünk életében a leghosszabb szerepet játszta, s a kezdet legelejéről a trónig kísérte őt.

II.

1795 októberében Bonaparte, ki a homályból egyszerre oly fényesen tűnt föl, mint a nemzetgyűlés megvédelmezője, tábornokká majd főparancsnokká lép elő, ebbeli minőségében egész Párisban elrendeli az általános lefegyverkezést. A főhadiszálláson erre egy fiatal gyermek jelentkezik s kéri, engedjék meg neki, hogy megtarthassa boldogúlt atyja kardját. Bonapartenak megtetszik e gyermek, megadja az engedélyt. A gyermeknek nemsokára anyja is eljön, hogy megköszönje a kegyet: egy előkelő úrhölgy ez, Beauharnais vicomtenak özvegye, az alkotmányhozó gyűlés volt elnökének, a rajnai hadsereg egykori fővezérének. A huszonhat éves Bonaparte, ki addig csak a forradalmi hadseregnél élt, mint vidéki s polgári fiatal ember, előkelő körökben nem forgott, főúri delnökkel eddig nem érintkezett, megkábúl ez aristocratiai parfümtől, eszét megvesztegeti

ez elegáns báj, s míg egyfelől öntetszelgéssel adja ő, a parvenu, a pártfogót, másfelől egész rabjává válik e Circe csábjának, ki azonnal fölfogja a helyzet előnyeit s annyira kizsákmányolja, a mennyire csak romlottsága engedi.

Tascher Joséphine, tizenhat éves korában, az akkori fogalmak szerint s kreol származását véve, épen nem valami korán ment férjhez Beauharnais vicomtehoz, kinek atyjával Joséphinének e házasságot közvetítő nagynénje együtt élt. 1779-ben jött Párisba férjével, ki megcsalta s elhagyta, úgy, hogy ketes helyzetű nagynénjénél kényszerült megvonni magát, távol mindazon szórakozástól, mi éveinél s rangjánál fogva megillette volna őt: az udvarnál már azért sem jelenhetett meg, mert nem volt bemutatva, a társaságokba szintén nem járhatott nénje miatt. Férje aztán el is vált tőle, bár ő erre nem adott okot. A válás után azonban legalább szabadabban érezhette magát s mondják, hogy sietett is lehetőleg elni szabadságával. Aztán szülőföldre, Martinique szigetére, tért vissza s csak a forradalom idején jött megint Párisba, hol immár nagy politikai személyiséggé emelkedett férjével kibékült, szalont tartott s megízlelheté végre a nagyvilági úrhölgy életének hiú örömeit. Csakhamar azonban véget vetett ez új életnek a rémuralom: férjével együtt börtönbe került, férjét lenyaktilózták, ő maga véletlenül menekült meg. A börtönből kijövet már elmúlt harmincz éves, két gyermek eltartása nehezedik reá s egy fillérje sincs. Ismerőseinek segélyezéséből él, kölcsönöket vesz föl mindenfelől s igazi kreol könnyelműséggel hagyja, hogy adósságai lavinaként fölszaporodjanak s perczre sem jut eszébe attól remegni, hogy el is temetik őt. Az a remény élteti, hogy majd ő is oly pártfogóra tehet szert, mint nénje, s egyre-másra járja a mulató helyeket. De itt szerzett ismeretségei csak ideig-óráig segítik ki őt, ki különben még akkor sem tudna számítani s takarékoskodni, ha volna miből. Immár végére jutott segédeszközeinek, jóformán semmi sincs már hátra: ekkor vezetí a végzet Bonaparteot útjába s fényesen jutalmazza a beléje helyezett reményért.

Bonaparte az udvariasság kívánalmainak eleget akarván tenni, visszaadja a vicomteszenek a látogatást. A város szélén egy kis házban lakik ez, melyet egyik barátnéjától tart bérben, ki maga nem a legerényesebb úton szerezte. A látogatót az ebédlőbe vezetik, ez levén az egyetlen helyiség az egész

házikóban, hol vendégeket fogadhatni, s hol az egykori elegantiának nyomai a néző szemeit azonnal megragadják, míg a jelen kétes életmódjának nyomorúságai gondosan elrejtve a tükrös szekrényekben, miként a belebegő úrnőnek bár inkább czifra mint finom öltözeke óvatosan eltitkolja az alatta rejlő rongyokat. Bonaparte csak a nőt látja s elbűvölik őt a selymes gesztenyehaj, a szépítő szerekekkel visszaifjított arcz, az örömosolyú kedves szájacská, mely ügyesen leplezi a rossz fogakat, a hosszú pillájú édes szemek, a rendkívül gyöngéd hang, melynek varázsa olyan, hogy később majd a szolgák megállnak a folyosókon s úgy gyönyörködnek benne. S e megható szelidség ellentétéként, mi az egész ábrázaton elárad, ott az arcz közepén pajkoskodik egy fitos orrocska, mely folyton mozog, csupa inger. A termet karcsú, a lábak elbűvölő piczinyek s remekek, a mozdulatok merő fesztelenség és elegancia, a hanyag magatartásban a legmesterkétebb kacérság kitanúltsága lappang, érzékkábitó sensualismussal. Napoleont egyszerre vesztegeti meg Joséphineben a kreol nő s a nagyvilági hölgy.

Másnap megint eljön, el harmadnap is, aztán minden nap. Ott találja a régi udvari nemeseket, kiknek főúri rangja elkápráztatja őt, s figyelmen kívül hagy egy körülményt, tudniillik, hogy e vendégek egyike sem hozza oda a maga nejét. Két hét sem telik bele s ő, ki ez ál-előkelőséget mind kész valóságnak tekinti érzékei zavarában s ifjú tapasztalatlanságában, végtelen boldognak érzi magát: az özvegy kedvese lett. Az érett s már-már lejtőhöz ért Joséphine hiúságának hízeleg, hogy a nap fiatal hőse, kinek kezében a hatalom, az ő rózsalánczai alatt görnyed s oly szilaj, tüzes érzéki hévvel árasztja el őt, milyent még első virágzásuk idején sem tudtak kelteni hervadozó bájai. Midőn aztán Bonaparte szerelme annyira fokozódik, hogy erővel nejevé akarja tenni őt, beleegyezik, mert veszíteni úgy sem veszíthet ő maga semmit, míg férjére, ki tudja, mily szép jövő vár: különben is frigyöket nem szándékoznak egyházilag megáldatni s így legrosszabb esetben bármikor fölbontható. Mindössze csak arra van gondja tehát, hogy harminczkét évéből négyet letagadjon huszonhat éves férjével szemben; valamint arra, hogy míg egyfelől megtartsa férjét az ő vagyoni helyzete felől; táplált illusziójában, másfelől a lehető legelőnyösebb házassági szerződést biztosítsa magának. 1796 márczius 9-dikén történik meg

az egybekelés s két nap múlva Bonaparte tábornok már útban van, egyes egyedül, az olaszországi hadsereghez. Szerencse, hogy a házaspár előre kárpótolta magát az elmaradt mézes-hetekért.

Páristól Nizzaig tizenegyszer állapodik meg Bonaparte éjjeli szállásra s mindegyikéről e pihenő helyeknek egy-egy levelet röpít otthon hagyott feleségéhez, melyekben semmi egyébnek nem jut hely, mint tisztán szerelme nyilvánulásának. Nizzában sem cselekszik máskép. Ez a sáppadt, merev arcú fiatal vezér, kinek egy pár szava képes dicsőség s honszerelem eszméjével villanyozni föl katonáit, egységes hadsereget teremteni szedett-vedett csoportjaikból, kinek elég egy szemöldök ránczolása, átható szemének egy villámlása, hogy megfélemlitse az ellene áskálódó kalandor csapatvezéreket, — ez a tömeg-fanatizáló, ez a vadállatszelidítő csodalény, ki merő tartózkodás és önmérséklet, minden este nejjének arczképe előtt imádkozik, melyet örökké magával hord; vallásos rajongással viseltetik iránta, mint egy hívő. Alig telik bele néhány hét, már április közepéig hat győzelmet vívott ki, huszonegy zászlót ejtett zsákmányul s Piemont meghódolni kényszerült. Mintha az a vágy siettetné diadalaiban, hogy minél előbb viszontláthassa nejét. Megbizottjának, ki a diadalmi jeleket Párisba viszi, meg is hagyja, hogy Joséphine nélkül vissza ne térjen. A fáradalmak s a folytonos epedés kimerítettek; láz bántja s folyton köhög. Joséphinétől távol, számára nem létezett nő, rideg asketaként utasítá el magától a kínálkozó kéjek poharát, s most annál emésztöbben zaklatja egyetlen egy gondolat, viszontlátni nejét. «Nemde eljössz?» írja. «Úgy-e itt léssz én mellettem, itt szívemen, karjaim között? Ölts szárnyakat, siess, siess!»

Joséphine azonban nem repül, nem jön. A tábori élet kóborlásaiért, vészes izgalmaiért, semmi kedve odahagyni Párist. Kivált most, mikor életében először élvezheti igazán az élet örömeit. Férje gondoskodott róla, hogy anyagiakban hiányt ne szenvedjen, hitele korlátlan s férje hőstetteinek hatása alatt a nap egyik ünnepelt hősnőjévé vált, ki minden ünnepélyen az első sorokban nyer kitüntető helyet, ki azon győzelmi jelek átvételénél szintén kiveszi a maga részét a diadalból, a premiérekben a közönség fölállva üdvözli, tapsolja megjelenését a páholyban, a hivatalos ünnepélyek, a hála s a győzelem ün-

nepe mind egyenesen az ő tiszteletére látszanak rendezve lenni... Mint hagyja ide, ez álmodni sem mert gyönyöröket, melyekben most oly boldogan dúslakodik? Férje mind nyugtalanabbúl sürgeti. Betegnek teteti tehát magát, azt színleli, hogy anyának érzi magát. Úgy látszik, már jól ismeri, mennyire gyöngye oldala férjének az a vágy, hogy apává lehessen: s ha most elég lelketlen e szent érzelmekből így úzni gúnyt, a sors majd azzal fog neki megfizetni érte, hogy épen magtalan-sága miatt kell odahagynia a császári trónt.

Bonaparte e hírre a leggyöngédebb fölindulás hangján ír feleségének, bocsánataért esdve. Minden szaván látszik, mennyire lelke mélyeig fölizgatta az a boldog tudat, hogy nem sokára gyermeke lesz. De halljuk, mit ír ugyanez este Józsefnek. «Édes barátom, kétségbe vagyok esve. Feleségem, egyetlen szerelmem e világon beteg. Fejemet vesztettem miatta. Rettenetes balsejtelmek közt hányódik elmém. Esdve kérek, írd meg igazában, mint áll a dolog, hogy s mint van ő. Ha gyermekkorunk óta a vér s a leggyöngédebb barátság kötelékei fűztek össze bennünket, kérve kérek, légy iránta minél odaadóbb gonddal s tégy meg mindent érette, a mit én oly boldogan megtennék saját magam. Igaz, téged nem fog az én szívem hevithetni, de te vagy az egyetlen, ki engem ebben helyettesíthet. Te vagy az egyetlen ember e földön, ki iránt igaz s állandó barátságot érzek. Ő utána, Joséphineem után, te vagy az egyetlen, ki iránt még érdeklődni tudok. Nyugtass meg. Írd meg nekem az igazságot. Te ismered szívemet. Te tudod, mily hévvel dobog. Te tudod, hogy én sohasem szerettem, s hogy Joséphine az első nő, kit imádk. Betegsége engem kétségbe ejt. Mindenkitől elhagyatva állok, senki sem ír nekem. Egyedül állok, rettegéseim s balsorsom zsákmányaként. Te magad sem írsz. Ha ő elég jól érzi magát arra, hogy utazhassék, hön óhajtom jöttét. Szükségem van reá, hogy lássam őt, szívemre szorítsam. Az örültségig szenvedélyesen szeretem őt s nem maradhatok tovább távol tőle. Ha ő nem szeretne már, úgy nem volna több teendőm e földön...»

E szilaj szenvedélyességnek nem állhatni ellent. Mikor Bonaparte azzal fenyegetőzik, hogy ha még tovább késlekedik neje, úgy ő mindent otthagy, mindenről lemond s haza utazik: Joséphine enged végre, úgy sem áltathatja már tovább férjét azzal az ürügygel, hogy áldott állapotban van. Sírva, elkese-

redve indul útnak július elején. Milanóban várja be férjét, ki aztán megérkezik s két napig élhet a hön óhajtott karjai közt, a szenvedély mámorában. Az órák gyorsan futnak s Bonapartenak ismét válni kell: a hadi szerencse válságos fordulatot vesz, már nem is vereség, de végpusztulás fenyegeti. Bonapartenak először életében megrendül önmagában vetett hite. A legmerészebb élet-haláljáték közepett, midőn elméje összes genialitását meg kell feszítenie s a leghiggadtabb számítással, éles logikával kell dolgoznia, mindennap küldi Joséphinének a hosszú, szerelemtől áradó leveleket, melyeken a *Nouvelle Heloise* stílje, reminiscentiái érezhetők, mint az egész akkori nemzedékén. «Jöjj utánam, hadd mondhassuk el, mielőtt meghalánk: sok sok nap voltunk boldogok!» Jöjjön, habár csak egy éjjelre, egy órára, — kéri, követeli, parancsolja. Joséphine engedelmességre érzi magát bűvölve, e férfivel szemben, ki előtte itt, mint egy ország meghódítója, egy rajongó hadsereg korlátlan ura, bizonyos titokzatos nagyság piedestáljára emelkedett. Hol királynői kitüntetéssel fogadják átvonultában a meghódolt városok, hol meg az osztrák útegek tüzelésén kell átrohannia, hol győzelmes, hol meg vadul összebomlott sereggel kell együtt vágatnia föl-fölboruló kocsiban, s közbe-közbe a szerelem idylli percei, riadót verő dobok pergése, puskák ropogása közt, a bombázott városok lángjainál . . .

Így telik le a Joséphine iránti szerelem első korszaka, telve dühös szenvedélyességével a még mindig kielégítetlen érzékeknek. Joséphinének pedig, ki már a negyvenes évek határához ért el, fáradt idegeire mind kimerítőbb hatással van ez a folytonos exaltatio, mely zsarnoki brutalitással váltakozik. A városok, hercegek, fejedelmek hódolatai s ajándékai blazirtan hagyják; — ő távol van Páristól, tehát «unatkozik». Csak egy kis léha párisi tisztecskével folytatott szerelmeskedésben s a férje tudtán kívül kapott ékszerekben talál ingert még: egész élete hazugság s unalom már. Haza is nem férjével együtt tér, megvetve a rája váró diadalmámort, mitől szintén megundorodott már. Férje pedig még mindig a régi gyöngéd érzéssel fogadja őt: igaz, az idő lehütötte már vérét, s neje már erősen veszti bájait, de ez mit sem tesz. Hálás szívvel gondol vissza mindig az első szerelmi láz boldogságára, melyet e nőtől nyert s némi ostentatióval iparkodik környezetének tudtára adni, mennyire szereti ő nejét, kitől meglehetősen korkülömbőség

választja el, s ki a maga részéről mindent megtett, hogy férjére a legnagyobb nevetség átka nehezedjék, minő francia férfit érhet.

III.

1797 tavaszán Bonaparte elindult Egyiptomba. Nejével megegyeztek, hogy mihelyt Egyiptomot elfoglalja, hajót küld érte s Joséphine utána jön. Azonban Joséphine ez ígéretnek végrehajtására távolról sem gondol s éli életét, mint előkelő, gazdag s élvsovár szalmaözvegy. Bonaparte viszont már tengeri útazása első napjaiban egyes elejtett szavakból gyanút merít neje hűsége ellen, mindent tudni akar s mindent megtud. Az csöppet sem feszélyezte őt, minő volt Joséphine előélete házasságuk előtt, a mi kétségkívül nagyon egyéni, sajátos fölfogására vall nála a szerelemnek; de mihelyt arról értesült, hogy Joséphine még mint az ő neje sem szűnt meg régi könnyelmű életmódját folytatni, fordul vele egyet a világ. Azt ugyan nem mernők állítani, vajon az előbbi szenvedélyesség szélsőségének megfelelő ellentétes végletbe esett-e, mikor szemei fölnyíltak s ekkor fejlett ki benne az a megvető, cynikus modor a nők iránt, mi alá különben zavarát szokta rejtteni; ily változás előidézéséhez nem volt Bonaparteban elég erős erkölcsi érzék, elég szívbeli mélység. Hanem az bizonyos, hogy e percztől kezdve föloldva érezte magát az alól, hogy hitves-társi kötelességeihez ragaszkodnia kelljen.

Kairóban a francia tiszti kar benszülött nőkön kívül alig talált egy-két európaít, kinek udvarolhasson. A hadsereggel magával csak az a néhány francia nő jött oda, kik a tilalmat férfiruhában kijátszták. E vállalkozó szellemű hölgyek közé tartozott Bellisle Pauline, Fourès tiszt neje, ki egy carcassonnei divatárusnőnél volt tanulóleány, s mint ilyen módját ejtette, hogy az asszony unokaöccsével, egy csinos hadnagyocskával nőül vétesse magát. A mézes hetek közepén vette férje az indulási parancsot s most itt voltak együtt, oly életet élve, melyet mindenki mintaszerűként magasztalt. Bonaparteot, ki a benszülött hölgyek iránt nem tudott közönyt, sőt undornál egyebet érezni, épen mostoha fia, ki szárnysegéde volt, figyelmeztette a csinos nőcskére. Mikor aztán hosszabb tárgyalások s főleg gaz-

dag ajándékok után végre a hölgy igent mondott, Bonaparte a férjét azonnal hazájába indította, Mme Fourést pedig néhány francia nő társaságában ebédre hívta meg. Ebéd alatt aztán tetetett ügyetlenségből földöntött egy palaczk vizet s a nőt saját lakosztályába vonta azon ürügy alatt, hogy toilettejét rendbehozza ott. Az illem ezzel meg volt óva a társaság szemében. A férjét az angolok útközben elfogták s aztán tájékozódva levén a Kairóban történők felől, szabadon eresztették, hogy haza sietessen, hol mintegy deus ex machina jelent meg. A nagy jeleteknek válás lett a vége s az egykori divatárusleány hivatalos kegyencznőnek csapott föl. Generalisné lett a neve; vagy mint a műveltebbek hívták: Kliupátr! Bonapartenak új világot tárt föl ez az ifjú nő; ily friss virágot, ily üde gyümölcsöt nem ismert meg, mert ilyesmit nem nyújtott neki Joséphine szerelme. Annyira tetszett is neki e nő, hogy többször mondogatá, szívesen elválík nejétől s őt veszi nőül, ha gyermeke lesz. «De», jegyzé meg némi bosszankodással egyszer, «a kis bolond nem tud szert tenni rá!»

A generalisné uralma imádójának hazatértével ért véget; mikor utána utazhatott, Bonaparte már kibékült nejével s ő róla tudni sem akart többé, bár pénzzel mindig bőven elláttatta, kastélyt is vásároltatott neki s férjhez adatta.

A következő kegyencznők közül legtöbb a színésznők s a fölolvasonők soraiból került ki. Ezekről tudja Masson a legtöbb aprólékos adatot összehordani, de pszichologiai érdeke csak a színésznők fejezetének van. A mennyiben ugyanis e kalandokból megtudjuk, hogy a művészetek közül Bonaparte igazában a zenéért s az énekért tudott lelkesülni, sőt rajongani, bár ő neki magának se hallása, se zenei emlékező tehetsége nem volt, a hangjegyeket sem ismerte; továbbá, hogy semmi érzéke sem levén a «gall szellem» iránt, a vígjátékot kevésre becsülte, a tragédiát ellenben «a királyok s népek iskolájaként» magasztalta, mely «hősöket teremt», s annyira ment e tekintetben, hogy midőn a soubrette-ek s a grande coquette-ek mellözésével csak a Phædrák, Iphigeniák, Andromaque-ok s Hermione-ok személyesítőit méltatta kegyére, nem is annyira a szereplő színésznőket, mintsem az általok ábrázolt hősi alakokat kívánta meg.

Máskülönben, akár a színpadnak többé-kevésbé exaltált s hiú királynőiről legyen szó, akár azon fiatal leányokról, kiket Joséphine fölöttébb válogatás nélkül gyűjt maga köré, mint föl-

olvasónöket, vagy a társadalom magasabb és legmagasabb osztályainak tagjairól, bennünket közelebről nem érdekelhet azon sűrűn lefátyolozott hölgy kiléte és szerepe, kit a mameluk naponként a kijelölt időben a Tuileries sötét, nappal is mécses-től világított rejtek folyosóján a titkos szobácskába bevezet, hol az udvari virágárúsnőnek kötelessége naponként friss bokrétát hagyni, s hol aztán az ideiglenes kegyencznőnek nyugodtan kell várnia, míg oda bent dolgozó termében a császár elvégzi munkáját, mert különben ha türelmetlenkedni talál, egész könnyen megesik, hogy ezt kiáltják ki neki onnan belülről: Mehet haza! . . . Hagyjuk ezt a különös szerelmi szentélyt, hol a világ ura hírhedt imperatoria brevitás-ával szakítja le a gyönyöröknek önként kínálkozó, terhe alatt görnyedő fájáról a gyümölcsöt, pillanatnyi pihenés és szórakozás gyanánt a komoly munka közben, melyet — mint említök — néha abba sem hagy, hanem meggondolja magát s félrelöki a kész pohárt.

De ha nem akarjuk e szerelmi történetkének fűszeres csemegejével vendégelni olvasóinkat, viszont ne legyünk túlszigorú moralisták s ne ítéljük el Napoleont. Inkább gondoljuk meg, hogy helyében hány férfi nem élt volna helyzetének előnyeivel, — s hogy hány elődje a trónon érte be annyival, mint ő. S ha elgondoljuk különösen, hogy az erkölcsök azon teljes lazaságának idejében mily folytonos ostromnak volt hatalma növekedtével mind jobban és jobban kitéve a nagyravágyó, a kérelmező, a cselszövő nők részéről, kik szüntelen ott álltak útjában s lesve lesték, mikor vonhatják elvégre magokra pillantását, s mikor üt végre a percz, melyben kétes erényöket érdekök oltárán neki föláldozzák, úgy nem tagadhatunk meg bizonyos elismerést önmegtartóztató erélyétől. S ha már benne vagyunk az enyhítő körülmények emlegetésében, ne feledjük azt sem, hogy míg Napoleon — mint említettük — azon hölgyeknek, kikkel sokszor csakis egészen platói s igen futólagos ismeretsége volt, mindig készségesen elősegítette boldogulását, s e lovagias szokásától gyakran még a pillanatnyi szeszélyek legideiglenesebb tárgyaival szemben sem tért el: addig e hölgyek közül akárhány az ő emléken minden kegyeletet sértően elősködött a vén kor kaczerságából vagy hatáskeltésből, vagy épen beszennyezni iparkodott annak emlékét, kinek pedig inkább hálával tartozhatott volna . . . Ne feledjük továbbá az oly nemes epizódokat, minő a következő. Bécsben a császár-

nak egy fiatal leány föltűnt, ki maga szintén élénk érdeklődést tanúsított iránta. A császár bizalmasával fölkerestette s a leány azonnal késznek nyilatkozott elmenni a légyottra, mint annyi meg annyi nő tette azelőtt s azután. Csakugyan beállított Schönbrunnba. Minthogy csak németül és olaszul beszél, Napoleon ez utóbbi nyelven kezdi vele a társalgást s az első szavakra tisztába jön azzal, hogy e leány tiszteletreméltó család gyermeke, tisztán gyermeteg csudálattal viseltetik iránta s fogalma sincs arról, mit tett, mikor idejött, s miért hívták ide. Azonnal gondos őrizet alatt visszavezetteti őt a szülői házhoz, gondoskodik férjhez adásáról — de ezúttal nem az ancien régime modorában, mint különben szokta — s gazdag hozományt ad neki. Ily epizód még kétszer ismétlődik Napoleon életében, legutoljára Szent-Illona szigetén.

Masson arról is akar tudni, hogy Bonaparte consulságának vége felé, midőn az ifjúság hevéen, a vérmérséklet szilajságán már túl van, mind erősebben hajlik a melancholiára, mind jobban vágyik oly rokonlelket találni, kivel az ember-tömeg közepett magányba vonulhasson, szóval bizonyos sentimentalis szerelemre fejlődik ki benne a hajlam. De ez állítás bizonyítására adatokkal nem rendelkezik Masson. Mert ily adat számba nem jöhetnek flirtjei sógornőivel s neje unokahúgaival, sem ha mindjárt a föntebbieknél finomabb színezetű viszonyai egyik-másik főrangú hölgygyel. Legkevésebbé vehetjük ily adatnak Eleonore Dénuelle-t, Napoleon testvérének, Muratnak fölolvasonőjét, a ki egyébiránt kiválik a múltó kegyencznök sorából, a mennyiben ő már fiúgyermekkel lepi meg császári imádóját. E gyermek 1881-ben hal majd meg, teljes beszámíthatatlansággal, atyja lángelméjéből csak a rendkívüliséget örökölve, mi nála zavargó hóborttá fajul.

Ha azonban Massonnak nem is sikerül állítását tényekkel igazolnia, van könyvében egy kissé ugyan eszményített fejezet, mely Mme Walewskáról, Napoleon második természetes gyermekének anyjáról szól, s mely legalább arról tesz tanúságot, hogy ez a világ ura, ki a nőkkel is ép oly zsarnoki szeszélylyel bánt el, talált életében oly nemes, tiszta nőre is, ki az igazi nőiség előtt meghajolni kényszeríti őt, s kivel szemben csak pyrrhusi győzelmet aratott, miután a visszautasítás kínjait kellett végig szenvednie, ilyesmihez nem szokott s épen e miatt annál szilajabban lángoló, forrongó szívének.

1807 első napján Pulsztukból Varsó felé volt útban Napoleon. Midőn egy kis város előtt lovat váltani megállt, parasztokból s munkásokból álló ordító tömeg fogadta, mint Lengyelország megmentőjét. A szárnysegéd, Duroc leszáll s útat tör magának a postahivatalig; a mint be akar lépni, női sikoltás üti meg fülét, feleje esengve nyúló elegáns kezeket pillant meg s hallja, hogy valaki francziául mondja: «Oh uram, segítsen kiinnen bennünket s eszközölje, hogy bár egy perczre megpillanthassam őt!» A beszélő majdnem gyermeknek látszik: kicsiny, de bájos, arányos termetű nő, remek szőke hajjal, s áhitattól égő gyönyörű nagy kék szemekkel, rózsásfehér arczczal. Duroc rögtön karonfogva oda vezeti a császárhoz, ki udvariasan köszönti az ismeretlent, pár szót szól hozzá; de a nő nem is hallja s a császár beszédét felbeszakítva, extasissal üdvözli őt, mint hazájának fölszabadítóját. Napoleon jó indulata zálogául átnyújtja bokrétáját s abbeli reményének ad kifejezést, hogy Varsóban találkozni fognak.

Varsóban sikerül Napoleonnak kitudakoztatni, hogy e nő Lengyelország egyik elszegényedett legrégibb családjából származik, rendkívül vallásos és tiszta, szüziességű lélek, kit egy gazdag, már másodszor özvegy aggastyánhoz, Walewszkihez úgy erőltettek nőül, s ki sokáig betegeskedve élt vidéki kastélyában, egyedül Istennek s fiának, kivel az ég kegye vigaszt küldött számára. Retteg a gondolattól, hogy fia is idegen szolgaságban sanyalódjék s ne szabad földnek legyen ura: ez anyai szeretettől fokozva lobog benne a honszeretet tüze. Mikor hallotta, mint verte le Napoleon a szövetségesek porosz hadát, s bevette Berlint, őt is elfogta az egész országban kiütő láz s izgatottan sietett Varsóba, de itt is oly visszavonultan élt férje erőszakolásai ellenére, hogy alig ismerték a társas körök. Ekkor jött Napoleon Varsóba s ő nem állhatta meg, hogy eléje ne hajtasson, s az említett módon találkozott vele.

Walewszkiné, vagy hogy lengyelesen nevezzük őt, Walewszka, senkinek sem szólt e találkozásról, de társnője révén a császárnak sikerül nyomára jönnie. Egy nap Ponyatovszki herczeg beállít hozzá, s sokat jelentő mosolylyal hívja meg báljára, melyet ő Napoleon tiszteletére rendez. Midőn Walewszka vonakodik elérteni a dolgot, nem habozik világosan beszélni, többi közt így szól: «Ki tudja, hátha önt szemelte ki az ég eszközül a haza visszaállítására!» Ponyatovszki ugyan bosz-

szankodva távozik, látva, hogy semmire sem megy. De ime megint nyílik az ajtó, egész búcsújárás kezdődik az ifjú nő szalonjába, kit az ország főnemesei sorban jönnek rábeszélni a honleányi áldozatra, s jön maga a férj is, ki természetesen semmit sem ért a dologból s csak a saját személye kitüntetésére magyaráz mindent. Végre engedni kénytelen a nő. A férj maga sietteti aztán az indulás perczében s zsörtölődik, miért öltözött oly egyszerűn. A teremben rögtön megrohanja Ponyatowszki, értésére adja, mily türelmetlen várták s hogy meghagyták neki, kérje föl tánczra. Walewszka azonban nem tánczol, a hercegeg hasztalan mérgelődik, Duroc kosarat kénytelen vinni császárijának. A francia tisztek pedig elragadtatva kezdenek udvarolni neki, mit sem sejtve, s a következő perczben katonai parancs kergeti ki őket a bálteremből a világ négy tája felé. Napoleon aztán végig megy a termen s az előre betanultakat nagyszerűn összezavarva, intézi kérdéseit a hölgyek koszorújához: egy agg szüztől férjét, egy leánykától gyermekeit, egy rémségesen elhízott hölgytől pedig azt kérdezve, szereti-e a tánczot. Végre ott áll Walewszka előtt, kit szomszédnői úgy döfölnek föl könyökükkel ültéből, s ki halásápadtan szegzi le szemeit: «Fehért fehérre, nem járja, asszonyom», szól hangosan. Majd halkán hozzá teszi: «Nem ilyen fogadást várhattam a múltkori után». Azzal távozik.

Walewszka alig ér haza, szobaleánya egy levélkét ad át: «Csak önt láttam, csak önt csudáltam, csak ön után epedek. Rögtöni választ kér hevének csillapítására N.» Irtózva dobja félre e sértő sorokat, de Ponyatowszki lent várja a választ az útczán, s hogy nem kap, feljön, a zárt ajtón át könyörög, fenyeget, szitkozódik, egy félóraig egész botránnyt ütve, míg végre is dühöngve távoznia kell. Másnap fölebredéskor, újabb levelke: ezt már el sem olvassa. Azonban csakhamar megtelik a fogadó terem az ország nagyjaival, a kormányférfiakkal, jön maga Duroc is. Walewszka migraine-t negélyez, senkit sem fogad. Mindegy, ott van ferje, ki a legjobban tombol neje makaessága miatt, erővel betör hozzá, maga után vezetve vendégeit. A lengyelek chorusban kérik, fogadja el az ebédre a meghívást, mert erről van szó, s a legtekintélyesebb, legidősebb ősz kormányférfi előlép, nagy dictiót tart. S ha meg ez sem volna elég a szegény tizennyolcz éves kis nő fejének megzavarására, írásbeli memorandumot terjesztetnek eléje e bölcs honatyák, melyben a csa-

lád, a haza, a vallás érdekét emlegetik, Fénélonra, az ó- és új testamentomra hivatkoznak. Gondoskodnak megfelelő női környezetről számára, mely fülébe olvassa Napoleon eldobott levélkéjét. Mikor végre enged, egész estig ki- s bejárnak a néma hálaköszönethozók; egész éjjel vigyáznak rá, nehogy mást találjon gondolni. Az ebédnél a császár már nincs oly zavarban, diskkrétul szólítja meg pár közönyös szóval, a mi a nőnek jól esik. Az asztalnál Duroc mellé ültetik, épen szemben Napoleonnal, ki a legkomolyabb politikai kérdésekről tárgyal, de le nem veszi szemét Walewskáról, legfőlebb Durocra pillant, ki ilyenkor e nézést s a látszólag véletlen gestusokat szomszédnéjának szavakban tolmácsolja, mint valami előre megállapított néma nyelvet. Egy alkalommal például Napoleon kabátja jobb oldalához viszi kezét. Duroc habozik, urára néz s aztán megkönnyebbülve fölsóhajt. Azon bokkrétáról van szó: mi lett belőle? Walewszka fia számára őrzi szent emlékként. Engedje meg, feleli Duroc, hogy ő hozzá méltóbbakkal cseréljek ki. Ez allusiótól haragtól elpirulva válaszolja Walewszka: «Én csak a virágokat szeretem». Duroc perczre elhallgat, aztán szól: «Nos úgy majd babérokat szedünk az ön hazája földjén s azt ajánljuk föl önnek.»

Walewskát zavarba ejti e szellemes felelet. De minő e zavar ahhoz képest, midőn távozáskor a császár hozzá jön s rá szegezve rettentő szemei villámát, melyet emberi tekintet nem bírt elviselni, szemére hányja kegyetlenségét s kaczérsággal vádolja. Majd Duroctól levelet küld, melyben egyenesen légyottra hívja, azt ígérve, hogy ha megszánja őt, ő előtte is kedvesebb lesz hazája. A szegény nő már egészen kábult. Mint álomban engedi, hogy felöltöztessék, kocsiba dugják s elvigyék a légyott helyére. Végre ott áll szemtől-szembe Napoleonnal, egymaga. Könnyei megerednek, nem látja tőlük a lábainál térdelőt, de e szavak ütik meg fülét: «A te vén férjed.» Borzadva eszmél, az ajtónak rohan, de be van zárva: Napoleonnak egész erőszakkal kell őt onnan elszakitnia s visszahoznia a székbe. Soha még ily nővel nem volt dolga. Alig bírja elállítani zokogását, csillapítani riadalmát s némi beszédre bírni, múltja felől kérve tőle fölvilágosítást. Az idő ezzel eltelik s ő elereszti «szelíd, nyögő galambját», úgy a mint jött: de a küszöbön megesketteti, hogy visszajön. Másnap ékszereket küld neki, melyeket az sértődve utasít vissza, s bokkrétát, melyet föltűzzön s az ebédnél viszonzás

jeléül mindig kezével illessen, a hányszor Napoleon szívére teszi kezét. Walewszka a bokrétát sem tűzi föl, de midőn Jupiter összeránczolt szemöldökkel, villámokkal szemében közeledik feléje az étteremben, összerenzen a netaláni kitorés botrányától s engedelmesen a virág helyére illeszti kezét . . . Este pedig ismét elengedi magát vitetni, s Napoleon tettetett vagy igazi haraggal sújtja, hogy az ő szívét ily igazi lengyel nőhöz méltó kaczársággal gyötri, mind szilajabban kitor ellene, kit bírni akar s bírni fog — úgymond — mert különben őt s egész hazáját úgy tőri össze, mint ezt a drága órát, melyet ott az ő szeme láttára dühében porrá zúz . . . Midőn Walewszka elaléltóságából magához tér, már nem önmagáé többé s Napoleon ott állt mellette, csöndesen hulló könnyeit törölve . . .

Ettől kezdődik viszonyuk, ha ugyan viszonymnak nevezhetni a szenvedőleges resignatiót egy nő részéről, ki, midőn szerelemről beszélnek hozzá, csak hazája sorsával áll elő s ki perczre sem titkolja, hogy a férfinak nem szerelemből, hanem a legnemesebb érdekből áldozta föl magát. Napoleon sohsem hajthatta végre ígérését, Walewszka alakja mindig is élő szemrehányásnak maradt előtte e pontban, de annál nagyobb gyöngédséggel viseltetett személye iránt. Midőn Franciaországba távozott, csak az ő különös kérelmére kísérte el őt Walewszka, ki e közben már egy fiúgyermeket szült. E fiú, mint tudjuk, III. Napoleon alatt államminiszter, a törvényhozó testület elnöke, szenátor s herczeg lett: 1868-ban halt meg.

Walewszka maga hű maradt ahhoz, kinek egyszer kedvese lett — mindenestre tovább tartott hűsége, mint az imádójáé, ki oly szomorú bohózat hősnőjévé tette őt.

Fölkereste Napoleont Elba szigetén is s a Száz Nap uralma alatt senki őszintebben nem örvendett visszatértének. Ekkor már özvegy volt. Midőn azonban Napoleon Szent-Ilonára távozott, a császár egy unokaöccsének nyújtotta kezét 1816-ban, mely házasság híre a szentilonai foglyot, Masson szerint szíve mélyén érinté, de valószínűleg csak hiúságában sebzé, legfőlebb késő bánatot éreztetett vele. Egy év múlva aztán gyermekágyban meghalt.

IV.

Vegyük föl a megszakított fonalat s térjünk vissza Joséphinehez.

Bonaparte már haza felé jön Kairóból, de Joséphine mit sem sejt. Már úgy látszik, egészen el is feledte férjét: a Bonaparte-család ellenségeivel nyílt barátságban s egyáltalán úgy él, mint egy élvvágyó özvegy teheti, kinek meg van hozzá adva a mód és eszköz. Barátjai azt tanácsolják, válják el férjétől s menjen nőül azon tiszthez, kivel való viszonya még Olaszországból kelteződik; ő azonban még haboz s egyelőre csak adósságot adósságra halmaz, örült költekezéssel. Egyszerre hírét veszi, hogy Bonaparte kikötött Franciaországban. A mámorból szörnyű valóra riad. Mi lesz vele, ha férje eltaszítja. Pedig a rokonok nem fognak késlekedni, hogy fölvilágosítsák az ő botrányos életmódjáról. Merész játékra szánja el magát, egy kockára téve mindent. Férje elé utazik, hogy a hirtelen, a véletlen találkozás első fölindulásában, az érzékek első mámorában bocsánatát megnyerhesse.

Bonaparte azonban más utat választott s elkerüli őt. Már harmad napja van Párisban s testvéreitől, anyjától megszerezte a kívánt fölvilágosításokat, noha sejtí, hogy ezek korántsem mondtak el neki mindent. Most már határozata rendíthetetlen: el fog válni nejétől, el fogja taszítani őt. Hasztalan akarják vele megértetni barátjai, hogy az ország, mely oly ujjongva fogadta hazatértét, egyebet várt tőle most, mint botrányt, s hogy ha most mint megcsalatott férj áll a közvélemény elé, ezzel nimbuszának árt, sőt nevetségessé teszi magát. Bonaparte hajthatatlan. Találkozni sem akar többé nejével, mintha nem bízne eléggé magában; a házmesterhez szállíttatja le nejének holmijait s értéktárgyait, — fivéreit másnap reggelre magához rendeli, hogy végleg elintézzék a dolgot, s szobájába zárkózik.

Ekkor érkezik meg Joséphine, magából kikelten. Útközben volt ideje elgondolni, mily borzasztó pénzzavarokba döntötte könnyelműsége, melyekből nincs más menekülése: hisz az ő korában, egy kreol nőre nézve immár vénhedt korban, az ő egészen elfonnyadt bájjaival mily újabb szerencsét várhatna a vak véletlentől? Vagy megbocsát férje s fizet, vagy vége mindennek.

Fölhatol tehát a házmester ellenére az emeletre s oda megy a bezárt ajtóhoz, kopogtat, esdekel, térdre hull, zokog. Hiába. Újra megkísérli, hasztalan. Így folyik ez órákon át, így folyik egész nap s már kétségbeesetten távozni akar, midőn komornája még egyszer visszaviszi az ajtó elé s a két gyermekért is elsiet, kik aztán anyjok mellé térdelnek s vele együtt könyörögnek. Végre fölnyílik az ajtó: ott áll Napoleon, szótlanul, könnyes szemekkel, dúlt arczczal, mely a lelkében lefolyt retentő hosszú harc nyomait mutatja, — ott áll s karját nyújtja.

A bocsánat teljes, — teljes a feledés. Sohse fog nejenek szemrehányást tenni könnyelmű életmódjáért, miként nem fog bosszút állni az ő szeretőin, bár mindig elsáppad, mikor közelekkbe jut. Ki fogja fizetni tartozásait, melyek két milliónál is többre rúgnak. Mikor a családban a válásnak leghőbb szószólója, Lucien, másnap reggel oda jön, neje hálószobájában fogadja őt s még ágyban fekvé.

Joséphine diadala tehát teljes. Azonban ez időtől fogva új korszak kezdődik férjének hozzá való viszonyában. Az érzékek első zajgásának immár vége, vége a Rousseaui periodusnak. Mme Fourès üde ifjú bájainak élvezése után Bonaparte mint férj többé már nem annyira szerelmes, mintsem jóbaráti érzelmet tanúsít s kíván. Csakhogy Joséphine a barátnői szereppel nem éri be. Kémekkel veszi körül férjét, ejjelenként méccsessel kezében futkos a folyosón, hogy rajtaérje a hűtlenségen, a féltékenység kínjai marczangolják, nagy jeleneteket rögtönöz idegrohamokkal, s ráadásul mindenféle hazugságokat költ férjére. Nem egyszer ingerli föl ezekkel a végletekig.

De nemcsak a féltékenység, az elhanyagoltatás bántja Joséphinet: a sors másként is visszafizeti neki múltja bűneit, mint Masson elbeszéli, kinek könyvében ez a legújabb adatok egyike. Tudja, hogy férjének az a fő vágya, mint a kis gyermekeket rendkívül kedvelő embernek s még inkább, mint a hatalom birtokosának, hogy gyermeke, utódja legyen, s e vágyának nem teljesülése sok keserű perc okozója a házasságok közt. Joséphine a maga mentségeül folyton első férjétől született gyermekeire hivatkozik, mígnem testvére is megsokalja s metsző hangon veti oda: «De kedvesem, akkor fiatalabb voltál!» Bonaparteot szégyen emészti s néha durván tör ki. Egy alkalommal vadászatra készülnek s Joséphine könnyekkel szemében jön kérni, ne tegyék, hisz a vadak mind vemhesek. «Hát akkor

hagyni kell», vág vissza főnhangon Bonaparte, — «itt minden termékeny, csak Madame nem». Ily körülmények közt Joséphine attól reszket, hogy férjének valamelyik viszonyából gyermeke talál születni s ezzel ő bizonyulván magtalannak, eltaszítatás lesz sorsa.

Egyelőre azonban nem éri szégyen, sőt a legmagasabb fokra hág. A köztársaságban már is ő rangban a legelső nő, kit férje még saját anyjának is fölébe s eléje helyez: máris egészen egyeduralkodó nevéhez illő kitüntetéssel illetik. Bonaparte azon gondolattal foglalkozik, hogy öcsésének, Lajosnak, ki Joséphine leányát vette nőül, adoptálja fiát. S miután még mindig élénken élnek szívében a multak emlékei, hatnak rá még a könnyek, legyőzi a jelen perczek gyakorta megújuló bosszúságait, elodázza magától a válás gondolatát s elhatározza, midőn a császárság küszöbén áll, hogy nejét is császárnévá keneti. Joséphine így eljut a földi méltóságok s javak oly szédítő magaslatára, melyről Franciaország királynéi is alig mertek álmodni, s melyről ő bizonyára sosem álmodott ő, a kis kreol leány, mikor kitartott nénjének az az ötlete támadt, hogy Párisba hozassa. . . Joséphine azonban nem hogy hálával fogadná férje jótéteményét, visszaél helyzetével. Tizenegy éve házások már s egyszer sem jutott eszébe frigyök egyházi megáldatására gondolni: most itt a pápa az udvarban, s e kívánságával áll elő, ezzel is még szorosabbra, fölbontatatlaná óhajtván tenni frigyöket. Napoleon nem akar tudni a dologról, mely különös magyarázatokra nyújthatna alkalmat s furcsa utánzásúl szolgálhatna. A pápa azonban komolyan veszi e dolgot s vonakodik addig a fölkenést végrehajtani. Az ünnepély egyre késik, a mi rémítő pénzbe kerül; az egész országból, az egész világról ott vannak már a küldöttségek s türelmetlenkednek. Napoleon végre is enged a kényszernek, melyet majd jogosan fog házassága fölbontásánál, mint tényleges okot, fölhozhatni: s az ünnepély végbe megy. Joséphine boldogan, nyugton alhatik . . . De meddig!

Meddig? Addig, míg az adoptálni szándékozott gyermek meg nem hal. Addig, míg aztán magának Napoleonnak fia nem születik kedvesétől, a mi tetteinek s elhatározásainak egész új irányt látszik adni Tilsitt óta. Két év mulva császárnévá fölkenettetése után, Joséphine helyzete kétségessé vált, már megkezdődnek a titkos alkudozások a külföldi udvarokkal, egy

esetleges nősülés czéljából. Egy időre ugyan félben marad a dolog, mert Napoleonon ismét erőt vesz szíve, még egyszer föllobog szívében a vonzalom Joséphine iránt, mielőtt kialudnék: attól felti, hogy belehal s valósággal gyöngédségi rohamok fogják el a nő iránt, kitől örökre meg akar válni, bár ezért mitsem változtat előbbi életmódján. Aztán ismét kalandosabbnál kalandosabb terveken törí fejét, miként alapítson dynastiát, miközben egész Európával úgyszólván harcban van s emberfölötti erőmegfeszítéssel iparkodik a maga előnyét biztosítani a nagyhatalmasságokkal szemben, s mind jobban belátja, hogy jövőjét nem karddal biztosíthatja igazában, hanem az által, ha a házassági összeköttetések diplomatiái fogását, melyet családjának többi tagjaira addig alkalmazott, önmagára is kiterjeszti s valamelyik dynastiába beleházasodik. Ettől kezdve vége a Joséphinenel való meghittségnek, rendesen csak idegenek, vagy legalább is egy harmadik személy jelenlétében találkozik vele. Végre leüt a villám, melynek rettegése oly régóta megkeserítette Joséphine életét, s melyet ő maga kikerülhetetlennek tudott ugyan, de most mégis kétségbe van esve miatta. Hanem immár hiába minden ájúlkozás, ideggörcs, nagy jelenet, resignálni kell, s be kell érnie azzal, hogy pompa s jólét övezi élte végeig, mintha igazi császárné maradt volna, s egyáltalán oly különleges helyet s rangot foglal el az államban, minőnek alig találni példáját az újkori történelemben, hanem talán csak Róma vagy Byzancz idejében. S a száműzetés fényes keserveit Napoleon a távolból a leglovagiasabb gyöngédséggel iparkodik minél inkább enyhíteni. Mi több: újra megnősülése után is gyakran föl-fölkeresi, s fia a római király születéséről a legelső közt siet őt értesíteni.

Az új feleséget, kivel Napoleon dynastiáját meg akarja alapítani, immár nem egy elzüllött nemes családból, hanem Európa egyik legelső trónjáról választja: oly házba nősül, mely arra jogosítja föl majd őt, a szerencsefit, hogy XVI. Lajosról, mint nagybátyjáról beszélhessen, Marie Antoinette-et, mint nagynénjét emlegethesse s egyáltalán bensőbb rokonságba keveredjék az uralkodókkal, úgy hogy végleg feledés borúljon az ő parvenuségére. Az osztrák császár leánya az, kitől vágyai e netovábbjának teljesültét várja, Mária Lujza főherczegnő, kinek előbb hiteles fajnő voltáról biztos tudomást szerez. «Ez az igazi osztrák ajk!», mondja önelégülten, midőn arczképét látja,

s egyszersmind a felől is tájékozódik előbb, elég szapora családból való, hogy családalapítási tervei a legjobbat remélhesék. A leány maga 18 éves, tehát 22 évvel fiatalabb nálánál, szőke, magas és erős termetű, kék szemű, himlőhelyes, nem francziásan kecses jelenség, inkább németesen nehézkes: de Napoleonra nézve a külső nem jön most szóba. A szellem szintoly lényegtelen kérdéssé törpült: e főhercegnő majdnem nyárs-polgárius egyszerűségben van nevelkedve, kolostori fegyelemben és oly együgyű tudatlanságban, mint Molière Agnesét akarta volna nevelni gyámja. Annál jobb, legalább annál könnyebben sikerül a férjnek öt szoros őrizet alatt tartania s utódjai származásának hitelességét valóságos háremi eszközökkel ellenőrizni, melyekhez mérten az ancien régime királynői korlátlan szabadságot élveztek, minden étiquette mellett is.

Napoleon háremi zár alá készül ugyanis vetni nejét, még női eunuchokról is gondoskodva. A börtön rácsait természetesen siet szemkápráztató fényesen aranyozni meg. Maga ügyel föl menyasszonya lakosztályainak díszítésére, s annyira büszke reájok, hogy fejedelmi vendégeinek mint érdekes látni valót mutogatja, s bizonyára nem jog nélkül. Hisz csak a fürdőszoba 400,000 franc indiai cachemire-rel van bevonva. Mint a ki a női öltözék terén már régóta kiváló szakértelmet követel magának, ugyancsak személyesen válogatja össze a kelengyét, a nászkosarat, és pedig oly ázsiai fényűzéssel, mi a versailles-in is túl akar tenni. Hallotta, mily igénytelen, majdnem szegényes ruhákat, ékszereket szokott viselni jövődöbelije: annál jobban el akarja tehát kábitni ajándékainak nagyszerűségével. Nem sorolhatjuk föl itt az ajándékokat oly teljességben, mint Masson teszi, de ime mégis néhány adat. Tizenkét tuczat ing, 19,386 franc értékben, huszonnégy tuczat zsebkendő, összesen 10,704 franc, 24 hálófőkötő 5652 franc, ruhák à 5000—8000 franc, 17 cachemire shawl 39,860 franc, tizenkét tuczat harisnya, egyegy pár 18 franctól 72 francig változó értékben stb. Csak cse-csebecsére 411,736 franc 24 centime van kidobva. Az új császárnénak egyebiránt pusztán toilette-czélokra 30,000 franc fog állni rendelkezésére. Ékszereiről már szólni is alig lehet, mert — nem is számítva a korona gyémántjait — ily drágakövekkel még nem dicsekedhetett európai uralkodónő, az ezeregy éj mesés kincseit véljük felénk ragyogni.

Napoleon a saját személyét illetőleg szintén oly dolgokat

mível, melyekkel ámulatba ejti környezetét. Diszruhát csináltat magának Murat szabójánál, mely annyira feszélyezi, hogy nem hordhatja; új czipészt hívat, kivel lehető finom czipőt akar magának csináltatni; meg akarja tanulni a keringőt, a mitől azonban rosszul lesz. Nem tud hová lenni a türelmetlenségtől s naponként tíz-tizenöt mértföldet belovagol vadászva, csakhogy szórakozzék. S a mint neje közeledik, mind izgatottabbá válik. Egyre-másra küld eléje futárokat virággal, vaddal, levéllel stb. Végre nem bírja tovább. Soissonsban kellene találkozniok a procurative egybekelt házastársaknak: az épület, hol az ünnepélyes actus végbemenend, föl van díszítve, az egész város ünnepel, a nagyszerű lakoma kész, az ünnepi szónokok feszülten várakoznak . . . s Napoleon menyasszonya elé lovagol szakadó esőben. Megpillantja a kocsit, oda megy, bejelenteti magát s beeresztik a kocsiba, hol Napoleon testvére, Caroline ül Mária Lujzával. Aztán hajts kocsis, pusztuljon a ló, pusztuljanak a lakomák, az ünnepi szónokok. Étlen-szomjan érkeznek késő estére Compiègnebe. A császár itt megrövidíti az üdvözlő beszédek, a bemutatásokat és sietve visszavonul nejével a legbensőbb lakosztályokba, mintha attól tartana, nehogy kisziklani találjon kezei közül a rég várt szerencse, melylyel magának a jövőt biztosíthatja.

Másnap délben a dejeunert a császárné ágya mellett szolgáltatja föl magának, kit most már egészen magáénak mondhat, mielőtt az egyház s polgári szertartás végbe ment volna. S napközben így szól egyik tábornokához: «Barátom, német nőt vegyen feleségül. Ezek a legjobb nők a világon, szelídek, engedelmesekek, naivok s olyan üdék, mint a rózsa.»

Masson szereti úgy tüntetni föl a dolgot, mintha az új feleség egészen lebilincselte volna rózsasaláncaival ezt a Herculest, s teljesen kiforgatta volna szokásaiból. Annyi bizonyos, hogy Napoleon a legelőzékenyebb iparkodott vele szemben lenni, s arra törekedett, hogy boldognak, legalább is elégedettnek érezze magát mellette. Azt azonban Masson sem tagadhatja egészen, hogy Napoleon új neje oldalán nem folytatta volna régi kalandjait, ép úgy, mint Josephine idejében. De igen helyesen emeli ki Masson azt a különbséget, mit Napoleon modora új nejével szemben a regivel ellentétben tanúsít. Míg Josephine-nek nem engedte meg a politikába elegyedést s egy alkalommal a legkíméletlenebbül czáfoltatta meg egy nyilat-

kozatát a hivatalos lapban, addig Mária Lujzával 1813-ban, uralkodása legválságosabb perczeiben, megosztja hatalmát, regensnövé nevezi ki. S épen ez a körülmény segíti elő bukását is, midőn annak idején nejének egy nem is chiffrirozott levelben megírja, mily mozdulatot szándékozik tenni seregével a szövetséges hadak ellen, s e levelet Blücher elfogja, ki aztán fölbontva hódolattal siet letenni «Ausztria császára ő felsége felséges leányának lábaihoz».

Mária Lujza szerepét a francziák hajlandók erős ellenszenvvel ítélni meg. Masson szintén nem ment bizonyos tekintetben ez elfogultságtól, de különben iparkodik tárgyilagos maradni. Napoleon, úgymond, soha gyanúval nem illette nejét. «Sohsem hitte, perczre sem, hogy neje az ő ellenségeinek büntársa, s ebben igaza volt, mert Mária Lujzát óvakodtak figyelmeztetni, s ő így őszintén, sokkal eredményesebben játszta szerepét, mintha úgy sűgás után kellett volna tennie. Csak jóval később, Szent-Ilona szigetén, czéloz azon kapcsolatra, mely második házassága s az ezt követő események közt van. S ekkor is csak távolról czéloz, akár azért, mert undorodott e dolgok mélyére hatolni, akár mert nem volt tetszésére megvilágítani balvégzetének e vis majorját. Az örvény volt ez, mondá, melyet virágokkal hintettek be számomra.»

Mária Lujza atyja parancsára visszavonúlt fiával, a római királylyal, később reichstadti herczeggel Ausztriába, s bár férje úgy Elba szigetéről, mint a száz napi uralom alatt folyton sürgette hozzá jövetelét, engedett a szülői kényszernek s végleg lemondott gyermekének atyjáról. Lassanként szívét is elidegenítették, melyet aztán főudvarmestere, Neipperg gróf hódított meg, kivel morganatikus házasságra is lépett Napoleon halála után. A római király születésekor a legelső francia szaktekintélyek egyike kijelentette Napoleon előtt, hogy nem meri ajánlani, hogy feleségének több gyermeke is legyen. Neippergnek ez irányban azonban nem voltak aggodalmai s a gyermekek hosszú sora neki adott igazat.

Napoleon pedig 1821-ben végrendeletében meghagyta, hogy szívét borszeszbe téve, vigyék el nejének, kit, úgymond, sohsem szűnt meg gyöngéden szeretni, s kiről mindig csak hálával tud emlékezni. E végakarata azonban nem teljesült: a szívét rejtő ezüst vázát tanácsosabbnak tartották bele tenni koporsójába. «Mit is csinált volna vele Neipperg gróf?» kérdi Mas-

son. — De hogy ne végezzük e szemlét nagyon is eszményesítő, melancholicus hangokkal, említsük még meg, hogy ugyan-e végrendelet egy zajos múltú nőről gondoskodik, ki a szentilonai fogolynak utolsó idejét édesítette és keserítette meg, s ki az udvartól kétes vagyis inkább kétségtelen erkölcei miatt száműzve volt, a császár kíséretében meghasonlást idézett elő, s innen is végre távozni kényszerült.

V.

Minő tanulságokat vonhatni le Napoleon szerelmeinek történetéből?

«A physikai brutalitásokat leszámítva, melyek csak múlt szórakozások», feleli Masson, «oly képességet sikerül Napoleonban fölfedeznünk, mely nagyságára nézve versenyez gondolkodó s cselekvő tehetségével, s mely ép oly csudálatra méltó szeretőt és férjet tár elénk benne, minő mint hadvezér s államférfi volt.»

Ha még egyszer végig gondoljuk Napoleon összes viszonyait, ép oly kevésbé fogunk Massonnak igazat adni itt, mint a hol azt mondja, hogy «Napoleon ismerte mindazon érzékléseket s érzelmeket, melyeket a nő kelthet, s úgy e pontban, mint minden egyébben a többi lények fölött áll».

Nem. A férj, a szerető távolról sem versenyez Napoleonban a hadvezérrel s az államférfival. Nem versenyezhet a szerető, ki elvégre is csak érzéki gerjedelmeknek hódolt, de a szív fenköltebb indulatait nem ismerte, s kinek kalandjaiban a szenvedélyek fenséges küzdelmeit vagy épen tragédiáját nem kereshetjük. Mint férj, első feleségével szemben sokáig a fölültetett, rászédett szerepére van kárhozthatva; mikor pedig szeme fölnyílik, akkor nem a legtisztább erkölcsi fölfogással nyugszik bele a múlt szennyébe: második feleségével szemben, kit csak trónutód szülőjének tekint, félig nyárspolgári, félig háremi módon bánik el, s háta mögött tovább folytatja érzéki viszonyait. A mi viszont azt illeti, hogy Napoleon mindenkinél teljesebb módon átélte volna azt, mit a nő nyújthat, csak egyet említnünk, miben e világ hatalmasának sohasem volt része; s ez az igazi vizontszerelem, melyet szív nyújt szívnek. Még a Walewszka szelíd resignatiója sem mondható ennek. — Szóval Napoleon is ember volt, nem is a legkevésbé gyarló, s nem is a legboldogabb.

P. O.

VISSZAPILLANTÁS AZ 1832—36-DIKI ORSZÁGGYÜLÉSRE.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Az 1832—36-diki országgyűlésnek tulajdonkép nem volt vezére. A mily bővében volt az országos kitünőségeknek, a szó hatalmával bíró lángeszű férfiaknak, kiknek nem egyike az európai műveltség színvonalát is megütötte: úgy szinte a végeig alig vált ki közülök parlamenti vezér, kinek zászlaja alatt, döntő sikerrel tömörültek volna. Széchenyi, különben minden szép és jó ügyben szívesen segédkező, a Vaskapu, a Híd, a Gözhajózás gondjaiba volt elmerülve, nagy terveinek, hol Metternichet, hol a nádort igyekezett megnyerni; de a mellett talán első volt, ki Deákban fölismerte a jövő emberét. Wesselényit, kinek kezdetben legnagyobb varázsa volt, hamar Erdélybe szólítá hazafias buzgalma, hol Deák szerint is, a jelenléte sokkal szükségesebb vala; Kölcseyt, a legelragadóbb szónokot, de a ki inkább költőnek tartá magát, eltávolították háladatlan választói; Nagy Pálnak rossz néven vették, hogy ronsolt anyagi viszonyait a Pálfy-gondnokság elvállalásával hozta rendbe, bár függetlenségének különben megóvása mellett; Palóczyra nehezteltek Ragályi miatt, erre viszont, hogy elkésve bár, egyszerre három mandátummal jelent meg; Bezerédj (kinek nevéhez utóbb az «örök igazság» jelző tapadt) szerfölött jó ember; Borsitzky, úgy látszik személyére nézve nem

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 205. számában.

elég rokonszenves ; Dubraviczky, Somsich, Bernáth, Balogh, hol tétovázók, hol indulattól ragadtatva magokon s így másokon is uralkodni nem tudók ; Klauzál, kire egy későbbi országgyűlésen nevezetes szerep várt, még nem eléggé kiforrott ; de végre mindannyian hazulról jövő s időnként változó utasításokhoz kötött megbizottak, s azért soha egészen megbízhatók nem valának. Jellemök minden megbízhatósága mellett, mintegy ingadozott alattok a talaj. Deák nem az országgyűlés elején, hanem bátyja, a nagytekintélyű Deák Antal lemondása után később (1833 május 1.) érkezik föl, mikor a főszerepek már szinte elosztva valának ; azután nem kedvező utasításokkal látták el, melyek, természetében fekvő szerénységéhez csatlakozva, jó darab ideig önkéntes szótlanúságra kárhoztatták ; végre betegség lepte meg, melyből csak Ferdinánd király trónraléptekor kezdett lábadozni, hogy az oly fontos, de nem általa kezdeményezett, «czimkérdés»-ben döntő szavát mérlegbe vehesse. Utolsó egyike vágyott lenni ; az első sorába, vagy épen elsőnek állítá oda kartársainak szeretete, bizodalma, önkéntes csatlakozása. Különösen jogi kérdésekben, magán- és közjog terén, annyira kitűnt, hogy nem csoda, ha elérkezvén ideje (1848), ki nem térhetett az igazságügyi miniszterség elöl, melyről akkor, mint tudjuk, se ő maga, se honfitársai még nem is álmodoztak. Nem pályabér volt azon szép napokban a mozzató, hanem a teljes önfeladással járó honszeretet, kötelesség. Szent kötelesség teljesítése, a sikernek minden reménye nélkül.

Az igazságügyi reformok elővételére hálás tért nyitottak többek között az úgynevezett rendszeres munkálatok is, melyek tárgyalására maga a kormány, akár csak, hogy a sérelmek kellemetlen és időrabló feszegetéseit megkerülhesse, többször reá utalt. Kész javaslatok feküdtek a honatyák előtt, s még sokkal tovább menő tervek forrtak agyaikban, melyek valósulását buzgón óhajtották. Deák szándéka az volt, hogy részletes foltozások helyett, egy összhangzatos, egységes munkálatnak legalább vázlata készíttessék el, s e nyomon juthasson majd a nemzet egy a kor színvonalán álló polgári és büntető egész Codex birtokába. A többség nem birt a (Kossuth szerint) «nagy következményű» indítvány magaslatára emelkedni, s megelégette, ugyancsak Deáknak (augusztus 24. 1834. ker. ü.) opportunitási szempontból tett azon szűkebb körű, de azért elég

nagy következményű (azaz: gyakorlati) javaslatát, hogy egyelőre a sürgősnek mutatkozó javítások mintegy kiszemelve (per excepta) tűzessenek napi rendre. E megalvadásnak eredménye lett azon néhány törvényczikk, mely törvénykönyvünkbe igtatva, olvasóink előtt eléggé ismeretes. Az ősiség eltörlése, Széchenyi politikájának is alapelve, minden további lépéseknek kiinduló pontját alkotta volna; de oly nagy volt, mondhatjuk oly vak volt az ősi intézmény iránt a kegyelet, hogy még igen sok idő kellett hozzá, szinte egy általános fölforgatás, míg ez a kérdés nem annyira megfejtetett, mint gordiusi csomóként, ketté vágatott. Deák, az ő követjelentésében, szerényen és saját személyének egészen háttérbe állításával, sorolja föl az e téren történeteket. A szóbeli perekről (XX. törvényczikk), a vásári bíróságról (XVIII.), az ítéleteknek okokkal támogatásáról (XVI.), a pénzbeli elmarasztalást magokban foglaló ítéletek végrehajtásáról (XV.), a világos örökösödésről (XIV.), a nem-nemesek perlekedési képességéről (XVII.), hogy letöröljünk, úgymond, a homályt, melyet e részben eddigi törvényeink vetettek nemzetünkre, végre a főlebbvitt pereknek (tudniillik az országgyűlés kiegészítő részét alkotó királyi táblán) az országgyűlés folyama alatt is folytatásáról (XLV.) szóló törvényczikkeket. S ezen az úton óhajtott és remelte is Deák a további haladást. Ki kell ugyanis, úgy mondá, tűzve lenni a fő czélnek; s kerülni mindent, mi attól félre vezethetne; de a cél felé minden előlépés, mely a jövődönék útját nem zárja, valóságos haladás . . . Addig, míg a nemzet értelmes többsége valamely javításnak hasznos, sőt szükséges voltáról meggyőződve nincsen, azt a törvényhozás rendes útján megállapítani úgy sem lehet; valamint ellenben, ha e meggyőződés általános, az óhajtott javításnak sikerét csak halasztani képes az átkodott ellenszegülés, de azt végkép eltávoztatni hatalmában nincsen, stb. Nem tartottuk fölöslegesnek e szép körmondatot végig soraink közé igtatni, nehogy annak csak első részét kapják föl s használják fegyverül ellenünk, a haladás barátai ellen.

E tárgyalások következtében, — hatvan év múlva hozzuk ezt emlékezetbe — szóba jött egyszer (1834 július 12.) a majoratusok és senioratusok eltörlése is. Sok jeles szónoklat és beható tárgyalás után, melyben Deák, Palóczy, Nagy Pál stb. kitünő részt vettek, a többség ez aristocrata intézmény eltörlése mellett nyilatkozott. Kölcsey tette meg az indítványt. Deák

előadta, miként kedveskedett e kétes becsű ajándékkal az olygarchiának 1687-ben I. Leopold, cserébe az aranybulla utolsó záradékának (a fegyveres ellenszegülés jogának) fölládozásáért. Nagy Pál, kit különböznek, minden ízében eredetinek, de korától elmaradozónak is tartottak, kényes állása ellenére, több alkalommal hevesen kikelt az oligarchák és hazafiatlan mágnások ellen; most örömmel látja, mikép halad előbbre az emberiség, hogy oly ideák, melyeket 1825-ben még szóba hozni sem mertek, immár köztudatba mennek át. Fennen dicsekszik, hogy Sopronmegye rendei, azon főispán előlétele alatt, ki maga 33 majoratusnak ura, s ki magának a megyének nem kevesebb, mint két harmadát bírja (herczeg Eszterházy Pál) nagy többséggel a majoratusok ellen nyilatkoztak. Én, úgymond, mint aristocrazia követje, itt cosmopolita elvekből nem indulhatok ki; de miután fönnáll az ősiség, s ez a nemességet eléggé (?) biztosítja, mire való egy-két familiát kivenni s azt a nemességnek, melyhez hozzá tartozik, mintegy fölébe állítani! stb.

Ezt megelőzőleg (april) Deák a bírói hatalom és a közigazgatás körének külön választásáról, mi akkor a kormánynak rendeletek (patensek) útján bitorolt folytonos beavatkozásai miatt, alkotmányos szabadság szempontjából is nagy fontossággal birt, — azután pedig a bírák választásáról (főleg az egész a legfőbb fokozatig, minek példájául a nádorválasztás ősi joga hozaték föl) tartott rendkívüli hatású nagyobb beszédeket. Ez utóbbi nézetétől, évek múlva, későbbi fejlemények során, elállott. A fiscus örökösödése több oldalról megtámadtván, többi közt a fölségsértés és hűtlenségi perekből eredő barbár vagyon-elkobzás megszüntetése, szinte egyhangúlag kimondatott. (Augusztus.)

Íme, magánjogi codificationalis kérdések fonalán a közjog határvonalait érintettük. Át kell lépnünk e terre, ha Deák és barátai érdemeit kellő világitásban akarjuk látni.

Legfontosabb a címkérdés volt; külső kifejezése hazánk állami jellegének. Ma oly egyszerűnek és könnyűnek látszik ez a kérdés; el sem hinnők, mennyi nehézséggel járt annak megoldása, mennyi akadályba ütközött az.

Ferencz császár és király meghalt márczius 1-én, 1835-ben. Fiát, Ferdinándot, még életében megkoronáztatta, az előző 1829—30-diki országgyűlésen, ki is ez alkalommal a koroná-

zási diplomát, szokott chablonszerű alakjában, kiadta ily bekezdéssel: Nos Ferdinandus Primus, Dei gratia etc. Azóta az ifjabb király címét viselte, de az uralkodás gondjaiban való minden részvétől világosan el volt tiltva. (1830: I. 1. §.)

Az öreg fejedelem, Metternich Melanie hercegnő följegyzései szerint, úgy halt meg, miként élt is, mint egy «szent ember». Végig megtartva eszméletét, ágyához hívatá egész családját, valamennyit megáldá, a kis Ferencz főherczeggel együtt. Végrendeletét, melyet rajzónnal sajátkezűleg írt, átadta volt a császárnénak, ez viszont a trónörökösnek. Ferdinand sírva omlott Metternich karjai közé, s mint gyermek az atyját kérte, hogy e válságos pillanatban ne hagyja el. A haldokló fejedelem összetartásra inté a testvéreket, szívökre kötve mégis, hogy Lajos főherczegre hallgassanak, de főleg, hogy mindenben a Metternich herczeg tanácsát kövessék, ki neki életén át leghívebb szolgálja s legjobb barátja volt.

Az ifjú uralkodó első tette mégis némi önállóságot mutatott. Ez Hoyos gróf elbocsátása és Colloredo kinevezése volt a főudvarmesteri méltóságra, Metternich tudta nélkül, sőt ellenére. Ez a nagy dolog véghez vitetvén, Metternich, saját magas világmentő hivatásától eltelten, sietett befolyását jövőre biztosítani. Márczius 5-én már egy legmagasb tanácsadó testületet (berathendes collegium) állított össze, mely kivüle, csak Lajos főherczegből és Kolowrat miniszterből állott, Hügelnek csupán az előadói tiszt jutván. Appel helyett Clam lett a császár fő hadsegéde. (Boldog férje a büszke Meade Selinának, kitől Széchenyi kosarat kapott.) Ez időtáiban írja Metternich Ficquelmonthoz a következő jellemző sorokat: Az én kötelességem a jót mindenütt előmozdítani, a nélkül, hogy azt magamnak érdemül rónám föl. Minden az uralkodónak javára essék, mert hisz minden az övé. Én csak tanácsot adok neki; a tett azonban az ő dolga. (L. Metternich emlékiratait.)

Hogy legmagasb udvari körökben ez időtájt minő hangulat uralkodott, arra meglepő világot vetnek Melanie hercegnő már többször említett naplójegyzetei, melyeket igazán kár lett volna az utókortól örökre megvonni.

1833 február 11-dikéről ezt olvassuk: «A mit a magyar országgyűlésről hallunk, az mind csupa borzasztóság. Az én szegény honfiam (tudniillik Zichy comtesse volt) igazán megbolondultak, nem tudják, minő szörnyű szerencsétlenségnek

lesznek okozói. A császár (tudniillik az öreg Ferencz király) nagyon aggódik és mély levertséget mutat, valahányszor ezek a dolgok fölhozatnak. Én (az író) nem tartom a bajt olyan veszedelmesnek, mint mondják; hanem mindaz a mi történik, csak súlyosbítja az állapotot.»

S mikor a császár komoly rosszülléte köztudomásra jut, az előkelők fényes ünnepélyeit a jó népeességnek általános elszomorodása, a közelebb állóknak pedig valóságos rémülete váltja föl: (február 26. stb.) «Minden oldalról kitör a gyűlölet, különösen az erdélyiek ellen, mert, úgy beszélnek, ők okozták (tudniillik makacs viseletök s az országgyűlés eloszlatása, stb. miatt) a császár végzetes megbetegedését. Széjjel tépnék őket!» — Íme, a fehér zászló terroristái.

E napokban történt, hogy a francia követ, St. Aulaire gróf (a forradalmi Lajos Fülöpnek udvarunknál képviselője) a bájos hercegnő gyémánt fej-ékét megbámulva, ily bókra fakadt: ah, hisz ez valóságos korona önnek a fején; mire azt a nyomatékos gyors választ kapta: miért ne lenne, hisz ez a korona az enyém, ha másé volna, bizonyynyal nem viselném. (Már mint tudniillik az Orleansok bitorolták, bécsi fölfogás szerint, a Bourbonok koronáját.) Francia lapokba is átment ez a merész élcz, sőt diplomaták jegyzékeibe is, kiknek nem kis gondot adott a «casus belli» elkerülése, s az áldott világbéke biztosítása. De nem azért volt Metternich oly nagy ember, főleg derék hitvestársa szemében, hogy ez neki ne sikerüljön. Hisz nem rég a rettegett Miklós czár, Münchengrätzbe megérkezvén, a mindenható hercegnél ily bókkal köszöntött be: Ich stelle mich unter die Ordre meines Chefs . . . Ferencz császár pedig nem rég a maga kedélyességében így nyilatkozott: «Nem tudom mi magasztalni valót találnak bennem az emberek; hisz én semmi vagyok, mindent M. csinál.» Ferencz király halála után állott csak előtérbe a trónutód, ki mint császár első; de mint magyar király ötödik Ferdinand volt, s nem is akart más lenni. Maga a legitimitas így követelte ezt; de a magyar főrendek másképp fogták föl. Ezúttal ismét egyszer, császáriabbak voltak a császárnál; többet adtak neki, mint a mit elfogadhatott. Trónraléptekor nem lehetett a kérdést szó nélkül hagyni. Gyásznak, örömmek kelle hivatalos kifejezést adni. Gyásznak a nagy halottért, ki 42 éves uralkodása után népeinek «szeretetét» hagyta örökül; örömmek az ifjú uralkodó trónralépteért, kinek híresztelt jó szívé-

től és erélyétől (!) sokat vártak, tudvalevő testi gyöngesége ellenére.

Az új uralkodó márczius 2-diki leiratában neve mellé se I. se V. jelző számot nem téve, a szokott bevezetéssel: Nos Ferdinandus, divina favente Clementia Austriae Imperator, Hungariae, Bohemiae, Galliciae et Lodomeriae, stb. mutatá be magát az ország rendleinek.

A nagy esemény kihirdetettvén, s az első üdvözlő fölíratra az indítvány megtétetvén (márczius 10. ker. ü.), föláll Deák, s a jelenvoltaknak szinte megdöbbenésére, férfiasan kijelenti, hogy fájdalom és öröm nyilvánítása ez esetben nem elég; hanem egyúttal föl kell említeni az országnak mindinkább fölhalmozódó régi és új sérelmeit is, azon reménynek adva kifejezést, hogy ezeket az új uralkodó végre orvosolni fogja. A többség ellene van; úgy találja, hogy ez a decorummal ellenkeznek; külön küldöttséget meneszt, Pyrker patriarcha-érsek vezérlete alatt. Nem minden vita nélkül ment ez: a tisztesség, a hála, az őszinteség és bizalom különböző fölfogásai nyilvánultak. Napi renden különben is, az akkor dívatos változatos-sággal, hol a magyar nyelv ügye, azon kívánattal, hogy a királyi hercegek úgy az indigenák is, magyarul tanuljanak, hogy a pénzek körülírásain, a kamarai és egyéb középületeken, a katonaság jelvényein, a hivatalos pecsételen, a Ludoviceum tantervében, stb., a magyar jelleg nyerjen kifejezést, hol a sérelmek, különösen a szólásszabadság, a Részek, az erdélyi országgyűlés fölösztatása, mely themánál t. k. Rudics tüntette ki ékesszólását (Állj meg nap, hogy Erdély mellett szólhas-sak!); hol az önálló magyar hadsereg és magyar diplomatia, mint a *pragmatica sanctió*ba nem ütközök, sőt abban világosan befoglaltak (Borsitzky, Ragályi stb.), s több ilyféle kényes kérdések forogtak, melyek Bécsben, mint láttuk, jókora elszörnyűködést szültek. Deákot ezalatt betegsége többnyire ágyhoz köté. Távollétében, az ápril 13-diki kerületi ülésben először Beöthy Ödön hozá szőnyegre a címkérdést. Előadá, hogy miután Magyarországnak, még pedig az ausztriai házból, már négy Ferdinandja volt, a mostani uralkodót máskép, mint e néven ötödiknek címezni nem lehet, stb. Pázmándy, Bezerédj, Rudics nyomban pártolják; Kajdacsy ellene szól; nagy többség elfogadja. Országos ülésben (május 18), a személynök megteszi officiosus ellenvetéseit, hivatkozik praecedensekre

(Miksa, Rudolf, Mátyás, Károly, Ferencz): dörgő «maradjon!» a válasz. — Megy a főrendekhez. Országbíró Mailáth föláll ellene, nyomós érvekkel bizonyítva az indítvány fölösleges, sőt káros voltát: majdnem egyhangúlag elutasítják azt (május 25). — Következik hosszú sora az izeneteknek. A május 28-diki kerületi ülésben Deák ismét megjelen, s a fölhozott előzetes esetek alkalmából épen azért, mert őseink e tekintetben elnézők valának s ez most ellenünk fegyverül használtatik, idejét immár elérkezettnek látja, hogy ezentúl óvatosabbak legyünk, és súlyt fektessünk az indítványra. Elérkezett a király nevenapja is (május 30), a mikor külön kelle tisztelkedni, de mit írjanak a borítékra! Fölmerült az az ötlet, hogy boríték és cím nélkül, vigye föl az üdvözlő íratot egy küldöttség; külön leírat következtében (augusztus 14-diki ülés) a nádor vállalkozik erre: «*citra ea, quæ externæ formæ sunt.*» (CCCXIV. sz. Irom.) Belekeveredett, természetes, a vitába az alsó és felsőház közötti viszony szabályozatlan volta, a főrendektől bitorolt veto az alsóház határozatai ellenében, mely ellen különösen a jún. 19. ülésben tiltakozott Deák, nem engedve, hogy ilykép fontos elvi dolgok mintegy a napi rendről leszoríttassanak. Jelentsék ki a rendek, hogy a megszakított tanácskozások fonalát újra fölveszik, s akaratjuk kifejezését megújítják. Máskor erre nézve találó mondása volt Fáy Andrásnak. Az országgyűlésnek, ily eljárás mellett, mondá, kevesebb joga volna, mint bármely egyes vármegyének; mert ezek bátran intézhetnek fölírást a trónhoz, míg a képviselőház azt nem teheti, ha csak a főrendek meg nem engedik. Hogy ez s több hasonló alkalommal sűrűn röpködtek a falakon át a gyújtó lövegek, keserű szemrehányások, fenyegetés, gúny és lenézés kíséretében, az önként érthető. Egyik fél a másíknak jogi alapját kezdé, az 500 főnyi személyes szavazatnak a 700,000 nemes képviselével szemben (Kölcsey) feszegetni; s mindegyiknek, bizonyos fokig, igaza volt. A barsi Majthényi egy semminek nevezte a felsőházat, melyet eltörölni az alsóháznak csak egy tollvonásba kerül, stb. Megsokallotta ezt a kormány s külön leíratban fejezte ki rosztalását. A főrendek végre, a hetedik izenet után (június 10), tanácsosnak vélték engedni; de azt azon ismételt kijelentéssel tevék, hogy ők az egész kérdésben semmi aggodalmat nem látnak, őseinket, kik azt nem sokba vették, e miatt nem akarják mulasztással vádolni, s hogy általában a címnek semmi

legkisebb fontosságot nem tulajdonítanak, szóval: mindenben első nézeteik mellett megmaradnak. A kész törvényjavaslatok az alatt fölhalmozódtak, várva a királyi szentesítést. Kisegítő módokon törték a fejöket. Bécsből, válaszképen a boríték nélkül fölvitt fölíratra, egy csupán báró Mednyánszkytól aláírt (augusztus 31. 1835) ügynevezett declaratoriumot küldöttek le, melyben a használt czímnnek minden jogi vonatkozását tagadva, az ország önállóságát biztosító törvényeket (1723:1. 2. és 1790—91:10.), mint minden aggodalmat eloszlatókat, sorban idézik, s hivatkozva az inangurale diplomára is, mintegy újból megerősíteni látszanak. A rendek ezt a kitérő választ semmi válasznak vették, s annál szilárdabban ragaszkodtak álláspontjokhoz, mert annak elvi alapja semmi oldalról kétségbe nem vonatott; csak jelentőségét igyekeztek az ellene szóllók leszálítani, ne mondjuk kijátszani.

A rendek oly erősen ragaszkodtak álláspontjokhoz, hogy a czímet azonnal tényleg használatba akarták venni, mi a főrendeknek viszont alkalmat nyújtott e mellékes kérdésbe kapaszkodni s a «*via facti*» erőszakos eljárásnak szegülni ellene. Gyöngé volt ez érvelés is, mert az előző (koronázási) országgyűlés actái közt az e néven ötödik czímezés már használtatott. Huzódott a vita szeptember 18-áig, a mikor főleg báró Vay Miklós érveire és ékesszólására hajolva, a főrendek ismét engedékenyebbek lettek. Újabb sérelemmel gyűlt meg időközben a bajok. Barsmegye követe vonta magára föntidézett nyilatkozatával az atyáskodó kormány figyelmét, mely kötelességének tartotta időnként nem csak, mint a föntérintett esetben az egyes szónokokat, hanem az egész alsóházat is, derekasan megleczkéztetni (*severissime damnamus stb.*), tisztességre, mérsékletre oktatni, sőt az ellene vétőket, ha az atyai intés nem használna, a királyi ügyész által pörbe is fogatni. (Január 3. 1834). Mellesleg az idővesztegetést, s a költségek miatt esetleg a nép terheinek szaporítását is szemökre szokta ilyenkor hányni, nem látva saját szemében a gerendát, mely az ily közbelépések, «*atyai intelmek*» mint gúnyosan nevezgeték, — alkalmával az ingerültség fokozásában, a kedélyek elmérgesedésében, heves szónoklatok vetélkedésében, sőt csipős válasziratokban is, a honatyai kötelességekre való hivatkozásokkal, elég kézzel fogható módon nyilatkozott. Az országgyűlésnek már szinte végső napjaiban, 1836 ápril 20-dikán, érkezett meg végre

a kegyelmes királyi leírat, mely a jogos kívánatnak eleget tett. Voltakép köszönő válasz volt ez, az országos rendeknek ő fölsége születésnapja alkalmából kifejezett jó kívánatira, s annak bizonyítékául kíván a késő utókor előtt is vétetni, hogy a királynak erősen eltökélt szándoka minden igyekezetét, fáradságát s egész életét (studia, labores, omnemque vitam) kedves Magyarországa s kapcsolt részei boldogításának szentelni. Elborítá e szép mondatot, maga a leírat első kezdő sora, mely eltérve az eddigi, aggodalmat keltett szövegezéstől, így szólott: Nos Ferdinandus Primus, Divina favente stb. Hungariæ hujus nominis Quintus, stb. Magyarországnak e néven ötödik apostoli királya. Kelt Bécsben april 19-dikén, gróf Rieviczky Ádám és Bartal György ellenjegyzésével. (Irom. DCCLI. sz.)

Karöltve járt ez eredménnyel s némileg megelőzte azt a magyar nyelvnek rég megillető jogaiba visszahelyezése. Majdnem hihetetlennek látszik, hogy ez is, úgy a kormánynál, mint a főrendi házban akadályokra talált, s minden kis lépés előbbre már kész vívmánynak tekintetett. Késleltetőleg hatott e téren mindig Horvátország, nem mintha a magyar nyelv jogosultságát elvben tagadta volna, avagy a közös kormányzat nyelvévé tételét, az eddigi latin helyett, akkor még ellenezte volna: csak az időhatárnak minél továbbra halasztását kérte, követelte, mely alatt úgy közigazgatásában, sőt társadalmi életében is, az állam nyelvét, ú. m. a magyar nyelvet, ő is megtanulhassa, elsajátíthassa, terjeszthesse. Boldog idők, mikor még csak ennyiről volt szó! Mikor a három úgynevezett tót megyének (Posega, Verőcze, Szerém), a magyar területhez tartozandósága, a rendek táblájánál üléselő két-két követők személyében, többi közt az úrbéri törvény alkalmából is, inkább elismertnek, mint kétségbevontnak tekintetett. A társország — akkor csakis kapcsolt részek néven, — municipális önállóságát egy azóta megtagadott, igen hálátlan téren, a vallásos türelmetlenség terén, szerette leginkább érvényesíteni; míg ellenben egy sokkal hálásabb téren, a saját nemzetiségének és nyelvének otthon érvényre emelését, részint szabadelvűbb magyar államférfiainkra bízta, részint a legközelebbi jövőnek hagyta örökségül. A mi szónokaink, s köztök talán elsősorban épen Széchenyi is, a magyar nyelv melletti nemes búzgalombokban, szintoly őszintén, mint önzetlenül, vették annak kijelentésében, hogy Horvátországnak a saját

nemzeti nyelve s irodalma melletti, akkor még alig ébredő buzgalmát értenék s bizonyos határig szívesen pártolnák is, sőt hogy annak elnyomását otromba zsarnokságnak tartanák; csak a holt latin melletti kardoskodást nem értik, s ennek ürügye alatt a mi előbbrehaladásunk akadályozását nem tűrik tovább. Váltig volt mindezekre hivatkozás, évek múlva úgy egyik mint másik részről. Lesz is még ezentúl, míg el nem jő azon idő, mikor az emberek csodálkozni fognak a nyelvkérdés miatti viszályokon, csak úgy mint ma már, fölteszem, csodálkozunk a vallás különbözőse miatti szakadásokon, gyűlölködéseken. Míg odáig érünk, juttassuk eszünkbe feledhetetlen nádorunknak, József főherczegnek, egy, ily alkalommal, elnöki szekről tett, igazán államférfiúi nyilatkozatát. A nemzetiség, mondá, minden nemzetnél nagy becsben van és méltán; de ne feledjük, hogy az oly egész, mely sok ágak összefonódásából alakult; s ezek közé tartozik ugyan a nyelv, de tartoznak a polgári intézmények is, a történelmi fejlemények, stb. Hogy itt a nemzetiség fogalma alá értette az állami létet is, mely iránt erősebb érzeke volt, mint az akkori főrendűek bármelyikének, az nem szenved kétséget. Míg másrészről, conservatív mágnások és különben hazafias érzésű főpapok, sőt horvát államférfiak aggályai azon jövőnek, bár homályos, sejtelmeiből eredtek, mely a történelmi alapnak a democrata népjog elvével való folcsereléséből zivataros felhőként fenyegette, nem is a következő, de a már élő nemzedéket. Más kérdés: vajon mindannak, a mi bekövetkezett, a legóvatosb eljárás, s különösen a magyar nyelvnek a közállam nyelvéné még most sem emelése, hanem a helyett Róma viláгурalmi nyelvének, a holt latinnak, igazán curiosumként, erőltetett föntartása, mint valami csodaszer, elejét vehette volna-e? Egyáltalában képzelhető-e, még bármily ügyesen combinált szövetséges államok rendszerében is, az egy Rómát, mint az egyetemes katolikus egyház központját kivéve, ily közös kötelékül szolgálható kisegítő?? Végre, hiheti-e valaki, hogy az a mi nekünk kedves, a mi vérünkkel összeforrt, a mi nélkül élni nem akarunk, az más népfajok előtt közömbös lesz? hogy ha mi tovább alszunk, a kedvünkért ők is aludni fognak? hogy nem épen ellenhatásképen a mitől józanabbjaink mindig tartottak, hanem önként, a legegyszerűbb, legtermészetesb úton is nem jönnek-e reá mindazokra, saját nemzetiségök, sajátásaik, nyelvök, irodalmuk

kifejtése tekintetében, a melyekre mi, megengedem, akaratlanul tanítottuk s folyvást tanítjuk őket?! «Mit kívánok én», — mondá egyik beszédében Széchenyi, — «és mit kívánnak (kiknek izenete mellett foglalt állást) a Rendek? Nem egyebet, mint hogy Magyarországon magyar legyen a hivatalos nyelv; de a családi szent és érinthetetlen körbe nem avatkozunk. A ki többet kíván, az természeti jogokat támad meg; a ki kevesebbet, az megfélekedzik, hogy a magyarnak csak egy hazája van» . . . «Nemzetiségéről becsületes ember csak a halálban mondhat le. Itt a lélek kényszerítés alá nem jöhet, hogy önmagát megtagadja. Nálam legalább embernek, bárminő koronát viseljen is fején, lelkemre ily hatása soha nem lesz. Bezárhat, fejemet veheti; de lelkemet le nem alázhatja, azt, hogy magyar lenni megszűnjek, nem teheti,» stb. Egy másik beszédében pedig Horvátországra vonatkozólag mondja: «Ha arról volna szó, hogy Horvát- vagy Tótországot nemzetisége kifejtésében akadályozzuk, ahhoz soha nem járulhatnak. Ne gátolják tehát ők is, egy holt nyelvhez való ragaszkodásukkal a mi nemzetiségünk fejlődését. Föderatív rendszerben,» — ily föltevessel végzi, — «lehet tizenkét nyelv is a magánosok viszonyában; de egynek kell lenni mindig a kapcsolati köznyelvnek, s ez a magyar korona alatt csakis magyar lehet!» — S ez volt a szabatos magyar fölfogás, immár száz éven keresztül (mert régiebb időkre a nyelvkérdést vissza nem vihetjük; azelőtt a vallásos örvöngés kínoztá az emberiséget), — le egész Kossuthig, a ki e téren egy Gladstone sejtetlen elődeként, mint tudjuk sokkal tovább ment. Lásd Pest-megyénél tett indítványát, melyet akkor horvát repeal na neveztek, lásd egész politikai irányát, mely a népjogot állítá a történelmi jog helyébe, lásd végre híres dunai conföderatio tervét, mely a magyar állam integritásának végveszedelmét jelzé, különben Kossuth elméletének elmaradhatatlan logikai következménye.

Még a korszakalkotó 1825—27-diki országgyűlésről maradt fönn Sopronmegye követének, felsőbüki Nagy Pálnak, azon híres mondása, mely a magyar nemzetiségre, mint minden egyéb kérdést domináló legfőbb létérdekre vonatkozott, mert, mint mondá, elveszett alkotmányt, politikai szabadságot, idők kedvezőbb fordultán, vissza lehet szerezni, de nemzetiséget soha, ennek gyáva földadása a nemzet halálát, enyészését jelenti.

Széchenyin kívül, a ki politikája kiinduló pontjának fogadta azt, százszor ezerszer idézték, ismételték ezt az axiomát nagy és kis politikusaink, hívatott és hívatlan publicistáink: könyv nélkül tudja minden magyar ember. Természetes tehát, hogy míg a kormány azt el nem fogadta, született ellenségünknek tekintettük; mihelyt azonban e téren velünk együtt foglalt állást, mindenben engedékenyebbnek talált.

Felsőbüki Nagy Pál, — így kell őt neveznünk, mert e néven örökíté meg nevét egy szép ódában Berzsenyink, — mint szónok és államférfiú több rokon vonást tüntet föl sajátos és egészen eredeti egyéniségében, magával Széchenyivel, ki kezdettől fogva bámulója volt, s utóbb a *Kelet Népe*ben oly szépen emlékezett meg róla. Együtt harczoltak, más-más időben, a magyar fölkelő hadsereg soraiban (1797—1805), amaz egy tizenegy évvel idősb, annyival tapasztaltabb, annyival világúntabb (sz. 1777), majd összehozta őket az alkotmány visszaállításáért sikerrel folytatott bátor küzdelem, de melynél amaz megállapodni látszék, míg az ifjabb agyában már ennek az ősi alkotmánynak teljes átalakulása pitymallott. Együtt szólaltak föl, előrelátó szabadelvűséggel, a nép sorsának javítása s jogainak kivívása mellett, amaz korán pendítve meg oly eszméket, melyekért a régi táblabírák még 1807-ben, (non stultiset) «ne bolondozzon» közbekiáltással hallgattatták el, míg az ifjú magánástól átvette a megindított reformot s gyorsabb lépéssel, vagyis egy csapással célhoz vezette az újkor embere, Kossuth; végre, hogy sokáig ne időzzem a mindig sántikáló hasonlatoknál, az első nehézségek legyőzése után, mind a kettő a mozgalom mérseklése, az új kor rohamának hazafias aggályokkal kísérése, mondjuk eszméinek meg nem értése terén közelítnek egymáshoz, igaztalanul vádoltatva sokaktól, de részben bizonynyal igazolva az általok előrelátott eseményektől. Kicsinynek látjuk mi Nagyot, korszakalkotó ferfiaink mellett; de el kell ismernünk ma is érdemét úttörőink között. Érdeklődéssel szednők össze eredeti, mindig rögtönzött, és mindig gyűjtő szónoklatainak, ötleteinek szikráit, melyeknek nagyobb része bizonynyal a feledés ködébe veszett el. Széchenyi népszónoknak tartá őt, mert nem válogatta a szót, különben, vele együtt, kedvelte a dunántúli kiejtést, s nyers trefákkal, Kölcsey szerint «fiakeri gorombaságokkal» fűszerezte kifakadásait, melyeknek komolyabb fordulatait, aztán az akkori divat szerint, latin és német

classikus idézetekkel szerette ékesíteni. Ezért bátran ismételtetjük a feledéstől szinte már félthető, dunántúli lantosunknak reá írott sorait:

Nagy, midőn tündér paripádra szöktél —
 Nagy hazánk kormányvezető tanácsán,
 — — — —
 Ott merő Hectort s Kinizsit mutattál
 Itt Cicerónk vagy.

1835 október 5-dikén a kormánytól egy leirat (resolutio) érkezett, mely a magyar nyelv fokozatos használatát nem ellenzé ugyan, de a latint, félreértések elkerülése végett (ad anteventendos dubios verborum sensus), fölíratokban s izenetekben, még mindig kötelezővé tette. Annyiban visszaesés lett volna, mert a törvényeknek latin szövegezése eddig soha törvényben kimondva nem volt, s csak szokáson (visszaélésen), alapúlt. A rendek nagyobb része ennek ellenében hajlandó volt tetteleg (via facti) élni, különben velök született és semmi felsőbb jóváhagyásra nem szoruló jogokkal, s minden további alkudozás nélkül is egyedül a magyar nyelvet használni bármely hivatalos érintkezésekben. Fölállott Nagy Pál. Nem tudunk, úgymond Horatius e jó ismerője, mi nem tudunk, nem akarunk tudni latinúl. Mit fog tenni a kormány? Mindegyikünk elibe mellünknek szögezett puskával egy katonát állít, s ezzel tollát füléhez emelve, s az előtte ülő Borsitzkynak fordúlva egy czélzó mozdulatot utánoz, — Scisne latine? Mi oly hallatlan kaczajt, lármát idezett föl, hogy lehetetlen volt egy mentegető szót is ellene koczkaztatni. «A lelkesedést» — írja az *Országgyűlési Tudósítások* szerzője, — «a hatást, melyet az egészen original maga nemű szónoknak ez előadása gerjesztett, a néma papíroson holt betűkkel reá varázsolni nem lehet. Hallani kell a hangot, melyen szól, az előadás módját, a taglejtéseket, melyekkel beszédét kíséri (épen úgy, mint Széchenyinél), hogy azon hatásról fogalmunk legyen, melylyel a hallgatóságot (!) magával ragadja.»*) Előadását hosszas éljenek követték, s az izenet (tudniillik a rendek izenete az akadémikuskodó főrendekhez) szórúl-szóra megállott. (November 34. 1835).

A tárgy a főrendekhez átmenvén, végre, főleg Széchenyi

*) V. ö. Csengery, *Magyar szónokok és államférfiak.*

buzgólkodása következtében, a többséget itt is meghódította. A közbenjárást, fölkérve, a nádor készségesen magára vállalta, minek meg is lett óhajtott sikere. A kedvező királyi válasz, az országgyűlés vége felé érkezett le, mikor már az eredmények összefoglalására került a sor, 1836 ápril 14-dikén Bartal György ellenjegyzésével, mely a törvények kettős (magyar-latin) szövegét meghagyja ugyan, de kijelenti, hogy kétség esetében a magyar szöveg fog dönteni (pro dirimente habeatur). A közörem és lelkesedés mámorában, melyet ez keltett, nem osztozott Biharmegye követe, Beöthy Ödön. Szerinte a kormány már ennél kevesebbet nem is adhatott, s valami nagy hálálkodást az, a mi nem egyéb, mint egy velünk született elidegeníthetetlen jognak elismerése, alig érdemel. Sok minden volt a levegőben, mi az elégtelenséget szította, s a hazafiak néhány örvendetes perceit búra, aggodalomra változtatta. Mielőtt ezekre áttérnénk, idézzük Deák Ferencz követjelentésének, az elért eredményekre vonatkozó, bár eléggé ismeretes sorait.

«Első, miről szólanunk kötelesség, s ön keblünk legforróbb érzete ösztönöz, nyelv és nemzetiség; mert ezek a nemzet legszentebb tulajdonai s legfeltőbb kincsei». Következik a történelmi fejlemények érdekes előadása kezdettől fogva a legújabb időkig. Átérve a jelen országgyűlés tárgyalásaira, így folytatja: «Csak néhány óránk volt még hátra az országgyűlésének berekesztéseig, s e néhány óra alatt elhatározó lépést kell vala tennünk, mert a királyi válasznak jövendőnket is megkötő tartalmát el nem fogadhattuk. Csak lebilincelt rabszolga köthet olyan alkut, melyben szabadságának egykori lehetőségéről is lemond, hogy sorvasztó lánczainak súlyán némileg könnyíthessen.» — — «Készebbek valánk inkább arra, hogy ez iránt törvény ne is alkottassék.» Az úgynevezett «concertáló» bizottságnak, melynek föladata az udvari kanczelláriával együttesen a törvényczikkek végleges megállapítása volt, sikerült kielégítő szöveget készíteni s királyi szentesítés alá terjeszteni. «És így buzgó örömmézzel mondhatjuk el: hogy miket ezen Ország Gyűlése a honi nyelvnek ügyében eszközlött Hazánkra és Nemzetünkre, nem haszon nélkül valók. Tellyesedett legforróbb óhajtasunk, s legalább Törvényne magyar már a Magyarok.*) — — Csüggedést nem esmérő álha-

*) Megtartandónak véltük az akkori helyesírást.

tatosság és munkás iparkodás biztosan célhoz vezetnek. — — Csak soha el ne felejtjük: hogy Nemzeti önállásunk fenmaradása nyelvünk sorsával válhatatlan kapcsolatban áll.»

Jellemző ez idézet első része különösen Deák politikai egyéniségére nézve, mely a joghoz való szoros ragaszkodást, s a gyáva jogföladástól való óvakodást veszi alapul. Élesen elválasztja ez őt mind Széchenytől, ki a sikert elébe tette minden jogi elméletnek, mind Kossuthtól, ki a népjogra támaszkodott s ennek bízott okvetlen bekövetkezendő diadalában. Jelzőket alkalmazva reájok: az elsőt politikusnak, az utolsót rajongónak, a középsőt jogásznak kellene neveznünk, mindeniknél csak a fővonást tartva szem előtt, mellőzve az esetleges alkalmazkodást.

Az elődöktől öröklött, úgynevezett sérelmi politikában is ezt az eljárást követte Deák. Követte az adómegajánlás, — követte az ezúttal tüzetesen nem tárgyalt magyar hadsereg, a katona-élelmezés, a közoktatás, stb. kényes kérdéseiben.

Mi a véderőt illeti, hivatkozással bár régibb törvényekre (1792. VIII. törvényczikk 1807 és 1830), mindig csak magyar ezredekről (legiones), ezek magyar lábra állításáról, tisztségekre csupán csak született magyaroknak alkalmazásáról (az úgynevezett Circulatio) van szó; ritkán s csak mintegy elvétve egy önálló magyar hadseregről (exercitus). Vas és Komárom megyék a főnnálló törvények megtartását, Györmegye a fölkapott visszaélések ellen újabb törvény hozatalát sürgették. Az e tárgyban kiküldve volt országos választmány jelentése azonban úgy ütött ki, hogy azt a rendeknek, nehogy az ügyet compromittálják, egyértelműleg félre kelle vetniök. Beöthy keserűen fölkiáltott, hogy az a küldöttségi munkálat akár az ausztriai miniszterium megbízásából készülhetett volna. Tanulságos lesz talán röviden ismertetnünk tartalmát.

«Az ausztriai ház szelid kormánya alatt, a pragmatica kötés erejénél fogva, vizsonti védelem iránt egyesült tartományoknak és így a magyar koronának érdeme is múlhatatlanná teszi, hogy az egyesült tartományok (!) hadi erejének részei a lehetőségig szoros kapcsolatban tartassanak. Az 1715: VIII. törvényczikk is nyilván kijelenti, hogy a magyar haderő részsz szerint honiakból, részsz szerint pedig fogadott külföldiekből álljon. De az egészre nem lenne célirányos, hogy fejedelmünk hadi erejének bármely osztálya is más nyelven mintsem az

egész test kormányoztassék, mert e különbség az elhatározó perczben soha helyre nem hozható kárt okozhatna; az egyarányosság pedig az erőnek még nagyobb egyesülését szüli. A honi nyelvnek sem látja a küldöttség nagy gyarodását a néhány, inkább francia mint német kormányzavak magyarosításában; ellenben miután az 1807: I. törvényczikk még az 1830-diki ígéret után sem látszik a maga tökéletességében divatozni, megegyez az igazsággal, hogy mind ennek, mind az 1792: VIII. törvényczikknek eszközzésbe vétele iránt ő felsége megkérettessék. Minthogy azonban az 1807-diki törvényczikk a magyar főhadi kormányzót magába nem foglalja, a tapasztalás pedig azt bizonyítaná, hogy a hadvezéri polczra lépett magyarok a legfőbb hivatalokra is alkalmaztatnak (mint Hadik, Gyulay, Alvinczy, Kray), Komárom-, Arad- s Torontálmegyék kívánságát nem véli fölterjeszhetőnek a küldöttség.» Hevesen kikeltek ez ellen, a már említett Beöthyn kívül Pázmándy, Szél, Hertelendy s főleg Borsitzky, az önálló magyar hadseregnek már az előző országgyűléseken is e legerélyesebb szószólója, (különösen a *pragmatica sancti*ót hangoztatva, mely a közös örökösödés rendén kívül, nemzeti független önállásunkat semmi részben sem csorbíthatta), Bezerédj, Ragályi (fölpanaszolva hazánk czélba vett összeolvasztását, s nemzeti alakjából kivetköztetését, — s az 1830-diki ünnepélyes ígéretnek meg nem tartását) stb. (Május 16. 1835.) A főrendek, természetesen más véleményben voltak, s így a felírás föl sem mehetett. Deák az adó megajánlását, még utolsó perczben is, e bár jogos, de az akkori körülmények közt kivihetetlen föltételhez akará kötni; a többség nem támogatta őt: az egyszerű jogfentartással kelle beérnie.

Nemkülönben megakadályozták a főrendek a szólás törvényes szabadságán ejtett sérelmek fölterjesztését is, az erőnél erősebb szónoklatoknak és szebbnél szebb, számszerint nem kevesebb mint tizenhét, izenetnek ellenére. Wesselényi a miatti méltó fölindulásában, hogy a kormány a jobbagyok fölszabadítását ellenzi (az úgynevezett V. és VIII. törvényczikk), mikor a barsi követ szerint épen onnan jött a csapás, a honnan segítséget vártak, a soproni szókimondó követ szerint pedig a király jósága nem tudott már kifogni az őt körülvevő oligarchák rosszaságán, — beállott a jó ügy apostolának, s elment egyelőre Szatmármegye gyűlésére, utóbb Erdélybe, hogy tüzes

szónoklataival rázza föl a közvéleményt. Szavait, melyekkel a kormányt azzal gyanúsította, hogy gonosz szándékból szítja úr és paraszt közt az egyenlenséget, s hogy a támadható zavarokat saját javára akarja kihasználni, senki sem bírta szó szerint visszaadni, bár föladások, suttogások, színlett vagy valódi botránykozások országszerte nem hiányoztak. Ily heves kifakadásoknak, melyek ma talán legfőlebb egy elnöki rendretusítást vonnának magok után, akkor is meg volt az orvoslása, az úgynevezett széksértési perben, de melyet rögtön a hely színen kellett hivatalosan, folyamatba tenni, midőn a hallottak mindenkinek még friss emlékezetében lehettek. A kormány azonban hívatása körébe tartozónak hitte ily ügyekbe utólag is beavatkozni, s üldözőbe vétette, más cím hiányában, mindjárt főbenjáró hűtlenség (*Nota infidelitatis*) czímen Wesselényit, s utóbb mindazokat, kik vele tüntetőleg rokonszenveztek. Ily sorsban részesült nyomban a barsi követ, Balog János, azon nyilatkozatáért, miszerint Wesselényi beszédét lényegében helyesli, bár szavait nem tudja, s «aligha hibázna, ha azt egészben is magáénak vallaná», — már a mint első kijelentését a másnapi ülésben helyesbíté, mit sokan népszerűsége nagy ártalmára, visszavonásnak vettek, s megszeppenésnek tulajdonítottak. Mentelmi jognak tiszteletben tartásáról szó sem volt, bár az «*salvus conductus*» név alatt akkor is már ismeretes volt. A főrendek, kikhez maga Wesselényi is tartozott, abban keresték lelkiismeretök megnyugtatót, hogy hiszen a perbe fogatás még nem ítélet, s hogy utóvégre még ítélet után is fönmarad a jószívű fejedelem kegyelmezési joga! (Tárgyalások decemberben 1834, Beöthy indítványára, ugyszintén júniusban 1835-ben).

Wesselényi, a közbéke érdekében, meghozta, nagyon szive ellenére, még azt az áldozatot is, hogy folyamodott a per megszüntetéseért; (l. Pulszky). Széchenyi sokat törte fejét a közvetítő módokon (Lásd Naplót), melyeket Deák, a jog embere, egyáltalában nem helyeselt. Még nagyobb hibának tartotta volna, ha maga az országgyűlés tesz ilyes, a bitorlást mintegy szentesítő, lépést. Az ő műve volt, — mondjuk: érdeme, hogy az alsóház ezt az ügyet is inkább letette, de a jogot föl nem adta. Idezzük az izenet szavait.

«— a fájdalom legkeserűbb érzése lepi el kebleinket, oly fájdalom, mely a haza minden részeiben visszhangra találand,

s mely a haza kívánatai akadályainak vizsga szemmel leendő megtekintésére s elmellőzésök módjainak komoly megfontolására a nemzetet előbb-utóbb serkenteni fogja. De ám lássák a mélt. főrendek, miként számolnak e részben a közvéleménnyel, a nemzeti akarattal, s miként felelnek az utókor megvesztegethetetlen ítélőszéke előtt. A karok és rendek tanúinak hívják föl az egész nemzetet és soha sem hagyhatván föl e tárgynak vitatásával, együttlétök ez utolsó napjaiban előtte s Európa minden nemzetei előtt kinyilatkoztatják, hogy a szabad szólás alkotmányos jussának kérdés alatt levő megsértései a törvények félremagyarázásán alapulván, minden következeikkel és netalán ismétlendő hason esetekkel együtt, törvénytelenek, önkényből eredők és egyedül az erőszak szüleményei.» (April 30. 1836. 788. sz.)

A főrendi ház föntemlített okoskodása annál boszantóbb volt, mert a kormány a perbefogatással együtt tényleg még azt a jogot is magához ragadta, hogy egyúttal a perbefogottak törvényhozói mandátumát vagy fölfüggeszsze, vagy meg is semmisítse, a mi a legközelebbi országgyűlés elején újabb összeközésekre vezetett. (Ráday-eset, stb.)

Az adó megajánlását, mely különben is csak egyik országgyűlésről a másikig volt érvényes, az ellenzékiek mérgebb része világos időhatárhoz, a napjának is kitűzésével, kívánta kötni; de a többség e részben kezdettől fogva ingadozott, s lassanként még úgynevezett «elisiók», egyik követnek a másik által leszavaztatása útján, (például Baranya, Sáros, Torna, Nógrád, Zólyom, stb.) egészen szétmállott. Hasztalan fenyegeté Klauzál a nemzet átkával az utasításaikat megszegő követeket. Hátha a kormány kellő időben nem hívja össze az országgyűlést? Hátha a sérelmek orvoslása nélkül, egynémely fontosabb tárgy elintézése után, azonnal eloszlatja azt? stb. e kételyek merültek föl, melyeket a kormány és párthívei ünnepeles és határozott ígéretekkel igyekeztek eloszlatni. Egy ily alkalommal mondá ki Deák, a ki buzdítani is tudott, de mérsékelni is, azt a sarkalatos elvet, hogy az országgyűlés az adónak megszavazása előtt el nem oszlatható. Válságos körülmények közt ismétlé e mondását 12 év múlva, már az évi budgetre alkalmazottan, az 1848-dik év szomorú emlékü utolsó napjaiban is, mikor a törvénytelenül eloszlatott nem-

zetgyűlés további együttmaradását, illetőleg üléseinek Pestről Debreczenbe áttételét határozta el.

A főntebbi esetben azonban Deák nem mulasztá el újra emlékezetbe hozni azt is, hogy a magyarországi adónak rendeltetése a magyar, nem pedig idegen katonaság föntartása, s az előző országgyűlésen már oly alaposan megvitatott circulatíót óhajta külön fölíratban föleleveníttetni. Ezt Beöthy oly nyomatékkal, hogy addig egy fillért sem szavaz meg, Borsitzky pedig újra még annak kijelentésével is pártolá, hogy Magyarország függetlenségének csak a némettől egészen elkülönözt tulajdon hadseregében lehet teljes biztosítéka, s hogy ennek törvény szerint más nem lehet fővezére, mint a nádor; megýéje tehát egy fillért sem ajánl, s egy katonának sem fog szállást vagy élelmet adni (márczius 9. 1836, orsz. ü.). Sok hasonló bátor fölszólalást örömmel hallgattak s megéljeneztek a rendek; de a többség, a mint mondám, tágitott, nem akarta éltre állítani a dolgot. Az úgynevezett deperditák, tudniillik a katoná élelmezése- és elszállásolásaért még Mária Terézia idejében meghatározott kárpótlás nagy árkülönbözete, sok helyen még az adónál is súlyosabban nehezedett a nép vállaira. Deák ezt, a már megajánlott adó mennyiségébe beszámíttatni kívánta. Az adót, mihelyt meg volt szavazva, sietett a kormány külön leíratban elfogadni, mely gyorsaság ellentétben az egyéb kegyelmes válaszok késedelmes voltával, nem egy gúnyos megjegyzésre adott alkalmat. Deák fölszólalásának, mely a hozott végzéseket már nem másíthatta meg, annyi eredménye lett, hogy a katonai élelmezés (alimentatio) ügyében, külön országos bizottság, még pedig a rendek részéről titkos szavazás útján küldetett ki.

A nemzet többsége, sokszor hangosan nyilatkozó elégyületlensége mellett, még azon tizenkét év múlva is, mely Kossuth vezérlete alatt szakadásra vitt, egyaránt ragaszkodott alkotmányához és uralkodó házához, egyesítvén mindenkor, a mennyiben tőle függött, még a kényyszerű önvédelem fegyverét forgatva is kezében, az ősi trón és ősi törvény iránti hagyományos hűséget, tiszteletet. E kettős érzelemnek, mely sokszor nehéz próbáknak volt kitéve, minden szolgalelkűségtől ment megható kifejezéseivel akárhányszor találkozunk épen az ellenzék soraiban. Azon sokszor emlegetett Nagy Pál, alkotmányunk visszaállításakor úttörőink egyike, a jelen or-

szágyülés alatt, az 1834 novemberi egyik ülésben, a főrendek s oligarchák ellen mennydörögvén, talált módot reá, hogy sikerült digressióval erős dynastikus érzületének kifejezést adjon. Az egész magyar nemzet, mondá, szereti, imádvá tiszteli királyát (kinek ekkor már igen gyengélkedő egészsége volt) s reá alkalmazá Horatiusnak, ez egyben bizonynyal udvari költő szerepét vivőnek, Augustushoz intézett azon szép versét: *Serus in cœlum redeas, diuque letus intersis populo Quirini*. Az idézet oly mély benyomást tett, hogy az uralkodó Ferencz császárnak néhány hónap múlva bekövetkezett halálakor az ezt tudató királyi leiratban is, Bartal classikus latinitásával ügyesen kifejezett visszhangra talált.

Ha ma újra választási joggal bírna is a nemzet, — így folytatá a szónok, — bizonynyal megint csak ezt az, Európa minden dynastiái között legszelidebb és legpopulárisabb uralkodó házat választaná. Ellenben, s itt ráfordítja a rudat az elfajúlt főurakra, stb. Ismét a jó Horatius ismeretes sorait: *Non his juvenus orta parentibus*, — mely Berzsényinknél is oly megható átalakításra talált, — egészen modernizálva olvassa fejökre: «nem ily koresivadék pirosította a Rajna vizét francia vérrel, s győzte le a hatalmas Napoleont, hanem a derék nép es köznemesség izmos fiai; míg elnémetesedett főuraink csak a kivívott győzelem után tudtak Bécs utcáin, fényes öltözékeikkel s díszfogataikkal parádét csapni,» stb. (1834, július 12.)

A nemzetnek s hivatalos képviselőinek ezt a loyális érzületét aztán az udvari párt ügyesen tudta a maga céljaira fölhasználni. A hol a szép szó nem használt, kezök ügyében volt az eszközökben nem válogató terrorismus, melynek készséggel segédkezett a bíróságok szolgálalkúsége. Metternich mindinkább bizalmatlansággal telt el, s hosszabb tapasztalataira hivatkozva, többet várt a kényszertől, mint az engedékenységétől. «Olyan sok rossz emberrel van dolga,» — így ír róla a sokszor idézett Melanie herczegnő, — «hogy, meggyőződéseim szerint fölötte szigorúan ítél az országról. Igaz, sok ábrándozó és hitvány van köztök (exaltirte Köpfe und schlechte Subjecte!); de alapjában jó ország ez, a hol sok derék becsületes ember van, a kit igen jól föl lehetne használni; csak tudni kellene velök bánni.» (1835, deczember 28.)

Ez az emberekkel való bánni tudás, melyet különben minden szónak más-más értelmében, Széchenyi is hirdetett,

legalább is annyi eredményt mutathatott föl egyrésztől, mint másrésztől az ellenzék ébersége s állhatatossága.

A lengyel ügyet is, — kérdésnek nálunk nem nevezhetem, — sikerült majdnem csírájában elfojtani. A magyar nemzetnek, akkor általános rokonszenvét, a sokat hányatott szerencsétlen néppel, melynek már 36 megye külön fölíratokban adott kifejezést, az országgyűlésen is meleg szavakban tolmácsolták a barsi Balog és a trencsényi Borsitzky, kiket a bukott nemzet már bujdosó képviselői a párisi comité nevében külön íratban fölkértek, de a mely okíratot a nádor, mint az országgyűlés elnöke elvett tőlök s többé elő sem adott. Ő családi összeköttetéseinél fogva személyesen is érdekelve volt ez ügyben, s nem egyezhetett bele az orosz udvar elleni bárminő tüntetésbe. Deák ez alkalommal mondá egyik legszebb beszédét. (Lásd Kónyi gyűjteményét.) Kölcsey, Bezerédj, Palóczy stb. vetélkedtek egymással; csak Nagy Pál tartotta a saját ajtónk előtti söprést sürgösbnek. Az izenet, az elnöklő personális azon figyelmeztetése ellenére, hogy Lengyelország visszaállításának kérése ellentétben áll a szinte sérelemképen fölterjesztett Galiczia és Lodóméria visszakapcsolása követelésével, — átment ugyan a főrendekhez; de nem lett abból fölírat, mely a trón elébe bocsáttatott volna, hogy esetleg Metternichnek bajt szerezzen. (November 23. 1833.) A mindenható miniszter, erősen tartva a vén Európát roskadozó vállain, a külügyekbe nem engedett beleszólást, sőt, a mennyire tőle függött, még bepillantást sem.

Összegezve a hosszas országgyűlés eredményeit, nem hallgathatjuk el, bár nagyobb részt e kereten kívül esnek, Széchenyi diadalait. Megkapta a hidat (XXVI. törvényezikk), eszméi terjedtek, hódítottak, mindenki lelkesült érte vagy tisztelettel hajolt meg előtte, a rendek az ürességben levő koronaöri méltóságra akarták emelni, mást nem adhatván neki (november 12. 1835), minden alkalmat megragadtak érdemeinek elismerésére, Wesselényi hallgatott reá, Deák becsülte, bár némi tartózkodással, Kossuth föltétlen magasztalói közé tartozott, nevét lapjában csupa nagy betűkkel íratta, az ifjúság fáklós zenékkal kereste föl, s mindenképen ünnepelte, neve minden megyében vizshangozott, külföldön ismeretes volt, megérte boldog egybekelését régi eszményképével, Zichy Károly özvegyével, a nádornak barátságával dicsekedhetett,

Bécsben kitüntették, előbbre vitte minden vállalatát, de főkép az Alduna szabályozását és a gőzhajózást; népszerűségének tetőpontján állott. Ő a világ legboldogabb embere volt. Az lehetett volna, ha lelkületének sajtóságos szövedékénél fogva, naplói tanúsága szerint, örökös meghasonlásban nem él önmagával . . .

Mielőtt, különben elég töredékes szemlénket bezárnók, még egy-két sajtóságos vonással kell azt megtoldanunk.

Egyik, mit meg kell említenünk, az a kicsinylés, ne mondjam lenézés, melyben a városok, s azok képviselői részestültek. Lelkes férfiak, egy Wagner (később Vághy), Say, Havas, Nagy, Jármly (Tretter), Kritske, Bujánovics stb. voltak soraik közt, kik férfias bátorsággal követelték jogaikat, követelték majdnem minden szavazáskor azon lealázó helyzetök megszüntetését, mely szerint mindannyinak együttvéve csak egy szavazatot adtak. Egy alkalommal (1834 ápril 12.) tömegesen fölkelve, ott hagyták az ülést s kiindultak a teremből. Hasztalan. A személynök elnöki székéből oly sértő megjegyzéssel róttá meg ezt a tüntetést, hogy ily hallatlan vakmerőségre a városok még soha sem vetemedtek! . . . Vissza is fordultak.*)

Máskor a mindig hazafias érzelmű (hét) szepesi városok törvényre s kiváltságaikra hivatkozva, követelték a megye főhatósága alóli fölmentetésöket, mire Szepesmegye ifjú követe Pfanschmid (a későbbi Zsedényi) hosszú dorgáló beszéde elején a Bártfa város «érdemes» követe szokott megszólítását visszavonva, «vagyis inkább nem igen érdemes»-re igazítá ki, mi a sértettek részéről erős viszonzásokat, «goromba» stb. közbekiáltásokat idézván föl, egész zivatart keltett, de a melyben mint mindig a gyöngébb fél húzta a rövidebbet, s a megyei követ urak sűrű «actio» kiabálásai mind ellenök irányultak, mit a bántó, mint neki nyújtott, s ez esetben elegendő «elég-tételt» élvezett, elengedve a szigorúbb megtorlást. (1835, november 26.)

A hivatalos (napló alakú) jegyzőkönyv teli van a «negyedik rend» képviselőinek az állítólagos többség zsarnoksága elleni óvásaikkal, melyeket azonban mindannyiszor az elnök

---

*) Meg kell jegyeznünk, hogy az ily durvább dolgok mind kisimítva mentek, vagy épen nem is mentek az ítélőmesterek által szerkesztett jegyzőkönyvekbe.

visszautasításai s megrovásai kísérnek, s olykor a zajos ülés föloszlatása követ. (Többek között 1834, ápril 14. 16. 18. stb.)

Sopron városa nagytekintélyű követe, meghajolva bár a többség előtt, kiemelte azt a képtelenséget, hogy oly nem ritka esetekben, mikor a szavazatok megoszolván, a többség maga kétessé válik, akkor egy egész rendnek, az összes polgárságnak, szavazata semmibe vétetik, stb. (Ápril 14. 1835.)

Ily hosszas és ízetlen torzsalkodásnak az lett a vége, hogy az utolsó ülések egyikén (május 1. 1836.) Eperjes városa követe, kihez nyomban Kassa, Szeben, Szabadka, Kőszeg stb. csatlakoztak, az egész országgyűlést jogi alapjában megtámadó óvást nyújtott be: «a csak egy ország rendje által, a többi alkotmányos rendek kirekesztésével, ebbe a terembe behozott önkényes, törvénytelen szokások és gyakorlat ellen, az ilykép hozott s hozandó törvényeknek, melyek még királyi jóváhagyás tárgyává sem válhatnak, valamint mindazon kerületi és országos ülési határozatoknak («tettek»-nek nevezi), melyek a többi Rendek kirekesztésére czéloznak s így se a koronás fejedelemnek, se az egész nemzetnek valódi boldogságát nem eszközölhetik, ellentmond, s e kijelentését jegyzőkönyvbe vétetni kéri, noha ennek hitelessége ellen is kifogásai lehetnének. Napi rendre tértek fölötte.

Okául vagy ürügyeül ily, napjainkban már visszatetsző eljárásnak az vétetett és fogadtatott el általánosan, még Deák-tól is, sőt még Széchenyi is engedni látszott ez érvelésnek, melyet a Buda városától segítségül hívott «publica opinio» is támogatott, hogy a szabad királyi városok nem bírták magokat a kormány gyámkodása alól fölszabadítani, föltétlen alá voltak rendelve az udvari kamarának és hogy országgyűlési képviselőik nem a lakosságnak, hanem csak egy szűkkörű testületnek voltak választottjai. A közvélemény abban állapodott meg, hogy az országgyűlés rendezése s egyúttal a városi törvényhatóságok rendezése is a legközelebbi jövőnek egyik első földadata lesz. A sajtóról is kezdetleges fogalmak uralkodtak. Csak Metternich volt az iránt tisztában, hogy a szabad sajtó az emberi nem legnagyobb csapásai közé tartozik. A censura, — előleges könyv- és lapbírálat, — voltaképp egy bitorlás volt, melyet a kormány minden törvény nélkül, gyakorolt. Panasz volt ugyan ellene, de komolyan nem igen ostromolták; túlnyomóbb volt sokak előtt a sajtó visszaéléseitől való félelem.

Kossuth heves támadásoknak volt kitéve lapjának, mely tisztán magánvállalat s ügylátszik némi anyagi áldozattal járó volt, irányzata, részrehajlása, rokon- és ellenszenvei miatt; határozottan tiltakozott ily beavatkozás ellen, s Orosztól, ki kezdetben társszerkesztője volt, jókor megválva, mindinkább ellenzékivé lett. (1835 február.) Az *Országgyűlési Újság* tárgyában kiküldött választmány, sok tanakodás után, ily forma szövegezést hozott javaslatba: 2. §. Ily országgyűlési hírlapokba foglaltatott rágalmazás, becstelenítés, erkölcstelen előadások, közcsend háborgatására vagy törvények iránti engedetlenségre való ingerlés, a kormánynak vagy hazai intézeteknek, vagy egyes személyeknek szántszándékos «hazug» tudósítások által gyűlöletessé tétele, — a sertett félnek keresetén fölül, a meny nyire közhivatalú személy vagy a közálladalom érdeke volna megbántva, a magyar szent korona ügyvédének fölperessége mellett, az alább megjegyzett büntetések tárgyai lesznek stb. (1836 január 30.) Hogy a «hazug» szót Deák igtatta bele, azt egy későbbi időkből fönmaradt mondása sejteti, mely szerint az egész sajtótörvénynek csak ennyiből kellene állani: Hazudni nem szabad. Különben ez a tárgy is a jövőnek hagyatott fön.

Az ellenzéki követek közt a nógrádi Kubinyi, csongrádi Klauzál, barsi Balogh és bihari Beöthy (a kis káplár) tüntek föl, elégületlenségök heves kitöréseivel. De a többiek sem maradtak hátra.

Volt mit hallani a népek velök született elidegeníthetetlen jogáról, s hogy az uralkodók csak annyi joggal bírhatnak, mennyit az ország reájok ruházni jónak vél, hogy nem a nemzet van a fejedelemért, hanem a fejedelem van a nemzetért, s vajha ez volna mindeniknek reggeli imája s mindennap első gondolatja. Volt mit hallani a Lobkowitz-, a Zrínyi-féle sötét visszaemlékezésekről, a szuronyok ingatag hatalmáról, fejedelmek hálátlanságáról, bajban adott kecsegtető ígéretekről, s azoknak szerencse kedvezéseikor elfelejtéséről, stb. Még bővebben kijutott a főrendi háznak, mint minden nemzeti ügy nagy akadályának, stb. stb.

Utoljára még a legrosszabb hatást tette egy elhamarkodott királyi válasz, a népnevelés ügyében, mely a kormányzat ez egész egyik legfontosabb ágát, nem a t. Rendek, hanem ő felsége hatáskörébe tartozónak állította. Deáknak erre mondott beszéde csupa gúny.

Mindazoknak utána és ellenében, a mik történtek és a mik nem történtek, a hangulat elég jó, bár kielégítőnek épen nem volt mondható, mikor az országgyűlést V. Ferdinand király, a főherczegek s egész udvara kíséretében, 1836 május hó 2-dikán személyesen bezárta. Kísérte az uralkodót ez útjában Metternich herczeg is, ki személyes jelenlétének, mint mindenütt, úgy itt is, nagy fontosságot tulajdonított, mert, mint maga írja, sok zavartól s kellemetlenségtől óvta meg a fejedelmet és a «testvéreket». — Mily jól érezhette magát, a kissé méltósága alattinak látszó körben, azt kedves nevéhez írt bizalmas sorai gyaníttatják: Holnap ismét nálad lehetek, a mi bizonynyal különb élvezet, mint jelen lenni egy diéta zár-ünnepélyén, akár Pozsonyban is. (*Metternich's hinterlassene Papiere.*)

Honatyáink, megtéve, — nem mondjuk: elvégezve — kötelességöket, szétoszlottak, haza mentek; három év múlva ismét egybe gyűlendőek.

Hazánkra nem sokára sötét felleg borúlt. Ez a politikai üldözések, elfogatások, perek korszaka, mely Pálffy kanczellár emlékéhez van tapadva, s mely a lelépett Reviczkynek, Ferencz királyunk volt kedvenczének, viszonylagos népszerűségét ismét helyre állítja, bár minden eredmény és haszon nélkül.

De az elvetett magok kicsiráztak, s meghozták azóta a várt aratást is.

ZICHY ANTAL.

A NAGYASSZONY.

I.

Roccella, egy siciliai kis városka, mint valami madár-fészek fekszik meredek fönsíkon nem messze a tengertől s még mindig mutathat annyi régi követ s omladékot, hogy Gaudenzio Fabiani, a vidék első patikárusa, két vagy három kötetes történetet verhet ki belőlök. E munkának olvasói azt mondják, hogy Fűrj szomszéd... Bocsánat! A tudós patikárusnak ugyan Gaudenzio Fabiani a neve, de Roccellában mindenki csak Fűrj szomszédnak nevezi, a nélkül, hogy ezzel bántaná, vagy haragítani akarná. Fűrj szomszéd tehát azt meséli Roccella történetében, hogy a város ioniai gyarmat volt s független főhatóság alatt élt; később a karthagóiak kapzsi markába került, onnan a rómaiak hatalmába, majd a szaraczenek hódoltságába s végre a normánok uralma alá. Ez alatt ötször-hatszor is nevet cserélt, míg egy hatalmas város dicsőségéről szerény mezőváros sorsára csúszott le.

De milyen város azért mégis! Fabiani megdönthetetlen adatokkal bizonyítja, hogy a legjobb költők, a legbátrabb vezérek, a legbölcsebb törvényhozók az antik Roccellában születtek. Sőt történetének egyik kötetében, hol kizárólag a roccellai családok genealogiájával foglalkozik, kimutatja, hogy Melita, ma Malta szigetének első megszállására a mai Mortellák egy őse vezette a phöníciaiakat; a Garenicók egy őse pedig tönkre vert egy syrakusai zsarnokot, egy agrigentumi hadvezért s egy egész karthagói hajóhadat. Fájdalom! a történetíró családja, a Fabianiké, már nem oly régi. A krónikák legalább egy bizonyos Aulus Fabius megjelenése előtt nem igen emlékeznek meg

róla. De azért az az Aulus Fabius is még Archimedes kortársa s a nagyobb dicsőség kedvéért, valószínűleg gyilkosa is volt.

Mindamellett Roccellának legérdekesebb nevezetessége nem történeti múltja; nem is a Porta al Mare, se a Porta nuova, se az a kis vár, melynek maroknyi omladéka ott huzódik meg a halom tetején, nem is a székesegyház vagy a zárda-templom, hanem egy élő asszony, a Mortellák egy sarja. Ő a városka első személyisége s a mi igaz elbeszélésünknek is a hőse.

Mortella Anna Mária, a «nagyasszony», már öreg, a századdal együtt született. De azért élénk, eleven, csak egészségéről ne kérdezősködjek senki, mert akkor annyi bajáról panszalkodik, hogy egy kórházat meg lehetne velök tölteni. Gazdagságot mutató s tisztaságtól fénylő házában szövődik jobbra minden cselszövény; onnan indul ki minden, a mi jó történik a vidéken, vagy a mi rossz hír támad. Ott van a város újsága, gyónószéke, színháza, legfőbb törvényszéke. A házasságokat ott jósolják meg, a pöröket ott intézik el, ott osztják a segélyt s verik el a port a szomszédon, sőt onnan kerülnek ki még a csúfnevek is, mert Roccellában a nélkül nem marad senki sem. S nem csak egyéni csúfneve van mindenkinek, hanem még egész családjára is rábiggyesztenek egy állandó tréfás jelzöt s aztán oly komolyan használják, mintha a Mediciek vagy Orsiniak családneve volna.

A vén asszonyság, kinek minden látogatója számára volt egy csésze kitünő kávéja s a ki egy kis pénzecskével és sok gabonával, gyümölcsessel, ócska ruhával a fél vidéket segélyezte, nem kímélt senkit sem, ha ráköthetett egy kis tréfát. Úgy, hogy a különös személyi s családi neveken kívül nem sokára egész sereg csúfnév rajzott a Porta nuovától a Porta al Mareig s valami hamaros népszámlálásnál aligha nem pár ezerrel több lakosa lesz Roccellának, mint a mennyire valóban igénye lehetett. Természetesen a nagyasszony sem maradt ki a sorból; egész litánia került ki az ő neveiből is, ámbár senkit sem szerettek annyira, mint őt.

II.

Egy család azonban mégis volt Roccellában, mely előtt Anna Mária küszöbe el van zárva. A ki a nagyasszony terrasz-

szán kikönyököl: a kerten túl s túl a falon, melynél egy pompás szőlőlugassal fődött út végződik — egy ócska, megtámasztott köviskóra lát, melynek feketéllő ablakaiból már rég kiesett az üveg, s honnan a napnak minden órájában sikítást, siránkozást lehet hallani. Ez a «Fuss előlök» család háza, a Scappaké, kik onnan kapták nevöket, mert minden jó léleknek futni kell előlök, ha nem akar valami bajt magára igézni.

Ez a szerencsétlen család, mely különben a Garenicóknak egyik hajtása volt, kikhez a nagyasszony legjobb barátja, Pipetta, is tartozott, rövid tizenkét éven át, minden lehető földi bajt megízlelt. A család feje, miután nőül vett egy meglehetősen közönséges s e mellett kényelmes kisasszonyt, ki fülig szerelmes volt férje szép arczába s eleven eszébe, kénytelenségből fölszedte sátorfáját Roccellából s Messinába ment ügyvédeskedni. Földhöz ragadt szegény volt, nejével hozományt nem kapott, sőt a nagyasszony ellenállhatatlan közbelépésére volt szükség, hogy Agostinának csak csupasz kezét is elnyerhesse. Emanuele Garenicónak mindenféle nélkülözéssel meg kelle küzdenie, míg néhány clienst szerezhetett magának. S íme: mikor már hajnalodni kezd, örökre lehúnyja szemét s három gyermeket s egy várandós asszonyt hagy maga után.

Ekkor esett meg a második kivonulás: a Scappa-család visszatérése hazájába. Leírhatatlan nyomor! Agostina a Porta del Mare felől lépett szülőföldjére, fekete rongyokban, karján csecsemővel, terhes állapotának, szörnyű fájdalmának s a növekvő nyomornak súlyával. Mögötte tipegett két kis leánya, hét éves az egyik, a másik tíz, sötét foszlányokban; ők is, sirva, picziny csomaggal kezökben.

Azóta sem szűnt meg körükben a sírás-rivás. Anna Maria mindent el tudott tűrni, csak az örökös sopánkodást nem. Eleinte épen nem fukarkodott a segítséggel; Agostina szüleinel is közben járt, hogy megbocsássák szerencsétlen férjhezmenetelét; s saját kezével varrta a fehéreneműt az újszülöttnek s a még világra bukkanónak. A naponkénti jajveszékelés azonban, mely a kert felől áthangzott; a szegény fajzat örökös panasza végre megúnatták vele a dolgot s azért nem akart fölöle hallani sem. Ő is úgy tett, mint a többi roccellai már régebben: észre sem vette őket. A szegény Scappak úgy élnek hazájokban, mint szegény üldözött bagolyfiak a többi madár mellett.

Így múlt el tíz év, a szenvedéseknek s megalázásoknak

tíz szörnyű éve. Nehéz csak el is gondolni, hogyan nevelhette föl ez idő alatt a szegény Agostina négy gyermekét, így magára hagyottan, abban a düledékes, csupasz házikóban, egyetlen örökében, melyet férje szükségletei föl nem emésztettek. S lám! a sok éhezés közben két nagyobb leánya már kisasszonynya nőtt. S elég csinosak is. Különösen Lújza, a második, a hevesebb, a viharosabb. Boglyas feje minduntalan föl-föl tűnik az üres ablak sötét nyílásán s ki-ki hallszik visítása, mikor vagy szeszélye bántja vagy szerető édes anyja kergeti.

Ez már a rendes szokás a Scappáéknál. Anyjok ugyan szereti négy porontyát, de azért a pillanatnyi szenvedély lobbanásában kergeti, veri őket, hogy a következő pillanatban velök sírjon, karjai közé ragadja s heves csókjaival elárasztza.

Az ilyen eljárás a nagyasszony hajlamaival s szokásaival oly kevésbé fért meg, mint tűz a vízzel. Az ő szép háza a csinosságnak s a nyugalomnak a példája. A roccellaiak nem is lépnek be oda másként, mint levett kalappal, vagy ha kisebb emberek: kézben tartott sipkával. Anna Mária, mint a vidék nagyasszonyához illik, mindenkivel szívesen elbeszélget, kínálgatja csésze kávéját, melynél híresebb nincs a vidéken s tréfásan el is panaszkodik száz képzelt bajáról; de hiába, esküdt ellensége minden lármának s jajongásnak. A Scappáék kidöltbedölt ablakaiból nem egyszer gyümöleshéj röpül át, vagy közápor hull a csinos rendben tartott kertre s legszebb díszére: a szőlőlugasra. Anna Mária, mint sok mást, még ezt is meg tudná bocsátani. De kedvencz virágait, nemes szőlőfürtjeit nem ápolhatja soha, hogy füle dobját meg ne bántanák a vészjelző, jajongó hangok. Ez meghaladja erejét, elveszi minden jó kedvet, csirájában elfojtja részvétét s úri természetével járó udvariasságát.

III.

Minden csendes panasza mellett is, még csodálatos jó erőben van az öreg asszony; élénken mozog s nyelve is pereg még; csakhogy kevesebb vendéget fogad már, mint azelőtt. Van azonban egy hű barátja, ki esténként rendszeren ellátogat hozzá: a vele egyivású Filippo Garenico, a Scappáknak is távoli rokona, kít Pipettának hív a roccellai nép. Anna Mária őt

völegényének szólítja s gyakran tréfálkozik jövő nászokról, melyet majd akkor ülnek meg, ha Garenicónak újra megjön az első foga, mert most már egy sem volt.

— Pipetta, ma reggel újra egy fehér hajszálat találtam hajamban.

— Pipetta vigyázz, résen légy, sajnállak. Unokaöcsédnek fia született s úgy látom, már rám veti szemét!

— Pipetta, mikor töltöd már be huszadik évedet? Ez az örökös özvegység végre is nyugtalanít! — S Pipetta ilyenkor egy szót sem szól, vagy komolyan azt feleli: idejét múlta már a dolog; ilyesmire többé gondolni sem kell!

A nagyasszony in illo tempore valóban eszménye volt. Mintha már kihalt nemzedékekről mesélnék, de valóban igaz, hogy Anna Máriát Garenico szerelme elől egy idegennek megjelenése ragadta el, a ki a napoleoni hadsereg egy maradványa volt. Nem tudni, milyen szélvész hozta a regényes tisztet Roccella vidékére; de szép volt, úr volt s a Mortella-család szemében a szokatlannak, a csodálatosnak varázsa lengett körülé. Nagyon beleszeretett a nagyasszonyba, ki akkor olasz szépsége virágában volt; s a száműzött s nem is épen fiatal férfi hirtelen, egy csapásra elnyerte a leány kezét. Anna Máriát úgy érte a dolog, mint a villám; meggondolásra sem maradt ideje.

A házasság különben nem volt szerencsés. A csodálatosnak varázsa hamar lekopott az idegen tisztről s bár megőrizte hódoló szerelmét a fürge, rózsás, ifjú nő iránt, kinek párja nem volt a vidéken, Mária Anna mindig hideg maradt iránta. Nem tegeződött vele soha sem s csak akkor látszott megváltozni, mikor első gyermeke, egy fiúcska, született. Így múlt el két-három év vidáman, de bensőség nélkül.

A gyermek azonban hirtelen meghalt. E szörnyű éj óta Anna Máriának nem volt szíve férjéhez; egy új leánygyermek születése sem indította már meg, úgy hogy a napoleoni hős már félig elfeledt volt, mikor fia után nemsokára ő is örök útjára ment.

Anna Mária, negyven éves özvegy asszony letére is még szép és kívánatos maradt s e mellett gazdag is volt, de nem gondolt többé új házasságra. Nem is tudta, hogy jóságos s örökké vidám szívét a szerelem meg sem látogatta soha. Egyszer megpróbálkozott az érzelemmel, de nem igen sikerült. Azóta egészen betöltötte szívét, hogy vidékének segítő nagyasszonya lehet.

De Filippo Garenicónak, bár volt már öt-hat fia, Anna Mária azért mindig szíve királynéja maradt. S így érthető, hogy Pipetta politikai hitvallását egészen kimerítette az a legyőzhetetlen ellenszenv, melyet Napoleon iránt érezett. Ej! ha kezei közé kerithette volna!

IV.

Ha a vendégek távoztak s a két öreg még egyedül maradt, s a nagyasszony nem majmolgatta már ismerőseit, «Lámpást» a polgármestert, «Fürjet» a patikárust s a vastag esperest; s nem beszélgetett képzelhetetlenül sok bajáról, mely még fürge s hajlékony testének majd ezt, majd azt a részét támadja meg: ilyenkor a két öreg «félszázadi jegyes» mindig ugyanazon egy tárgyról beszélt s nem fogyott ki belőle soha sem. Nagyon szerették volna a Mortellák s Garenicók családját összeházásítani. Ha már ők ketten nem lehettek egy pár, legalább utódaik. Mert unoka volt mindkét részről elég.

Azaz igazában csak Filippónak volt számos egyenes utóda, míg a nagyasszonynak egyetlen leányáról csak egy késő unokája maradt. A vidék azonban hemzsegett a sok Mortellától, s Anna Mária széles körű rokonságban ervényesíthette akaratát.

Nos, eddig annyi év alatt senkit sem sikerült összeboronálniok. A dolognak elég különös oka volt: az a regényes hóbort, mely nélkül a roccellaiakat már képzelni sem lehet. Történetének egy pótkötetében ügyet vethetne a derek patikáros földieinek ez uralkodó jellemvonására; s regényes hajlamok magyarázatára fölemlíthetné a normán s szaraczén invasiót. Nem tudom miért, de bizonyos, hogy a roccellaiak, főleg a nők, szinte bolondulnak a titokzatos s rendkívüli után. Ott kísért ez a nagyasszony házasságában, a kinek fejében pedig más dolgok szoktak megfordulni, mint regényes kalandok. S még nagyobb mérvben ott kísért a Garenicóknak származékai-ban is.

Filippónak első szülött fia például, ki most már jó ideje a föld alatt nyugszik, nem tudott mindaddig rendes emberré lenni, míg Roccellából meg nem szöktette egy férjes unokanővérét. Az asszonynak ugyan már egy csapat gyermeke volt, de

nagy tekintélyt szerzett neki, hogy férjével Amerikában élt. Nem rég tért meg onnan, hogy az ott szerzett vagyont itthon élvezhesse. A titkos pár szökését s egymásután világra kelő sok magzatát csak későn törvényesíthette, mikor már mindketten öregecskék voltak.

Ennek a párnak az egyik törvényes fia pedig, ugyanaz, ki ma Roccella polgármestere, egy szép napon csak eltűnt a vidékről. A fiatal ember egy szomszédbeli báró menyasszonyát rabolta el s épen a menyegző előestéjén. Ez volt ám a hadd el hadd! A nőcske azt állította — regényesebb volt — hogy erőszak rabolta el; de a házban senki sem tudott ilyesmiről, Lassanként aztán kiszivárgott, hogy a nőrablás már előre megbeszélt dolog volt az ifjú Garenico, a menyasszony s ennek anyja közt, ki azért csapott föl az összeesküvésben harmadiknak, hogy férjét bosszantsa vele. A férj tudniillik nagy zsarnok hírében állott.

Szörnyű botrány volt az akkortájt, tagadhatatlan. De rövid idő múlva ismétlődött, szakasztott hasonló módon, mert hiába! ez a betegség már benn volt a Garenicók vérében s íme! most a nőrablónak édes nővére került sorra. Jegyben járt a nagyasszony egy mellékágról való unokájával s a völegény orra előtt rabolták el titokban, de a saját megegyezésével, mikor már rajta volt a szép fehér nászruha, hogy a templomba induljanak.

— Ez a gyerek nem heverte ki ezt soha sem — mondá Anna Mária, unokaöccséről szólóban, ki gyereknek volt már ötven éves, de nem több.

A legnagyobb csalódás azonban csak ezután érte a mi két öregünket. Mily régen egymásnak szánták már Flaviát, a nagyasszony egyetlen leányát s Filippónak legifjabb fiát! A leány azonban oly dühösen beleszeretett egy mérnökbe, ki az első sicíliai vasúti építkezések idején mintha égből pottyant volna Roccellába, hogy egyik nap sirt, a másikon őrzöngött mindaddig, míg anyja, hogy csak szabaduljon a lármától, meg nem tette akaratát. Nem sokára, természetesen, fordult a koczka s mérnökünk, ki különben eszes, vagyonos ember volt, de kissé erélytelen, majdnem úgy járt, mint ipja, az idegen nemes úr, a napoleoni hadsereg ez elszakadt szilánkja. Néhány hónapi házas élet után róla is lefoszlott a szokatlanság varázsa s Flavia a szülői házat tekintette ismét a magáénak s anya és

leánya soha sem beszélgettek másként a férjről, mint vállokat vonogatva s ha tekintetök találkozott, mintha azt mondta volna: ah ez is csak olyan, mint a többi! Szorgalmaskodó elvonúltságát önzésnek keresztelték el; gyakorlati eszét, földhöz ragadtságának; s mikor fia született, az atyára a zsarnok bélyeget is rásütötték csak azért, mert szigorúan akarta nevelni fiát.

A fiú különben, ki anyai öse, Riccardo nevét kapta, nagyobbára nagyanyja házában nőtt föl, mert anyja ebben sem tudott ellenállani a nagyasszony akaratának, annál kevésbbé, mert az soha sem nyilatkozott meg durván, hanem annál makacsabban s magikusabban, mert szálaival egész Roccellát bevonta. A mit azonban el nem ért az anyai tekintély, azt elérte a fiú csodálatos szeszélyessége, mely előtt anyjának, nagyanyjának, mindenkinek meg kellett hódolni. Az igaz, jó fiú volt, nemes indulatú, s ha szülőföldre minden regényessége fészket rakott benne, ezzel együtt a nagyatyja nemes arczat s szívet s Anna Mária úrias, eleven természetét is örökölte. Nem csoda, ha e sok fényes tulajdonsága rábírta szüleit, hogy Rómába küldjék, mikor a fiú tizenhatodik évét betöltötte s festő akart lenni!

Festő! Ugyan kinek jutott Roccellában valaha ilyes az eszébe? Még Fabiani maga sem találna erre rimet krónikájában, pedig nem egyszer von benne párhuzamot egyrészt Roccella, másrészt Athéne s Firenze között, s bizony! az utóbbiak nem nagy dicsőségére. De végre is engedni kellett; Riccardo addig egy perczig nem hagyta nyugton édes anyját s nagyanyját, a kik aztán mindennapi beszélgetéseikben úntalan ismételték, hogy íme! ez is a mérnök hibája. (A családban Flavia férjét csak így nevezték; s a leány abban is utánozta anyját, hogy soha sem tegeződött vele.) De, hogy megvalljuk az igazat, volt még egy másik ok is, még pedig nyomós ok, a miért a fiú kívánságának útját nem állották. Riccardo szerelmeskedni kezdett!

Pipetta volt a legelső, ki rábukkant. Rögtön szaladt a nagyasszony házába s «tüzet» kiáltott. Az ördögbe is! Még ez sem? Még a Mortellák utolsó sarja sem vegyen el egy igazi Garenico-leányt! Csak gyerekeskedések — jegyzé meg az anyja. — S ha nem egyéb is, de a második Anna Máriához, a harmadikhoz, talán a negyedikhez — mert Filippo úr Anna

Máriára kereszteltetett minden leányt, kit a szent vízre tartott — szóval a polgármester leányához, az ő unokájához, Anna Mária Garenicóhoz még gyermekes csélcapságokkal sem szabad hűtlenné lenni! Rómában lehet száz meg száz kis kalandocskája. Ott más világ van, ott nem házasodnak mindjárt az emberek. A veszély csak itt fenyeget, itt Roccellában, a hol szerelmeskedni s szöktetni oly természetes dolog, mint a mindennapi imádság.

V.

Elbeszélésünk nemzetségfája valóban már nagyon sok ágat-bogat hajt; azért legjobb lesz, ha mindjárt a földologhoz fogunk s elmondjuk, hogy a festő újra haza jött. Az alatt szép, nagy ifjává lett, s nagyon udvariasnak mutatkozik a kis Garenico-leány iránt, kit, mind tudjuk, már bölcsőjétől jegyesének szántak. Nagyon is udvariasnak; annyira, hogy egy szép tiszta augusztusi este a két öreg beszélgetése a következő fordulatot vette:

— Nagyasszony, komoly a dolog. Adjuk őket össze gyorsan, különben — látom, a mit látok.

— No biz, még az kellene, hogy megszökjenek! Nem, kicsinyeim, nincs rá szükség. A mit csak kívántok . . . minden áldásom rajtatok! De hát mi újat vett észre kísértetlátó uram?

— No hát semmit! Nem hiába, nagyon előregedtél. nagyasszonyom — tudod — a szemed is gyöngébb s az eszed sem oly eleven, mint annak előtte! Vagy nem látod, hogy Riccardo egész nap ott ödög a fiú házában, persze! mert hát a leány arczképét föszi! (A fiú a polgármester úr s Pipetta egész napja nem igen tett túl egy közönséges órán.)

— Nos aztán? Ha valakinek arczképét festik, annak csak jelen kell ott lennie!

— Jó, jó, majd szép dolog sül ki belőle. Mikor az én képmemet festették . . .

— Bizony öreg vagy már, Pipetta! Soha sem rejtegesd előttem. Hisz már bölcsőnk óta ismerjük egymást. Úgy ám, előregedtél; csupa előítelet vagy, csupa gyanakodás . . .

— Fogadjunk hát, nem telik bele egy hónap — s szöknek. Különben, ha úgy tetszik . . . csak gyanakszom.

— No abból ugyan semmi sem lesz. Majd én teszek róla. Csak térjen haza Riccardo úrfi, szépen megmosom a fejét. Csak bízd rám!

A két öreg erre kissé elgondolkozott, de alapjában nagyon meg volt elégedve. Ötven évnel több ideje kergetnek egy álmot, mely végre mindnyájok örömére teljesül. A mióta Riccardo Rómából hazatért, Pipetta, Anna Mária s Flavio reggeltől estig azon török fejöket, hogy ez a régóta tervelt házasság minél gyorsabban valósúljon. Ilyenkor mondotta a nagyasszony:

— Pipetta fiam, ha sikerül, istenucscse! nem megyek el hozzád. Egy pár elég!

— Arról ne is beszéljünk — felelt rá nagy komolyan az öreg.

VI.

Riccardo az nap este megkapta leczkáját. Mint a sűrű eső, hullt rá a lecske! Dehogyan tudott eddig a nagyanya czéljairól! Még távol gyanúja sem volt, hogy menyegző küszöbén áll.

— Aztán ne csináljunk ám semmi bolondot! — intette a nagyasszony — nincs rá szükség; mindannyian megegyeztünk!

A fiatal ember szabadkozott. Ugyan, hogy foghatják rá, hogy el akarja rabolni a polgármester leányát! — Aztán gondolatban hozzá tette:

— Ha az lenne egyetlen bolondságom, nagy bölcs maradnék!

Riccardo ott lakott a nagyanyjánál s a délutáni meleg órákban a kertbe szokott lesétálni, a hol — tudomás szerint — nem annyira madárcsicsergés hangzott, mint inkább a szomszéd házikónak örökös pörpatvara hallatszott. Itt látta meg először Lujzát, az árva leányt. Bomlott haja rendetlenül hullott le arczára s felig mezítelen vállaira. Milyen zaj megint a Scappáéknál! A szomszédságban az ördög sem törődött velök, de Riccardo előtt újság volt a dolog; első pillanatban azt hitte, hirtelen tűz ütött ki. A leány nyomban eltűnt, mihelyt észrevette az ifjút. Ennek azonban emlékezetébe vésődött az ablak kerete s azon belül, sötét alapon, a siránkozó, borzolt hajú szép leány képe.

Rögtön éledni kezdett a regényes csíra, mely egy roccellainak sem hiányzik szívéből. Riccardo ügyesen kitudott mindent a szomszéd családról; a sok évi nélkülözést, az özvegy önfeláldozását, ki a falat kenyeret is megvonta szájától, hogy leányait taníthassa, a nagy elhagyottságot, melyben Roccella e kiátkozottai éltek. Megtudta Riccardo, hogy kerüli őket mindenki, s hogy vaduinak el ott a kopott házban egymagokra, ápolatlanul, mint az öntözetlen növény.

Mindez még inkább fölgújtotta képzelmét. S minél többször meglátta a sötét ablakban a szép leányfejet, annál inkább rabja lett regényes érzelmeinek. E képnek megható, szívhez szóló egyszerűsége teljesen érzéketlenné tette a tarka öltönyű, cziczomás babák iránt, kikkel vasárnaponkint Roccella utczáin templomjárás idején találkozott. Ilyen roccellai divatbaba volt a polgármester leánya is. Mily különség közte s Lujza között! kit ott látott a lugas mögött, mint valami bánatos Erinnyst, festői rongyaiban, gyakran sóhajra nyílt ajakkal, megbontott széthulló fürtökkel!

Bizony! a nagyasszonyt nagyon elfoglalhatta az ő szeme fényének, unokájának jelenléte, kit még szüleitől is elperelt, hogy nem vette észre, mennyire ritkább lett egy idő óta a Scappák házában a zaj s a siránkozás! A kert virágait nem bántotta többé közápor s a szőlőlugas érintetlen fürtei a következő őszre szép kis szüretet ígértek. Gondolta vala-e a nagyasszony, e csoda láttára, hogy a boszorkánymester épen az ő Riccardója? S hát ha még tudná, hogy azon bizonyos sötét ablakból az ő házához olyan telephon vezet, minőről Fabiani története nem is álmodik!

A nagymama meggondolatlan leczkéztetése után, a fiú még óvatosabb lett s most már nem csak a Garenico-leány arczképét festette meg, hanem belefogott még a polgármesterebe is, sőt az öreg Filippo elfonnyadt arczát is halhatatlanná akarta tenni: «kedves meglepetésül» menyasszonyának, mint a nagyasszony hitte s hirdette.

Hiába szólta közbe Riccardo atyja is: Kár a fiatal embert már lekötöni! Hadd menjen világgá, emberesedjék meg jobban s képezze magát! Anna Mária ilyenkor keresztet vetett magára, mintha valami kiátkozott emberrel volna dolga. S a szegény apa elhallgatott. Már szokásává vált a meghódolás, de másrészt ismerte fiát s tudta, hogy az akarata ellenére magát lekötöni nem engedi. A sorsra bízta tehát dolgát.

Ah! ha a nagyasszony esténként ott hagyta volna egy kis időre vendégeit s lemegy a kertbe, hogy megbámulja a tele hold fényét!

Mert míg a két öreg azon pörlekedett, mikorra essék az óhajtott menyegző napja: Riccardo a lugasra kúszva beszélgetett Lujzával, a ki ott állott ismét az ablakban szemében a könny mellett már mosolylyal is. Megesküdött neki, hogy nejevé teszi, ha az egész világ is ellensége lesz, ha saját munkájával kellene is keresni kenyerét. S íme, ott kínálkozott nekik a végső szükség esetén, a rendes roccellai szokás: a szokés. Riccardo előtt teljesen ismeretlen dolog volt a nyomor, mely most a sötét ablakon át, mint valami csodás látomány tűnt szemei elé. Csupa költészetnek hitte s szinte újjongott, hogy íme, ő is elhagyott, örökségfosztott lesz. Csakhogy Lujza fog oldala mellett állani; a kiért az étellel s egész Roccella megvető gyűlöletével megküzdeni kész gyönyörűség.

S Lujza? Csakugyan hitte-e ő is, hogy a vidék leggazdagabb ifja majd nőül veszi őt, őt, az elhagyott árvát, mikor egy gazdag kisasszony kínálkozik neki, kit a kettős rokonság ebben a gondolatban nevelt föl? Csakugyan hitte? Hogyne hitte volna a szegény, elhagyott teremtés, mikor most először hat szívébe a remény egy szellője s pattog belé az öröm eleven szikrája! Oh, ha Riccardo csak cselédjének is fogadná, ha kapálni küldené egyik földjére — csak erről a sötét helyről menekülhessen, csak ebből a tömlöczből szabadulhasson!

De nem is ez volt érzéseinek alapja. Lujza heves szenvedélyvel, a nyomortól s tömlöczétől lenyüggözött életereje minden melegségével szereti Riccardót. Csak magáért szereti: nem gondol se a világgal, se veszélyvel, se botránnyal. Azt sem tudja, gazdag-e vagy szegény. Lujza előtt nincs gazdag és szegény, csak ezer ellenség s egy szeretett jó barát, az első, az egyetlen!

VII.

Nagy estély a nagyasszonynál. Az örökös Pipettán kívül ott van még Flavia is férjével, a történetíró patikáros s az esperes. Ez jött utolsónak.

— Hogy érzi magát, nagyasszonyom?

— Ne is kérdezze! A végét járom, papoescám, a végét járom!

— Pedig olyan rózsás a színe . . .

— Mit? Hát nem látja, hogy már olyan vagyok, mint a seprőnyél! Múlik az idő, nő a baj. A fejemet, szegény fejemet már alig bírom. Mintha ez a mi mérnökünk a vasútját épen az én fejemen keresztül vezette volna! Az egész szent napon át zakatol, zakatol. Épen ma reggel mondtam a lányomnak: Flavia, mondom, milyen szörnyű lárma? Istenkém, istenkém, igazi dörömbölés! . . . A végét járom. Aztán a lábam! Engedelemmel szólván, már nem is érzem a lábamat. Alig hogy mozogni tudok. Csak egy lépést tegyek, már támaszkodnom kell! Épen ma reggel mondtam a polgármesternek — a jegyeseink ügyében voltam nála s rendbe hoztuk a dolgot végképen — . . . Mondom hát neki: Ez az utolsó látogatásom, kedves polgármesterem, többé nem mozdulok. — De mint látom, öcsém uram, még így sem bírja magát . . .

Erre a nagyasszony, elfeledve lábaját s a vasutat fejében, hirtelen föláll, fejébe mélyeszti az esperes háromszögű kalapját, botot ragad, tipegni kezd s így utánozta a jelenlevők nevetése közben a polgármestert.

A polgármester után a bíró, a tanácsos, végül a jelenlevő patikáros jön sorra. Hogy jobban utánozhassa a történetírót, elfut a belső szobába egy sapkáért. Egyszerre csak hallatszik, a mint vékony hangján fölkiált:

— Riccarduccio, Riccarduccio, fiacskám, hol vagy?

A nagyasszony visszatér a terembe. Öt percz alatt rózsás arcza színét veszti; lába csakugyan inogni kezd s arczán leírhatatlan ijedtség rajzolódik. A háromszögű kalapot fején feleli s az esperes pálczája is a kezében marad.

Leánya s Pipetta hozzásiettek, ápolják, kérdezik, de egyebet sem tud felelni, mint:

— Nincs benn!

— Nincs benn! Csendesedjék mama, bizonyosan levegőre ment — veti oda a vő.

— Kiment? Hová? Kiment? Mikor ott hagytam a szobájában. Csak láttuk volna távozni . . . Csak nem az ablakon . . . ?

Úgy van, az ablakon.

A nagyasszony házának kettős lépcsője volt; egyik a

piacra vezetett, a másik a kertre szólt. A kertet azonban két oldalt magas fal zárta; másik két oldalán pedig egyrészt a ház fala, másrészt a Scappák barlangja állott. Mivel pedig a termen kellett átmenni, ha valaki az előszobába, s onnan ki akart jutni semmi kétség, hogy Riccardo az ablakon szökött ki. S bizonyára nem a piac felé. Akkor hát . . .

E kérdésre még nem merte senki sem megadni a feleletet, mikor egyszerre csak zaj támad, hívogatás, kiáltozás, mintha tűz ütött volna ki vagy hirtelen megáradt volna a folyó. A mérnök, kit a vastag esperes s a tipegő öreg Pipetta csak lihegve követhetett, a kertajtóhoz sietett. Oda látott a Scappáék kivilágított ablakaiba, hol árnyak futkostak. Milyen kiabálás, ordítás! Agostina asszony, egy ingben, halványan, tátott szájjal üvöltött:

— Lujza, Lujza, lyányom . . . te rossz leány — Lujza! . . .

S köréje gyűlt Agota, Giacinto, Emanuele, félmeztelen, sírva, ámúltan. Majd meg átrohannak a szobákon s a futó gyertyaláng hosszú árnyakat rajzolt, mialatt a csendes éjben elesen áthallatszott az ajtók csattogása s a papucscsoszogás.

VIII.

Filippo Garenico volt az első, a ki belenyugodott a dologba.

— Hiába, ez már végzet — szokta mondani. — Mit tehetünk ellene? Már hatvan éve, hogy így csúfol meg a sors. Már régi ismerősök vagyunk — mi ketten. Ezentúl azonban nem kap többé körme közé. Mennyiszer megcsúfolt! Vagy nem a végzet küldte rám Napoleont . . . azaz azt a Napoleon katonáját! No hát, hogyne! Aztán elbolondította első fiam eszét azzal az amerikai asszonynyal; majd nyakába ugrott ennek az én semmirekelő unokaöcsémnek — igen, uraim! — a magok polgármesterének, meg a nővérének, meg a többinek; ezért szót sem többet róla. S a végzet, a mint látni tetszik, még egyre üldöz. Most ezt a fiút fogta fülön. Már az is: hogy festőnek állt be, egy ilyen családból való: Ez is csak a mai világban történhetik. No de most már mosom kezemet, mint Pontius Pilatus. Fogjon magának új unokát a nagyasszony, ha neki tetszik. Az

én fülem ezentúl süket; semmi házasságról sem akarok többé hallani.

Filippo után Scappa Agostina s a mérnök tért a dolog fölött napirendre. Riccardo atyja, minden erélytelensége mellett is belátta, hogy a dolgot a legrövidebb idő alatt rendbe kell hozni, ha még úgy szabadkoznék is ellene a nagyasszony.

Végre belenyugodott a polgármester is. Biz' az kemény dió, hogy Riccardo megszökött s egy Scappával, egy kiátkozottal! De végre is ez a regényfejezet Roccellában nagyon közönséges dolog volt: mindenki olvasta s a legtöbben el is játszották.

Csak a nagyasszony s leánya nem tudott vigasztalódni sehogy sem. Anna Mária egy hét alatt igazán beteg lett. Húsz éve körülbelöl egyaránt viselte az öregkor terhét; ez a húsz év most egy csapással gyöngé vállaira nehezedett s összezsugorította. Flavia pedig azon ürügy alatt, hogy anyját ápolja, egészen elhagyta férje házát s együtt panaszkodtak a mérnök önzésére, a Scappák gyalázatos alattomoságára, Pipetta s a polgármester egykedvűségére. Mert abban semmi kétség: a szökés bűne csak ezeket terheli, a drága, kedves szökevény teljesen ártatlan benne. Bánták is ök, mikor Agostina becsületességét emlegették előttök, melyet annyi fájdalmas éven át híven megőrzött; s mikor a mérnök s a Garenicók, Napoleon halálos ellenségével élökön váltig vitatták, hogy a Lujza becsületén ejtett csorbát minél gyorsabban ki kell köszörülni.

Azalatt a szökevények carabinieriök fődözete alatt újra visszakerültek. Elzárták őket: Riccardót a patikárusnál, Lujzát pedig Pipetta maga foglalta le. Sugyancsak siettette a mérnökkel együtt a házassági szertartás unalmas előkészületeit. Az ünnepélyes nap megérkeztével elmentek a nagyasszonyhoz, ki épen akkor kelt föl ágyából s a polgármester, a patikáros s az esperes jelenlétében fogadta vendégeit egy pamlagon fekvő, melyet leánya Flavia, párnákkal rakott meg.

Odamenet Pipetta egy elevenre találó mondást gondolt ki s oda állott a lábbadó mellé vidáman, illedelmesen.

— Nagyasszony — mondá — mi ugyan szép bolondságot vettünk a fejünkbe! Van egy unokád, egyetlenegy s kész voltál elválni tőle, hogy elmeheessen Rómába festőnek, mintha itt helyben nem is volna egy csomó rokona, meg művelni való földecskéje! Aztán ez a fiam is, ez a mihaszna polgármester.

hogy belészeretett a festészetbe! Az ám, hogy aztán Riccardo Rómában éljen, meg Anna Mária is oda költözzék vele! Nem addig a! Semmi sem lesz belőle. Riccardo ezentúl itt marad. Most már nincs egyéb hátra, mosd meg szépen az unokád fejét. Lujzának is — biztosítalak — megmondtam a magáét. Szegénykét sarokba szorítottam, meg kellett esküdni — hogy nem teszi többé.

A körülállók el kezdetek nevetni. A nagyasszony pedig zajt hallott az előszobában. Gyanította, hogy Riccardo van ott s pedig nem egyedül. Félig neheztelve, félig kibékülve fölemelkedett, kezét Filippo reszkető karjára támasztá s mormogta:

— No jól van, legyen.

Kék szemén, csukott ajakán egy halvány mosoly, kimeríthetetlen vídám kedvének egy csilláma futott át s az első lépés után így folytatá:

— Pipetta, hadd támaszkodjam rád s adjuk össze azt a két semmirekellőt; aztán gyorsan gondoljunk magunkra is; de hamarosan, mert kifogyunk az időből . . . Milyen kár, hogy még mindig nincs kint a bölcseségfogad . . .

Azután erősen rátámaszkodva hű lovagja karjára, áldásra emelt kézzel lépett az előszobába.

UGO FLERES *után, olaszból*

Ö. L.

MARGITKA AZ INTÉZETBEN.

Rajz.

Soha életemben annyi aggodalmat ki nem álltam, mint mikor eljött az ideje, hogy az én kis lányomat be kell adni valami nevelő intézetbe. Már egy év óta gyűjtöttem a különféle intézetek programjait, melyekben gondos fölügyelet, táplálókost, a valláserkölcsi érzület ápolása és tíz órás második reggeli, valamint francia nyelv és naponkénti séta ígértetik, az aggó szülők megnyugtatója.

Egy év óta minden embertől, a kivel csak találkoztam, azt kérdeztem, van-e leánya és melyik intézetben neveltetik? Ily módon annyira gyarapodtak ismereteim, hogy egy év lefolyása után, minden intézet úgy befeketítve állt előttem, hogy nem maradt azon egyen sem egy tenyérsi tiszta folt.

Mert tudni való, hogy a szülőknél hálátlanabb teremtesek nincsenek a föld kerekésén s a melyeknek a leánya három pár cipőt szaggat el kettő helyett vagy disznót ejt a levelre, az csak az intézetbeli hiányos nevelésnek tulajdonítja mindazt.

A mit nekem reményekben csalatkozott szülők elbeszéltek, az rémséges volt. Égbekiáltó állapotoknak kellett uralkodni mindenfelé. Nem egy disznót, de hármát is ejt némelyik leány a levelére, a mi világos csalás, mert az intézetből mindig olyan leveleket küldettek vele, hogy egy disznót sem lehetett rajta fölfedezni.

És milyen állapotban kerülnek haza, szegény gyerekek! Lesoványodva, mint a heringek, vagy meghízva, mint a mangaliczák. Egy szóval olyan állapotban, hogy a szülőknél kétségbe kell esniök.

Aztán az a tudomány, a mit haza hoznak! Hát tudomány az, hogy miből áll a víz? Nevetséges. A víz vízből áll. Hát miből állana? No ezért ugyan kár intézeteket emelni s megsarcolni a szegény szülökét.

Mindegyre világosabbá vált előttem ezeknek a nevelő intézeteknek a kárhoyatos volta; már csak azt kerestem, hogy melyik a legkevésbbé kárhoyatos. De bárkihez fordultam s bármelyik intézetet kérdeztem, mindig találtam elkeseredett szülökét, a kik azon vélemeden voltak, hogy löporral kellene fölrobbantani az illető intézetet.

— Kérem, oda ne adja a leányát — hallottam a jó tanácsot mindenfelől.

Annyit hát most már tudtam, hogy a létező intézetek egyikébe sem adjam; de hát hová adjam?

Szerencsére egy új intézet nyílt meg, a hol még senkinek a leányát nem nevelték se makacscsá, se hiúvá, se alattomossá, a milyenekké természetesen nevelni szokták a leányokat, kik a szülői kézből, mint csupa angyalkák kerülnek oda be.

Az új intézetről fájdalom, még nem lehetett semmi rosszszat mondani. No kis leányom, hát siessünk, míg ez is el nem süllyed a romlottságban.

Nem könnyű dolog volt Margitkát rábírní. Söhogy sem fért be kis fejcskéjébe, hogy az ő szabadságának most már vége szakadjon. Az apácák, mint valami rémes lények tüntek föl képzeletében. Kereken kijelentette, hogy ő a zárdába nem megy.

Csak most láttam, milyen fufangokra képes egy apa, mennyi hamis ígéretet tesz, a minek felét sem fogja beváltani s milyen a hadi mesterségben is párját ritkító cselekkel nyeri meg végre a kis leány beleegyezését.

Végre hát a vasúti kocsiban ülünk s repül velünk a vonat. Margitkát elfoglalja a táj változatossága s az apa annyi érdekes dolgot tudott mesélni, hogy maga is bámult saját találékonyságán. Igazán azt hiszem, hogy az embereket csak erősen meg kell szorítni s csodálatraméltó dolgokat lehet kiprészelní belőlök. Ez az egész szellemi termelésnek a titka.

Így jutottunk el rendeltetési helyünkig minden baj nélkül. De mikor a város föltünt előttünk, Margitka nyugtalan lett s egyszerre félbeszakította az en legszebb mesémet:

— Apa, forduljunk vissza.

— De aranyosom, otthon kinevetnének a fiúk.

Ez hatalmas argumentum volt máskor, de most nem használt:

— Hát küldjük el a fiúkat az intézetbe.

Valamiképen sikerült megmagyaráznom, hogy az nem lehet. Aztán hiszen már a holminkat is előre küldtük, már a ruhácskái is ott vannak a zárdában. Hajlandó lett volna a ruhácskáiról is lemondani.

— A nagy baba is be van pakolva.

— Majd hoz a Jézuska karácsonykor másikat — igyekezett magát megnyugtatni.

Félénken nézte a nagy épületet és szinte azt képzeltem, mintha hallanám kis szívének a dobogását, a mint a bezárt rácsos ajtó előtt meghúztam a csengetyűt. Még egyszer eszébe jutott:

— Forduljunk vissza, édes apa.

De már akkor kinyitották az ajtót s az én kis leányom elhallgatott. A két könycsepp egy pillanat alatt eltűnt szeméből s büszke arcczal lépett be. Nem akarta, hogy olyan kis leánynak tartsák, a ki még sírni szokott.

Nyájas arczú apáczák jöttek előnkbe s fölvezettek. Kis leányok kandikáltak ki kíváncsian a félig nyitott ajtókból. A bátrabbak kijöttek a folyosóra s módosan meghajtották magokat. Nagy tantermeket láttunk, apró padocskákkal. A széles folyosón virágok álltak cserepekben, a falakon szent képek függtek. Margitka bámúlt és kérdezősködött. Egy egész csodás világ nyílt meg előtte, valami ahhoz hasonló, mint a milyenek a mesékből keringhettek fejceskéjében.

Mosolyogva nézett körül, mosolyogva vett tőlem búcsút. Sohasem gondoltam volna, hogy az elválás ily könnyen fog menni.

Istenem! milyenek a nők! Már ez a piczike is. Mily hamar megszokják a változatosságot, s mily gyorsan felejtenek!

Egy hét múlva meglátogattam. Mikor meglátott, sírásra fakadt, alig bírtam könnyeit letörölni. Mikor aztán együtt ketteskén kimentünk a városba, belém kapaszkodott zokogva: vigyem őt haza, ő nem marad a zárdában, ő elszökik. Igen, elszökik. Egy kis barátnőjével összebeszéltek s ha nem viszik őket haza, hát elszöknek.

— Hová?

— Amerikába.

Elnevettem magamat. Két tíz éves kis lány, a ki Amerikába akar szökni!

— Hát a pénzt hol veszitek?

— A pénzt? Nekem is van egy karpereczem, Erzsikének is van egy. Azt eladjuk, váltunk jegyet. Tudom, hogy oda majd eljön értem a papa.

Meghökkenstem.

— Beszéljünk hát, Margitkám, okosan, miért nem akarsz maradni?

— Csak.

Ez is felelet volt, az igaz, még pedig olyan felelet, a melyet nálánál nagyobb hölgyektől is sokszor kapunk s a mivel nemcsak apáknak, de férjeknek is be kell érni gyakran. Mégis tovább kérdezősködtem:

— Hát édes kicsikém, mi nem tetszik itt neked?!

— Semmi sem tetszik — tört ki belőle az elkeseredés.

— Bántott talán valaki? Nem jók hozzád a nénik?

— Bánom is én, akár jók, akár nem jók. Én nem maradok itt. Nem maradok.

Nem tudta tüzetesen elmondani, hogy miért, de megértettem. A szabadság vágya tört ki belőle, a rabság ellen lázadt föl, ez ellen az élet ellen, mely órákba van beosztva, szabályosan, ridegen, mereven; ezek ellen a korlátok ellen, melyekbe bele ütközik minduntalan. Oh, jól ismerem ezt a forrongást, melyet hiába próbál megtörni az élet járma, mely ránehezedik mindnyájunkra. Meg-megújul az még sokszor egész életeden át, ha nem vagy vajból, hogy a mások keze tetszés szerint formálhasson ilyenné vagy olyanná, míg csak oda nem jutsz, hogy nem lesz saját formád semminő.

Nem tudtam, mit tegyek a kis leánnyommal. Újra furfanghoz kellett folyamodni, rábeszéléshez:

— Hátha megkísértenéd, édes aranyosom, még egy pár hétig.

Az aranyos rám nézett okos szemeivel, mintha ki akarta volna olvasni belőlem, hogy igazán csak pár hétig-e? Jó, hát megteszi.

Aztán újabb pár hét következett, aztán megint újabb. Így alkudoztunk az én kis leánnyommal, mindig odább meg odább tolva a határidőt, míg az év lassanként szerencsésen lejárt.

No hála Istennek, egy évet hát lemorzsolunk. Igaz, hogy folytonos hitegetéssel és ámitgatással s az apai szó szentségébe vetett bizalom teljes megingatásával. De bár nem igen dicséretes eszközökkel, a czélt elértem.

Most már nem aggódom, tisztán és világosan áll előttem az egész jövő. Margitka nem fog megszökni, vonakodni sem fog, hanem egész örömmel készül vissza a zárdába, mert a szünidő alatt harmincz legkedvesebb barátnőjétől kapott levelet, a ki mind várva várja a viszonttalálkozást.

Az is világos előttem, hogy a második év végéig még harmincz barátnőt fog szerezni a már meglevőkhöz s a két-hónapi szünidőnek minden napjára fog egy levelet kapni és egy levelet írni és az mind tele lesz örök barátsággal s a viszontlátás reményével, úgy, hogy már el sem űzhetném Margitkát más intézetbe, hacsak az övével együtt hatvanegy szívet nem akarok kegyetlenül összetörni, a mi egy Heródesnek is sok.

És aztán látom, hogy a harmadik, negyedik, ötödik év végén ebbe a gyöngéd szívek kapesába újabb gyöngéd szívek fűződnek, a kilépettek helyébe. És azt is előre látom, hogy mikor majd végképen haza akarom hozni Margitkát, a nyakamba fog borulni és kérni fog, hogy hagyjam őt ott.

— De miért, édes leányom? — kérdezem én megütközve. S akkor ő, szendén lesütve szemeit, azt fogja rebegni:

— Szeretnék apácza lenni.

— No csak az kellene még — fakadok ki én boszusan. —

Micsoda bohó gondolat az?

De ő megmagyarázza nekem, hogy az nem bohó gondolat, hanem hivatás, a melyet ő érez.

Én azonban nem leszek irgalommal e legszentebb hivatás iránt, s hiába fog nekem példákat idézni a szent szűzek életéből, minden kegyelem nélkül fogom őt és haza viszem.

Tudom, hogy sűrű könyhullások közt fog búcsút venni az apáczáktól s a folyosón meg fog állani minden szent kép előtt, hogy meghajtsa térdeit s oly mártir arczczal fog kilépni a zárda kapuján, mint azon szent szűzek, kiket Nero császár a fenevadak elé dobott, hogy szettépjék.

De az az ígéret, hogy nemsokára hosszú ruhát fog kapni, no csak olyan félhosszút, s Anna napkor elmegyünk egy nyári mulatságra, melyet a dombrádi fiatalság rendez, kiengeszteli vérző szívet. Sőt annyira megnyugtatja, hogy képes már nyájas,

mosolygó arcczal fogadni annak a fiatal embernek a köszönését, a kivel útközben az útcza sarkán találkozunk s még kétszer fogunk találkozni a mai délelőtt folyamán, mielőtt a vasútra fölülünk.

— Ki az a fiatal ember? — kérdezem Margitkától.

Mire ő elpirúl s egy darabig világosan látom az arcán, hogy azt akarja mondani: «Nem tudom»; de mégis megmondja az igazat, mert jó, őszinte leány, a ki hazudni nem szokott, csak holmi egyet-mást eltitkol néha, a mit nem okvetetlen szükséges tudni az apáknak.

— Az Erzsike testvérbátyja, törvényszéki aljegyző — mondja sűgva és utána még jobban elpirúl.

Én ugyan nem fogom tudni, hogy ki az az Erzsike s nem fogok már arra emlékezni, hogy az az a kis leány, a kivel annak idején Margitka Amerikába akart megszökni; de jobb is úgy, hogy nem tudom, mert még gyanúm támadhatna, hogy az amerikai megszökés nem hármásban terveztetett-e.

Annyit azonban így is látok, hogy ez nem az első találkozás. Valamint azt is látom, hogy Vámoston ménkű kevés dolguk lehet a törvényszéki aljegyzőknek, hogy mindig az utcán csavaroghatnak s a nevelőintézetbeli kisasszonyokra leselkedhetnek.

De ne félj, édes Margitkám, nem leszek én zsarnok apa s mikor majd annak rendje-módja szerint el fog jönni a te fiatal embered — mert tudom el fog jönni, azt is tudom, hogy Erzsikétől egy levél sem érkezik hozzád, a nélkül, hogy szó ne legyen róla — mikor hát majd el fog jönni és látom, hogy jóra való derék ember, reátok adom az áldásomat. Mert úgysis tudom, hogy a leányokat senki más a világon meg nem tudja őrizni, csak egy derék férj.

VÉRTESI ARNOLD.

A «BORSZÉKI KÉPEK»-BŐL.

I.

TALÁLKOZÁS.

Fenyvek illatával
Terhes volt a lég,
A míg az erdőben
Magam járdalék.

Mint tömjén az oltár
Kő-lépcsőirül :
E nehéz jó-illat
Úgy lengett körül.

De mikor bolyongva
Rád találtam ott :
Úgy tetszett, hogy érzek
Rózsa-illatot.

És egyszerre édes,
Könnyű lett a lég,
Tündéerkertbe', nem vad
Erdőben valék.

II.

PATAK ÉS MOLNÁRLEÁNY.

Séta közben, andalogva
 A fenyvesbe tértem,
 Mig a sziklás hegyoldalba'
 Egy malomhoz értem.

Kis kereke forgatója
 Bérczi zuhatag volt,
 Mely, ha bőven meglocsolta,
 Lenn tovább csatangolt.

Körül köre, messze távol,
 — Tán aggódva érte —
 A malomnak ablakából
 Molnár-lyány kísérte.

Én az ő szeme tükrében
 Nezttem a bolyongót —
 S gondolám: távol vidéken
 Valakire gondolt!

Oh, ha tudná, haza jőne
 Messzi földről, ifja!
 Kis patak se' futna tőle,
 Tudná csak, ki hívja!

SZÁSZ KÁROLY.

AZ ELNÉMÚLT LANT.

Kifáradt lantom nyugalmat kíván,
 Csendben találja minden örömét;
 Mint a tó tükre — mozdulatlan áll,
 Mi sem mozgatja dalra hurjait;
 Kihültek már a szív érzelmei!

Egész magányban töltöm életem,
Vigság zajából részt soh' sem veszek,
A nagy világhoz nincsen már szemem,
Kerülgetem az ember-tömeget;
E földön úgy is csak tövis terem.

Több dalt éntölem oh ne várjatok,
Dalolni többé nem fogok soha —
Ha homlokomra uj babérokat
Feltüzni jőne Apollo maga,
Azt mondanám: «Ne bántsд nyugalmamat».

Egykor magasra szálltak röpteim,
Mert volt tavasz és nyilott a virág,
Versenyt repültek sassal szárnyaim,
Szép volt előttem az egész világ —
De jött a tél, s kedélyem elborult!

Im egy fehér lap itt az asztalon,
— Még tollamat kezembe sem vevém!
Osztozkodik velem a bánaton —
És résztvevő szavakkal szól felém:
Kinos, nyomasztó a te helyzeted!

Bár lenne úgy, szivünk is, mint a fa,
Mely ősz ha jön, hullatja levelét;
De éltető tavasznap hajnala
Meghozza ismét termő erejét:
S tél szenderéből — nyárra kél megint!

SÁHÁZIJÁN után, *örményből*

SIMAY GERGELY.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA.

A magyar festészet az utóbbi évek folyamán lassanként örvendetes átalakuláson esett át. A szertelen törekvések és az elégtelen eszközök közötti kiáltó aránytalanság megszűnt. Festőink tudása jóval gyarapodott és helyes belátással ahhoz mért föladatokat tűznek magok elé. Az idei téli tárlatnak, mely első sorban festészeti tárlat, ez volt a jellemző vonása. Egyenletesebb, arányosabb a régiebbeknél, de egyszersmind közönséges is, mint a polgári év. Egyensúlyát és azzal kapcsolatos egyhangúságát nem zavarták föltűnést hajhászó művek, a miből folyólag sokkal kevesebb a hajótöröttek száma. Nem volt semmi érdekfeszítő, a kíváncsiságot izgató jelenség. Véletlenül a külföldi művek között sem voltak olyanok, melyek ezt a jótékony és szebb jövőt biztosan ígérő egyenletességet észrevehetően zavarták volna.

Az idei tárlat tehát arról győzött meg, hogy festészetünk már szerencsésen túlesett a lármázó nagyzásnak, a helyes belátás nélküli kiskorúságnak állapotán, megtalálta azt az alapot, melyből biztos a kiindulás. Az összhang azonban még nem egészen zavartalan. 243 művész 443 tárgyat, legnagyobb részben festményt állított ki, közülök 119 magyar művészre 240 tárgy esik. Egy legutóbbi jelentés szerint a tárlatot mintegy 50 ezren látogatták, majdnem még egyszer annyian, mint tavaly. Ugyanazon jelentés szerint elkelt 159 tárgy 63,555 forinton, a mely összegből 42,108 forint magyar művészekre esik. A vásárlók között a vagyonosabb társadalmi osztályok mellett ott látjuk a királyt, a kormányt és a képzőművészeti társulatot. A két utóbbi a nemzeti múzeum képtárát gyarapítja, összesen hat képpel. Ezekhez járulnak az aranyérmek és egyéb pályadíjak.

Tehát olyan anyagi támogatás, mely jelentékeny erkölcsi elismeréssel jár. A kormány nemsokára 300 ezer forintos palotát fog építeni művészeinknek, azaz helyesebben festőinknek. Vajon lesz-e benne köszönet a helynél fogva, melyet a festők magok választottak, azt majd a jövő mondja meg.

És mégis nagy az elégedetlenség, meg nem szűnik a panasz, folyton ismétlődik a régi nóta. Elismerjük, alapos okkal. Évi 45 ezer forintból, sőt annak háromszorosából sem élhet meg 119 magyar művész. Itt is helyre kell állítani az egyensúlyt. Csak az a kérdés, hogy miként. Vajon fokozni kell-e az anyagi támogatást? Bizonyára, ez föltétlenül szükséges. Az állam és a közönség egyaránt sokat, kelleténél többet költ a zenére és a hívságos fényűzésű építészetre, a nélkül, hogy ez utóbbi jelentékenyebb haladást mutatna. Méltányos és helyes volna, hogy úgy az egyik, mint a másik valamivel többet juttasson a festészetnek. De ez még nem elégséges, sőt esetleg fölötte veszélyessé válhatnék, épen az ellenkezőt szülné. Az egyensúly helyreállításának van még egy másik eszköze is: csökkenteni kell a festők számát. Meg kell szüntetni azt a szembeszökő ellenmondást, mely abból áll, hogy az állandó panaszkodás mellett állandóan szaporodik festőink száma. Évről évre számos új névvel találkozunk a tárlaton. A közönségesebb emlékező tehetségnek már nagy szüksége van rá, hogy a tárgymutatóban tájékozásul kitétessék, mely művész mely évben jelent meg először a porondon.

A 119 művész még nem is valamennyi. Úgy emlékszünk, a tárlat megnyilta előtt a hírlapok azt újságolták, hogy a bíráló bizottság számos festményt utasított vissza. E festmények mögött bizonyára néhány, vagy talán több olyan festő lappang, a kinek neve a tárgymutatóban nem fordul elő. Legyen szabad ezzel kapcsolatosan azt a kérdést is fölvetni, vajon mi vezette a bíráló bizottságot a festmények elfogadásában vagy visszautasításában? Első sorban bizonyára a képek jó vagy rossz, második sorban pedig kevésbé vagy többé rossz volta, végül harmadik sorban az, hogy hely üresen ne maradjon. Üres hely nem maradt, de szép számmal voltak a hazai, sőt külföldi képek, melyek nem ütik meg a mértéket. Mert az említett örvendetes átalakulás ellenére még mindig elegenden vannak és lesznek is, a kik némi tudásuk mellett tehetségek csekélységénél fogva nem tesznek számot a művészetben és vannak olyanok is, kik ma

kevesebbet tudnak és kevesebbet bírnak, mint tudtak és bírtak néhány év előtt. Az anyagi támogatás mostani foka, vagy világosabban szólva az állam és a társadalom érdeklődése, érveke és anyagi ereje, meg a festők állandó szaporodása mellett ez az eljárás nagy károkat okozhat, alapjában megronthatja művészetünket. Még többen fognak arra a pályára lépni, a melyen megélni ugyan nehéz, de csekély fáradság árán siker kínálkozik. Félni lehet, hogy a tavasszal rendezendő nagy nemzeti tárlat csakis a bíráló bizottság hajlandóságából lesz majd nagy.

Általános művészeti fejlődésünk érdeke is megkívánja, hogy a képírás terén meggátoljuk a kevésbbé hivatottak elszaporodását. Néhány «Isten bocsáss meg» emlékszobor, egy képtár, itt-ott egy falfestmény, évenként egy látogatott képzőművészeti tárlat még nem jelenti azt, hogy életünkben meghonosodott a művészet. Ezek olyan csak mondva csinált, mesterkelt dolgok, életképes, egészséges gyökeret csak akkor vernek majd, ha jó talajok lesz a társadalomban, a melyet a művészetnek ezer és ezerféle kisebb-nagyobb alkotásai neveltek. E tekintetben még a kezdetnek a kezdetén vagyunk. Nagyon is gyér a számuk azoknak, kik a kicsiségekben ügyet vetnek a művészetre, kiknek érveke megköveteli a csínt, a művészet lehet azon tárgyakban, melyek állandóan környezik, melyeket mindennap a kezökbe vesznek. A szép formáknak e bizalmas környezete az, a miben az igazi művészeti élet és a nagy művészet melegágyra talál. Elszigetelten virágzó festészetet, vagy szobrászatot nem találunk se most, se a múltban, se délen, se éjszakon. Az ily irányú művészeti nevelés terén nálunk még sok a teendő, azért sok, igen sok erőre van szükség, s azok, kik amott hivatlanok, emitt választottak lehetnének.

Kilencz hölgy van a tárlaton résztvevő 119 magyar művész közt, névszerint: Braunecker Stina bárónő, Bruck Hermina, Hilbert Irén, Hofmann Ilona, Konek Ida, Lotz Matilda, Nadler Emma, Stark Teréz, Strobl Zsófia. A tizenöt mű, melyet bemutattak, kivétel nélkül nagy gonddal, odaadó szeretettel készült és a hozzá értőnek jó alkalmúl kínálkoznék az udvariaságra.

Föltűnő volt a külföldiek között az egészen jelentéktelen festményeknek szokatlanul nagy száma. Régi ismerőseink közül is sokan hiányoztak, de azért egy-kettő megjelent minden

országból, úgy hogy a modern festészet minden zónája képviselve volt. A kiknek nincs módjokban a külföldi tárlatokat évről-évre látogatni, azokat minden egyes külföldi jobb képpel fölötte lekötelezi a társulat igazgatósága es a beküldő. Mert bármennyire hangoztassuk és sürgessük a nemzeti irányt, hazai festészetünket nem lehet egészen elszigetelni és saját termékeink méltánylásánál mindig irányadó lesz a külföldi művészet is.

A hajnal virradása (305), Sinibaldi Jean Paul Raphael francia festőtől volt egyik föltünőbb és legtanulságosabb festmény a tárlaton. A francia festészetben már régebben dívó symbolikus irányt mutatta be. Ha jól emlékszünk, ilyenféle festmény nálunk eddig nem fordult meg. Sinibaldi e képe jellemző, a mennyiben ugyan azt a gondolatvilágot varázsolja elénk, a mely szülőanyja a francia művészetben és költészetben is jelentkező symbolismusnak. A revanche eszméjének megvalósítása egyelőre nem látszik lehetségesnek, a vele való tépelődés tehát lázas álomképekben, természetfölötti látományokban keres vigasztalódást. A francia festészetl en e lélektani jelenséget érdekessé, sőt páratlanná teszi az, hogy vele akárhányszor, így Sinibaldi művében is, a valóság iránti legelénkebb érzék párosul. A művész gondolata a tárgyat egy más világból hozza, de azért szeme a földi valóságot vizsgálja. A harmatos levegőn átszűrődő napsugarak, a bágyadt, egyenletes világítás, melyben a tárgyak alig vetnek árnyékot, az előtérben piros virágokkal megrakott mandulafa megkapó valószerűséggel állítják elő a tavaszi virradatot. A természetnek e bűvös jelenségét bámuljuk a képen; szebb, igazibb tavaszi hajnalt festve alig láttunk. Az előtérben, a domb tetején könnyed léptekkel lejtő alakok vannak, föloldott hajfürtjeik és ruházatuk lobogásán érezzük a hajnali szellő mámorító hatását. Elragadtatva néznek a szürke messzeségbe és bizonyára a tavaszi virradat fönséges báján lelkesednek. Eddig tart a valóság. Ott a hátulsó térben, ködtől borítva mutatkozik a lázas álomkép: a Rajnán átvonuló francia hadsereg. Alig látjuk, s alig bírjuk magunkkal elhítenni, hogy e szép alakok azon lelkesednek. A nemzeti múzeum képtárában is, a melynek számára a kormány megvásárolta, a tavaszi hajnalnak (nem a hajnal virradásának) legremekebb dicsőítője lesz.

A nemzeti múzeum az idei tárlatból ezen kívül még öt festménnyel gyarapodott. Közülök igazi nyereség, nem csu-

pán gyarapodás, Tornai Gyulának *Hamisan játszott* (70) című festménye. A jól kigondolt és élénken előadott esemény arabok között történt. Hárman egy alacsony asztal körül vannak letelepedve, s olyan cselekedet hatása alatt, a melyet arabok között hihetetlennek tartottak, csodálkozva, kételkedve, de egyszersmind a megvetés és a sajnálkozás érzetével tekintenek a hamis játszóra, a ki a szoba közepén áll. Hogy előbb ott ült a társaságban, mutatja a földült szék az asztal mellett. Nem védekezik; görcsösen összezsugorodott tartása és tekintete fatalistára vall. Erős jellemzésű mind a négy alak és együtt jól visszaadják az arab lelki világot.

A keresztyén polgárisodás körében a hamis játék egészen más jelenetet idéz elő. Nálunk a társaság föl pattan és esetleg birokra kerül a dolog. Az arab ülve marad, mély levetséggel így szól a hamis játszóhoz: «El vagy ítélve». Legnagyobb elismerés illeti a művészt, hogy a lelki világ ily éles megfigyelése mellett, a részletek kimunkálására is oly nagy gondot fordított, a mi keleti tárgyú képeknél nagy fontosságú. Harmadik érdeme a ragyogó, pompás színezés. Három oly sajátosság, mely nálunk egy művészen fölötte nagy ritkaság.

Az *Őszi verőfény* (301) Spányi Belától, azonfölül, hogy a nemzeti múzeum számára megvásároltatott, még az egyik arany érmet is elnyerte. A tárgynak a fölfogása és előállítására közönséges, a kidolgozása a részletekben érdektelen, az egészen unalom, de nem az ősznek, hanem a művészi elem hiányának, a routinnak unalma uralkodik. Ezért nem látjuk igazoltnak a kettős kitüntetést. Az arany érem ellen nem hozhatunk föl semmit. Először, mert az önmagában is muló becsű és hatású; másodsor, mert mióta azt Feszty Árpád *Piétája* elnyerte, azóta nincsen ok nagyon válogatni és a mint az idén odaitélték Spányinak, épen úgy kiadhatták volna tavaly is, két év előtt is. Kár vele annyira fukarkodni. Reméljük, hogy a képzőművészeti társulat azon tisztelt juryje nem követeli, hogy Feszty és Spányi műveiben lássuk a magyar festészet legmagasabb fejlettségét. Egészen más szempontból kell megítélni azt, hogy a kép a nemzeti múzeum számára megvásároltatott. Ez a kitüntetés állandó becsű, nem merül feledékenységre; napról-napra, évről-évre magára vonja a figyelmet, s mindig olyannak vétetik, mint a magyar festészet 1894-ik évi egyik legkiválóbb terméke. Nem le lehet helyeselni e kitüntetést, különösen egy körülménynél fogva.

Spányi Bélának nincs, azaz, hogy sokféle művészi egyénisége van, de eddig maga sem bírt megállapodni arra nézve, hogy melyik az igazi; évről-évre egy másikat vesz elő és a szerint évről-évre másként fest. Tevékenysége tehát nem mutat haladást, mert a próbálgatást, a fölfogásnak és kidolgozásnak változtatását nem lehet annak nevezni. Már most a közönség a művész másnemű tájképeit a nemzeti múzeumban levővel összehasonlítva, nem fogja tudni, hogy melyik az igazi.

A nemzeti múzeumba került további három festmény: Grünwald Bélától *Összeesküvők* (92), Réti Istvántól *Bohemek karácsonya idegenben* (349), Richir Hermann belga festőtől *Az élet nyomorúsága* (355). Mind a három egy fajtájú tárgyát legtalálóbban az utóbbinak a címe jelöli meg. A mystikus fölfogásnak kifejezésére mind a hármon egy és ugyanazon eszköz szolgál. Feketére festett nagy darab vászon ábrázolja az éjet, melyben a két előbbin egy-egy petroleumlámpa, az utóbbin pedig három szál gyertya terjeszt fényt. A festmények csakis annyiban rejtélyesek, a mennyiben a lámpafényen kívül egyebet alig látni rajtok. A lámpafény és a tőle megvilágított arcz sohasem volt, most sem érdekes tárgya a festészetnek, s legkevésbé akkor, ha a megvilágított terület elenyészően csekély, a vászon nagyságához képest. Tehát az is rejtély, hogy mi volt döntő a petroleumlámpa e kitüntetésénél.

Az ő nótája Bihari Sándortól (161) nyerte a rendelkezésre álló másik aranyérmét. Leleményes, élénk előadású csárdabéli jelenet, a magyar népelet egyik jellemző vonását találóan adja vissza. Hibája az egyenlőtlenség az alakításban és a festésben. A kép közepén, az előtérben álló cigányprimás az előtte ülő parasztleány füttyjét lesi és nyomban hegedűjén el is játszsza a nótát. A cigánynak mozdulata megkapóan élénk, egyenesen a valóságból van ellesve, mint a nóta, a melyet játszik. E jellemzetességénél fogva uralkodik nemcsak muzsikusi társai, hanem a jelenetben vele egyenlő jelentőségű parasztleány fölött is. Az utóbbi úgy tűnik föl, mintha csak az lenne a föladata, hogy a muzsikáló primás e mozdulatát értelmezze. Ugyanezen az alakon a festésnek a kimunkálása is sokkal gondosabb, mint a többin, noha velök egy térben áll.

Pap Henrik festménye: *1878-ból*, Bosznia elfoglalására utal. Egy varróműhely ablakán át látjuk a háborúba vonuló ezredet, a varróleány abban hagyta a munkát, egy ideig csak

nézte-nézte a katonákat, utóbb az ablakdeszkán nyugvó karjára hajtva fejét, keserű zokogásban tört ki. A leány alakja az igazi festőiség iránt való finom érzékről tanúskodik, mely a helyzettel, a kép tartalmának hangulatával zavartalan, teljes összhanggá olvad egybe. Ennél festőibb kép még kevés került ki magyar művész ecsetje alól, s mint ilyen jól megérdemelte a társulati nagy díjat.

Firle Walter, a rendszeren Hollandiában élő és ottani hatás alatt dolgozó müncheni festő, tárlatunk régi jó és sokra becsült barátja, nyerte el a külföldi művészeknek szánt aranyérmét. A tárlat látogatóinak ezrei, hálául azon páratlan gyönyörért, melyet a művész évek óta évenként nyújt nekik, bizonyára egyértelemmel és egész lelkesedéssel járultak e kitüntetéshez. A bíráló bizottság a művésznek két festménye között választhatott. Az egyiknek czíme *Éneklő leányok* (306), a másik (335) egy keretbe összefoglalt három kép, melyek mindegyike a szegény munkásnak életéből vett egy-egy jelenetet ábrázol. Az első képen a család tagjai asztali áldást mondanak, a másodikon az ágyban halva fekvő fiát siratja egy öreg anyóka, a harmadikon a rossz útra tévedt leány visszatér a szülői házhoz. A három kép mindegyikének magyarozatául a *Miatyánk* egy-egy könyörgése van a keretre írva: 1. «Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma»; 2. «Legyen meg a te szent akaratom»; 3. «És bocsásd meg a mi bűneinket». Szembeszökő, hogy az imádság e három könyörgésének ilyen három jelenettel való egybe foglalása mesterkéltnél, sőt erőszakos. Miért? Azért, mert az első könyörgés alatt a szó szoros értelmében azt értjük, a mit az első jelenet ábrázol, a második és harmadik ellenben általános értelmű, nem arra vonatkozik, a mit e két jelenet elénk állít. Sőt a harmadik erkölestelen, s azonkívül kínos érzetet kelt, hogy a megtévedt leány bűnének megbocsátását az Úr imájából következteti. Tehát az ábrázolás és a könyörgés közötti kapcsolat egyenlőtlenége zavarólag hat, megrontja a művészeti élvezetet, a melynek oly készségesen odaadnók magunkat. Az éneklő leányokhoz hasonló képet már többet festett a művész, egy a nemzeti múzeumban is van. Azért ez híján van az újság ingerének, de tárgyánál fogva befejezettebb. Tegyük föl, hogy egyenlően jól van festve mind a kettő. E szerint tekintve az elsőnek a föltalálásbeli fogyatkozását, az érem, mint harmonikusabb, teljesebb alkotásra, a másodikra jobban illet volna.

Már most az érmeikkel, pályadíjjal és vásárlással kitüntetett művekre tett megjegyzések után, az olvasó méltán kérdezheti, hogy a tárlaton melyek voltak a legjobb képek? A legjobb magyar művek közül kettő: *1878-ból* Pap Henriktől és *Hamisan játszott* Tornai Gyulától kitüntetésben részesült. Ezekhez sorozzuk Tornainak *Arabs tribunál* (39) című festményét, mely a jellemzésben kevésbé mély és az alakításban kevésbé élénk az előbbinél, de a kimunkálás szabatossága és festői hatás tekintetében amannak méltó társa. A negyedik *Delelő tehenek* (88) Pállik Bélától, megvétetett a király ő fősége részére. Véleményünk szerint ez a négy festmény volt a legjobb a magyar művek közt a tárlaton. Mind a négynek érdemét a tárgy és az előállítás eszközei között való összhangban, a tudásban, a kéz biztosságában, főleg pedig a festői elemek gazdagságában látjuk. Az utóbbi szempontból Pállik festménye volt a legkiválóbb. Rajta fölismerjük a megállapodott, határozott művészi egyéniséget, a ki éles szemekkel tanulmányozta a valóságot és jól összeillesztett festői elemekből szilárd kézzel alkotja meg a legapróbb részletekig jól kiszámított művét. Egyike azon nálunk még gyér számban található művészeknek, kiknek iskolázottsága, a munkában való fegyelmezettsége kizárja a véletlenséget, s minden művökből azt a megnyugvást merítjük, hogy jövőbeli tevékenységek nem fogja múltjokat megczáfolni.

Terjünk vissza a statisztikához és csoportosítsuk a festményeket fajok szerint. A számok arányából talán többet tanulunk, abból alaposabb tájékozást nyerünk a festészetről, mint egyes művek megbeszéléséből. A vallási és történelmi tárgyú festményeknek hiányához már régen hozzá szoktunk, ilyeneket tárlatainkon senki sem keres, ha csak nem az, a ki korától egészen elmaradt. A népelet apróbb eseményeit ábrázoló képek száma is évről évre fogy. Sokan sürgetik a nemzeti irányú festészetet, s sokan, a kik arra komolyan törekszenek, annak igazi forrását a népeletben keresik. Nagy, erős hatalom lehet tehát az, mely ennek ellenére képes e fajnak szélesebb körű művelését hátráltatni. Ez a hatalom a tájkép, a festészet országában mostanság szinte föltétlenül uralkodó faj. Évek óta tapasztaljuk, hogy a tájképek tárlatainkon következetesen szaporodnak. Az idei tárlaton az olajfestésű tájképek száma már mintegy százra emelkedett. Utána következtek az arcz-

képek, mintegy ötven. Tehát a kiállított tárgyak közül, a vízfestményeket és a szobrokat hozzávető számítással százra tevéen, azt az eredményt kapjuk, hogy az olajfestményeknek majdnem egy harmada tájkép és egy hatoda arckép volt. Vagyis e két faj együtt megüti az olajfestmények számának a felét, a másik fél pedig a többi fajokra esik.

E szám jellemző világot vet a festészetben a külföldön és nálunk is uralkodó fölfogásra és a törekvésekre, melyeket az új irány mozgat, szabályoz.

A festészetnek, mint utánzó művészetnek, egyik veleszületett elve a természethűség. Nyomát a fejlődés mentén mindenütt megtaláljuk. A tájkép, mely a festészet későbbi korszakában fejlett önálló fajjává, abban az időben semmivel sem fokozta a természethűség fontosságát. Viszont ez utóbbi a tájképben semmivel sem látszott jelentősebb tényezőnek, mint a többi fajban. Tudni való azonban, hogy a festészet azon korszakaiban a természethűség minden fajnál a formák, a színek, a fény és az árnyék körül forgott, a levegő csakis a légtávlat tüneményében szerepelt. A legújabb festészet állítá föl a természethűség követelményeként a levegőnek az utánzását, a levegőét, mely által a nap világossága elterjed, mely a nap sugarainak fényt kölcsönöz. Ez a napfényes levegő a szabadban, a *plein air*. Elfogadván a festészeti természethűség e fokozott követelményét, el kellett fogadni azt a fajt, a tájképet, a mely a legalkalmasabb a követelmény megvalósítására.

A tájkép már a korábbi évtizedekben is állandóan szaporodott, a mi arra utal, hogy e fajnak behatóbb, általánosabb művelése szülte az új festészeti elvet. E szerint tehát kettőjük között kölcsönös az ok és okozati kapcsolat. A tájképből a napfényes levegő utánzása, s viszont ez utóbbiból a tájkép uralma keletkezett.

Az új elvet kárhozzatni hiú, céltalan törekvés volna, sőt el kell ismerni, hogy az megtermékenyítette a festészetet, új, nagy, de egyszersem nehéz föladatot tűzött eléje, régi hagyományait pedig egészen fölforgatta.

Hogy a föladat csakugyan nehéz, arról meggyőzhettek e tárlaton is a napfényes képek, melyek nagyobb részt levegőtlen képek voltak. E tekintetben nem volt különbség a külföldi és a hazai termékek közt. Volt sok és igen napfényes kép, de a levegő fölötte gyéren mutatkozott. Pedig az elvnek

tulajdonképeni lényege a napos levegő nyílt téren, nem pedig a napfény egyedül. A levegőnek látszatát zárt helyben előállították az előtt is, nem különben tudtak ragyogó verőfényt is festeni, csakhogy a fény elkergette a levegőt. Most is elkergeti, ha útját nem zárjuk el vagy oldalt, vagy fölül, vagy mind a két helyen. A tárlat látogatóinak bizonyára föltűnt az a sok kép, a melyen a talaj, többnyire gyöpös, füves zöld talaj, az előtérből hátra felé annyira emelkedik, hogy az előtérben levő alakok feje fölé kerül, még akkor is, ha az alakok állanak. Ez a napfényes képen a levegőfogás egyik módja. Ilyen volt például a IV. terem ajtajával szemben Muenier Jules Alexis *Zöldben* (82), ugyanott Zemplényi Tivadar *Pihenő* (116) című festménye és számos más. Helyesebb mód, ha a kép háttérét építmény vagy fák zárják el. Ekként a napfény és a levegő szépen megbarátkoznak. Ilyen volt Leemputten Frans két pompás festménye: *Major udvar Flandriában* (43) és *Tájrészlet éjszaki Belgiumban* (200). Vagy például a fa lombjainak árnyékában milyen bűvös napfényű levegő derengett Tito Ettore *Napsugár* (38), Le Suire H. *Tarasz* (25), Bruck Miksa *Parkrészlet* (14) című festményén. De elegendően ily környezetben is levegőtlenek voltak.

A napfényes képen a világosság egyenletesen terjed el, a mi kizárja a fény és a mélyebb árnyék közötti fokozatos, sokféle ellentétet. Tehát a valóság ilyenét ábrázolása, kénytelen a saját álláspontjának megfelelő valóságosság kedvéért a festői hatásnak eszközeiről lemondani, a mely eszközök egyébként eszközei egy más szempontból tekintett valóságosságnek is. A fény és az árnyék ellentéte adja meg az alakoknak a domborúság, a testiség látszatát, a mi a valóságosságnek egyik eleme. A régiek a szabad napos ég alatt álló alakokat úgy állították elő, a mint azokat megvilágított zárt helyen látták. Tehát a kép síkjából kidomboruló alakok testiségének látszata meghazudtolta helyzetüket. A napfényes képen az árnyék hiánya következtében az alakok laposak, rajzolatuk vonalai a levegő látszatának kedvéért az előtérben is annyira elmosódnak, mintha messze állanának.

Azonban a régiek ábrázolási módjokkal hatalmokban tartották a formákat, a kifejezéshez, a jellemzéshez, szóval az ember physikai és erkölcsi egyéniségének előállításához megkívánt eszközöket és ezeknek segítségével alkották meg hatal-

mas műveiket, olyanokat, mint az *Utolsó vacsora*, a sixtusi kápolna mennyezetete, a *Disputa*, a Madonnák stb. A napfényes kép a formák, a kifejezés eszközeinek terén való korlátoltságánál fogva az embert csak is mint halovány fizikai lényt állítja elének, a mely nem érez, s nem is kelt bennünk érzelmet. A ritkaságok közé tartozik az olyan napfényes kép, mely a kifejezésnek akkora fokát éri el, mint Glücklich Simon müncheni festőnek *Munka után* című festménye (132). A munkából hazatérő szegény kis leányka szelid kifejezésű arca meghat, rokonszenvre ébreszt. A mennyiben azonban elvont eszmei fogalmak kifejezésének szüksége áll elő, azoknak jelképi ábrázolására igen alkalmasak a plein air test nélküli alakjai.

A rajzolat elmosódó vonalai, a légtávlattal való e hamis játék, a részleteket számos festményen kiáltó egyenlőtlenségbe keveri: a vonalak, a formák az alakot távol állónak, a színek pedig közel levőnek mutatják. Például szolgálhatnak Muenier említett festménye, László Fülöp *Pihenés* (120), Poll Hugo *A réten* (130) című, egyébként gonddal és értelemmel festett képe. Az utóbbinak előterében a színek is bágyadtak.

Ugyan ez okból a festmények színhatás tekintetében is fölötte korlátozottak. Az elzárt háttérű képeken, vagy azokon, a melyeken fák lombjai részben fölfogják a napsugarakat, itt ott látunk élénkebb, sőt helylyel-közzel ragyogó színompát. De ez fölötte nagy ritkaság. Az igazi, orthodox napfényes képen, a milyeneknek nagy bősége volt a tárlaton, a színek egyszerűek, szárazak, kemények és a napfény ellenére sohasem fenyesek. Már most, ha ezzel a formák lapossága, a vonalak elmosódottsága párosul, a képet bizonyos nyereség, nagyoltság jellemzi.

A felsorolt fogyatékoság, vagy mondjuk sajátság, különösen a nyereség a kisebb arányú ábrázolásokon kevésbé föltűnő, ellenben a nagyobbakon fölötte zavaró hatású. Szóval a nagyobb arány nem kedvez a napfényes képnek, a mit eléggé bizonyít az e fajta kis meretű festmények nagy száma. Az alakok a tájkép természetéhez mérve, rendszerint kicsinyek, a terjedelmesebb képeken is. Ilyen volt például a tárlaton Kroyer Peter Severin, dán festőnek tengerben fürdő gyermekeket ábrázoló képe (215), melyet gróf Andrassy Gyula vásárolt meg, vagy Zemplényi Tivadar festménye: *Pihenő* (116).

Nyilván való tehát, hogy a festészet ez irányának leg-

helyesebb tárgy a táj, míg az alakos ábrázolás kevésbé eleme, mert a mi itt a lényeg, tudniillik a forma, annak eszközeivel jó tehetetlen. Azonban még sem mond le rólok, mert azok emelik tárgyi tartalmát és műveinek bizonyos érdekességet kölcsönöznek azoknak szemében is, a kik nem a szoros értelemben vett festői szépségben gyönyörködnek. E tekintetben a régibb és az újabb tájfestészet között nagy különbség van. A régiek a tájra fektették a súlyt, a mostaniak képeiknek czímével is az alakokra hívják föl a figyelmet, mintegy kijelentik, hogy az alakokat tekintik az ábrázolás tulajdonképeni tárgyának. A nagy közönség, mely nem dicsekedhetik festői érzékkel, érdeklődik e képek iránt, rajtok a physikai életet élő alakokat nézi. A környező külső természet támogatja, értelmezi ezeket a tétlenül ülő, álló, ruhát teregető, vagy egyéb hasonló foglalkozású lényeket.

Az új irányú festészet uralomra jutott, de azzal együtt nem érte el kitűzött művészeti czélját, nem oldotta meg a nagy föladatot, s nem is fogja megoldani, noha naponként fényesebbnél fényesebb erők lépnek sorompóba. Nem érheti el czélját, mert minden utánzó művészeti termék csak megközelelti, de nem adja egészen vissza a valóságot; a mit ekként alkot, nem absolut, csak conventionalis igazság, nem maga a valóság, csak látszata a valóság néhány vonásának. Mindazáltal jelentőségét eltagadni nem lehet, megtanított a valóságot egy új szempontból nézni, s ezzel új korszakot alkotott a festészet történetében. Erre következhetik egy másik, a mely esetleg a spiritualista, visiók festészet korszaka lesz, a melynek talán már előhírnökei voltak a tárlaton: Jendrássik Jenő *Ihlet* (302), Ipoly Sándor *Dante és Beatrix* (353), Golz D. Sándor *A költő fölavatása* (358).

Az arcképek nagy számával nem állott arányban azoknak érdekessége; igazi nagy szabású alkotás, mely a művészet magasabb mértékét megütötte volna, nem találkozott közöttök. Ferraris Arthur a múlt évben kiállított női mellképpel olyanok ígérkezett, a kitől e fajban a legnagyobbat lehet várni. Minden részében tudással, avatott kézzel festett idei művén a női báj meg volt, de hiányzott belőle a kifejezés azon magasztossága, mely a tavalyi arcképet remekké avatta. A Liezenmayer Sándort ábrázoló arckép László Fülöptől, igen derék munka, az elénk állított személy egyéni érdekességét behatóan

tanulmányozta, jól fogta föl, s biztossággal fejezte ki. Mint festői mű, sok jelessége mellett még is hiányos, jobban mondva egyenlőtlen, a mennyiben a kifejezés erejét, élénkségét, szóval a kép hatását a rajz segítségével éri el; a festés, bár az is igen alapos tanulmányra mutat, a rajzhoz mértén szerényebb szerepet visz. Lotz Károly, a falfestés mestere, üde fiatalságú három női arczképpel lepte meg a közönséget. Élénk megjelenésénél fogva érdekes volt Richir Hermann brüsszeli festő arczképe. Vastagh György egy családi arczképet a nála szokott gondossággal festett, a nélkül azonban, hogy egyszersem érdekességet kölcsönzött volna neki. Ezeken kívül volt még néhány, egy vagy más tekintetben figyelemre méltó arczkép, így a hazai művészek közül: Baditz Ottótól, Biharitól, Bosznaytól, Veres Zoltántól, a nagy többség azonban egyhangúságával szinte nyomasztóvá tette a tárlatot.

A vízfestmények képezték a tárlat legérdekesebb, valódi művészeti becsű részletét. Ezt a tényt annál nagyobb örömmel jegyezzük föl, mivel a korábbi tárlatokon a vízfestmények nagyobb része külföldi volt, az idén ellenben határozottan a magyar művészek uralkodtak e téren. A múlt nyáron számos festőt vonzott Kenesére a vidéknek dunántúli szelíd szépsége. Köztök volt Nadler Róbert is, a ki a Balaton partját ábrázoló, itt festett három képpel kivívta magának a festészet e technikájában az elsőséget. Hány Gyula *Szalmás hajó a Dunán* (380) című festménye, tenyérnyi kicsisége, s eszközeinek egyszerűsége ellenére, vagy inkább annál fogva nagy mű, nagy tájt mutat, messze elviszi a szemet és mégis visszaadja a táj minden jellemző vonását. Edvi Illés Aladár tavaly elbájolt vízfestményeinek gyöngédségével, az idén meg egyszerre mély, szinte zord komolysággal látja a természetet. Félő, hogy olyan hatást keres, a melytől el van tiltva a vízfestékbe mártott ecset. Andráskovich Tamás és Szlányi Lajos, e faj igen hívatott művelőinek mutatkoznak. Neográdi Antal olajfestményei gyöngéd derűjökkel vízfestményre emlékeztettek, tehát midőn az utóbbi technikát választotta, művészi egyéniségének adott igazat, s hogy helyesen járt el, azt bizonyítják most bemutatott művei, melyek közt kiválik *A kedvelt virágok közt* (384). Egy másik festménye, *Téli táj* (178), azonban azt sejteti, hogy korábbi technikáját, az olajfestést még nem feledte el egészen. E képen az olajfestmény hatására törekszik, midőn egyes helye-

ken a festéket vastag rétegben rakja föl, hogy a hónak megadja az anyagi látszatot is. Angol szokás és nem is új szokás vízfestékekkel az olajfesték babérjai után nyúlni. Az angol természetnek, a melyet a művészetben az őszinteség iránti érzék hiánya jellemez, megfelel az ilyen eljárás és a szigeten méltányolják is. Hagyjuk ezt az angoloknak.

A szobrászat a múlt tárlaton a szokottnál is szerényebben volt képviselve. Művészeinket az emlékszobrok és az országház szobrai foglalják el.

PASTEINER GYULA.

ORTHOLOGIA ÉS PHONETIKUS ÍRÁS.

Nyílt levél Szarvas Gáborhoz.

Kedves barátom! Szentül hiszem, hogy a *Magyar Nyelvőr* januáriusi füzetében engem «a furfangos orthologus» névvel meg akartál tisztelni. Büszke is volnék rá, hiszen egy kicsit én is csak hiú vagyok, ha soraidból pirulva nem kellene látnom, mily szégyenletes parányi az én furfangom a tiedhez képest. Nem szívesen vallom meg, de első az igazság. Téged a szeretet határozottan elfogulttá tesz. Sokkal furfangosabbnak gondolsz, mint a minő vagyok. Hogy példát mondjak, azt hitted, hogy *A magyar helyesírás alapja* című értekezésemet valami «ármányos módon» csempésztem be a *Budapesti Szemle* «sziklafalás erősségének jól megvasalt kapuin». Bár mennyire hízelegjen is nekem ez a te föltevésed, de a dolog nem úgy történt. A más ember feje sem káptalan s így neked is kimehetett az eszedből, hogy ez értekezésem egyáltalán nem a *Budapesti Szemle* számára készült. Az a jegyzet is elkerülhette figyelmedet, hiszen quandoque bonus dormitat Homerus, mely így szól: «A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályában olvasott értekezés» (*Budapesti Szemle*. 1893. LXXVI. köt. decz. füz. 354. l.). Az olvasás már 1892. febr. 22-én volt. Betegségem miatt az értekezés majd két évig hevert félig készen. Nem remélve, hogy egyhamar befejezzem, ki akartam végre adatni az akadémiai értekezések közt. De minthogy ott ki volt mérítve a költség, a *Budapesti Szemle* szerkesztője itt szorított neki helyet.

És ez, szégyenemre legyen mondva, igen nyíltan történt. Nem tudtam hasznát venni «okosravasz elmémnek». Nem kellett «az óhitűség palástjába burkolva, fejemen széles karimájú vaskalappal» kopogtatnom «az óvatossággal nyakig fölvértezett *Budapesti Szemle*»

kapuján. Nem is cselekedtem egy cseppet sem «ravasz-kásan», noha átlátom, hogy így érdemetlenül részesültem dícséretedben. Mert biz én épen nem hangoztattam «a beavatott igazhitűek jelszavát», sőt a leghatározottabban orthologusnak vallottam magamat. Másnak nem árulnám el balgaságomat, de neked nyíltsággal tartozom. Nagy jóindulatodban bizonyosan nem vetted észre értekezésemnek következő helyét: «Én a nyelvről orthologus társaimmal egészben egy nézetet vallok; szerintök is, szerintem is az nemzeti közkincs. Csak a helyesírásra nézve térek el tőlük. Nekem ez sem Csáky szalmája, melylyel kiki tetszése vagy nem tetszése szerint bánhat, hanem szintén igen becses nemzeti közkincs, mely a nyelvhez hasonlóan, mindenkitől kíméletet és tiszteletet követel. Fejtegetéseimből talán ki fog tűnni, hogy ezzel nem hirdetek eretnekséget. Nézetem egyenesen abból a magasztos fölfogásból ered, melyet az orthologia a nemzet nyelvéről vall. Nem helyezkedem a helyesírás kérdésében a nyelvész és adatgyűjtő egyoldalú, szűk álláspontjára, hanem orthologus voltomhoz híven az egyesek önkényét alárendelve a történeti fejlődésben és az uralkodó szokásban nyilvánuló közakaratnak, mint a nyelv terén, úgy itt is az általános nemzeti érdeket tekintem» (*Budapesti Szemle* id. füz. 359—360. l.). Sőt annyira nyíltan beszéltem, hogy az orthologiában egyenesen téged vallottalak vezéremnek (ugyanott 357. l.). Én tehát olyan együgyű voltam, hogy nem titkoltam, mit árulok, s így a *Budapesti Szemle* szerkesztője jól tudta, mit vesz. Nem gondolta sajtnak, a mit te aztán erős lügízéről csakugyan jóféle szegedi szappannak ismertél föl.

Midőn azonban szégyenkezve megvallom a magam jámborságát, a legnagyobb magasztalással kell adóznom a te furfangos voltodnak. Az ám csak a «góklerség», hogy a magad szavával éljek, a hogyan te iparkodol elhíttetni olvasóiddal, hogy én «megtréfáltam, igazabban: jégre vittem» a *Budapesti Szemlét*, színre azt hirdetve, hogy «a mi egyedül üdvözít, az az etymologikus orthographia», titkos czélom szerint azonban «a phonetikus orthographia malmára hajtva a vizet». Erre fölhasználad az elhíttetésnek, hogy ne mondjam szemfényvesztésnek, minden eszközét. Beszéddel, elmésséggel, szó-játékokkal, czélzásokkal tudod tartani nézőidet, hogy ne ügyeljenek kezed működésére. Nem gáncsképen mondom, hogy beszéded egy kicsit polyvás, elmésséged egy kicsit híg, szójátékaid egy kicsit olcsók és czélzásaid egy kicsit esetlenek, mert először is tőled tanultam, hogy «a kinek zsírja nincs, vízzel főz» (*Magyar Nyelvőr* XXIII. köt. 1. füz. 19. l.), másodszer pedig épen olyanokkal tartja nézőit min-

den «gókler», Boscótól kezdve a legutolsó piaci csepürágóig. Míg nézőid elámulnak «ál ragyogvánnyal fölpillangózott szóciczomádon», te fölhasznárod az alkalmat és készíted a szép meglepetést. Az eljárást valamennyi «okosravasz» közt te tudod legjobban. Mikor például azt a látszatot akarod kelteni, hogy ezt meg azt én mondom, akkor te előveszed értekezésemet és azt, a mi e látszatnak nem kedvez, egyszerűen vagy eltüntetted vagy elcsavarod vagy kitéped kapcsolatából vagy összeerőltetted olyannal, a mihez semmi köze.

Tudom ugyan, hogy dicséreted részletezésével sértem szerénységedet, de nem tudok lemondani róla, mikor annyira gyönyörködöm okos «hamiskodásodban» és mikor azzal bizonyosan másnak is örömet szerzek. Először is azt bizonyíttatod velem, hogy phonetikus közírás volt is meg van is. Hát nem az volt-e a görög? Avagy «van-e egy csipetnyi etymologia ezekben» (itt elsoroltatsz velem 21 görög szóalakot, a mely csakugyan nincsen etymologice írva)? Így természetesen a magyar helyesírásra is rá lehetne sütni, hogy phonetikus, mert «van-e egy csipetnyi etymologia ezekben»: *ragy-ok, van-nak, val-a, vol-tam; lesz-ek, lev-ék, let-tem, legy-ek, len-nék, le-endő; lőv-ök, lő-nék, lőt-tem; megy-ek, mé-sz, men-nék; lát-ok, lás-sak; jöv-ünk, jöt-tök, jön-nék; «és így tovább véges-végig»? Ezt a bizonyítékot alkalmilag talán föl is használhatnád; csak arra ügyelj, hogy a példák közé véletlenül valami etymologice írt alak ne keveredjék. A görögnél jól vigyáztál. Hej, nem hiába emlegeted te Odysseust! Ez a te patronusod «okosravaszúl» kikerültette veled azt a sok-sok alakot, mely a görög írást nem csak azzal vádolja, hogy nem phonetizál, hanem egész határozottan azt is rábizonyítja, hogy etymologizál. Augurok vagyunk s így tudod, milyenekre célzok. Gyöngéd emlékeztetőnek csak egy párt említek.*

A kemény mássalhangzó lágy előtt a görögben is mindig meglágyul; aspirált előtt meg mindig aspirálttá válik; *k* (χ) pedig *m* (μ) előtt *g*-vé (γ -vá) lesz. Ezekkel szemben a görög írás, valahányszor csak lehet, mindig etymologizál. Például: ἔχθρασις, ἐχθελάω, ἐχθραία, ἐχθραίω; ἐχθραίω, ἔχθρασις, ἐχθραίω; ἐχθραίω «és így tovább véges-végig» γβ, γγ, γδ, γζ, γθ, γφ, γχ, γμ helyett. Aztán κσ helyett ξ-t szokás írni; de a hol az etymologia kívánja, mégis κσ járja. Például: ἐχθαλάσσω, ἐχθαίω, ἐχθραίνω, ἔχθραίνω, ἐχθραίνω, ἐχθραίνω, ἐχθραίνω, ἐχθραίνω, ἐχθραίνω, ἐχθραίνω, ἐχθραίνω «és így tovább véges-végig» ξ helyett. Jó példa ἐχθραίνω is, a hol phonetikus írás szerint ξξ kellene. Te jól tudod, hogy a milyen megátalkodott etymologizáló az ἐχ- igekötő,

olyan továbbá nemcsak $\delta\iota\epsilon\kappa$ -, $\pi\alpha\rho\epsilon\kappa$ - és $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\kappa$ -, hanem $\delta\upsilon\zeta$ -, $\epsilon\iota\zeta$ - vagy $\acute{\epsilon}\zeta$ - és $\pi\rho\omicron\zeta$ - is. Hogy azután σ és ζ közt nem hangbeli, nem phonetikus, hanem egyenesen etymologikus a különbség, az talán már Kadmos óta ismeretes. Az olyan alakokban, mint: $\tau\omicron\iota\zeta\delta\epsilon$, $\tau\alpha\iota\zeta\delta\epsilon$, $\tau\acute{\omicron}\upsilon\zeta\delta\epsilon$, $\tau\acute{\alpha}\zeta\delta\epsilon$, $\acute{\omicron}\zeta\pi\epsilon\rho$, $\acute{\omicron}\zeta\tau\iota\zeta$, $\acute{\eta}\zeta\tau\iota\nu\omicron\zeta$, $\acute{\omega}\zeta\acute{\iota}$, $\acute{\omega}\zeta\pi\epsilon\rho$, $\acute{\omega}\zeta\tau\epsilon$ «és így tovább véges-végig», csakis az etymologia követeli a ζ -t, a hangzás ép oly jól megvolna a σ -val is. Végül még egy piczi kis jószágot juttatok eszedbe, a melynek grammatikai neve iota subscriptum; mert az is ilyféle etymologikus «lafancz». De nem érdemes róla beszélni és egyáltalában jó, hogy mind ezt csak mi ketten tudjuk; így bátran állíttatható velem, hogy a görög írás volt csak az igazi phonetikus, mely soha híréből sem ismerte az «átkos» etymológiát. Nem czáfolhatnak rád, hogy hiszen az etymologia épen görög szó; mert te y -ját igen bölcsen i -vel írod és így gondosan letörülve róla a görög színt, azt a «nyilvánvaló idegen szót» Czuczor Fogarasi példájára «óvatosan a magyar nyelv eredeti birtokául hódítottad».

Hogy phonetikus közírás most is van, annak bizonyosságául megemlíttetem velem a szerbet meg a finnt. Mind a kettőnél csodálatosan nyilvánul a te isteni «furfangod». A szerbnél remek escamotaget mutatsz be. Értekezésemben a következő phonetikus tökéletlenségeket vetem szemére a szerb írásnak: 1. nem különbözteti meg a rövid és hosszú hangzókat; 2. nem jelöli meg vándorló és hol emelkedő, hol ereszkedő szóhangsúlyának a) se helyét, b) se minőségét; 3. nem veszi figyelembe a szorosabban összetartozó szavak között beálló hangváltozásokat; 4. bizonyos a) összetételekben és b) képzésekben etymologizál (*Budapesti Szemle* id. füz. 371—372. l.). Te meg ennyit mondatsz velem: «A szerb a rövid és hosszú magánhangzók közt nem tesz különbséget; aztán nem veszi figyelembe a szorosabban összetartozó szók közt beálló hangváltozásokat» (*Magyar Nyelvőr* id. füz. 18. l.). Ebből világos, hogy értekezésemben én többet találtam mondani, mint a mennyit a szerb írás phonetismusa elbír; de te genialis módon elhárítottad csacsukaságom rossz következményeit. Így a szegény szerb írást szerencsésen kihúztad a csávából. De «színeskedő csintalankodásod» megmentette a finn helyesírást is, «a melynek feszegetésébe», beh gyöngylen mondod, «szentül tudtam, hogy beletörnék az én etymologikus bicskám». Azért erről «csak úgy odavetve, amolyan ,no meg a Jakab‘ módon, emlékezem meg. Pedig Szinnyi tudja, hogy bizony megérdemlette volna a hozzászólást». Köztünk legyen mondva, furcsán vagyunk ezzel a finn orthographiával. Something is rotten in the state of Denmark.

Egyikünk sem szól róla érdeme szerint. Én természetesen sajnáltam szép «etymologikus bicskámát». Szinnyei ugyan, mint nekem suggerált szavaidból sejthetni, a te jelenlétedben «fényes szép kardjával megpiszkálta . . . hanem ő se mondta, mi volt — te se híreszteled». Hát így már napnál világosabb, hogy phonetikus, akár csak a szanszkrit. De hogy el ne felejtsem, nagyon köszönöm tanulságos fölvilágosításodat. Én eddig a szanszkritot és hébert, hozzá értő tudósok szavára hallgatva, liturgikus írásoknak tartottam; most már tudom, hogy közírások, és így végkép ledől az az állításom, hogy «közírás soha ezen a földön nem volt phonetikus», különösen mikor a szerb és finn is segíti ledönteni. Egyáltalában gondolkozom, ne adjam-e be a derekamat egészen. Ország-világ tudja, hogy a *Halotti Beszéd* minden szavának kétséges a kiejtése. Rágódott már ezen minden nyelvész, nem egy külföldi is. Te azonban fényesen kimutattad, hogy nem orthographiájában rejlik a hiba, hanem mi bennünk. Nincs ott semmi baj, csak biztosan olvasni kellene tudnunk; mert a *Halotti Beszéd* «helyesírása a saját korabeli kiejtésnek lehető hű lemásolása» (*Magyar Nyelvőr* id. füz. 20. l.). Így természetesen minden helyesírás phonetikus, még a leggyámoltalanabb, leghomályosabb, legértelhetetlenebb is; mert annál nagyobb hibája, mint hogy nem árulja el igazi kiejtését, egynek sincs. Volt-e, van-e és lesz-e tehát e földön nem phonetikus vagy nem tökéletes írás? Nem kitűnő phonetikus-e akkor a mai angol és francia helyesírás is? Ármányos Gáborja (ad normam: «Ármányos Györgye» 18. l.), de nagy «gókler» vagy te! Hogy kiforgattál fundamentumos állításomból! Micsoda? «Közírás soha ezen a földön nem volt phonetikus»? Mind az volt és ma is mind az! Ámen.

De nem lopom tovább drága idődet. Itthon van a király és így neked, mint királyi tanácsosnak, bizonyosan sok a dolgod. Aztán meg, mint tudod, én a gyakorló iskola igazgatója vagyok és tőled azt a megbízást kaptam, hogy «a gyakorló iskola jelöltjeinek használatára» kimutassam, mennyire «a phonetikus orthographia malmára hajtom a vizet» (*Magyar Nyelvőr* id. füz. 19. l.). Így nekem is drága az időm. Csak arra kérlek, engedd meg, hogy egy kicsit könnyítsek a dolgomon. Én azt a kimutatást, mint te bizonyosan jól tudod, már egyszer megcsináltam; ott olvasható az *Akademiai Értesítő* 1892. júl. füzetében a 375. laptól kezdve. Hadd adjam oda ezt «a gyakorló iskola jelöltjeinek». Nem szeretek egy munkát kétszer csinálni. Természetesen el kell olvasniok a mellett a *Magyar Nyelvört* is, hogy suggestiód végén minden olvasóddal egyetemben ők is föl-

kiálthassanak: «Dicsérem az eszét, a ki a sophismát föltalálta!» De ha már egyet kértem, kérek még kettőt. Az egyik az, hogy a «vaskalaposok» okulására fejtsd ki egyszer meggyőzően a phonetikus írás sarkalatos követelményeit általában és a te rendszeredet különösen. Azért mondom, hogy a tiedet, mert neked mint a phonetikus írás fő bajnokának kell, hogy valami rendszered legyen, meg bizonyosan van is. Azután tapasztalatom szerint nincs a phonetikus írásnak annyi híve, mint rendszere. Egy-egy buzgó phonetikus tucatszámra gyártja őket, minden ízlésnek megfelelően, mint az egyseges középiskola hívei a tanterveket. Az nagy baj; mert sokan, a kik elméletben hívei a phonetikus írásnak, látva a töméntelen sok czifrábnál czifrább phonetikus rendszert, a gyakorlattól visszariadnak. Hanem ha te kifejted a magadét, akkor az apróbb elmék meglapulnak s mikorra ismét föl mernek egyenesedni, te régen meghódítottad a magyar globust. Vagy hogy még gyorsabban menjen a dolog, legjobb volna, ha elfogadnád Simonyi Zsigmondnak régi tanácsát és a *Magyar Nyelvőr*-ben, melylyel szabadon rendelkezel, «azonnal teljes következetességgel keresztül vinnéd egyrészt a *phonetikus írást*, másrészt a *kettős betűk egyszerűsítését*.» Azért is szeretném, ha sietnél, mert közel a millennium; nagy dicsőség szállna rád, ha akkorra a magyar helyesírás ügyét dűlőre juttatnád. Másik kérésem pedig az, hogy mint az orthologusok feje, adj valami pártprogrammot. Nevezetesen dönts el akár tudományosan, akár hatalomszóval, mi fér s mi nem fér meg az igazi orthologussággal. Most híveid sötétben tapogatódnak. Nem tudjuk, hogy az orthographia ügye pártkérdés-e, és ha az, a phonetikus vagy az etymologikus írás mellett foglaljunk-e állást. Én azt gondoltam, hogy az orthologia valamint a nyelvben, úgy az orthographiában is kárhoztatja a nekivadúlt újítást és így elleneztem a phonetikus írást. Ha hibáztam és hibámból netalán «le kell vonnom a consequentiát», annak leszek az áldozata, hogy te nem adtal pártprogrammot. Igaz, eszembe jut még valami, pedig az rám nézve a legfontosabb. Nem vagyok egész bizonyos benne, de farsangi tréfád végén mintha letörölted volna homlokomról a nyelvészég krizsmáját. Füstbe menne egész életem, ha többé csakugyan nem volnék a nyelvtudomány fölkentje. Azért esdve kérek, hagyj meg továbbra is nyelvésznek és engedd meg, hogy mások is annak tartsanak. Hála fejében földig hajló hódolattal maradok

Buda-Pesten, 1894 januárius hó 18-án.

hű csatlósod

VOLF GYÖRGY.

É R T E S I T Ó.

Előadások a geologia köréből, írta dr. Szabó József. Kiadja a k. m. természettudományi társulat. Buda-Pest, 1893. XII. és 375 lap, 201 képpel. (Az 1872-ben megindult természettudományi könyvkiadó vállalat 51-dik kötete; az 1893—1895. évi, vagyis a VIII. három-éves ciklusnak pedig 2-dik kötete a vállalat aláírói számára.)

Érdekes kaleidoszkóp e könyv mindazoknak, a kik Szabó előadásait nem hallották és nem láthatták a szebbnél-szebb mutatványok azon sorozatát, melyekkel magyarázatait fölvilágosította. De érdekes visszaemlékezés s az akkor látottak kellemes fölújítása azokra nézve is, a kik részesei voltak az előadásoknak és a mutatványoknak. 1892 elején ugyanis dr. Szabó József egyetemi tanár, a természettudományi társulat népszerű estélyein tíz előadást tartott a geologia köréből, oly természetű és oly nagy számú mutatványokkal kapcsolatban, a minőket és a mennyit egy csapatban Buda-Pestnek egyik előadó termében sem látott még a közönség.

Könyvében egy színes táblán, az egész Föld geológiai térképén kívül 200 kép foglaltatik ugyan, részint külön mellékletek alakjában, részint a szöveg között, a mikkel a 23 íves kötet igen gazdagon illusztrálnak nevezhető, de ez meg sem közelíti azon mutatványok számát, a melyekkel hallgatóit gyönyörködtette, mert hozzávetőleg becsülve az előadó asztal mögött kifeszített gipsztáblára, a tíz előadás folytán legkevesebb 4—500 képet vetítettett.

Érdekes és nevezetes a vetítő készüléke is, melynek történetét az előszóban ismerteti s a melynek szép és kellemes hatása, különösen a színes és polárosított fényben bemutatott képek, szinte elragadták a közönséget. Ebben a folyton gyönyörködtető hatásban azonban, természetesen, nem a készüléké, hanem az előadóé a fő-

érdem, a ki congressusi és tárlati útazásai közben, a melyeket Európán túl Amerika nagy területére is kiterjesztett, folyvást gyűjtögette a szebbnél-szebb mutatni valókat és az elmondani valókat is.

Előadásai hasonlítottak egy előkelő szalon kellemes csevegéséhez, melyben a soron levő tárgyak és kérdések könnyed magyarázatait számos személyes visszaemlékezéssel, helyszíni megfigyelésekkel s egyénekre és tárgyakra vonatkozó érdekes megjegyzésekkel fűszerezte. Ezt a modort megtartotta könyvében is, melynek minden részletén visszatükröződik eredetének forrása, a mutatványos előadás. De minthogy a könyvben a szemléltető példa sokkal kevesebb, mint az előadásokon volt, a tárgyalása is vázlatosabbnak tetszik. Rendszeresen halad, fejtegetve és érintve a geologia számos érdekes kérdéseit, de tüzetesebb magyarázatokba ritkán bocsátkozik, a mi különben a tágabb értelemben vett népszerűségnek nem is felelne meg. Apró fejezetekben csoportosítja a geologia azon kérdéseit, melyek a művelt közönséget is érdeklik, a nélkül hogy a geologia egész birodalmára kiterjeszkednék, a mi nem is lehet célja s a mit könyvének címe is *A geologia köréből* találóan kifejez.

Legelőször is a föld alakjával és nagyságával foglalkozik, bemutatva azt a negyven méter kerületű óriási földgömböt, mely az 1889-ik évi párisi tárlat egyik legérdekesebb tárgya volt s a mely a földet egy milliomod nagyságban tünteti elénk. Erről áttér a föld kérgét alkotó anyagok ismertetésére: a levegőre, a vízre s magára a szárazföldre. Sorra veszi a levegő alkotórészeit, súlyát és térfogatát s megismerteti a léghajón elért legnagyobb magasságokat. Nem csekély érdekességű szakasz szól a levegőről, mint geologiai tényezőről, előbb a mechanikai, azután a chemiai hatását ismertetve, meggyőző példákkal mutatva ki, hogy a levegő a maga lassú, de szakadatlan működésével óriási átalakító és megújító munkát végez a természetben.

A vízről szóló fejezet két részre oszlik: az egyik az oczeán, a másik az édes víz szerepét és hatását ismereteti. Sorra veszi az oczeán vizének alkotórészeit és tömörségét, súlyát és térfogatát, mélységét és hőfoki viszonyait s megmutatja, hogy chemiai és mechanikai úton mennyiben hat földünk rétegeire. Hasonlóképen az édes vizek sokféle hatását és szerepét, mechanikai és chemiai működésének eredményeit is számos példával ismerteti.

A szárazföld fejezete legelőbb is a föld hőviszonyait tárgyalja, fölfelé az állandó hóhatárig. A glecserek (jégárak) keletkezése, mozgása, hatása, különféle alkotásai s elterjedése a jelenben és a múlt-

ban, valamint a tengerben úszó jéghegyekről szóló szakaszok igen érdekes és szépen illusztrált lapjai a munkának.

A föld saját melegének viszonyait egyrészt a bányákban s a tunelekben, másrészt az artézi kutak s egyéb mély fúrások útján kiderült adatokkal világítja meg. Ehhez csatlakozik a vulkánosságot tárgyazó szakasz, mind a jelenleg működő, mind a geológiai múltban kialakult vulkánok alakját, szerkezetét és elterjedését illető tájékoztatással. — Ezt követi a vulkáni tevékenység phasisairól szóló rész, mely a könyvnek egyik legszebb fejezete. Megismerteti a legnevezetesebb vulkánokat és kitöréseiket, így az Etna 1869-ik évi kitörését is, a saját megfigyelése alapján; a vulkáni mellékhatásokat: az emelkedéseket, a sülyedéseket s a földrengéseket, valamint a vulkáni utóhatás eredményeit: a forró gázokat ontó kénes szolfatárakat és a nagy feszültségű gőzök kíséretében forró vizet felszöktető gajzirokat, különösen az éjszakamerikai Egyesült-Államok nemzeti parkjában működő gajzir-óriásokot.

A *föld anyaga* cím alatt megismerteti a föld kérgét alkotó legfontosabb kőzeteket, keletkezésök, alakjuk és összetételük szerint, s magyarázza a poláros-fény alkalmazását és hatásait. Ezzel fejezi be művének nagyobb felét, melynek érdekessége és a szakavatott toll jelességére valló előadása fölöslegessé teszi a bírálatos megjegyzéseket. Apró hibák és pongyolaságok fordulnak ugyan benne elő, mint a világnak igen sok nyomtatott könyvében, de a legtöbbjük olyan, hogy némi gondolkodással e geológiai mozaikok figyelmes olvasója maga is észreveszi és legott helyre is igazítja. Legyen szabad mindamellettt kivételt tennünk a következő pontokra nézve:

A 12-ik lapon ezeket mondja: «Magyarország Alföldének déli síkságain . . . nevezetes a Deliblat homokvidéke, melyen a nálunk uralkodó éjszaknyugati szél egész csoportját alkotta meg a hosszúkás buczkák hálózatának, a finomabb szemeket pedig a Dunán keresztül hurczolva, Szerbia hegyoldalain rakja le, hol azután föltűnő, a környezettel kapcsolatban nem levő réteget alkot.» — Ez félreértés, mert épen megfordítva áll a dolog. Az irodalomból és a közszájon forgó elbeszélésekből ugyanis úgy tudjuk, hogy az Al-Duna mentén nem az éjszaknyugat-délkeleti, hanem a délkelet-éjszaknyugati irányú szelek uralkodnak, így főképp az ú. n. «Kosovicza», mely néha oly erővel tör délkelet felől — éjszaknyugat felé, hogy Báziás alatt néha a hajókat is megakasztja útjukban s vesztéglésre kényszeríti megcsöndesedéséig. A Deliblat, Grebenác, Dubovác és Palánka közötti buczkasorokat szintén ez a hatalmas légáramlat torlasztotta össze.

De nem a deliblati puszta homokjából, hanem a délkelet felől a Dunán átsodortból. És így a szerbiai hegyoldalak futóhomokját nem a deliblati puszta szolgáltatja, hanem a Balkánból érkezik oda is, Deliblatra is.

A 126dik lapon megjegyzi, hogy «Buda-Pesten a hasonló mélységű rétegek melegebbek, mint Párisban vagy Berlinben». E három pontot egymással így összehasonlítani s a helyi hőkülönbségekből a kivételes állapotokra nézve általános következtetést vonni, véleményünk szerint nem lehet. Párisnál és Berlinnél egyaránt tekintetbe veendő, hogy a tengerhez mennyivel közelebb fekszenek, mint Buda-Pest, melynek talajrétegeire kétségtelenül hatással van a budai hőforrások vize és szétáramló melege. — Talán ugyanilyen okokból, t. i. tengerfenéki hőforrásokból lehetne kimagyarázni azokat az 55. lapon említett eseteket is, midőn «az éjszaki és a déli sarki tájakon (a tengerekben) helylyel-közzel olyan mélységekre is akadtak, melyekben a hó nagyobb, mint a fölületen».

225. lap: «Míg a *kristályos* kőzet a petrographust foglalkoztatja, addig a *törmelékes* kőzet a palaeontologusnak nyújt anyagot.» — A 195. lapon azonban a törmelékes kőzetet, körülírva és rajzban is úgy mutatja be, mint *conglomerátot*. Ez pedig nem a palaeontologus anyaga. Nyilvánvaló, hogy az idézett helyen általában *üledékes* (vízből, rétegesen lerakódott) kőzet értendő, a melyben a kihalt szerves világ maradványai találhatók.

Hogy a chemiai elemek és vegyületek több helyen, de különösen a 46—47. és a 194-dik lapokon miért vannak chemiai jelekkel és képletekkel kifejezve s miért nincsenek szavakkal kiírva, azt az a közönség, melynek e könyv szárnva van, nem igen fogja megérteni. Melyik bíró, ügyvéd, gazda vagy kereskedő emlékezik rá, ha diák korában még olyan jól tudta is, hogy azok a rejtélyes betűk mit jelentenek? hogy az *NaCl* betűkből álló chemiai képlet jelentése *kősó* (konyhasó), az *MgSO₄* annyi, mint kénsavas magnesia (keserűső), a *CaSO₄* kénsavas mész (gipsz), a *K₂SO₄* kénsavas káli, a *CO₂* szén-sav, a *CaCO₃* pedig szénsavas mész, a közönséges értelemben vett, de chemiailag tiszta mészkő anyaga, és így tovább.

Zavarja az olvasót a sok mindenféle mérték elegyes használata is, méter, láb (angol és német), fonál (fathom), mérföld, kilométer, angol mérföld stb. hossz- és terület-mértékben egyaránt.

A következő öt fejezet (VII—XI.) a föld történelmét tárgyalja, sok érdekes részlet és adat közbeszövésével, de előre kimondjuk, távolról sem oly szép és szerencsés modorban, mint a megelőző

fejezetek. Sok jellemző és fontos dolgot nem mond el, a miket pedig még oly rövid előadásban is könnyű szerrel el lehetett volna, de el is kellett volna mondani. Ezeket a fejezeteket, egy-egy részletet kivéve, szerzőjük rossz kedvében írta; nagyokat bölintott Homeros. Pedig a föld története, rétegeinek létrejötte, szerves életének fejlődése, a szárazföldek és tengerek váltakozása, éghajlatának kifejlődései, korszakos változásai s az egyes korszakok (ærák, periodusok, időszakok) folyamán létrejött átalakulások, az állat- és növényvilág jellemében történt átváltozások a geológiának egyik legérdekesebb s a laikusra nézve is legtanulságosabb fejezete.

Szokatlan már a tárgyalás modora és sorrendje is, mely a geologiai jelenkorral kezdi az ismertetést s úgy halad a korszakokon visszafelé a legrégebb képződményekig. A megszokott sorrendet tehát megfordítja, de nem az ügy javára, ilyen beosztás szerint:

- Geologiai jelenkor*: Alluvium.
 „ *negyedkor*: Diluvium.
 „ *harmadkor*: (újkori vagy kaenozoi æra) melynek tagjai a pliocén, miocén, oligocén és eocén periodusok.
 „ *másodkor*: (középkori vagy mezozoi æra). Tagjai ezek: kréta-, jura-, rætiai és triasz-periodus.
 „ *első kor*: (ó-kori vagy palæozoi æra) a következő periodusokkal: Diasz, Carbon (kőszén), Devon, szilur, cambri.
Geologiai őskor: (archæi æra) a huron és a laurentian periodusokkal.

Némely tudósoknak, a kik azonban igen-igen kevesen vannak, kedvök telik benne, hogy a fejlődés természetes haladását, rendjét a fejére állítsák. Legelőször a legújabb eseményeket ismertetik s úgy térnek át lassanként a régiebbekre és a legrégiebbekre. (Mintha valaki Magyarország történetét a jelenkor ismertetésével kezdené s lassanként visszafelé haladva a múltba, István és Géza vajdával, majd Árpáddal és Álmosmal s a magyarok bejövetelével fejezné be.) Ezt a modort talán azon fölfogás alapján követik, hogy a közelebbi, tehát kevésbé ismeretlen eseményekből indulva ki, térnek át a távolabbiakra, tehát a kevésbé ismeretesekre. De nem jól teszik; mert ezzel lemondanak az előadás egyik legbecsesebb oldaláról, a folyamatos és fokozatos fejlődés kidomborításában megnyilatkoztatható erőről, szépségről s igazságról és legfőképen a haladásban nyilvánuló

folytonos tökéletesedés megbizonyításáról. Egy szóval erőszakot akarnak tenni a természetes fejlődés rendjén. E visszás és sikertelen eljárásuk mellett azonban még csalódnak is reményökben; mert a laikus hallgatónak vagy a tanulni vágyó olvasónak egyaránt ismeretlen a geológiai múltnak minden phasisa: a diluvium s az ifjabb harmadkor ép úgy, mint akár a szilur vagy a cambrium periodusa.

És eljárásukért mit kapnak cserébe? A hanyatlás útját. A legfejlettebb állapotból kénytelenek a legfejletlenebbig haladni s a fejlődésből vonható bizonyító erőt és adatokat kénytelenek elmellőzni. A tárgyalásnak ez a modora — éppen mert a fejlődés elve ellen tesz — hozza azután létre az olyan calamus-hibákat, a minők e könyvben találhatók s a melyek a laikus olvasót helyenként megzavarják és tévútra vezethetik. Ilyenek a következők:

A 322-ik lapon: «Trilobitok, melyek a mezozoi aerában még nincsenek». Dehogy még! Azt kellett volna mondani, hogy már nincsenek, mert legutolsó csenevész hírmondójuk már az (amerikai) diaszban kihalt, ez pedig megelőzte a mezozoi aerát.

329-ik lap: «Az *amphibiák*, melyek az előbbi (!) aerában (tehát a mezozoiban) oly fontosak és óriások voltak, itt már eltörpülnek». Ezeket a carbon-periodus amphibiumait érti, a melyek azonban igen hosszú idővel megelőzték a mezozoi periodus azon óriásait, a melyekre «az előbbi aerában» czéloz, mert az az előbbi (t. i. nem a föld fejlődésének sorrendjében korábbi, hanem csak a könyvben előbb tárgyalt) aera sokkal fiatalabb, mint a carbon-periodus, vagyis a voltaképeni kőszén periodusa.

Ugyancsak a carbon-periodusban, a 329-dik lapon mondja: «A crustaceákból a *Trilobitok* még csak 15 fajjal vannak képviselve». Persze, hogy még csak, mert a könyv sorrendje szerint a régibb korszakok csak utóbb következnek. A valóságban azonban a trilobitok serege a carbonban már csak 15 fajból áll, mert ekkor a többi már kihalt, az élet számára örökre elveszett.

Szintén a 329-ik lapon, a carbon-periodus állatvilágáról szólva: «a halak már a diaszban kezdtek fontosságra vergődni, de ebben a (carbon) periodusban fölszaporodnak, úgy, hogy körülbelül 471 faj ismeretes; csupa Ganoidok és Selachiusok». — Hogyan szaporodjanak föl a carbonban azok a halak, a melyek már a diaszban kezdtek fontosságra vergődni? Hiszen a diasz-periodus fiatalabb mint a carbon, tehát időben nem előtte jár, hanem utána következik (közvetlenül a carbon legifjabb rétegeihez sorakozik).

A szerző előadását ezeken a szakaszokon végig nem győznök

követni s így csak azt említjük meg, hogy az egyes korszakok keretébe több érdekes részletet illeszt bele, úgymint az ember megjelenését és ősvilági szereplését, időszámítási adatokat, a Niagara víz-eséseit, a kőszó képződését és elterjedését a földön és a különféle korszakokban s a kőszén nevezetesebb előfordulásait, valamennyit gazdagon illusztrálva.

Tárgyi tekintetben azonban, a fentebb mondottakon kívül, vannak erre vonatkozólag is némely megjegyzéseink.

Így legelőbb is a *lősz*, e porhanyó, likacsos, agyagos, homokos, meszes sárgaföld keletkezését és elterjedését ismertetve, a 243. és következő lapokon, létrejöttét egyedül a régi glecserek (jégárak) iszap-lerakódásainak tulajdonítja, a mi már magában véve sem felel meg egészen a mai fölfogásnak, de Richthofen kutatásai után, melyek az éjszak-chinai lősznek száraz úton, a légáramlások útján való keletkezését és főlhalmozódását derítették ki s a melyekhez Lóczy Lajos is becses adatokkal járult, nagyon hiányos magyarázatnak tekintendő.

Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy a színes mellékleten, a föld geologiai térképén, Ázsia területe jóformán olyan üres, mint Grönland és Afrika középső részei. Miért? Nem lettek volna megszereshetők és belerajzolhatók a Richthofen- és a Széchenyi-expeditio adatai? Mind a kettő évek óta át van adva a nyilvánosságnak.

A magyarországi diluvium képe nincsen kidomborítva, egészen elmosódik. Állatvilágából is csupán a mammutot, a rhinocerot s a barlangi medvét említi, a melyek igaz, hogy igen jellemző, de távolról sem összes alakjai az akkori állatvilágnak.

A Bécs melletti *belvedere-kavicsot* (264. és 266. ll.) a pliocén-periodus felső (thraciai) emeletébe sorozza, holott ezt a képződményt az illetékes geologusok, köztük Suess, Neumayr és Fuchs, már régóta a pliocén legidősebb emeletébe illesztették, épen azon az alapon, hogy emlős faunája a görögországi Pikermi és magyarországi Baltavár emlőseivel megegyezik. (Az utóbbi nevezetes lelethelyet és faunáját a szerző hallgatással mellőzi, az ajnácskői híres és nagyfontosságú faunával együtt.) De sőt újabban egy nagytekintélyű tudós a belvederei kavicsot a congéria-rétegekkel (tehát az egész pontusi emelettel), Baltavárral, Pikermivel és Eppelsheimmel együtt, a miocén legfelső tagjának nyilatkoztatta ki, nagyon alkalmas okok alapján.

Fuchs jegyzékében (279. l.) néhány olyan állat neve is található, mely a magyarországi miocénben eddig nem fordult elő. Erre nézve tehát jellemző sem lehet.

Az *Archaeopterix macrura*, a jura-periodusbeli, legrégebbi ősmadár (mely nem Solnhofenből, hanem Eichstättből került) olyan rajzban van bemutatva a 311. lapon, a mely ma, midőn a remek példánynak számos igen szép és hű rajza ismeretes, már nagyon kifogásba vehető: torzomborz tollazata, hiányos lábai s torzalakú feje nagyon eltérnek az eredetitől és főhibája az is, hogy épen egyik legjellemzőbb része, a fogakkal megrakott állkapocs egészen hiányzik,

A jurakori repülő saurusok csoportjából közöl egy alakot, *Pterodactylus crassirostris*, Goldf. név alatt (állítólag a solnhofeni rétegekből, bár ez is Eichstättből való) Goldfussnak 1831. évi restaurált rajza után (312. l.). Ennek az alaknak egy kis hibája van: először is kiderült róla, hogy nem a kurta farkú Pterodactylusok, hanem az igen is hosszú farkú Rhamphorhynchusok családjába tartozik s jelenleg *Scaphognathus crassirostris* néven ismeri a tudomány. Eddig-élé csak egyetlen hiányos példánya ismeretes, a melyet Goldfuss leírt volt, de csontvázát a restaurált rajzon részint igazi Pterodactylusok csontjai után, részint pedig tévesen egészítette ki. Igen kurta farkú alakot rajzolt, holott hosszú farkúnak kellene lennie; négy ujjat és négy karmot, holott csak három illeti meg; a repülő hártája sem volt olyan széles, mint a szárnyas egereké, a hogy a rajz mutatja, hanem keskeny, mint a vaskos és hosszú csőrű Rhamphorhynchusoké. Az alak tehát, koponyáját kivéve, egészen hamis.

A triasz-periodusban bemutatott, az angolországi új vörös homokkőből (vagyis a német keupernek megfelelő képződményből) származó *Labyrinthodon* (317. l. 174. kép b.) jelenleg *Mastodonsaurus* néven ismeretes. A kettő némely lényeges részekben különbözik egymástól, de igaz, hogy egy családba tartozik, annak két szélső tagját képezvén.

Az ugyanott látható (174. kép d.) halacska annyira nem jellemző kövülete az új vörös homokkőnek, hogy eddigelé csak egyetlenegy példányban ismeretes s az is hiányos; nem lehet róla biztosan eldönteni, vajjon egy nagy háti úszószárnya volt-e, vagy pedig két kisebb?

A geológiai ó-kor (palaeozoi csoport) ærájára nézve (mely a Cambri-, szilur-, devon-, carbon- és diasz-periodusokat foglalja magában) azt mondja, hogy „legjellemzőbbek benne és az egész csoportra vezérkövületek az ízelt állatokhoz tartozó *Trilobiták* . . .” (322. l.). Holott, a trilobitok (e sajátosságos alkotású, háromkarélyú rákok) voltaképeni birodalma a Cambrium (42 nem) és főképp az idősebb (alsó) szilur (77 nem). Az ifjabb (felső) szilurban már nagyon

hanyatlanak (31 nem), a devonban pedig annyira megfogynak, hogy a nemek száma a tízet (a subgenusokkal együtt huszat) a fajok száma a százat alig hogy meghaladja. A carbonban a trilobitoknak már csak hírmondói élnek, Angol- és Németország, Belgium és Észak-Amerika carbon-mész rétegeiből mindössze 3—4 nem alakjait ismerjük. A trilobitok vezérkövületi értéke tehát a fajok rohamos kihalása és ritkasága következtében már a devonban is nagyon megcsökkent, a carbonra és a diaszra (a csoport két utolsó tagjára) nézve azonban már egyáltalában nem tekinthetők vezérkövületeknek.

A diasz vagy permi periodus jellemzésére három halat mutat be: «Mansfeld környékén a rézpalák között található halakat látjuk a 177. képen.» (323. l.) A bemutatott fajoknak azonban egyike sem ismeretes a mansfeldi rezes palából (az elsőnek a ábra, különben a rajza is hiányos), hanem mind a három faj egyedül az angolországi *magnesian limestone*-ban fordul elő. Igaz, hogy az angolországi bitumenes palában, az úgynevezett *Marlslate*-ban, fordulnak elő ugyanazon *nem*-be tartozó halak, mint a mansfeldi rétegekben, de kivétel nélkül *más fajok*. A bemutatott példák tehát a korra nézve csakugyan jellemzők, de nem onnan valók, a honnan a könyv állítja.

A carbon-periodus Brachiopodáinak számát 724 *nem*-re, a cephalopodák számát 271 *nem*-re teszi. (329. l.) Kétségtelen toll- vagy sajtóhiba. Itt nemek helyett *fajok* értendők.

Ugyanott a «Ganoidok vagy Selachiusok» között a *vagy* helyett *és* teendő. Ezek két különböző osztályba tartozó halak. A *Selachiusok* tisztán porczogós vázúak s vagy meztelenek, vagy lemez-pikkelyekkel borítottak; míg a *Ganoidok* váza néha nem egészen porczogós, hanem részben már megsontosodott, s külső takarójuk vagy zománczos pikkelyekből, vagy csontos pánczélokból áll. Ezek az ősvilág legrégibb, legcsodálatosabb s legbizarrabb alakú halai.

A devon és a szilur faunájával igen kurtán bánik el s nem is igazságosan. Több figyelmet érdemelnek azok. Az sem áll, hogy a colorádói alsó szilur halaival szemben előbb a felső szilurban csak nyomait ismerték a halaknak. Ez csak az angolországi szilur *bonebedre* és Amerikára nézve áll. Az orosz kelettengeri provinciában, különösen Oesel szigetén és egyebütt, igen is számottevő maradványait ismerjük a legrégibb állatvilág e csodálatos alakjainak.

Hasonlóképen kifogást kell tennünk az ellen is, hogy a laurentianbeli *Eozoon Canadense*-nek nevezett képződmény állati léte még továbbra is hirdettessék. Moebius kutatásai és fényes bizonyításai

után az eozoon fentartása képtelenség. Hogy Dawson és Carpenter ragaszkodnak régi fölfogásukhoz, az természetes. Tisztelettel ismerjük el a nagyrédemű tudósok e jogát. De az elfogulatlan krónikásnak az ilyen rég elejtett nézeteket tovább üzni-fűzni nem szabad.

Legutolsó (XII.) fejezetében, a föld külső mozaikját, belsejét és korát s a geológiai körfolyamatot ismertetvén, a szerző ismét visszazökken lendületes modorába s könyvét az olvasó a legkellemesebb benyomással teszi le.

Szabó József műve, a mai geologus generatio e szakbeli terméketlensége, t. i. a népszerűsítő irány iránt eddig tanúsított érzéketlensége mellett, a főntebbi megjegyzések ellenére is, igen kellemes és becses terméke a nagyobb körökre szánt geológiai irodalomnak. Vajha kapnánk a jövőben még többet is az ő gazdag és széleskörű ismereteinek tárházából.

t. l.

I. Rákóczy György. 1593—1648. Írta: Szilágyi Sándor. Buda-Pest. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 1893. (Magyar Történelmi Életrajzok, IX. évfolyam.)

Az érdeemes szerző már régóta foglalkozik a Rákóczyak korával. Több, mint egy negyed századja múlt, hogy összefoglaló munkát próbált írni e korról, de ennek csak első kötete jelent meg. Azóta számos új levéltár nyílt meg a buzgó kutató előtt, ki becses gyűjteményekben közölte azoknak kincseit. De nem elégedett meg a közléssel és magyarázással, előbb Rákóczy Zsigmond, azután II. György s most végre I. György életrajzát írta meg a *Magyar Történelmi Életrajzok* számára. Mind megannyi értékes munka, a nagy olvasó-közönség számára könnyen s érdekesen írva. Megtaláljuk bennök a Rákóczyak tizenhetedik századbéli történetének legnagyobb s történeti szempontból legfontosabb részét. És Szilágyi otthonosabb e korban, mint bárki íróink közül. Épen azért köti le az érdeket, mert az adatok teljességéből merít. Mégsem akar pompázni jártaságával, adatait úgy illeszti egybe, hogy ne zavarólag hassanak, hanem kellően megvilágítsák a tárgyat. Irodalmi hivatkozásaiából s választékos előadásából látszik, hogy oly olvasmányok s oly irodalmi környezet befolyása alatt nevelkedett, melyek jó hatással voltak ízlésére. Pedig ezt nem mondhatni minden történetírónkról. Meg

kell még jegyeznünk, hogy Szilágyi nagyon szereti hőseit. Majdnem olyasmiket ír, a miket a német irodalomban «Rettung»-nak neveznek. De azért nem csoportosítja egyoldalúan adatait. S ép ez a hajlama is nagyban elősegíti azt, hogy életrajzai népszerű olvasmányokká váljanak, a szónak jobb értelmében.

Különben az öreg Rákóczy Györgyben sok volt a dicsérni való. Nagyon jól mondja Szilágyi, hogy «ne vessen rá árnyékot elődjének ifénye.» Valóban I. Rákóczy Györgyre némi árnyékot vet a Bethlen fénye, noha azt sem tagadhatjuk, hogy másrészt a II. Rákóczy Györgyre borúlt árnyék az apának fényét emeli a történetben.

I. Rákóczy György atyjának az erdélyi trónon «más vágya sem volt, mint az, hogy égi madarak módjára visszatérhessen ősi fészkébe megnyugodni.» De fia, kit régi szokás szerint öreg Rákóczy Györgynek neveznek, annál szívósabban ragaszkodott a nem csekély küzdelmek árán szerzett trónhoz. Sokan fősvénynek s kegyetlennek mondták. Igen sok gúnyos vagy keserű szó keringett annak idején a pataki kincstárról, hová a takarékos fejedelem szerzeményei folytak. Bethlen János azt írta uralkodásáról, hogy olyan volt, mintha Tacitus kora tért volna vissza. Bethlen gyűlölte Rákóczyt s rhetorikai hajlamai is túlzásra ragadták, de nem mondhatjuk, hogy egészen alaptalanul vádaskodott. A fejedelem nem volt válogatós eszközeiben s nagyon rajta volt, hogy a család «ősi fészke», melyet apja egykor költői fordulatban emlegetett, minél jobban meg legyen rakva a világ javaival. De a mellett nyugalmas éveket szerzett a sokat zaklatott országnak. Mint Szalárdi írja: «Az úristennek áldása volt igazgatása alatt a szegény hazán. A lakosoknak megrakodtak minden esztendőben csűrös kertjei gyönyörű búza- és gabona-asztagokkal, pinczéi jóízű borokkal, ládái újabb-újabb szerzeményekkel.» És ha olykor meg is zavartatott a lakosok nyugalma, nem hiú okból történt. A linzi béke nagy vívmánya I. Rákóczy György politikájának s szép emléket biztosít alkotójának a történetben. Nem kiváló hadvezéri tehetséggel vívta ki az eredményt, hanem az európai helyzet okos felhasználásával.

Szépén rendezett nagy örökséget hagyott utódjának. S úgy látszott, hogy az örökség biztosítva van a veszélyek ellen. Igaz is, hogy az utód könnyelműsége nélkül nem következett volna be a romlás. Hanem I. Rákóczy Györgyöt sem menthetjük föl minden felelősség alól, ha a későbbi romlás okait kutatjuk. A portán nagyon gyűlölték az öreg Rákóczyt. Nem mondjuk, hogy a porta panaszai jogosak voltak, de az erdélyi politika nem lehetett meg a porta jó

indulata nélkül. Ha a fejedelmi kincstárból több arany vándorol a konstantinápolyi basák zsebeibe, a gyűlölet talán népszerűséggé változhatott volna. Igaz, hogy Rákóczynak nem igen ártott e gyűlölet, hanem ez mégis inkább csak a szerencse dolga volt, A fiú örökségébe ez a gyűlölet is átszállott s tudjuk, hogy mily végzetessé vált. Akár hogy vegyük a dolgot, annyi bizonyos, hogy az öreg Rákóczy György példájából fia meg nem tanulhatta azt az igazságot, hogy a porta jó indulata sarkköve az erdélyi politikának.

De a lengyelországi szerencsétlenség idejében már nem igen gondoltak erre a kapcsolatra s az egykorúak sóhajtvá emlékeztek vissza I. Rákóczy korára, melyben a csűrös kertek rakva voltak asztagokkal. S Erdélynek ez az «aranykora» újul föl Szilágyi könyvében, melynek külseje is méltó a tartalomhoz. Igen sikerült s tanulságos képek emelik értékét. Érdekes a Rembrandt-féle kép után készült metszet, melyre a hollandi kiadó ráfogta, hogy I. Rákóczy Györgyöt ábrázolja.

fg.

Császár Imre. A művészetről. Buda-Pest. 1894. Nagel.

Ára 1 frt 20 kr.

A szerző könyvének jeligéje: «Vannak könyvek, melyeket olvasnunk kell s melyeket ép azért senki sem olvas». — Büszke jelige; a szerző előre érzi könyve sorsát; de azért azt hiszi, hogy azt mégis olvasni — kellene. Hogyne? Mikor lelke olyan, mint egy méhkas, melyben csak úgy zsi bongnak a gondolatok, érzelmek. Ezzel menti legalább előadásának formai tökéletlenségeit. «Az impressiók zsi bongó tömkelegének hatása alatt alig jutott eszembe a formára ügyelni» — írja előszavában. — Szerzőnk általában a művészetben impressionista s impressiói között a legerősebbek egyike épen az, hogy neki az impressióiról írni is kell.

Miért ne? Mint színész, mennyi érdekes benyomásról tudhat számot adni! Ép azért kár, hogy impressióival a legelvontabb, legáltalánosabb kérdések körül repes, melyekre meglehetősen különös stílusban közhelyekkel felel. Sorra veszi a művészi hatást, a művészi egyéniséget, művészi oktatást s kritikát, illúziót stb. stb. s elének tárja e kérdésekről — mint maga mondja — «a gondolatoknak mozaik-szerű összehordását». — Első értekezése a művészet hatásáról szól.

— Igen liberalis benne a szerző. Azt mondja például: «Ugyanazon művel szemben igaza lehet annak is, a ki föltétlenül dicséri s annak is, a ki tele van kifogásokkal ellene, ha a kifogásokat érzés szülte s gondolkozás». — A leghálásabb közönségnek azt tartja szerző, mely naiv szórakozásból megy a színházba. Kár, hogy a legfeledekenyebb is. «Hálájuk addig tart csak, míg a közvetlenül megértett, vagy — oh! bocsánat! — megöszönölt hatás alatt állanak, de el is feledné, akár csak a katona az ő hölgyét, ha más garnizonban helyezné őt.» A hasonlat meglep; s azt kérdezzük ennek hatása alatt, hogy kit tesznek más garnizonba: a katonát, vagy a hölgyét? — Szerzőnk maga is úgy tartja, hogy a hasonlat kissé banális, — «de hát bizony körülbelül a legigazabb.» — Ugyan e fejezetben olvassuk e mondást: hogy a művészet reflex-tevékenysége az emberi léleknek. — Itt találhatók e megnyugtató sorok is: «A művészetekről véleményt alkotni joga van mindenkinek, a ki gondolkozó, intelligens, sőt annak is, a ki nem az; de hogy oka legyen a vélemény nyilvánítására, ahhoz mindenesetre intelligensnek kell lennie.» — Ez a legliberálisabb æsthetika kánonja lehetne; mert némileg a logikának is fittyet hány. — Ugyan e helyen így folytatja a szerző: «Azok a gondolkozók, kik a lét hiábalóságán, az emberek gyarló tökéletlenségén s ehhez hasonló nagy problémákon törik a fejüket, bizonyára tisztában vannak a művészetek kulturális s morális missiójával. De hát nem minden ember philosoph, tudós — sőt még csak nem is philantróp!» Nem tudom, érzi-e az olvasó is e mondásoknak sajátságos zamatját. — Impressziókon alapulnak a szerző szerint s kétségkívül — impressiót is keltenek. Hasonló ehhez az a hely, hol a szerző a mai művészi irányról szól: «A mostani irány decadent, a társadalom ínye szerint ilyen, mert ő maga is az. A hatás a *homogénésségen* nyugszik, azon fordul meg az irány, a fejlődés, az igény és a szerint alakul az egyéniség. Decadent minden.» Valóban! különösen decadent az æsthetika, mikor ennyire a dolgok mélyére akar hatni — a pusztá impressziók után! — Ezért inkább egy vígabb idézettel zárom az ismertetést (98. l.): «A fenséges csak úgy hat, mint fenséges, akár megdöbbenve, akár meghatva konstatáljuk is, de Arlekino még a legsötétebb gyászruhában is csak ő marad s bizony Niobé sem bírná az utókor «osztatlan» részvétét, ha meg volna írva róla, hogy könnyes szemmel pirouettet csinált».

Ilyen elméleti pirouetteket csinál az előttünk fekvő könyvben egy különben törekvő s tehetséges színész, ki az æsthetikai elmélet

magaslataira akar felszökni. Könyvének az a baja, hogy nagyon magas hangból kezdi; mennyivel szívesebben vettük volna, ha a gondolkó színész inkább művészete részleteiről nyújt nekünk oktatást, mint hogy így az általános reflexiók sikamlós talajára elkalandozik. — Mert könyvéből mind a mellett őszinte szeretet sugárzik ki művészete iránt, s ott, hol a színészi alakításról, a pose-ról s a természetességről beszél, nem egy helyes megjegyzéssel is találkozunk.

l. h.

Új magyar könyvek.

Mikszáth Kálmán összegyűjtött munkái. XI. köt. A kis pri-más. Magyarország lovagvárai. Buda-Pest, 1894. Révai testv. (8-r. 253 l.) 3 frt.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1894. évre. (Egyetemes re-génytár. IX. évf. 3—4. köt.) Buda-Pest. 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 237 l.) 1 frt.

Népoktatásügy. (A magyarországi —), kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete, és közigazgatása. Szerkesztették Lévay Ferencz, dr. Morlin Emil és Szuppán Vilmos. I. kötet. Kisdédovás és népoktatás (elemi felső nép- és polgári iskolák.). Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (N. 8-r. 906 l.) 6 frt 60 kr.

Névy László. Jókai Mór. Ötvenéves írói jubiläumára. Kiadja a Petőfi-társaság. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-adr. 48 lap.) 25 krajczár.)

Pálffy Albert. A fejedelem keresztleánya. 2. kiadás. (Olcsó könyvtár 333. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 452 l.) 1 frt.

Pálffy Albert. A régi Magyarország utolsó éveiben. Regény. Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (8-r. 407 l.) 2 frt.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. V. kötet. Dammara-Elektromos gép. Buda-Pest, 1893. Pallas (8-r. 862 l.) 6 frt.

Prém József. Jókai Mór. Élet- és jellemrajz. (Kortársaink 27. füz.) Pozsony, Stampfel. (8-adr. 28 l.) 20 kr.

Róma Béla. Petőfi és Juliskája. Naplók, levelek. Buda-Pest, 1894. Abonyi J. (16-r. III l.) 1 frt.

Sebők Zsigmond. Elbeszélések. (Az Athenæum olvasótára. I. évf. 24. köt.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 173 l.) 50 kr.

Seneca, (Lucius, Annaeus). Vigasztalások. Latinból fordította Lévay József. (Olcso könyvtár. 327. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 165 l.) 30 kr.

Somoqi Manó dr. A munkás-osztalék. Társadalomgazdasági tanulmány. Buda-Pest, 1894. Kilián Fr. (8-r. 154 l.) 1 frt 50 kr.

Szabó József. Előadások a geológia köréből. Buda-Pest, 1893. Természett. társ. (8-r. 375 l.) 5 frt.

Szántó Mihály. Nemzetközi magánjog. Különös tekintettel hazai viszonyainkra. A magyar tudom. akadémia által Sztrokay-jutalommal kitüntetett pályamunka. Buda-Pest, 1893. Horovitz L. biz. (8-adr. XII, 486 l.) 3 frt 50 kr.

Szász Károly legifj. A múzsa. Vigjáték 1 felvonásban. (Olcso könyvtár 431. sz.) Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (16-r. 51 l.) 20 kr.

Szomory Károly. Verses beszélyek. Buda-Pest, 1894. Ifj. Nágel O. (8-r. 143 l.) 3 kor.

Tisza Etelka. Valószínű elbeszélések. Buda-Pest, 1894. Légrády testv. (8-r. 163 l.) 1 frt 20 kr.

Tóth Béla deák. A mi urunk Jézus Krisztus gyermekségéről írott könyv. Buda-Pest, 1893. (32-r. 72 l.)

Ujváry Béla. Század vége. Szatirák. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky. (8-r. 164 l.) 1 frt 20 kr.

Vázsonyi Vilmos. A királyi placetum a magyar alkotmányban. (Buda-Pest, 1893. Grill K. (8-r. V. 107 l.) 1 frt 20' kr.

Veridicus. A polgári házasság, melynek, mint a társadalom legfontosabb intézményének polgári jellegét maga Krisztus a nagy reformátor s utódai az apostolok is föntartották s azt soha semmiféle vallásos szinezettel fölruházni nem kívánták. Történelmi adatok nyomán megvilágítá. Buda-Pest, 1893. (8-r. 136 l.) 90 kr.

Veszeli Károly Hervadás regéi. Költemények. Buda-Pest, 1894. Dobrovsky és Franke. (8-r. 116+4 l.) 1 frt.

I. NAPOLEON HAGYATÉKA.*)

I.

Félszázad múlva Napoleon halála után, épen abban az esztendőben, a melyben az epigon utód gyöngé trónja germán csata-bárdok súlyos csapásai alatt összeomlek, jelent meg Párisban utolsó darabja egy harminczkét kötetes gyűjteménynek: *I. Napoleon levelezéseinek*.**) E kötetben utolsó darabokúl a korz cæsar szentilonai végrendelete, codicillusai és e végakarata végrehajtói számára irott utasítása olvashatók egész terjedelmökben. A napoleoni húnjó dicsőség ez ereklyei köztudomásuakká csak ezzel a publicatióval lőnek; mert az elbukott imperator halálát követő időben politikai és magánérdekek sűrű szövvénye csaknem áthatlan fátyollal borítá be a nagyszerű tragédia hősének utolsó intézkedéseit s igen hosszú időbe került, míg ezt a fátyolt legalább azoknak sikerült föllebbenteniök, a kiket az alatta rejló kép talán mégis csak a legelső sorban érdekelt, tudniillik az özvegynék s az egyetlen fiú, a reichstadi herczeg, törvényes gyámjának, Ferencz királyunknak.

Végrendeletét az egykor világbíró császár sz.-ilonai szomorú fogságában, életölő betegségének, a gyomorráknak, bor-

---

*) Dr. Hans Schlitter: *Die Stellung der österr. Regierung zum Testamente Napoleon Bonapartes*. Wien, 1893. Tempsky. A bécsi császári és királyi udvari és államlevéltár gazdag anyaga alapján készült e becses munka számos jegyzetben közöl a fölhasznált actákból kivonatokat s függelékben közel félszáz igen értékes mellékletet egész terjedelemben.

**) *Correspondance de Napoléon I-er*. Publiée par ordre de l'empereur Napoléon III. 1858—1870.

zasztó kínjai között, 1821 április 15-dikén írta meg; a következő napokon egy féltuczat pótlékot csatolt hozzá s aztán azzal a bámulatos lelki erővel, mely őt mindig és mindenütt jellemezte, április 25-dikén a következő sorokat dictálta halotti jelentés gyanánt mogorva porkolábjá, Sir Hudson Lowe számára hű kísérőjének, legutolsó kedvese férjének, gróf Montholonnak tolla alá: «Napoleon császár ma . . . hosszú és kínos betegség után kiszenvedett, a miről önt ezennel értesítem. Megbízott engem a császár, hogy önnel, a mikor ön kívánja, tudassam végső intézkedéseit. Kérem önt azért, legyen szíves közölni velem, melyek az ön kormányának utasításai a császár testének Európába való szállítása ügyében s azon személyeket illetőleg, a kik a holttestet kíserni fognák.»

Mikor aztán néhány nap múlva Montholon befogta a haldokló cæsar szemeit s a húséges császári főkomornyk, Marchand, ráborítá a kihült tetemre azt a történeti nevezetességű köpönyeget, melyet Napoleon egykor mint első konzul Marenghónál viselt, Montholonnak csak az üresen hagyott helyet kelle kitölteni a jelentésben a dátummal «május 5., esti hat óra előtt tíz percczel», hogy elküldhesse azt Hudson Lowenak.*)

A halotti jelentéssel ellentétben Bertrand és Montholon grófok és Marchand a főkomornyk, a kiket a haldokló császár a maga végrendelete végrehajtóiul nevezett ki, mindjárt az első forum, a sziget kormányzója előtt eltitkolták a végrendeletet. A természetes, igen élénken kérdezősködő Sir Hudson Lowenak, a ki egy angol őrnagy segélyével Napoleonnak meg Sz. Ilonán levő, nem nagy értékű iratait gondosan átvizsgálta, azt a választ adák, hogy mind azon papírok — s így a végrendelet is — a melyek bármi tekintetben valami fontossággal bírnak, már réges-reg Európába küldettek.***) Csupán egyetlen egy codicillust mutattak meg neki, a legrövidebbet, az elsőt, a melyben Napoleon azon kívánságának ad kifejezést, hogy

*) This letter may be regarded as a somewhat important document as having been dictated by Napoleon Bonaparte himself before his disease — írja a kormányzó haza, május 6-kán, az angol kormánynak.

**) He (Montholon) reiterated that every paper wich might be considered of any consequence, had been sent to Europe a long tome since. Sir Hudson Lowe szavai a fõntebb említett jelentésben.

hamvai a Szajna partján, «az általa annyira szeretett francia nép között» nyugodjanak s melyben Sz. Ilona szigetén található összes készpénzét, ingóságait bizonyos emléktárgyak kivételével, végrendelete végrehajtóinak hagyományozza. Bemutatták aztán neki a most említett emléktárgyak jegyzékét; végül tudatták vele, hogy Napoleon a szívét nejjének, Mária Lujzának, akarja küldetni Pármába.

A kormányzó a vele közlött végintézkedések mindegyikével szemben állást foglalt. Megengedé, hogy Napoleon tetteit fölbonzolják, a betegség s halál okát dr. Antomarchi, a tudós anatomus, Napoleon orvosa, megállapíthassa, hogy — a császár saját kívánsága szerint — a reichstadti herczeg nevelői s orvosai az apa betegségéből okulhassanak. De a mint hallani sem akart a tetem Európába való szállításáról, épen úgy tiltakozott a szív elküldése ellen is; mert parancsa van kormányától — mondá — a holttestet a szigeten eltemettetnie s e parancsnak egyenes kijátszása volna, ha a test egy részét elvitetni engedné.*) — Kifogást tön Hudson Lowe az emléktárgyak átvizsgálásánál azon három lepecsételt szekrény ellen is, melyeket fiára hagyott az elhunyt imperator. Fontos, sőt rendkívüli dolgokat gyaníta a pecsét alatt s kijelenté, hogy nevetséges színben tűnnék föl önmaga előtt, ha Napoleon hagyatékából épen a legfőbbet nem nézné meg, mielőtt azt a szigetről megnyugvással elbocsátaná. Föl kellett a pecséteket törni mind, hogy a gyanakvó angolt meg lehessen győzni a szekrények tartalmának ártalmatlan volta felől.

Ezután a temetés ügyére került a sor. A koporsóra Bertrandék, az elhunyt kívánságához képest, e fölíratot akarták: «Napoleon, született Ajaccióban 1769 augusztus 15-én, † Sz. Ilonán 1821 május 5-én.» Hudson Lowe, híven az angol kormány elvéhez, mely Napoleont császáruul soha sem ismeré el, e fölírathoz még a Bonaparte családnevet is be akarta szúrtni, a mi ellen azonban Montholonék tiltakoztak s így megegyezés nem jöhetvén létre, a koporsót minden fölírat nélkül**) adták

---

*) I acquainted count Montholon, that my orders were to inter the body on this island and that I could not be said to do so, if I suffered any part of it to be taken away from hence.

**) Count Montholon wished to have the words: Napoleon né à Ajaccio . . . stb. inscribed on it (a koporsón). I wished the word

át az anyaföldnek, a belőle kivett s ezüst hamvvederbe tett szí-
vel együtt. De megadatta a kormányzó a temetésnél azt a vég-
tisztességet, mely az angol sereg szokása szerint a legmagasabb
rangú angol tábornokot megilleté.

A codicillus azon pontjára vonatkozólag, a melyben
Napoleon készpénzét s ingóságait szigetbeli száműzetése hű
részesekre hagyá, a kormányzó nem tartotta magát illetékesnek
a fölött dönteni, bír-e jogerővel e végintézkedés vagy nem? s
így a leltár fölvétele után a végrehajtók kezében hagyott min-
dent, a kik aztán az ingóságokkal s a 300,000 frankra rugó
készpénzzel három hét múlva a rendelkezésekre bocsátott hajón
Európába vitorláztak.

Igazi kezdetét most vette csak Napoleon hagyatékának
érdekes története, mikor Montholonék a régi világ földjére
léptek s Londonban megszállottak.

II.

Megérkezéseket nem sokkal előzte meg a sz.-ilonai
száműzött halálának híre, melyet az angol kormány Hudson
Lowe jelentéséből, a bécsi udvar a Rothschild-ház londoni futár-
jától, az özvegygé lett Mária Lujza pedig egy piemonti újság-
ból tudtak meg.

A halálhírt s a vele kapcsolatos pillanatnyi helyzetet,
mind a három udvarnál más szempontból fogták föl és ítélték
meg — legalább egyelőre. Alig hihető — pedig úgy van —
hogy az angol kormánynak a legtöbb gondot Napoleon kivett
szíve okozá. Politikai okokból teljesen jóvá hagyta a kormányzó
szigorú eljárását; ellentétben későbbi, mint látni fogjuk,
nagyon is gondtalan, nonchalant magatartásával, kicsinyes
félelem fogta el lord Bathurstöt arra a gondolatra, hogy az
özvegynek talán eszébe juthatna jogot formálni férje neki
hagyományozott szívére. Ki is jelenté az angol miniszter
Eszterházy herczegnek, a monarchia londoni nagykövetének,
hogy Mária Lujza nem tehetne helyesebbet, mint ha határo-

Bonaparte te be inserted after Napoleon; to this count Montholon ob-
jected and therefore no inscription whatever was placed on it —
mondja a kormányzó.

zottan kinyilatkoztatná, hogy Napoleon hült tetemeit békében hagyja nyugodni. Anglia kormánya azt a minden alap nélkül szükölködő jogot vagy kötelességet arrogálta magának, hogy ellenkező esetben megtagadná az özvegy császárné kívánságát, megakadályozandó azt, hogy a Bonaparte-család egyezkedés, csel vagy erőszak útján a «szív» birtokába jusson. És Metternich, a ki az angol politika uszályhordozója volt ez időtájt, nem érzé a londoni cabinet e categoricus kívánságában a megalázót, hanem föltétlenül helyeselte azt s e helyeslésében, várakozása ellenére, nagy meglepetésére, találkozott az özvegy nézetével, a ki önként teljesíté Anglia kívánságát, hogy a «szegény megboldogúlt hamvait s velök szívét is békében hagyják nyugodni», mert — mondjuk ki vele együtt az igazat — attól félt, hogy ha a szív nála Parmában lesz, minden «rossz érzelmű» francia — tudniillik a napoleonidák és párt-híveik — hozzá fognak folytonosan zarándokolni.

Pedig maga a halálhír Mária Lujzára valóban mély benyomást tön. Elhihetjük neki azzal az indokolással, azért a magyarázatért, melyet róla barátjánéhoz Creneville grófnéhoz írt: «Megvallom — mondja — hogy a halálhír engem erősen megrázott; mert bár soha nem éreztem az elhunyt iránt semminemű vonzalmat, azt még sem felejthetem el, hogy ő az atyja fiamnak s hogy távol attól, mintha ő engem bármikor kínzott s gyötrött volna — mint a világ hívé — velem mindég a leggyöngédebben bánt. Ez pedig az egyetlen dolog, a mire politikai okokból kötött házasságnál igényt lehet tartani.» Az özvegy asszony nem sokat törődött hát a férj «szívével», de gyermeke érdekeit nem kicsinylé az anya. S míg egyrészt meleg szavakban köté fia, egy hosszú századokra szóló nagy név gyermek-örökösének lelkére, hogy atyja emléke iránt hálás érzelmekkel viseltessék, erényeit kövesse, hibáit elkerülje; másrészt az elhunyt császár esetleges végrendeletéből fiára származó vagyonjogokat s ezek védelmét még melegebben ajánlá atyjának, Ferencz császárnak s hatalmas miniszterének, Metternichnek figyelmébe. «Elég áldozatot hoztunk mind a ketten — így tört ki belőle az elnyomott keserűség — hazánk és Európa jóllétének, nyugalmának; én egyebet, mint békét, nem is kívánok, de fiam számára boldog, és származásának megfelelő existenciát óhajtanék.»

Anglia egészen kicsinyes álláspontjával s az anyának ter-

mészetes, de csak a magánjog szűk körére szorítkozó nézeteivel szemben Metternich Napoleon halálhírének az esetleges végintézkedésekre, e még nem ismert, de gyanított és rettegett actusokra, a szent szövetség intéző politikusának, a politikai közrend örének gyanakvó érzelmeivel gondolt.

Mintha belepillantott volna Napoleon gondolataiba, mintha olvasta volna azokat a sorokat, melyekben a szentilonai fogoly halála előtt Montholonnak tolla alá fia számára programot dictált! «A mi magot én elvettem, azt arassa le fiam. A boldogságnak Franciaország talajában rejlő erőit fejlesztse ki s még nagy uralkodó lehet belőle. A Bourbonok soká nem fogják magokat tarthatni s ha én meghaltam, mindenütt, még Angliában is be fog állani a nekem kedvező ellenhatás s így elég hatalmat és rokonszenvet hagyok fiamnak örökül, hogy munkámat befejezhesse . . . Fiam polgári zavarok után fog Franciaország trónusára jutni. Csak egy párttól fog félni, az orleansi hercegeétől, mely lappangva régóta terjed. De fiam vessen meg minden pártot, csak a tömegre tekintsen; mert Franciaországban nagy dolgokat csak az mivelhet, a ki a tömegre támaszkodik. A Bourbonok bármi alkotmányt adnak vagy fogadnak is el, csak a nemességre s a papságra támaszkodhatnak . . . Én pedig az egész nagy francia népcsaláért uralkodtam, mivel egy nemzetnek érdekeit részekre osztani csak kárral járhat . . . sőt a mi oszthatatlan, azt megosztani nem, csak csonkítani lehet. Az alkotmányra magára nem sok súlyt fektetek, mert az ma még jó, holnap már rossz lehet . . . A fő alap az általános szavazatjog. Fiam az új eszmék embere legyen, melyeknek én szereztem meg a diadalt, terjeszse az én eszméimet, melyek elől a feudalismus meghátrál, melyek az ember jogait biztosítják, az emberi jólétnek századok óta szendergő csíráit életre keltik, részeseivé teszik az állam összes polgárait annak, a mi most csak egy kis szám előjoga és tulajdona, az én eszmémnek, a melyek a világ barbár és sivatag részeibe a kereszténységet és a civilisatiót viszik be. Ez legyen fiam minden gondolkodásának végcélja, ez az, a minek én mátyrjaként halok meg. Ügyem szentségét abból a gyűlöletből mérheti meg, a melylyel engem az oligarchák üldöztek. Olvassa fiam a történetet sokszor és gondolkozzék rajta; ez az egyedül igazi philosophia . . . S remélni szeretem, hogy fiam méltó leszen hívására.»

Mintha mindezt ő neki mondotta volna tollba a világ-forgató imperator: úgy borzongott a háta Metternichnek, az európai csend és nyugalom éber őrének, Napoleon végrendelete ismeretlen tartalmától. Első fölterjesztése, melyet ez ügyben Ferencz császárhoz (1821 július 23.) intézett, meg első utasításai e felől Eszterházy herczeghez, nagyon is élénk szavú bizonyosságai e felelemnek. «Napoleon csak élete játékát akarja — mondá Ferencz minisztere — még halála után is folytatni, erre mutat codicillusának azon kívánsága,*) hogy hamvai a Szajna partján nyugodhassanak. Mert teljesen értektelen volt előtte, az érzelmi indokok e nagy ellensége előtt, vajon e kívánsága teljesül-e, nem-e? de köztudomású lesz az óhaj — s ez az, a mit el akart érni. Ez fogja előkészíteni a kedélyeket a titokban tartott végrendelet államjogi, politikai intézkedéseire, melyek bizonyára fiának trónutódlására vonatkoznak s jövő zavarok magvait hintik el. Köztudomásúak lesznek majd ez intézkedések, a mint XVIII. Lajos meghal; mert a bonapartisták meg vannak győződve, hogy a Bourbonok a trónon nem tarthatják magokat s a mint a most uralkodó király lehunyta szemeit, Napoleon végrendelete a legitimitás fényével fogja övezni fia úgynevezett «jogait» s csak egy elszánt férfiú kell majd, a ki az utód nevében a francia sereg élére áll és oly európai zavarok fognak beállani, a melyek következményei kiszámíthatatlanok.»

Gondolhatni, hogy ezen a szemüvegen keresztül tekintve, Napoleon végintézkedései mily roppant fontossággal bírnak Metternich szemeiben s mennyire betölté lelkét az a hit, hogy a végakarát minél hamarabb való ismerése Angliának, Franciaországnak meg Ausztriának egyaránt és mindenkép már azért is érdekében fekszik, mert csak úgy lehet ellenőrizni azokat a lépéseket, melyeket a Napoleonidák a végrendelet intentiói szerint okvetetlenül meg fognak tenni.

Ha minisztere nézeteiben teljesen osztozott is Ferencz s ha mint az európai csend és nyugalom szárazmalmának egyik molnára nagy gonddal örködött ő is azon, hogy a bonapartista szenvedélyek lovai a malomkő forgató orsóját össze ne törjék, neki és előtte a politikain kívül még magánjogi oldaláról nézve

*) A bécsi udvar erről Hudson Lowe jelentéséből, illetőleg az angol kormány közléséből értesült.

is fontos volt a végrendelet ismerése. Ferencz egyesíté magában a miniszter, tehát a politikus fölfogását a nagyapának, a kiskorú unoka gyámjának szigorú köteletségérzetével, mely épen nem maradt az anya érdeklődésének mögötte. Hiszen a fáma nagy összegekről beszélt: 30—40 millió franknyi vagyonról, mely francia meg angol, sőt amerikai pénzintézeteknél és gróf Survilliersnél, az Amerikában élő Bonaparte Józsefnél lett volna letéteményben; s magának Mária Lujzának is úgy remlett, mintha férje egykoron ilyféle nagyobb és tőkésített összegeket emlegetett volna előtte. A kiskorú örökös érdekében minden áron szükséges volt hát ismerni, mi és mennyi az örökség, melyek azok a vagyoni előnyök, melyek a kis herceg számára realizálhatók, ha már «politikai örökségének», a trónra való jogainak épen maga a gyám, a nagyatya volt legnagyobb ellensége. De nem leheté közömbös Napoleon végrendeletének vagyoni oldala még Metternich előtt sem, bár ő nem igen hitt a mindig nagyító fáma csacsogásának s ezért kétségeket támasztott azon 30—40 milliónyi vagyoni létezésé ellen. Mert ha teljesen nem tekintjük is azt, hogy mint a «császári ház minisztere» a császár kiskorú unokájának, gyámfiának érdekeit köteles volt gondozni, mint a bécsi cabinet külügyének figyelemmel kellett arra lennie, hogy ha nem is akkora, de mégis elég jelentékeny összeg maradt Napoleon után, ez legalább ne essék a Napoleonidák kezébe, a kik azt izgatási czélokra jól fölhasználhatnák; vagy pedig ha nem maradt fönn semmi jelentékenyebb vagyoni Napoleon után, ezt a fontos körülményt a végrendelet ismerése alapján lehetőleg meg lehessen állapítani és köztudomásra hozni és így azokat a vérmes reményeket, melyek a bonapartisták gondolatában e nagy összeg politikai szerepéhez fűződtek, a kellő, értelmetlen fokra lehűteni.

Mind ez összevágó szempontok, a politikai és magánjogi érdekek mérlegelése a végrendelet nyomozásának és megismerésének szükségét kétségtelenné tette a miniszter előtt, a ki a reichstadti herceg vagyoni igényeinek megvédésére egy három tagú bizottság kiküldését hozta javaslatba saját elnökele alatt, szakértő tag gyanánt az osztrák legfőbb igazságügyi hatóság alelhökét — mai értelemben igazságügyi államtitkárt — báró Gärtner nevezvén meg.

Miután Ferencz miniszterének ez előterjesztését elfogadá s Mária Lujza, mindenben atyjára hagyván magát, a most

említett bizottságba a saját részéről gróf Dietrichstein Móriczot nevezte ki, megindultak a bécsi udvar kutatásai Londonban és pedig a végrendelet magánjogi momentumának tüzetesb kiemelésével. Mert Ferencz utólag részben leánya sürgetésére, részben azon dícséretre méltó szigorú lelkiismeretességéből kifolyóan, a melylyel gyámi tisztét fölfogta, egy külön legfelsőbb kéziratban is megbízta Metternichet, hogy az angol kormánytól positiv fölvilágosítást nyerjen a felől, vajon van-e csakugyan végrendelet? ha van, hát hol van? s mit hagyott benne az elhunyt Bonaparte a maga fiára s nejeére?

Anglia hivatalos körei azonban a végrendeletről nem tudtak még semmi bizonyosat. A brit kormánynak egyelőre csak annyi esett értésére, hogy Montholon a Napoleon halála utáni napon nejehez, a grófnéhoz, azt írta, hogy a végrendelet az ő kezében van. De az angol miniszterium ezt az Eszterházyval tüstént közölt hírt nem hívé, mert nem tudott hitelt adni annak, hogy Napoleon akár Montholonban, akár Bertrandban annyira megbízott volna. Sőt mivel Bertrاندék Londonban igen óvatosan, igen határozatlanul nyilatkoztak, arra utalván, hogy a végrendelet majd akkor fog előkerülni, ha a reichstadi herczeg nagykorúvá leszen: a londoni kormány meg volt győződve Bertrاندék beavatatlanságáról s arról, hogy álhíreikkel csak fontoskodni akarnak. Metternich ellenben Montholonék magoktartásának opportunitási, politikai okokat volt hajlandó tulajdonítani s mivel Lord és Lady Hollandnak, Napoleon e buzgó angol híveinek szalonjában a végrendelet egyes részleteiről is beszélgettek már, a bécsi államcancellár nem alap nélkül gyanítá, hogy Lord Holland is tudja s ismeri azt, a kinél a végrendelet van, akár Las Cases, akár O'Neara hozta azt Európába.

Ha meggondoljuk, hogy időközben, 1821 szeptemberében, Vignali abbé, Napoleon gyóntatója, ki őt a halotti szentségekkel is ellátá, Pármába jöven, gróf Neipperget a végrendelet létezéséről biztosítá, sőt annak végrehajtóit épen Bertrاند és Montholon személyében nevezé meg; ha megfontoljuk továbbá, hogy a Londonba érkezett Sir Hudson Lowe Eszterházy előtt abbéli véleményét fejezé ki: Montholonék a végrendeletet önző magánokokból titkolják, ha — persze Napoleon szándéka ellen — már meg nem semmisítették: érthetjük, hogy Metternich a legkülönbélebb argumentumokkal sürgeté az angol kor-

mányterélyesebb mozgásra s kutatásra. De az angol kormány — mintha nem is ép ő volt volna az, a ki a «szív» ügyében oly érthetetlen buzgalommal kardoskodott Európa nyugalma (!) mellett — süket fülre vette Metternich szorgalmazásait, sőt Londonderry marquis, lord Bathurst helyettese, a gorombasághoz közelítő nyíltsággal kimondá herczeg Eszterháznak, hogy Anglia kormánya elv gyanánt állítá föl, semmibe bele nem avatkozni, a mi az elhúnyt Bonaparte magánvagyonát s végrendeletét illeti és így oly mértékben, mint a bécsi udvar szeretné, nem kutathatja a végrendelet hollétét.

Ilyen körülmények között Eszterházy másfelé terelte Metternich figyelmét. Tekintettel arra, hogy Bertrand meg Montholon időközben Párisban jártak, meg arra, hogy a francia rendőrség jobb és szemesebb az angolnál, azt a tanácsot adá a miniszternek: kérje és eszközölje ki a párisi nagykövet, báró Vincent tábornok útján, a francia kormánynak, mint szintén erősen érdekelt félnek, közbenjárását.

S valóban az első nyomok ha nem is a végrendelet holléte, de annak egyes intézkedései s a végrehajtók egyes lépései felől Párisból jutottak a bécsi államcancellár tudomására. Báró Vincent közlé vele, mint kósza hírt azt, hogy Bertrand es Montholon a francia külügyminiszter Richelieu herczeg előtt megjelentek s tudatták volna vele a végrendelet tartalmát, kijelentvén egyszersmind, hogy ennek végrehajtására lépéseket fognak tenni. Első útjuk e czélból (valószínűen a francia kormány engedelmével) a Lafitte-bankház főnökéhez vitte volna őket, hogy itt egy Napoleon által aláírt fölhatalmazás alapján fölvegyék azt a hír szerint öt millió frankra rugó összeget, melyet az ex-császár Európából való távozása előtt a mondott bankházban letétképen helyezett el. De Lafitte egyelőre megtagadta volna az összeg kifizetését, részben mert nem tartá elégnek a meghatalmazást, részben mert az özvegy s a fiú — Mária Lujza s a reichstadti herczeg — jogaira hivatkozott. S mikor ezzel szemben Montholonék arra utaltak, hogy a végrendelet is támogatja a fölhatalmazó levél intézkedését, a végrendeletet azonban csak a kis Napoleon nagykorúságakor lesz szabad közzé tenniök, Lafitte a francia törvények határozmányjaival takaródzott, melyek akármennyi legatumot rendelt is az örök-hagyó, vagyonának felét a gyermekek számára követelik s így e kérdés eldöntéséig tudni sem akart Lafitte a deposi-

tum kiadásáról, nehogy bankházát a másodszeri fizetés kötelezettségének veszélyébe döntse.

E híreket azonban a francia kormány — mely mint látni fogjuk, ekkor már a végrendelet tartalmának csakugyan teljes ismeretével bírt — bizonyos később kiszülő okokból nem akarta megerősíteni s ha nem tagadta is meg egyenesen segédkezését a bécsi udvar Párisban accredítált képviselőjétől, mint Londonderry herczeg Eszterházytól, nem őszinte magaviseletével megnehezíté, a helyett, hogy megkönnyítette volna a nyomozást. Pedig új, egymásnak ellenmondó meg egymást kiegészítő hírek merültek most már föl, még a francia sőt németországi hírlapokban is, melyek közül Napoleon végrendelete iránt leginkább a jó augsburgi *Allgemeine*, meg a *Journal des Débats* érdeklődött. Egyik közlemény azt mondá, hogy Napoleon a fiára csak a kardját hagyá. A másik azt tudta, hogy Leuchtenberg Jenő herczeg kezeiben nagyobb összegek vannak, a hagyatékhhoz tartozók. A harmadik hír a Lafitte bankházánál levő letéttel foglalkozott. Más hírek meg azt állították — és ezt még Lord Bathurst is szentül hívé — hogy Amerikában Bonaparte József kezeinél vannak mesés összegek, melyek eredeti célja Napoleonnak Szent-Ilonából való megszöktetése lett volna. S nem hiányoztak végre hangok, melyek azt hirdetek, hogy Napoleon a maga óriási vagyonát a «grande armée» tiszteire és sebesült vagy kiérdemesült közlegényeire hagyta.

E különféle hírek, a francia szalonok és lapok mendemondái, a francia kormány titkolódzó magatartása megzavarták Vincent tábornok fejét s míg egyrészt — eleinte — azt tanácsoltaták vele Metternichnek, hogy legokosabb volna, ha a bécsi udvar, illetőleg a kis herczeg gyámsága a végrendelet kiadatásáért a francia bíróságokhoz fordulna; másrészt — persze később — mikor a hírlapi közlemények már a nagy közönség kíváncsiságát is fölébreszték, az ismeretlen végrendelet politikai erejét kimutatták s b. Vincentet meggyőzték arról, hogy az ex-császár végrendelete nem egyéb, mint «támadás a halott részéről a fönnálló rend ellen» és eszköz arra, hogy a régi sereget a Napoleon-név iránt újra föllelkesítse, — arra az ellenkező tanácsra bírták a jó diplomatát, hogy a végrendelet közlését a végrehajtóktól a francia bíróság útján nem kell követelni, mert nagy és kínos pör keletkezhetnék belőle. Inkább le lehetne foglalni — íme egy új részlet — azt a kétségtelenül meglevő

pénzt, melyet Napoleontól Leuchtenberg új hercege vett kézhez annak idején, s e tőke felől a kis Napoleon javára a nyilvánosság teljes kizárásával intézkedni.*)

Metternichet azonban nem háborgatta hideg nyugalmában a sok ellenmondó hír és tanács, legföljebb — a miről azonban nem maradt fönn emlék — a francia kormány kétszínű s egyelőre érthetetlen magaviselete bosszanthatta volna, ha nagyobb súlylyal bír vala előtte a francia kormány a diplomatiában. Metternich ignorálta a francia kormány eljárását, noha talán nem volt egészen igaza ez előkelő föl nem vevésben. Azt azonban hangsúlyozá Vincent előtt, hogy a végrendelet politikai momentumaival szemben mindig a lehető legnagyobb óvatosságot mutasson, míg a magánjogi kérdések megvilágítását kéz alatt igyekezzék a mennyire csak lehet előmozdítani s e célból fölhatalmazta őt — Mária Lujza egy ez irányú kérésének megfelelően — magával Bertraddal és Montholonnal is érintkezésbe lépni.

Mert Párma úrnőjének asszonyi kedélyére s anyai szorgoskodására nem a legkellemesebben hatott az a mysticus homály, melybe elhúnyt férje végrendeletét Napoleon környezete beburkolni jónak látta. Ő a maga részéről — hogy önzetlenségét kimutathassa, meg (és az igazi ok), hogy a maga személyét a végrendelettel kapcsolatos ügyek kellemetlenségeitől megszabadítsa — mindenről lemondott, a mit férje, akár tőkében, akár évjáradékban esetleg ő rá hagyott volna. De anyai kötelességének tartá fia érdekeit s azon vagyoni előnyöket, melyek a Lafitte-fele pénzből s egyéb, nézete szerint a londoni Baring-háznál heverő nagy összegekből fiára származhatnak, ismételve és sürgetve is ajánlani atyja és Metternich védelmébe; sőt maga is megtön mindent, a mi hatalmában áll. Így fordúlt, különös logikával s persze Metternich cancellárnak nem nagy épülésére — a firenzei angol követ nejéhez, lady Burgershhez, a kinek útján — természetesen minden elfogad-

---

*) Beauharnais Jenő 1814-ben csakugyan vett át mintegy 800,000 franknyi összeget letétkép Napoleontól, de e tőkét Napoleon fizetési meghagyásai 1814 óta igen megapasztották. — A végrendeleti végrehajtók Napoleon egy codicillusa alapján pörrel támadták meg Beauharnais Jenőt, mely pör csak 1850-ben (!) végződött, Jenő herceg örökösének kedvező eredménnyel.

ható alap nélkül — közreműködést és oly fölvilágosításokat remélt az angol kormánytól, a minöket Eszterházy nem tudott megszerezni. Sőt mikor a hírlapok hírei őt is, mint annyi mást, fölrázták, örömet fogadta volna Bertrand és Montholon tisztelgését, a kik nála levélben jelentkeztek Párisból, hogy ezektől biztos értesülést nyerhessen a végrendelet felől; ha az óvatos Metternich nem állítja vala őt azon kényes kérdés elé, vajon mi fontosabb? az az érdek-e, hogy egyet s mást e két embertől megtudjon, a mit valamivel későbbben atyja útján úgysis megfogni; vagy az a föltűnés, a mit az illegitimitás e két képviselőjének Pármában való megjelenése egész Európában kelteni fogna? meg az a kellemetlen, sőt kínos helyzet, melybe belekerül, ha e két ember elfogadása után Napoleon összes rokonai s előbbkelő párthívei Mária Lujza tisztelgésére és udvarlására óhajtanak majd sietni?

Annyi eredménye azonban mégis lőn Mária Lujza nyugtalanságának s a hírlapok zaklató híreinek, hogy Ferencz császár az 1822. év elején másodízben is fölszólítá miniszterét, Napoleon végrendelete megkerítésére, «mert erős akaratom — mondá Ferencz — hogy unokám jogai és érdekei mindenben a legszigorúbb igazság kívánalmái szerint óvassanak meg.» Metternich tehát újra megbízá Vincent bárót, Montholonékkal érintkezésbe lépni s ez érintkezés eredményétől tevé függővé annak a kérdésnek eldöntését, vajon Vincent tanácsa ellenére a törvény útjára vigye-e Franciaországban a reichstadti hercegegyonai érdekeinek védelmét. Egyúttal fölszólítá Eszterházy útján még egyszer lord Bathurstöt is, itt arra a körülményre mutatván, hogy Bertrandek levelezését az angol kormány bizonyára amúgy is ellenőrizteti s talán e correspondentia nyomára vezethetne a végrendelet hollétének.

Várakozása ellenére, akkor, midőn az angol kormány nyilatkozatai miatt már arról volt meggyőződve, hogy a brit miniszterium vagy épenséggel nem fektet súlyt a szentilonai fogoly végrendeletére, vagy pedig az ügyet — merőben érthetetlen okokból — ködös homályba akarja borítani, lord Bathurst 1822 január végén a legelső biztos, igazán megbízható hírt közlé Metternichhel a végrendelet hollétééről. Az angol minisztert ugyanis a kir. ügyek procuratora — korona-ügyész — arról értesíté, hogy egy Fox William nevű közjegyző vette kezébe 1822 elején Napoleon végrendeletét, még azonban nem

tön semminemű lépéseket ennek hitelesítése végett, valamely angol törvényszéknél. Vajon ki adta át Foxnak a végrendeletet: ezt Fox nem mondhatta meg és erre őt a kormány, törvény szerint, ép úgy nem kényszeríthet, mint nem kényszeríthet arra, hogy a rábizott íratot kezéből kiadja. Megígérte azonban a procurator, hogy a mint Fox a végrendeletet hitelesítés céljából valamely törvényszéknél bemutatja, arról ő a kormány fejének azonnal másolatot fog szerezni. Persze — jegyzé meg Bathurst Eszterháznak — ez a hitelesítés sokáig elhúzódhatik, sőt végleg el is maradhat.

Metternich most már a végrendelet holléte és létezése felől tájékozva lévén, nem alap nélkül gondolhatott annak lelető constatalására, hogy mi és mennyi Napoleon hagyatéka; mert — természetesen — a kis örökös nevében csak akkor volt észszerű föllépni, ha bizonyos lehet a gyámság a felől, hogy az örökség többet ér, mint a mennyibe megszerzése kerülne. Azt, hogy a végrendeletet maga Montholon adta át Foxnak, helyesen következteté a körülményekből az államcancellár; mert már 1822 februárjában Séguier, londoni francia consul, Eszterházyval ezt hivatalosan is tudatta, közölvén egyszersmind azt is, hogy Montholon angol bírósági személyek előtt a végrendeletnek azon pontjairól, melyek a Lafitte elleni követelésre s az e pénzből fedezendő napoleoni legatumokra vonatkoztak, hiteles kivonatokat készítettett s azokat a francia törvények kívánsága szerint a francia consul által a kellő záradékokkal elláttatá; mind ezeknek megtörténte után pedig ugyancsak angol bírósági hivatalos személyek jelenlétében újra lepecsételé a végrendeletet s visszaadá Foxnak, további megörzésre.

A Montholon e titkos, londoni működéséről szóló értesítések Metternich figyelmét megint francia földre irányozák s megerősíték abban a császári ura és Vincent előtt már hangoztatott véleményében, hogy a vegrehajtók titkolódzásának chinai falán előbb-utóbb a Napoleon hagyományosainak önzése es perlekedése fog nagy és járható rést ütni. Úgy is történt. Mert 1822 februárja végén már nem volt titok, hogy a párisi első folyamodású törvényszék előtt fekszik Montholonéknak keresete a Lafitte-ház ellen, a miért ez a milliókról szóló depositumot nem akarja kiszolgáltatni. Bizonyosan tudott dolog volt már az is, hogy Lafitte a nála levő összegtől, mint letétől, ka-

matot sem volt hajlandó fizetni. Ezért szinte a nevetségesség színét ölté magára, midőn Montholon és Bertrand Vincent követünkkel szemben továbbra is a titkolódzók, a fontoskodók szerepét játszották; mert pár napra rá, mint villám a derült égből, úgy csapott le Lafitte-nak a *Moniteur*ben közzétett nyilatkozata, a végrehajtók mysticus viselkedése közé.

Minden újságolvasó megérthette ebből a nyilatkozatból, hogy Napoleon 1815-ben, mikor Amerikába volt elvitorlázandó, 4,220.000 frankot deponált a párisi Lafitte-bankháznál s erről az összegről az elismervényen kívül váltókat kapott philadelphiai bankárokhoz s hogy időközben az összeg, Napoleon egyes fizetési meghagyásai következtében, 3,149.000 frankra olvadt le. A tőke ilyen állapotában jelentek meg Montholonék Lafitteenál, a pénz fölvétele végett, Napoleon egy fölhatalmazó levelel s a testamentom erre vonatkozó passusával fölfegyverkezve. De a meghatalmazó levelet Lafitte nem ismerhette el, mert az előtől szólt, Napoleon pedig meghalt; a végrendelet kivonatát meg addig nem akarta érvényesnek elismerni, míg a törvényes örökös, a reichstadti herczeg, vagy annak gyámja, azt ilyenül nem ismeri el; mert, mint Lafitte mondá, nem teheti ki bankházát annak a veszélynek, hogy esetleg másodszor is ki kelljen fizetnie a depositumot. Hajlandónak nyilatkozott azonban az egész összeget a bíróságnál letétbe helyezni el, mert örömet szeretett volna minden kellemetlenségtől, Montholonék és a hagyományosok zaklatásaitól szabadulni.

Erre a nyilatkozatra aztán a végrehajtók sem maradhattak adósok. Márczius elején jelent meg ellennyilatkozatuk, melyben azzal a Metternichet különösen érdeklő szemrehányással halmozták el a bankárt, hogy az ügyet a *Moniteur*ben a nyilvánosság elé vitte, holott a törvényszék az úgról «zárt ajtóknál» határozott tárgyalni; meg hogy nem átalta az 1815 márczius 16-diki kormány-rendeletre hivatkozni, mely Napoleont polgári halottnak nyilvánítá. De a legerdekesb volt a reichstadti herczeg jogai védőjére e csetepatéből az, hogy Lafitte az összeget márczius havában a párisi bíróságnál csakugyan deponálta.

Egymásután következtek ettől fogva a biztos hírek a milliós letét sorsáról, meg Napoleon végrendeletéről. Ez utóbbit a párisi törvényszék, a vele közlött «kivonatok» alapján, 1822 ápril havában érvénytelennek mondotta ki; az előbbire nézve

pedig, mint jogos alapon gyanítani lehetne, magának a francia miniszteriumnak ösztönzésére s befolyásos egyének közbenjárására egy, első tekintetre igen méltányosnak látszó, a Lafitte-házat pedig minden veszély eshetőségei ellen biztosító magánegység jött Lafitte meg a végrehajtók közt létre, melynek értelmében Napoleon kérdéses millióit a bankház ismét magához vevé s kötelezte magát, azokat a reichstadti herczeg nagykorúságáig négy százalékos kamattal gyümölcsöztetni, öt év múlva azonban, a nagykorúság napján, Napoleon fiának átadni. Viszont e napon a végrendelet eredetije is — melyet az egység szavai szerint Angliában már a canterbury-i érsek világi törvényszékénél Londonban «letét» gyanánt őriztek — az elhunyt imperatortól fiára hagyott s szintén Angliában őrzött emléktárgyakkal egyetemben ugyancsak a reichstadti herczeg kezeihez adatik.

Ez az egység Mária Lujzát, a ki annak is örült, hogy Lafitte a pénzt a bíróságnál deponálta, már-már képes lett volna a végrendelet ügyében s a végrehajtók gyanús jóakaratára felől megnyugtadni, ha Bertrand és Montholon olyan dologgal nem fordulnak hozzá, a mi a visszavonúlt asszonyt végkép kihozta sodráról. Montholonék ugyanis neki is küldöttek az elhunyt császár egyik codicillusából némi «kivonatokat». Csakhogy ezek a kivonatok Napoleon azon rendelkezését tartalmazták, melyben a végrehajtókat bizonyos hagyományok fedezése czeljából azon két millió frankra utalá, melyet 1814-ben adott volt át nejenek. A végrehajtók most a boldogtalan asszonytól ezt a két milliót kérték férje nevében, a legalázatosabban, elhunyt urok nejét megillető tisztelettel, de egész határozottan.

Ennek az összegnek pedig megvolt a maga históriája. Még 1814 ápril havában, mikor Mária Lujza Rambouilletbe ment volt atyjához, Napoleontól közel három millió frankot vett kézhez. A szövetséges seregek ezt az összeget, mint hadi zsákmányt, elvehették volna tőle; sőt rátehetette volna kezét az ideiglenes francia kormány is. De tiszta gyöngédségből meghagyták az összeget a császárné, mint a szövetséges fejedelmek egyikének leánya kezén, noha Mária Lujza hitvesi hűségéből Napoleon kértére, ennek a két millió frank fölét, több mint 900 ezer frankot, még Fontainebleauban is utána küldé. A megmaradt két milliót aztán 1816 márcziusáig az ex-császárné nagy udvara a

folytonos vándorlás közben Franciaországban, Svájcban, Bécsben és Schönbrunnban az utolsó krajezárig fölemészte, annál inkább, mert Mária Lujza büszke volt akár egy fillérnyit is fölvenni abból az évjáradékból, mely őt ez időben Franciaország kincstárából megillette volna. Gondolni lehet hát, mily nagy volt méltatlankodása, midőn Montholonék fölkeresték a követeléssel, mely — zárjel közt mondva — Napoleon gavallér voltára sem valami kedvező világot vet. Meltó büszkeséggel jelenté ki a férjétől emígy megbántott asszony, hogy ez összezről fián és apján kívül, soha senkinek a világon nem fog számolni; de másrészt, a codicillus szó szerinti szövegét nem ismervén, újra gyökeret vert benne e követelésnél a már tűnni kezdő gyanú, hogy a végrendelettel mystikus játékot űző végrehajtók csalók és ravaszok s annál nagyobb aggodalommal sürgette apjánál s Metternichnél legalább a Lafitte kezei közt levő összeg biztosítását, a reichstadti herczeg számára.

Nehezen sikerült, úgy a hogy, megnyugtadni Metternichnek Mária Lujzát azzal, hogy fia ügye Ferencz császár kezében a lehető legjobb helyen van; meg azzal, hogy a két millió franknyi követelésnek jogos vagy csak méltányos alapja is távolról sem képzelhető. Az özvegy császárné abbéli nézetében azonban, hogy a végrendelet végrehajtói ha nem is épen csalók, de mindenesetre ravaszok és pedig ügyes ravaszok, Metternich teljesen osztozott; különösen mikor látta, mily óvatossággal és körültekintéssel nyújtják ki csápjaikat Napoleon künn levő úgynevezett «követelései» után. Így például, a mint Mária Lujzát fölkeresték Montholonék Napoleon egyik codicillusának kivonatával s a két millió kérésével, ép úgy (de az igaz, valamivel nagyobb joggal) megtisztelték Beauharnais Jenőt is egy másik codicillus kivonatának kapcsában azzal a fölszólítással, hogy az olasz királyság általa kezelt civillistája fejében nála maradt két milliót az ez összeget terhelő hagyományok kielégítésére minél előbb fizesse ki nekik. S noha ez az ügy a bécsi udvart ép úgy, vagy talán még jobban érdekelte, mint Leuchtenberg herczeget,*) mint-hogy ettől a kérdéses summát Milanóban a bevonult osztrák csapatok vették el s most Montholonék fölszólítása után Beau-

*) Nem szabad e két milliót összetévesztetni a Napoleon által Eugénnek személyesen átadott közel egy milliónyi összeggel, melyről föntebb volt szó.

harnais Jenő egyenest Ferencz császárra appellált egy szép levélben: a cancellár nagyobb figyelmet fordíta a végrehajtók további, ügyes ravaszsgal kimért lépései követésére, mint Leuchtenberg ügyére. Azt vette úgyanis észre, hogy Montholonék a francia bíróság azon határozata után, mely Napoleon végrendeletét érvénytelennek mondá ki, meg Metternich azon fenyegetésére, hogy ha elő nem mutatják a végrendeletet, hát pörrel támadja meg őket, látszólag megjuhászodtak ugyan a bécsi udvarral szemben, de hátsó gondolatokat rejtegetnek. Ezért nem hitt nekik — és nem is hihetett.

Mert bár Montholon még ugyanabban a hóban (1822 ápril havában), a melyben a francia törvényszék most említett határozata kelt, Vincentnek megígérte a végrendelet másolatának — ha csak lehet — megszerzését; sőt bizalmaskodásai-ban annyira ment, hogy megvallá, miszerint a végrendeletet a francia kormány már igen régóta *egészen*, részleteiben is, ismeri s épen a francia kormány volt az, mely Montholonéktól a Lafitte-tal folytatott pörben csak kivonatok bemutatását engedé meg a törvényszék előtt. Mindamellett ez ígéretések és (bocsánat a szóért) «sincerizálások» bő redőjű köpönyege alól mihamar kilátszott a lóláb.

Először is néhány napra rá édeskes hangon jelenté ki Vincent előtt a jó Montholon, hogy ők, a végrehajtók és több hagyományos társak magokat nem egyszerű hagyományosokul tekintik, hanem a Napoleon által rájuk hagyott összegeket tett szolgálatok megjutalmazása, fizetés, elők közti ajándékozás stb. címek alatt is fogják követelni.*) Másodsor, nem küldte meg a derék ember sem Vincentnek, sem Metternichnek Napoleon végrendelete másolatát, hanem küldött be helyette két táblázatos kimutatást, melyek mindenre inkább alkalmasak voltak, mint arra bátorítani a bécsi udvart, illetőleg a reichstadti herczeg gyámságát, hogy Montholonékat a hagyatéka miatt francia törvényszék előtt bepörölje. Az egyik kimutatás szerint a hagyományozott összegeket, 10 millió 800,000 frankot, a code civil szabványai szerint hetedfél millióra lehet vala reducálni, úgy, hogy ezt a summát a rendelkezésre álló vagyon valami

---

*) Ez a kijelentés igazat adott Metternichnek, a ki erre az eshetőségre a Lafitte-féle milliókat fia számára türelmetlenül sürgető Mária Lujzát jóval előbb figyelmezteté.

másfél millióval múlta volna fölül. Igen, de a «rendelkezésre álló» vagyon rovata alatt a Beauharnais Jenőnél volt pénzek meg a francia császári civillistából vásárolt gyémántok értéke több mint negyedfél millióval szerepeltek — s így azt a másfél milliónyi superplust a zéruson alúlra devalválták. A másik táblázat pedig az egyedül biztos Lafitte-féle milliókat vette alapul s kimutató, hogy e letéti tőkével, mely a Lafitte által a tőke hét évi használataért megajánlott százezrekkel együtt 3,948.000 frankra szaporodott, 3,500.000 frank olyan követelés áll szemben, melyet minden francia bíróság meg fog ítélni, ha nem hagyomány czímén (mert hiszen a végrendelet érvénytelennek mondatott ki), hát «fizetés», «jutalom» meg «élők közti ajándékozás» czíme alatt s így mintegy Metternichre bízta Montholon annak a kérdésnek eldöntését, vajjon illik-e Napoleon nagy nevének örököséhez a 448 ezer franknyi többletért atyjának egy csomó régi sebesült, hű katonáját fosztani meg a részökre rendelt legatumtól.

Ravaszágukat és ügyességöket azonban azzal a kéréssel tetőzték be a végrehajtók, melyet 1822 május havában, tehát már oly időben küldöttek el Vincent és Metternich útján Mária Lujzának, mikor abbeli kijelentések, hogy ők és társaik a hagyományokat más czímen is követelhetik, meg a táblázatos kimutatások — számításuk szerint — már megtették a bécsi udvarnál is, Pármában is a kívánt hatást. Azt tudatták a hízog levélben az elhunyt imperator özvegyével, hogy Napoleon nem tette fiát örökösévé s pedig azért nem, mert néhány millió az egykor világbíró fejedelem fiára nézve semmi különös értékkel nem bírhat; de meg az a tudat, hogy anyja után az osztrák ház tagja, meg is nyugtatá az apát a fia sorsa felől. Kérték azután, hogy nyilatkozzék a két millió frank felől, melyre férje szükségben maradt hívei várnak s kérték végül, hogy férje emléke iránti kegyelet- és kötelességérzetből hagyja jóvá, sanctionálja ennek (az özvegy által még nem is ismert) végakarátát (a minek következménye természetesen a Lafitte-nál levő milliók kiadatása s Montholonék közti fölosztása lett volna).

III.

Metternich eddigelé tisztában volt magával arra nézve, mi úton és mi módon védheti meg a reichstadti herczeg rábízott érdekeit. Mindenekelőtt a végrendeletet volt terve kézrekeríteni. Aztán a végrendelet ismerete alapján francia és osztrák jogászok véleményét volt szándéka meghallgatni. A francziákét azért, hogy lássa, mi a teendő francia törvények szerint, miután a párisi bíróság a végrendelet érvénytelenségét kimondá s így — ab intestato — természetesen csak az egyetlen gyermek lehet az örökhagyónak örököse. Az osztrákokét pedig azért, hogy világosan álljanak előtte urának, Ferencz császárnak, mint a reichstadti herczeg gyámjának, jogai és kötelességei. Ily módon fölfegyverkezve, szándékolta aztán a törvényes lépéseket az illetékes francia bíróság előtt megindítani, mint hitte, jó eredménnyel. Számított azonban e céljai elérésénél a francia és angol kormányok támogatására egyben is másban is, most, mikor már a végrendelet holléte többé titok nem volt, annak egyes részletei ismeretesek voltak, sőt a francia kormány az egészet ismeré. De az angol kormánynál hiába sürgeté, ki tudja, hanyadszor, a végrendeletek másolatát; hiába figyelmezteté lord Bathurstöt az ügy fontosságára: a brit cabinet legutóbb is, 1822 májusában, azzal takarózott, hogy a végrendelet magánjogi depositum a canterbury-i érseknél s nincs rá angol törvény, melynek alapján kiadatni vagy másolás végett kivenni vagy Foxra hatni lehetne, hogy ő vegye ki. A francia kormány eljárása az angoléval ellenkezően az óvatosság oly nagy mértékét ölté magára, melynek Metternich előtt most már csakugyan visszatetszőnek kelle feltűnnie. Ha helyeslé, hogy a francia törvényszék elé a párisi cabinet csupán kivonatokat engede vitetni Napoleon végrendeletéből, azt hogy az előtte feküdt végrendeletet másolatban nem közlé a bécsi udvarral, csak kárhoztatnia lehetett. Nem csuda, ha gyanakodni kezdé XVIII. Lajos kormányának eddig általa ignorált, de most már furcsának látszó viselkedésében, melyet később alkalmá lön politikusnak és ügyesnek ugyan, de a francia legitimitás bázisához szigorúan ragaszkodó bécsi udvarral szemben legalább is illoyalisanak ismerni meg.

Vessük most már össze Metternich e tapasztalatait a végrehajtók újabban fölvelt jogcímeivel, melyek alapján, — mint mondók — kétségtelen volt, hogy a francia törvények meg fogják követeléseiket ítélni; azzal a körülménnyel, hogy az egyetlen, Lafitte-féle, biztos alaphól e követelések levonása után pár százezer frank igen gyűlöletes czímen fogna visszamaradni a reichstadti herceg számára; végül azzal a körülménnyel, hogy nemcsak a végrendelet elismeréseért ostromolják Montholonék a bécsi udvart s Mária Lujzát, hanem Bertrant még, megint egy újabb codicillus alapján, bizonyos, Pármában fekvő javak, Pármát terhelő dotációk miatt is időközben ismételve esengett Mária Lujzánál; ha mindezeket egybevetjük, nem fog meglepni bennünket, hogy az államcancellár 1822 júliusában az örökség ügyében a föltételes lemondás tervével állott elő úgy Párma asszonyánál, mint uránál, Ferencz királyunknál.

Lemondani mindaddig, míg a végrendeletet a maga teljes egészében nem kapja meg a bécsi udvar, mindenről, a kis Napoleonnak hagyott emléktárgyak kivételével: ez volt Metternich indítványa, melyet ha Ferencz elfogad, a végrehajtók kénytelenek lesznek a végrendelettel előállni. Ha pedig mind ennek ellenére nem állanának vele elő, hát annak is meg volna a jó következménye. Mert a bizalmatlan francia kormányt a lemondás kellemesen érintené s Lajos királyt meggyőzné arról, hogy a reichstadti herceg nagyapja mindenre kész, a mi a francia király tekintélyét emeli (!). Mária Lujza megszabadulna ez által a két millió követelésétől, Bertrand és a többiek kunyorálásától *) s egyszerűen megtagadhatná férje végrendeletének elismerését. Párma asszonya, a kit Montholonék kérelmei s hivatkozásai az elhunyt férj óhajára, akaratára, intézkedésére s az emléke iránti kegyeletre, amúgy is nagy mértékben nyugtalanítottak, Metternich közleményei pedig arról győztek meg, hogy tényleg alig fog maradni valami összeg fia számára, béke és nyugalom után áhítozva, beleegyezett a cancellár lemondási tervébe, ha a császár is helyeselné azt.

Nem úgy azonban Ferencz. Ő a legszigorúbb becsület-

---

*) Nem szabad feledni, hogy mások is, a kiket Napoleon utalt nejeére, például dr. Antomarchi, az orvos, kéréseikkel ugyancsak ostromolták Párma asszonyát.

séggel fogván föl gyámi tisztét, még a lemondásnak emlegetéséről sem akart tudni, hanem megbízta — persze Metternich útján — báró Vincent-t, a végrehajtóhoz még egyszer és utoljára komoly fölszólítást intézni a végrendelet közlése végett s pedig azzal az indokolással, hogy addig, míg ezt egész terjedelmében, szószerinti szövege szerint nem ismerik, se Mária Lujza, se a császár — az örökösnek természetes és törvényes gyámjai — nem nyilatkozhatnak akár a végrendelet elismerése, akár Montholonék egyéb kérelmei ügyében.

Miniszterével szemben a következmények a fejedelemnek adtak e pontnál igazat. Vincent határozott fölszólítására Montholonék 1822 október havában végre átadták a végrendelet és összes codicillusainak hitelesített másolatát; persze a francia kormány beleegyezésével, a melynek Vincent előre megígérte, hogy a bécsi udvarnak és Mária Lujzának discretiójára föltétlenül számíthat.

Metternich a hírt s az iratokat Veronában vette, a hol ekkor Ferenczen kívül az orosz czár, a porosz, szárd és nápolyi királyok s egyéb olasz fejedelmek, diplomatáik seregével congressuson ültek együtt, a tavalyi laibachi congressus határozatairól, a legitimitás, a fegyveres interventio kérdéseiről tanácskozáván.

Végre valahára tehát kezében voltak a rettegett iratok!

Nem programot, nem tanácsokat, nem összeesküvés i terveket talált bennök a miniszter, mint hivé; mert hiszen a kis Napoleon utódlási jogairól bővebben nem is maga a végrendelet, hanem a végrehajtók számára készült utasítás szól. És mindamellet a végrendelet a maga száraz számaival, a maga mesés mennyiségű hagyományaival valóban nem volt egyéb, mint egy hatalmas forradalmi kiáltvány, egy erőteljes bonapartista pronunciamiento! . . . Nem érdektelen pár szót vesztegetni rá.

Körülbelöl 220 millió frankra becsülte Napoleon a maga — persze nagyon is illusorius alapú — vagyonát, melyből a valódi értéket csakis a Lafitte-nél levő négy millió, a Beauharnais Eugennek átadott egy millió *) s egy Elba-szigeti

---

*) Össze nem zavarandó azon két millióval, mely az olasz civillistából való volt, s melyet B. Eugentól az osztrákok lefoglaltak Milanóban.

S. Martino nevű birtok képviselte. A többi, tehát valami 214 milliónyi érték, kisebb részben olaszországi, el nem ismert követelesekéből, a legeslegnagyobb részben pedig abból a 200 millió frankból állott, melyet Napoleon «mon domaine privé»-nek nevez. Tizennégy évi franciaországi civillistájából evenként 12 milliónyt takarított meg, helyesebben mondva nem udvarára, hanem az állam javára költött el (es így felre sem tett) Napoleon. E roppant összegek a magok kamataival, a Napoleon által bebutorzott paloták kincseivel és gyémántjaival alkották az ő «domaine privé»-jét, melylyel neki, nézete szerint, Franciaország, csekély részben Olaszország tartozott.

Ebből a nagy (képzelti) vagyonból fiára nem hagyott semmit; a mint hogy általános örököst nem is constituált. De a realis alapú vagyonból Montholonékon kívül hagyományokat rendelt, 50—100 ezer frankjával, egykori tábornokai és ezredesei részére; a domaine privé képviselő 200 milliónyi összeg felét pedig a régi grande armée tisztjeinek és kozkatonáinak, másik felét ellenben bizonyos vidékek sokat szenvedett városainak hagyá — s minden egyes hagyományt a hálás elismerés, a köszönet és dícséret meleg szavaival kísért a haldokló cæsar.

Ave cæsar! Et mortuum Te salutant Tui! . . . Csak ez, csak ilyen lehetett volna a kiáltás, mely betölti Franciaország hegyeit és síkjait, a normandiai partoktól a provencei mezőig s a Rajna mellékétől az Atlanti oceán perémjéig, ha ezt a végrendeleti kiáltványt a francia nép és a régi sereg megtudja. És ez a kiáltás, ha összefoly Franciaország négy világtájáról egy hatalmas szélvészben, mely fölkorbácsolja a szendergő szenvedélyek hullámain: bizony összecsapnak ezek a Bourbonok trónja, meg a «legitimitás»-nak futó homokból rakott alacsony dombja fölött! . . . Ez volt abban a végrendeletben a félelmetes a legitimitás katlantámogatói előtt; ezért borzongatták meg Metternich hátát is «azok a gondolatok, melyek Bonaparte ez utolsó manifestumának olvasásakor támadhatnak az emberekben».*)

*) Metternich szavai Sándor csárhoz, midőn vele Veronában a végrendeletet közlé.

Titkolni kellett hát ezt a végrendeletet — és titkolta is, mint láttuk, a meddig lehet, nemcsak a francia kormány, hanem a francia kormány kívánságára saját jól fölfogott érdekéből a végrehajtók triumviratusa is. Mert hiszen a francia törvényszék érvénytelennek jelentvén ki a végrendeletet, az érdekelt hagyományosok leginkább a francia király jóakaratára voltak utalva, hogy, ha Ferencz és Mária Lujza nem hagyja helyben a végrendeletet, legalább más, már említett címek alapján mégis csak megkaphassák a rájuk hagyott részt. Nagy titokban, de a francia miniszterium beleegyezésével, még az orosz czár közbenjárását is megkísérték igénybe venni a bécsi udvarnál a végrendelet elismerése (s így a Lafitte-féle letét kiadása) czéljából. Sémonville marquis, gróf Montholon ipa, nyújtott be nevökben egy hatásos emlékiratot II. Sándorhoz, mely írat a francia kormány tudtával készült, melyből mi is megtanulunk egyet s mást, a mi elbeszélésünkre tartozik.

A kik Napoleont számúzték — ez a veleje Sémonville promemoriájának — jól tudják, hogy szelleme egy egész nemzetéken át nagy befolyást fog Európára gyakorolni. Ezért tartják távol földi maradványait is. Azonban ez a rendszabály magában tökéletlen; vannak más eszközök is, melyek az elmékre izgatóan hatnak. Mindenki tudja ugyanis, mily ünnepélyesen ígérte meg Angolország, hogy Napoleon utolsó akaratát tiszteletben fogja tartani s mégis 15 hónapja múlt, hogy rendelkezései közül egy sincs teljesítve. Nem azokról a végrendeletekről van szó, melyekben Napoleon egy egész seregnek, városoknak és tartományoknak roppant összegeket legált. Napoleon maga is tudható, hogy mindez csak illusio. A végrehajtók magok is úgy fogták föl a végrendelet e pontjait, mint a bosszúálló szenvedélyekhez intézett szózatot; megkülönbözteték azért a realis dispositióktól, s francia földre lépven, a király kormánya és a köznyugalom iránti tekintetet kiengesztelni óhajták végrehajtói kötelességökkel. Ezért a francia kormány kívánságára csak kivonatokat közöltek a törvényszékkal a végrendeletből, midőn Lafitte-tal pörlének. Belátta ezt Lafitte is, és jobb tanácsok után indulva, egy egyezséget írt alá; a töke kamatai pedig a szükségét szenvedő legatariusok gyámolítására fordítottak. Másrészt a francia kincstár is kétséget kizáró módon lemondott a Lafitte-nál levő letét.

iránti bármi jogigényre — s így annak fölszabadulása, föloszt-hatása tisztán az örökös, illetve a bécsi udvar elismerésétől függ. Ha a bécsi udvar a maga helybenhagyását nem tagadja meg: akkor a végrendelet e pontja — mely az egyedüli egészen realis alapú — végrehajtható! Hiszik is a végrehajtók, hogy Mária Lujza önzetlenségének ismét fenyves jelét fogja adni. De múlik az idő s míg a végrehajtókat egyrészt a hagyományosok szegényebbjei sürgetik és kárhoztatják, másrészt a francia kormány iránti tekintet tiltja az erőszakos föllépéstől őket . . . A legkisebb ember végakarátát megóvjá a törvény, csak az oly kitünőének nem volna érvénye? — végzi Sémonville. — Azért annak a pártolásához folyamodnak, a ki egykor Napoleonnak szövetségese volt, mielőtt ellensége lett volna. Ő legyen az elbukott nagyság hű kísérőinek pártfogója . . . Hiszen «la piété d'Achille pour l'infortune a illustré son nom autant que ses exploits!»

Közbenjárt-e a muszka «Achilles» a végrehajtókért császári collegájánál, nem tudni. De nem valószínű. Mert a mint Ferencz és minisztere a végrendelet mását kezeikhez kapták, kiadták azt báró Gärtnernek, nehány az ügyre vonatkozó kérdéssel együtt, véleményadás végett. A vélemény, melyet Gärtner 1823 június végén terjesztett elő, több tekintetben érdekes. Tiszta logikával, világos tollal íratott; éles elmével bonczolja Napoleon francia állampolgárságának kérdését s e tekintetben arra az eredményre jut, hogy Napoleon megszűnt francia állampolgár lenni és végrendelete angol uralom alatt kelvén, angol törvények szerint bírálendő el. Nem ajánlja, hogy Mária Lujza és Ferencz, mint gyámok, a végrendelethez hozzájárulásukat jelentsék ki; de nem tanácsolja a végrendelet megtámadását sem; mert belátja, hogy az egyedüli biztos vagyont a hagyományosoknak, a legnagyobb részben, különféle címek alatt, angol és francia törvények egyaránt meg fognák ítélni. Azt javasla mindezeknél fogva Gärtner, hogy az örökségről, illetőleg minden, az egyetlen gyermeket netalán megillető jogról, le kellene mondani, de a lemondás csak a végrendeletben megnevezett vagyona történjék; mert ha időközben például Amerikában csakugyan kitudódnek, hogy Survilliers grófnál penzek vannak depositumban, ennek már csak a reichstadti herczeg lehetne ab intestato örököse.

Az előkelő osztrák jogász véleményét Metternich magáévá tette s ily értelemben fogalmazta meg 1823 február közepén fölterjesztését Ferencz császárhoz.

IV.

Két esztendő óta pihent már a trónforgató cæsar Szent-Ilona hullámnyaldosta szigetén és száműzetésének társai, meg katonai dicsőségének honn maradt részesei, sebbel borított tábornokok és ezredesek, még egy fillért sem láttak azokból az összegekből, melyeket urok, hálája jeléül vagy nyomoruk enyhítésére hagyott reájok. A szegény ember türelmetlenségével sürgette közülök nem egy a kenyérré való pénzt, zúgolódva a végrehajtók, a lusta sáfárok ellen. Sokan a hagyományok miként való fölosztása dolgában (ha tudniillik majd erre kerül a sor) nem tudtak megegyezésre jutni a végrehajtókkal. Többen egyenest a francia kormányhoz fordultak, mely — mint láttuk — ügyes tapintattal minden igényről lemondott, a melyet a francia kincstár a száműzött, a kiátkozott Napoleon vagyonára támaszthatott volna. A francia kormány megegyedé, hogy a legatariusok ügyét egy választott bíróság kötelező erejű ítélettel döntse el; mivel XVIII. Lajosnak csak kellemes lehetett, ha a legatariusok a választott bíróság ítélete előtt meghajolva, minden nyílt pört kerülni fognak «s az egész világot a végrendelet részleteivel nem zavarják föl». A hagyományosok választása Bassano meg Vicenza «hercegeire» és gróf Darure esett. Ezek 1826 május 16-dikán úgy döntöttek, hogy a rendelkezésre álló vagyon (tehát első sorban a Lafitte-féle tőke) fele reserváltassék Napoleon egyetlen fia részére; a másik fele pedig azon százezrek hozzácsatolásával, melyeket Lafitte nem kamat, hanem a letét hét évi használata fejében ajánlott meg, osztassék föl a hagyományosok között. A megosztásnál — mondja az ítélet — annyi százalék, tehát körülbelől 40%,*) vonandó le minden hagyományosnak a vég-

*) Ez az arány jó ki, ha a Lafitte-féle depositumot kerek 3,200.000 frankkal számítjuk, a Lafitte ajánlotta összegeket pedig kerekszám 800,000 frankra. Ha 1,600,000 frank a kis Napoleonnak

rendelet, illetőleg a codicillusok szerinti egész részéből, a mennyi a Lafitte-féle letét felének a kis Napoleon számára való tartalékba vétele végett az aránynak megfelel. De ha a mint remélhető — (ezek az ítélet szavai!) — az örökös nagylelkűsége a maga részét a hagyományosoknak átengedné, akkor ebből első sorban Napoleon száműzetésének társaira legyen tekintet; az ő legatumaik teljesen kifizettessenek, ha a többiek legatumai nem volnának is a rendelkezésre álló vagyonnak elégtelensége miatt egészen kifizethetők.

Ez a választott bírósági ítélet a hagyományosok nagy csoportjának szemeit Bécs felé terelte. Az elégedetlen, titkos vagy nyílt bonapartista elemek e vezetői megleléssel látták, hogy Napoleon végrendeletével kapcsolatos anyagi érdekeiket a Bourbon-kormány inkább támogatja, mint akadályozza; hasonlót vártak tehát Bécsből is. Most már nem a végrendelet elismerését kérték Montholonék, hanem renunciatiót, lemondást minden jogról föltétlenül: «Une renonciation pure et simple terminerait tout». S hasonló véleményben volt, — a mit csak a tekintélyesebb hagyományosok tudtak és hálával fogadtak, — a francia kormány is. Maga Chateaubriand, a külügy-miniszter, írta ezt meg egy rövid jegyzékben báró Vincenthez, kérve őt a lemondási okiratnak Metternichnél való sürgetésére.

Persze hogy kapóra jött Metternichnek a francia miniszter e jegyzéke, mely Gärtner javaslatának és annak a fölterjesztésnek adott igazat, melyet, mint láttuk, az államcancellár már több hónappal az előtt, még februárban (1823) intézett császári urához. Ferencz azonban, mint februárban nem, úgy most sem volt képes belátni minisztere és Gärtner okainak alaposságát; lelkiismerete nem engedé meg, hogy unokája, gyámfia szerinte kétségtelen jogairól lemondjon s ezért cancellárja februári előterjesztésére csak hosszú hét hó múlva (1823) szeptemberben határozott. — Mivel a reichstadi herczeg joga atyja vagyonára minden kétségen felül álló — mondja e császári határozat, — azért ha disponibilis vagyon maradt hátra s erről Napoleon jogosan rendelkezhetett (a mit megítélni a francia kormány dolga, mert Napoleon

---

reserváltatik, miután ez 40 százaléka a négy milliónak, hát minden hagyományos eredeti legatumából ennyit kelle levonni.

születésénél fogva francia): sürgesse báró Vincent a francia miniszteriumot nyilatkozásra. Ha azután a francia kormány oda fogott nyilatkozni, hogy disponibilis vagyon csakugyan van s Napoleon e felől rendelkezhetett, akkor jelentse ki báró Vincent a császár nevében, hogy: ámbár a végrendelet s a codicillusok eredetiben nem feküdtek a császár előtt; ámbár a császár arról sem biztos, vajon nincsen-e más vagyon is a végrendeletben nevezettek fölül; ámbár, továbbá, fiát az örökagyó apa kifeledé; ámbár, végre, a végrendeletben olyan rendelkezések is fordulnak elő, melyek idegen jogokat érintenek: mindamellet «megengedi» a császár, hogy a dispositiók a mennyiben idegen jogokat nem károsítanak, végrehajtsanak, úgy azonban hogy a kis Napoleonra azokból se most, se a jövőre hátrányok vagy kötelességek ne háramoljanak; sőt megengedi, hogy a dispositiók teljesítésére még az is bevonassék a hagyaték tömegébe, a mit Napoleon — emléktárgyakat — fiára hagyott, egy bizonyos magában véve értéktelen tárgy kivételével. Ellenben a reichstadti herczeg joga más, még ismeretlen vagy egyébként fönmaradó vagyonra fön tartassék.

Akár mennyire elégedetlen volt is Metternich ezzel a resolútióval, jobb meggyőződése ellen — melyet a következmények igazoltak — kényszerült ura parancsa értelmében küldeni el Vincentnek az utasítást Párisba. Mentegeté fejdelmét a követ előtt s kérte azt, hogy juttassa eszébe Montmorency és Chateaubriand minisztereknek, a mit ő nekik még Veronában «du scrupule, avec lequel Sa Majesté Imperiale traite les questions de droit» mondott. De érthetetlen s fölösleges volt az a tanács, melyet Metternich XVIII. Lajos kormányának a következőkben adott: «Minél bizonyosb az, hogy a szentilonai fogoly végrendelete csak a szenvedélyekhez intézett fölhívás s minél bizonyosb, hogy czélja csak a restauratio ellen izgatni a francziákat: annál szükségesebb, hogy a király miniszteriuma e czélatokat kijátszsza, a végrendelet káros hatását paralizálja s lefegyverezze a személyes érdekeket, melyek a végakarát intézkedései köré csoportosúlnak, mintegy óvást emelendők a dolgok actualis rendje ellen. Ezt megtenni pedig nem nehéz, ha a kormány maga veszi kezébe az örökség liquidatiójának ügyét s némi pénzbeli áldozatot hoz, hogy a személyes érdekeket elhallgattassa. Úgy tetszik nekünk, hogy

minden ok e mellett szól». Érthetetlen volt e tanács, mert a francia kormány a maga részéről semmit sem kívánt Napoleon realis vagyonából, és fölösleges, mert a francia kormány régóta, sőt eleitől kezdve e tanács értelmében járt el a hagyományosokkal szemben.

Hiszen a francia kormány titkolódzó eljárásának és két-színűségének a bécsi udvarral szemben épen az volt a főindoka, hogy az anyagi érdekeiken függő, részben vagyontalan legatariusokat magának s a restaurációnak megnyerje, a bonapartista elvektől a mennyire lehet elvonja. Ezért mondott le a francia kincstár minden a Lafitte-féle tőke ellen nem alap nélkül támasztható igényről, ezért puhítgatta a francia kormány kéz alatt Lafitte-ot, ezért egyezett bele a választott bíróságba s ezért határozó el 1823 januárjában, hogy Napoleon «hitelezői», tudni illik a követeléseiket fölmutató legatariusok, a Lafitte-féle letétből kifizethetők. Minden igyekezete oda irányult, hogy ha már a bíróság elvi szempontból nem ismerheti el érvényesnek a kiátkozott caesar végrendeletét, — legalább a tényleg meglevő tőke a hagyományosok kezére jusson. Most hát, mikor Ferencz föltételeket szabott a lemondás elé, vagy pontosabb kifejezéssel élve, nem is mondott le, csak megengedé a végrendelet végrehajtását, de csupán a francia kormányra kellemetlen s lehetetlen előzmények teljesítése, tudniillik Napoleon végrendekezési jogának kimondása után: Chateaubriand nem habozott többé s a párisi kabinet nevében egy «császárvágással» vetett véget a dolognak.

Jegyzéket intéze 1824 ápril havában párisi követünk-höz, melynek nevezetes tartalma, nagyjából, a következő: «A francia kormány azt hivé — írja Chateaubriand — hogy a bécsi udvar a lemondást, melyet a végrendelet végrehajtói s néhány legatarius kértek a bécsi udvartól, egyszerű alakiságnak tekintí, mely miatt semmi különös kijelentésre és fejtegetésre nincs szükség a francia kormány részéről. Igazi szükség volt az, hogy az a botrány elkerültessék, mely nyílt tárgyalásából következhetik vala oly kérdéseknek, a melyek a társadalmi rend legkényesebb ügyeivel, a legitimitás jogaival, a bitorlás tényeivel s ennek a bitorlásnak szomorú következményeivel vannak kapcsolatban. Ezek a tekintetek, melyeket a bécsi udvar is mindig elismert, bírták arra a királyt, hogy lemondjon azon összegekről, a melyeket revindicálnia a kincs-

tár részére kétségtelen joga van s arra, hogy őt, Chateaubriand-t, a renunciatio kérésével megbízza, a mit nem tesz vala, ha nem hitte volna, hogy mint chose convenue, mint tiszta formalitás, a bécsi udvar részéről tüstént beküldetik a kérés után. Mivel azonban a bécsi kabinet nem ily egyszerűnek véli a dolgot: hát kénytelen a király kormánya is Bonaparte örökségének ügyét a *kellő* oldalról fogni föl. Az 1816 január 12-diki törvény *) Bonapartétól s Bonaparte minden vérrokonától megvon minden polgári jogot Franciaországban. Ez a rendelkezés megsemmisíti minden örökjogát rokonainak vagy leszármazóinak; ketté vágja a kérdést s fölöslegessé tesz minden renunciatiót bármi jogról, melynek különben sincs érvénye Franciaországban. S így lerombolja azon kérdések alapjait, a melyeket a bécsi udvar azon hiszemben intézett a párisi cabinethez, hogy a renunciatióra szükség van.» — Kifejté még azonkívül Chateaubriand, hogy Napoleon egyáltalán nem rendelkezhetett francziaországi bármi vagyon felől, melyeket ott mint usurpator szerzett, miután mindeme vagyon a restauratio pillanatában a jogos királyé lön. Ez utóbbi elvet azonban nem találta a franczia kormány szükségesnek hangsúlyozni, tekintettel a hagyományosokra, a kik nem rokonok. Elég a rokonokra vonatkozó törvényt kiemelnie, «melyet hogy a bécsi udvar elismer, azon a franczia kormány semmit nem kételkedik.»

Metternich a hozzá beküldött jegyzéket átolvasván, érzé a bécsi kabinet vereségét, melyet elkerülnie volt főtörekvése, de melyet Ferencz szigorú köteletségérzete — a gavallérosság tudatos hátratételevel — idézett elő. «A franczia kormány úgy intézi a dolgot — e szavakkal tön jelentést urához a jegyzékről, — hogy a mit a hagyományosok Napoleon vagyonából kapnak, azt a király kegyelméből láttassanak nyerni; a mit különben — ha a franczia kormány nem ezt az álláspontot

---

*) Ennek negyedik pontja azt mondja, hogy: Bonaparte Napoleon le- és főlshármazói, nagybátyjai, nagynénjei, unokaöcscsei és húgai, fivérei és ezek nejei s ivadékai, nővérei és a nővérek férjei örökre kizáratnak a királyság területéről . . . nem élvezhetnek Franciaországban semmi polgári jogot, nem bírhatnak s nem élvezhetnek semmi vagyont . . . stb.

foglalná el (vagyis ha Ferencz Metternich eredeti javaslatát elfogadja vala), az örökös nagylelkűségének köszönhetek volna». Most már oda szolt Metternich javaslata, hogy további lépéseket nem kell, nem szabad Franciaországban tenni, mert az csak a császár tekintélyének csorbitásával járna. Ferencz ebbe a javaslatba beleegyezett, elismeré az 1816-diki francia törvényt s csak azzal bízta meg cancellárját, hogy a Franciaországon kívül netán található vagyon miatt rendelje el a szükséges kutatásokat.

Úgy látszott tehát Chateaubriand most említett jegyzéke után, hogy Montholonék elérték céljokat, annál inkább, mert 1824 júniusában a francia kormány főlshólitá Lafitte-ot a letétnek Montholon kezeibe való átadására. De korántsem történt így. Lafitte a választott bíróság ítéletére hivatkozva, a reichstadti herczeg gyámjának formalis lemondása nélkül a letét felet kiadni megtagadá. Az executorok erre angol bírósághoz fordultak, mely meg is ítele követelésöket, mivel Napoleon végrendeletének érvényét elismeré s mivel az angol jog nem tud azon intézkedésről, mely szerint az örökhagyó a maga vagyona felét gyermekeire köteles hagyni. Az angol ítélet azonban a francia bíróság és kormány beleegyezése nélkül nem volt Franciaországban végrehajtható, így örökös tengeri kigyó lesz vala az ügy Ferencz császár lemondása nélkül, melyet ismételve kértek, de a melyet ő egyenesen megtagadott.

Így húzódott a Lafitte-féle pénzek meg az elbai birtok ügye is, mely birtokot — S. Martinót — a toscanai kormány végre csakugyan odaitélt a reichstadti herczegnek, éveken át, míg egyszer a nagy imperator nagy nevének rajongó, széplelkű de beteges örököse 1832 júliusában elhalt, a nélkül, hogy nemzője hagyatekából egyebet kaphatott volna annál az atyját ábrázoló olajfestményél, melyet a most nevezett elbai birtokról a toscanai kormány küldé be Ferencznek s melyet a császár sajátkezüleg adott át unokájának.

A fiúról a jogigények természetes örökösére, édes anyjára szálltak, a ki aztán hosszas alkudozások után, melyek a lemondás formai része miatt folytak, a kellő alakban lemondott mindenről. A Lafitte-háznál fekvő összeget immár az Orleans-ház ægise alatt oszták ki Napoleon szükségét szenvedő bajtársai, s ezek özvegyei s árvái között, azon Orleans-ház ægise

alatt, a melyet fia trónigényei egyetlen veszedelmes ellenségeül jelölt meg a szentilonai fogoly.

A mit a korán elhalt szelid lelkű fiú, ha talán életben marad is, nem vitt volna soha végbe, azt végrehajtotta az unokaöcs. A februári forradalom megdönté a polgár- király trónját, melynek romjaiból a népszavazat szárnyain merészen tört égnek Napoleon sasa.

Ki hitte volna akkor s ki hitte volna később is, hogy ez a sas csak ölyű, melyet az igazi sas darabokra tép?

K. Á.

A KISÁZSIAI VASÚTAK MENTÉN.*)

Angorától Kütáhlján át Brusszáig.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Alig van Anatóliának sajtáságosabb városa Angoránál. Még sajtáságosabb abban az időben, mikor a vasútak gőzgépei még nem zakatoltak a falai alatt, és mikor még európai ember csak nagy ritkán tévedt belé. Azelőtt egy szürke háztenger, mely a lehető legszeszélyesebb módon futkosott meg egy hármas csoportot, ma színes épületeknek véletlen alakra verődött mozaíkja. Arra a hírre, hogy vasút készül a városba, buzgalom szállta meg a kormányzó pasát. A vakolatlan, szintelen házakat befestette, a bástyáknak hangulatot keltő módon tudott szint adni, és az állomástól egész a városig lombos fáknak a sorai kísérik az érkezőket.

Úrias kocsi várt bennünket az állomáson. Útleveleinket megvizsgálták, és miután mindent rendben találtak, neki indúltunk a fakó házak roppant tömkelegének, melyből oly éles zaj, oly áthatlan sokaság hullámozott elő, hogy csak lépést indúlhattunk a zig-zug útcákon át vezető szállásunkra. Három nagy sziklanyúlványra kapaszkodik föl a város. Egyik része, a melyik a bazár várost is magában foglalja, az egyik szikla alján levő nagy síkságon terül el; a középső sziklafal tetejen van a kásztel, míg a mellette levő kopár kötömegegyen egy magános sír áll, egyéb semmi. Többi része kopár és lakatlan. De annál

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 206. számában.

bujábbak a hosszú vonalban elhúzódó szőlőhegyek, az angorai előkelők nyaraló negyede.

Ide menekülnek a tikkasztó hőség elől, és ide rejtegetik el az ázsiai kelet mindazon kenyelmességét, mely nélkül a törökök otthonja el sem képzelhető. A sziklafalak adják meg a város jellemzetességét. Ezek jelölték meg az alakulását és fejlődését, s virágzó központtá tették olyan időkben, a mikor a félhold még közeledőben sem volt felé. Noha egészen más volt a hajdani Ancyra, és mások a régi lakói, a galátok. Régi nagyságának egyes emlékei, ókori szépségének ritka nyoma csak itt-ott maradtak fenn, épületromok és templom-maradványok alakjában. Egy örmény klostrom van a város közelében, és mily csodálatosan szépek a régi falaknak színgazdag fayence lapjai. Közélemben egy ó-byzanci templom, melyet a történeti hagyomány Pál apostollal köt össze. Ugyancsak itt volt Augustus császárnak is a híres temploma, az Augusteum, és eltűnt bronz kapuiról azt jegyezte föl a történet, hogy annyira meglepték a világ egyik leghatalmasabb kalifáját, Hárún-al-Rásidot, hogy egy hadjárata alkalmával elrabolta őket és saját székhelyébe, Bagdádba vitette. Sok emlék fűzi e városhoz Bajazidot, az oszmánlik legdaliásabb uralkodóját, a villám-szultánt, a kőt a mongol Timur-Lenk itt ejtett fogságba, és itt csukatott el vasrácsos kalitba. Mindezekből alig őrzött meg valamit a mai Angora.

Lakói ugyan nem fogyatkoztak meg, harmincz ezernél többre becsülik a számukat, de annál inkább változtak, és az őket előzőnlő idegen népek közé annyira belevegyültek, hogy a régi galátok ez utódai ma tiszta törökökké váltak. Földművelés és kecsketenyésztés a főfoglalkozásuk, és az angorai kecskeszőrnek oly messzire terjedt a híre, hogy a belőle készült szöveteknek mai nap is nagy a piacza. Ennek az állatnak a tenyésztését még a török kormány is jóakaró figyelemmel kíséri. Európát leginkább a macskája érdekli, és az a finom kecskebőr czikk, melylyel hálósobája padozatát díszíteni szereti. Egyéb tekintetekben nem is nagy a városnak úgy ipari, mint kereskedelmi fontossága, és a mi jövője mutatkozik, azt a vasútnak fogja első sorban köszönhetni.

Angora különben is a tudományok városa volt. A mohamedán tudományoknak egyik főhelye; messze keletről zarándokoltak hozzá a tudósok, hogy tudásban és bölcsességben gyarapodjanak. Három ezer kútjából csillapíthatták a tudós

dervisek a nyári forró napok szomjúságát, és százhetvenöt szökőkút csobogása mellett szívhatták el balzsam illatú nárgiléjüket. Ötszörös ájtatosságuk elvégzésére hetvenhat nagy dsámi kínálkozott és tizenöt óriási tekke (klastrom) nyújtott a szent férfiaknak kényelmes és zavartalan otthont. Egy-egy ily klastrom oly nagy volt, hogy háromezer dervis kényelemmel lakhatott el benne. Pusztán a szent könyvnek, a Koránnak olvasására három nagy épület kellett, és kétezer oly gyermeket neveltek föl évenként, kik az egész szentírást könyv nélkül tudták. Azoknak a száma pedig, kik a könyvet még magyarázatokkal is tudták kíséni, ezerre rugott. És jutalmul egy szócskát kaptak, a Háfiz czímet, melyet nevökkel kapcsolatban viselhetek.

Egy csoda-dervise is volt a városnak, a keletszerte híres Kel-baba. Kelnek vagyis tarnak azért nevezték el, mert nem volt se haja se szőre, de annál több volt a csoda-ereje és csodátévő tudománya. Messze földről zarándokoltak el hozzá az egészségesek, hogy tudományban, és a betegek, hogy egészségben gyarapodva térjenek majdan vissza. Azt beszéli e szentről a hagyomány, hogy az iszlám terjesztésére nemcsak a szót használta, hanem fegyvert is ragadott. Pádisáhja kíséretében a frenkek közé került, és Budinban (Buda) tartózkodott legtovább, Engurusz (Hungaria) országának legbájosabb városában. Egy ütközet alkalmával ott esett el, és mai nap is ott nyugszának a tetemei. Akaratlan is Gül-babára (Rózsa apó) kell gondolnunk, a budai Rózsa-hegy legendaszerű szentjére, és nem tartom valószínűtlennek, hogy a Kei-baba név a Rózsa (Gül) nevű hegy hatása és analógiája alapján változhatott át Gül-babává. A szóbeli hagyományok különben sem mondanak ellent e föltevésnek.

Hosszabb időre terveztük az Angorában való tartózkodást. Alig, hogy elhelyezkedtünk kényelmetlen és tisztátlan szállásunkon, melynek levegője örökösen füledt és átható bűzű volt, siettünk ki a szabadba, a hegyek irányába, hogy a várost és a környeket közvetlen közelből tekinthessük át. A kép, mely a magaslatról élénk mosolygott, ez út összes fáradsalmait elfeledtette velünk. Szeszélyes görbületekben futkostak alattunk a szűk útezak szárai, és csak a bazár irányában vált ki egy nagyobb út, mely az angorai völgy nagy teknőjében enyészett el. Előttünk egy termékeny síkság közepében az Angora folyó,

melynek gyors rohanású vizét a sziklafalokról lefutó hegyi patakok gazdagították. Mögöttünk erdős hegygerincz, mélyen benyúló völgyekkel és sziklahasadékokkal; távolabbról pedig majorságok (csiftlik) házikói és erdőségek mögé búvó nyaralók fehérlettek élénk. A szőlőkertek felkör alakban kerítették be a várost.

De a milyen színes és változatos volt a város képe meszsiről, épen oly szintelen és komor volt annak, a ki benne járt-kelt. A falak egy része vakolatlanak maradt, a szűk és görbésen futó utcákat alig járja a levegő, és az örökös felhomályból csak a fehéres színű minárék emelkednek ki szabadabban. A tiszta kelet a dsámik udvarába szorult, és a nagy bazár fődött ívű boltozatai alá. Hegyoldalnak vezető lépcsőkön jutni föl a csársiba, mely alig különbözik valamiben a többi városok bazárjaitól. Söt nyári időben az elevenség is kiköltözködik belőle. Már a reggeli órákban is oly nagy ereje van a hőségnek, hogy ember, állat menekülni igyekszik és a kinek épen nem sürgős a dolga, kávéházak hűsége vonul vissza.

A szórakozásból és időtöltésből minden estére jut valami. Egy dobos járja be minden reggel a várost, és miután dobszóval összecsendíti az embereket, hangos szóval kiáltja ki a mulatozások az nap esti programját. A játékok színhelye rendszeren a kávéház. Keskeny, félhomályos helyiségek, melyekben alacsony dívánokra kell kuporodnod, és a lefízett piászterért néző közönség is vagy, kávé-szüröcsölő is. A nárgile ráadásnak meg hozzá. Egyik este szemfényvesztők mulattatnak, másnap meg Kájszeri városa ide rándúlt zenészei, a kik messze környéken híresek arról, hogy a legszebb dalokat ők szerzik és a legszívrhatóbban ők éneklék el.

A színjátékok csak Ramazán idejekor divatoznak. Akkor is csak azzal a föltétellel, hogy nincs ellene kifogása a kormányzónak, a kiváló diplomata hírében álló Ábedin pasának. Palotája ott van a szőlőhegyek közt, hivatala benn a városban, a kormányzósági palota sárga nagy épületében. Az európaiaknak nem ellensége, sőt kitünően megtanulta nyelvöket, és európai emberekkel szívesen eltölti az idejét, bár mennyire foglalják is el hivatalos teendői.

Valóságos uralkodói nimbus veszi őt a városban körül. Vágtató zsandárok előzik meg a kocsiját, ha a konakba jön, és félénk tisztelettel állanak meg az emberek, hogy földig érő

temennával (köszöntés) üdvözölnék a város leghatalmasabb emberét. A kormányzósági palota előtt leszáll, és a katona-örtség üdvözlete közben szolgák vezetik föl a termébe, melynek előcsarnokában egész sereg ember várakozik rá. Az előkelőbbek vele együtt lépnek be a termébe, és mindegyike egy-egy karoszekben foglal helyet, a falak mentén. A legnagyobb szék a pasáé, és törökösen elhelyezkedve rajta, végig néz a gyülekezeten és egymás után szólítja elő őket kihallgatásra. A megszólított oda hagyja a helyét, leül a pasa mellé vagy pedig megáll előtte, és suttogva végzik el az ügyeiket, hogy kívülök egy lélek sem hallja meg. Ez a kihallgatások és ügy-elintézések rendes formája.

Ott tartózkodásom második reggelén én is megjelentem a hivatalában. Az őrt álló katona bevitte a névjegyem, és legott bebocsáttatást nyertem. Noha el volt nála minden hely foglalva, azonnal maga mellé ültetett és látható örömmel és érdeklődéssel hallgatta végig török nyelvű mondókámat. Kávével kínáltatott meg, és saját szivarkáiból nyújtott át egyet. Majd meg francia szóra kezdett és hallgatóinak alázatos álmélkodására az európai irodalmi viszonyokat hozta szóba. Megmagyarázta nekik útazásom célját, a magyarok érdeklődését a török nyelv iránt és nyájas szívésséggel bocsátotta rendelkezésemre a kerületét. A míg az ő kormányzóságában útazom, nincs mitől tartanom.

E pillanattól kezdve ismert személyisége lettem a városnak. Mindenki, mint ismerőset szólított meg, hol az egyik hitt meg egy kávéra, hol a másik, és nagy hire volt a városban, hogy mily kegyes megtiszteléssel fogadott a pasa. Főleg egy örmény ügyvéd, Ágob efendi, settenkedett sokat körülöttem. Annyira ment a szolgálatkészsége, hogy még a lakásomon is fölkeresett, és bármerre mentem, fölajánlotta a kíséretét. Ha a környékbeli falvakba szándékoztam, neki is akadt ott dolga, és ha nyelvi tanulmányok céljából a parasztok közé elegyedtem, legott ismerősökre bukkant ő is. Nem tágitott mellőlem egy percze sem.

Két szamara volt az efendinek, erős eleven állatok, és a mi földolog volt, jó nyereggel ellátva. Éltem az alkalmatossággal, és fölhasználva Ágob efendi barátságát, melyről már megsejtettem, hogy fölsőbb helyről van sugalmazva, kijelentettem előtte, hogy a közeli falvakat akarom bejárni. Főleg azokat a

helységeket, hol csakis törökök laknak. Felültünk másnap a két számarra, és elügettünk egy Evedik nevű török helységhez. A falu hodsája fogadott bennünket, egy rendkívül tudatlan és írni-olvasni is alig tudó muszulmán, a ki én bennem minden áron kizil-bást akart fölfedezni. Órákat töltöttem el velök, a hodsával, a muhtárral (előljáró) és a falu néhány emberével, és minthogy a szegényes helységben még csak egy kávéház sem volt, fölmentünk a hegyoldalra, és egy fa árnyéka alatt ittuk meg a sebtiben készült fekete kávé. Az örmény barátom ott strázsált mellettem hűségesen. Megmutatták a földjöket, melyet nagyon szegényesen művelnek, és panaszkodtak a frenkeken, hogy birtokaikat megveszik, és idegen munkásokkal míveltetik.

Közelében voltunk épen egy európainak a csiftlikjéhez. A készséges örmény oda is elvezetett, és barátságos szóval meg jó ebédrel fogadott bennünket a németországi földbirtokos, ki még évekkel ezelőtt potom áron vásárolt össze néhány ezer holdnyi termékeny területet. A földek dönümökre, vagyis kilencz-száz négyszög méternek megfelelő területekre vannak osztva, és egy-egy ily dönümnek hat forint az ára, ha idegen akarja megvenni. Egész telepítvény számba ment a németnek a birtoka, és további terjeszkedésének is csak az volt az egyedüli akadálya, hogy bevándorolt munkásai nem birták ki a túlságosan forró égaljt. A hidegláz gyötörte őket, és ha ideje korán el nem menekültek, belepusztultak a bajba.

A csiftlikben töltöttük el az éjjelt, és másnap reggel ismét úton voltunk, hogy nagyobb helységekre jussunk. Izzadt az örmény, akár egy gőzgép, de nem tágitott mellőlem. Az országútról letértünk és vadcsapáson indultunk, hogy hamarább célhoz jussunk. A nap barnává perzselt bennünket, és órákon át czammogtunk füleseinken, de se helység előttünk, se ember fia. Azzal lepett meg az örmény, hogy eltévedt, nem tud az úton eligazodni. Leszálltunk a végkimerüléshez közel álló állatokról, és árkokon bokrokon, kavicsos meg göröngyös síkon vánszorogtunk tova, a véletlenre bízva sorsunkat.

Délutánra hajlott már az idő, és egyre tartott a bolyongásunk. Már-már közel voltunk a végkimerüléshez mi is, midőn mint mennyei szózat csendült meg közelünkben egy nyájkolomp. Legott utána a hangnak, és miután nagy fáradsággal átkelhetünk csökönnyössé vált szamarainkkal egy kiszáradt folyó-

nak a mély medrén, előttünk állott egy nagy kecskenyáj, lelkünknek kimondhatatlan örömére. Nem voltunk már messzire egy helységtől, melynek, mint a kecskepásztor mondta, Ovasdik volt a neve. És csakugyan, alig hogy fölmentünk a közeli magaslatra, egy szürkesség terült el előttünk, alacsony vakoatlan házikók, közepütt egy fehérre meszelt minaréval. Új erőt öntött belénk a reménység.

Még a határát is alig értük el a helységnek, midőn fül-siketítő síp- és dobszó hangzik föl nagy hirtelen a faluból. A hangok egyre közelednek, a lárma egyre növekszik. Legelőbb is egy szálas legényt vettünk észre, a ki ünneplőbe öltözködve és egy bunkós bottal hadonászva, tánczgrással felénk törekszik. Utána két másik legény, az egyiknek a kezében síp, a másikéban dob, és fújják meg ütik, a hogy csak erejüktől tellett. Nyomukban a falú legénysége, és megannyian egyenest nekünk. Kérdéseimre csak vállvonogatással felelt az örmény, és nem győzte eléggé törőlni gyöngyökben izzadó fejét megnyakát.

Vártam, míg egészen a közelünkbe jutottak. Ellenséges szándékkal, úgy látszik, nem voltak, mert alig hogy elértek bennünket, körbe fogtak, és mi ketten a zenélők után, mögöttünk a jó kedvű legénység, indultunk vissza a helység felé. Csak ekkor magyarázta meg az örmény, hogy lakodalom van a helységben, és az a szokás ezen a vidéken, hogy a megelőző két napon és a lakodalom napján, lesben áll a legénység, és a ki csak a falu határához közeledik, elfogják és viszik vendégnek. Hiába való volna a szabadkozás, nem hajtának ilyenkor a szóra. Nem is szabadkoztunk mi egy szóval sem. Elvittek a lakodalmas házba, Ömer aga vendégének, és olyan egy estebéddel vendégelték meg bennünket, hogy kettőnek is beillett volna. Húsféle igaz, hogy nem igen volt, de annál több az irós leves, tejbefőttek, édesség, és a piláf után az elmaradhatatlan nyers uborka. Csak a kávé főtt egy kissé ázsiaian.

Házi gazdánk tőzeget hozott be a szobába, meggyújtotta és úgyszólván orrunk előtt főzte rajta a feketét. Oly nagy volt a tőzeg büze, és olyan pogány füstöt csapott a szobában, melynek az ablakát ki se lehetett nyitni, hogy szívesen elengedtem volna a kávéját. De nem addig a. Könnyező szemekkel szürcsöltem föl a forró kávé, abban a reményben, hogy a fölösleges tűz csakhamar előlík. Dehogy oltotta volna el a jó Ömer aga. Be

kellett várni, míg magától elalszik, mert az is a vendéglátáshoz tartozik, hogy a tüzet a vendég tiszteletére gyújtják meg, és míg magától el nem alszik, nem távoztatják el mellőle a vendéget. Szerencsére, hogy ez sem tartott örökké.

Egyet intett az aga a künnállóknak, mi kimentünk és a lármás csoport középebe kerülve, ezúttal a kávéházba tértünk. A többi vendégek már várakoztak volt ránk és mihelyt megannyian együtt voltunk, kívülről ismét megszólalt a zene. Egy kendővel betakart valami volt a kávéház egyik zugában. Alighogy megzendült a zene, egyet libben a kendő, és olyan egy takaros csengi-lyány pattan ki belőle, hogy meglepetésemben a kávécsésze is kigurult a kezemből. Nagy vihogás hangzott föl erre a hátam mögött. Hátra nézek, hát asszony asszony hátán, úgy nezegettek be az ablakon, hogy a mulatságból kijusson nekik is. A leányzó pedig hozzá látott a tánczhoz, két legény dobolt meg sípolt, a többije enekelt. Hajnalig tartott ez a mulatozás, addig ki nem mehettünk a kávéházból.

Örményemnek, a ki kezdetben türelmetlenkedett, egy üveget csúsztattak a kezébe, és minél jobban hajtogatta, annál több lett a türelme és annál hangosabb a kedve. Rémülve vettem észre, de akkor már késő volt, hogy ráki (pálinka) volt abban az üvegben, és mikor hajnal felé útra kellett volna indulnunk, annyi józan esze sem maradt az örménynek, mint a szamarának.

Ömer agának elpanaszoltam bajomat. Megesóválta az öreg a fejét, és minthogy ragaszkodtam abbéli szándékomhoz, hogy egyenesen Angorába akarok jutni, legott hozzá fogott az intézkedéshez. A két szamarat elővezették, az eszméletlen örményt megfogták és az egyikre jó erősen rákötötték, hogy le ne essék róla. A másikra én ültem rá, és egy vezető kíséretében legott útnak indultunk, hogy ideje korán éjünk be a városba. Három óra alatt tettük meg az utat, melyre előtte való nap tizenkét óra kellett. Az örményt betakartam, hogy föl ne tűnjek a városban, és nem egy ostoresapást kellett szegénynek eltérnie, melyet szamara révén az ő oldala kapott.

A szálláson is csak arra ébredt föl, hogy a pálinkás üvegét kereste. Hogy mi történt vele Ovadsikban, hogy jutott ismét Angorába, minderről még csak fogalma sem volt. Barátsága azonban kissé meghűlt, és nem volt többé oly hű kísérőm, mint eddig.

Még csak a kizil-bások vidékéről akartam egyet-mást megtudni. Kizil-bás egy mohamedán titkos felekezetnek a neve, mely név szószerint vörös fejét, vörös fejűt jelent, átvittent pedig pogányt, hitetlent, főleg pedig perzsa siita hitűeket. Anatóliának egyes részeiben meglehetősen sokan vannak, és noha folytonos üldözéseknek voltak kitéve, elég jelentékenynek mondják a számukat. A török néphit egész legenda-körrel vonja be őket, a legképtelenebb meséket terjeszti rólok, és gyűlöletében a gyaurnál is rosszabbnak tartja őket. Különben is azt hiszi rólok, hogy a keresztyénekkal czimborálnak, és házokba is befogadják őket, míg a mohamedánokról tudni sem akarnak. Az angorai és a szomszédos csengürüi kormányzóságban jó sokan vannak, különösen a csibuk-ábádi kerületben, Csibuk, Szele, Szeraj, Csavundur, Málmud-ólán, Kara-ágáds, stb. nevű helységeekben. Legtöbben Angora közelében laknak.

Az evediki együgyű hodsza bennem is kizil-bást látott, és mert egyet-mást én is meséltem rólok, szentül meg volt róla győződve, hogy tagja vagyok annak az átkos felekezetnek. A titkos jelekre volt különösen kíváncsi, melyekkel a kizil-bások egymást köszöntik. Mert jelekkel üdvözlük egymást, és úgy el tudják a közös dolgaikat titkolni, hogy a profánok közé mi sem szivárog ki belőlök. Gyülekezeteik titkosak, és a mohárremhavi dernekekben (mulatság) férfiak, nők vegyest gyülekeznek össze, bort és szeszes italokat isznak; csak hogy a poharat, a melyből isznak, mindkét kezökkel megfogják. Asszonyaik sem úgy járnak, mint a mohamedán nők. Házasságot úgy kötnek, akár az európaiak, és a fátyoltalan hölgyek a férfiakkal együtt vesznek benne részt, akár csak a frenkek. Ha mohamedánt látnak, azonnal fölveszik a fátyolt. A nyulat meg nem eszik, mert nagy tiszteletben tartják ezt az állatot, mint Ali prófétájok macskáját. — A kizil-bások története különben is kapcsolatos ezzel a prófétával. Mohamed utódjának őt tekintették a siiták, szemben a szunnikkal, kik őt a próféta utódjának el nem ismerték. Századokon át harczolt a két felekezet egymással, főleg a perzsa siita a török szunnival. A siismus egyik harczosa Iszmáil sáh volt, Erdebi ura, a kinek a katonái, hogy a törököktől megkülönböztesse őket, vörös színű süveget viseltek. Iszmáilnak egyik öse a híres Sejkh Száfi Erdebi volt, atyja pedig Hájdar sejkh, a ki sáh címet adott a fiainak, hogy Ali hitét vagyis a siismust annál inkább terjeszthessék. Leg-

hatalmasabb ellenfele Szelim szultán volt, és a két felekezet táborára az ő idejökben vívta a legkeményebb tusákat. Iszmáil katonáit, mert vörös süveg volt a fejükön, vörös fejüeknek vagyis kizil-básnak nevezték, és Anatólia lappangó siitái, a mai kizil-bások, erre az eredetre vezethetők vissza. A mi meséket a mai kizil-básokról mondanak, azok többé-kevésbbé mendemondák. Titokzatosságuk a mysticismus homályával vonta be őket, és hitőket félremagyarázzák, szokásaikat bűnösöknek tudják.

IV.

Az angorai állomás várótermében voltunk ismét. A görög állomásfőnök, nyilván megsejtve, hogy a kormányzó pasa vendégszeretetében is részesültünk, szinte túltett magán az előzékenységével. Vagy húsz-huszonöt utas verődött a vidékről össze, a kik Eszki-seherbe igyekeztek és megannyian azon fáradoztak, hogy a viteldjéből egy pár piásztet lealkudjanak. Egykettőnek, főleg az erőszakosabbaknak sikerült, a többinek nem. A kisebb vasúti hivatalnokok egymásután jelentkeztek a baksisért és már indulóban volt a vonat, a mikor egy-két lekéssetturbános még fölgrálgatott az alacsony ajtajú kocsikba.

Kora reggel indult el a vonat, és már a délelőtt folyamán oly iszonyatos hőség fullasztotta az apró kocsik belsejét, hogy ajtó ablak tárva-nyitva, haladhattunk csak az egyhangú kopár vidéken. Csupán a szürke távol színtelen hegyei adtak a szemnek némi pihentetőt. Az állomások egyedüli hűsítője az apró vasúti kutak, a melyekből melegen és kétes tisztasággal csurgott kifelé az átmelegedett folyadék. Étfélének sehol semmi nyoma. A közeli falvakból meg egymásután vánszorogtak elő a hideglázás, hagymázos betegek és kétségbeejtő siránkozással lestek az angorai görög orvost, a ki orvosságfelét osztott szét köztök. Nagy pléh doboza színing volt valami fehér porral, úgy látszik kininnel megtöltve és pusztán annyi ideje maradt, hogy a betegek tenyerébe egy-egy marokkal juttatott belőle. Hogy meg is figyelje a beteget és hogy néhány vigasztaló szót dobjon oda neki, arra már nem tellett az időből. Soknak jártányi ereje sem maradt, itt-ott eszméletlenül, szederjes ajakkal és a kintől eltorzult arcczal heverték a földön.

A vasútnak tulajdonították betegségöket és erős volt abbéli meggyőződésök, hogy azt a frenkek ásták elő a földből. Két katona állott ott mindegyik állomásnál és a hol cserkesz vidékeken haladtunk keresztül, ott az állomások között is strázsálták a gabonát és gyapjuszállító vonatokat. Ha a kocsisor elhaladt mellettök, félredobták fegyvereiket és sütkéreztek a szabadban, melynek még a fuvalma is forró volt.

A tikkadt levegő csöndjét mi sem zavarta, még a vonat robogása is alig hallatszott. Fásultságunkból csak az esti szellő rázott kissé föl, es Eszki-seher közelébe érve, jótékonyan hatott ránk a zöldes mező, a jobban művelt föld és a vígabban járókelő népcsoport. Legelevenebb volt a kép, mely az eszki seheri állomás előtt fogadott bennünket. A tatár-negyed összes lakói ott kuczorogtak a töltések mellett; elől a szürke ruhás és hosszú kaftános öregek, mögöttök a fekete salvárba bujtatott és színes övű legények, míg a rikító színű ruhadarabokban, jóval távolabb a férfiak csoportjától, egy-egy tatár fehérszemély lappangott. A ruhájok vérvörös volt, a fejökre borított nagy kendő hófehér. A Purszák folyó hídján túl pedig, a hol a törökök és a többi nemzetiségek laknak, téres mezőkön vágattak a hegyke türkmének és versenyt futottak a gyorsabban berobogó vonattal. Csak a görögök járkáltak föl s le, és kíváncsi örmények, bámész munkások tarka csoportja leste az érkező idegeneket. Itt még csodálni való van az útasokon.

Egy napot töltöttünk ezúttal a tajtekbányák városában. A második nap kora reggele ismét úton talált bennünket, és miután meglehetősen jó lovakra tettünk ezúttal szert, Kutahját tüztük ki utazásunk legközelebbi céljának, a magyar szabadságharcz menekültjeinek egykori székhelyét. A hagyományos két szál zsandár megint nem maradt el a kíséretünkből. Kezdetben a Purszák mellett haladt útunk, és hogy gyorsabban érjünk célhoz, oldalt hagytuk az országútat és a közbeneső cserkesz helységeket s egyenes vonalban igyekeztünk a nagyhirű török város felé. A kopár fensík, a melyen átvágtattunk, csak itt-ott volt erdővel benöve, és néhány apró cserkesz falun kívül, alig láttuk az eleven életnek a legcsekélyebb nyomát is.

Mily százalmas látvány ily viskó-csoportozat. A zsúppal fődött és félig a földbe ásott sár-vityillók egy-egy vakond-túrásra emlékeztettek, és egyedüli diszök egy lókoponya, mely

oda van tűzve a kemény nyílása mellé. Ősi szokása a cserkesznek, hogy megőrzi a legkedveltebb lova koponyáját, mert szerencsét hoz a háza tájékára. Lelket alig látni e viskók közelében, és csak itt-ott oszon el egy-egy talpig vörösbe bujtatott cserkesz nő. Még a viselete is más, mint a többi mohamedán nőké. Fátyolt nem igen viselnek, férfi-tekintetek előtt nem futnak, mert nem is arra vannak teremtve meg nevelve, hogy látatlanba viruljanak. Hisz nem a legritkább esetek közé tartozik, hogy még az út mentén is vételre kínálják őket. Néha az idegennek is fölajánlják, és ha elég tapasztalatlan az illető, hogy rááll a vásárra és kifizeti érte a jó összeg pénzt, még az nap, rendesen közvetlenül a vétel után, visszarabolják tőle. Emberekre ritkábban mernek vadászni.

Első pihenőnket egy Csanak-kirán nevű dervendnél, vagyis hegyszorosnál tartottuk. Dervendnek azt a helyet nevezi a török, a hol legnehezebb és legveszedelmesebb az átjáró. A török kormány zsandárokkal őrizteti ez átjárókat, mert a hegyi rablók rendesen a dervendek mentén szeretnek bujkálni, és kirohanásaikat is innen intézhetik a legbiztosabb sikerrel. Ott aludt épen a padisáh két hűséges szolgálója, úgy őrizték az országútat. Ennivalóval persze nem kedveskedhettek, be kellett érniünk a czukrozatlan fekete kávéval, a melyből párosával is juttattak a vendéglátó zsandárok. Jót pihenve a fák árnyékában, tovább kívánczoltunk e helyről és az egyik zsandár kalauzolása mellett egy másik dervendhez értünk, a hol szintén híjával voltak mindenféle eledelnek. Falvak nem voltak a közelben, várost meg csak hírből ismertek.

Étlen-szomjan, és a nap hevétől agyon tikkadtan, csakhamar elindultunk innen is. Barátságosan, cserjésekkel benőtt hegyek közt bujkált velünk az út, és török kísérőnk, a kitől a lovakat béreltük volt, minden egyes sziklafalról tudott egy-egy romantikus rablótörténetet elmondani. Emitt egy rablót gyilkoltak meg a szultán zsandárjai, amott egy gazdag bejt találtak meg éhen halva, mert napokon át volt egy fa törzséhez odalánczolva. Nem volt addig nyugta a jámbor Huluszinak, míg tanára aranyait biztonságba nem helyezte. Néhány darabot a csizmája szárába dugott, néhányat a nyereg bőrébe bujtatott, és annyi mindenfelé dugdosta őket, hogy a mikorra kellett volna, nem egyhamar talált rájuk.

Szinte megkönnyebbedett a látottak és hallottak után a

lélegzetünk, a midőn alkonyatkor közeledőben voltunk kívánságunk Mekkájához. Egy erdős magaslatról pillantottuk meg a kacsaringósan fehérülő utat, a mely egy hegynek támaszkodó háztengerben enyészett el. Mohamedán kíséretünk, minthogy ép az esteli ima ideje volt, egy-egy ruhadarabot terített le a földre, és a kiblának fordított arczezal végezte el csendes megájtatosságát.

Még egy fordulat, és előttünk állott Kutáhja, messze tekintő fellegvárával, a hová — a várbeliek állítása szerint — a magyar bejek esténként föl szerettek volt járni, és onnan elgyönyörködni a valóban csodaszép kutáhjai völgyön. Alighogy a városba értünk, már mutogatták a hozzánk szegődött helységbeliek azt a nagy kaszárnyaépületet, a hová a magyarokat annak idejében elszállásolták.

Ott volt a hosszúkás nagy épület a város legkezedtén és bizonyos kegyelettel vezettek föl bennünket a kaszárnya mögött fölvonuló török negyedbe, melynek egyik szűk utcájában állott egy nagy úri konák: Kossuth bejnek a palotája. Mint minden török konák, ez a ház is nagyobbára fából volt építve és kényelmes falépcsők vezettek föl a nagy előteremből az első emeleti helyiségekbe. A szobák díszes menyezete fából volt kifaragva, színes festékekkel kifestve és mozaíkszerűen összerakva. Megkapó kilátás nyílik ki belőlök a messze betekintható szabadba, az egész széles völgyre és az oldalt fekvő fellegvárra.

A kaszárnyával szemben volt a lakásunk, a város egyedüli hánjában, melynek tatár eredetű gazdája ugyancsak kitett magáért, hogy ételével megnyerje tetszésünket. Valóságos lakomákat csapott esténként és a hány öreg ember csak visszaemlékezett a magyar világra, mind odarendelte vendégének. Napnyugtakor begördítette szobánkba az alacsony asztalt, egy kendőfélével leterítette és három szolgálával hordatta az ételeket, a melyek egy-egy befödött bádoggal edényben voltak. Lekuporodtunk az asztalka mellé és Allah nevében hozzáláttunk az étkezéshez. Vendégekben sohasem szenvedtünk hiányt. Megható volt látni az öreg Ali agát, a mint könnyező szemekkel és reszketeg hangon tudakozódott a magyar bejek felől és görcsösen szorongatott a kezével egy ezüst műví pipát, a melyet Kossuth bejtől kapott volt ajándékba. Egy török meg egy magyar alak volt rá kivésve, alá meg a Kossuth neve kimetszve, állítólag a saját keze munkája. Meg nem vált volna tőle a félvilágért sem.

A reggeli órákban már ott várt ránk a szállásunk előtt. Fölvezetett a jó magosan fekvő fellegvárba, töviről-hegyire megmutogatta a várost, mely minden nagysága és kiterjedtsége mellett, komornak és kihaltnak tetszett. Romladozó házait ki nem tatarozzák, érdekes vára napról-napra pusztul és különben jóra való, békés természetű népe egyre jobban szegényedik. Az ipara pang, termékeinek nem tud piacot teremteni, hacsak az épülő vasútak nem lendítenek majd az állapotján. Hajdan virágzó fayence- és cserépedény-gyárai, a melyek régen te az ország összes dsámjait ellátták, ma már nagyobbára elpusztultak és mindössze is három műhelye maradt, a hol neha napján még dolgoznak. Agyag edényei és cserépmunkái még mai nap is keresettek, az Ó-kutájja pedig igazi ritkaság számba megy. Török lakóin kívül sok a városban az örmény és görög, a kik jobb egyetértésben élnek a mohamedánokkal, mint különböző felekezetű keresztyén társaikkal.

A török népköltészetre vonatkozó adataim jórésze ebből a városból való. Mihelyt beállott az est, megszólalt az utcák danája és vígasság meg lárma töltötte be a várost. Csapatokra oszlott a fiatalság és négyesével, ötösével dalolgatva járta be a várost. A hófeherbe öltözködött nők az útczaajtóknál leelkedtek és víg sikongással eredtek futásnak, ha, nagyon is a közelökbe jutott az énekhang. Különb is meg van az a hírok, hogy egész Anatóliának ők a legkaczkiasabb és legszemrevalóbb rózsái. Nem is találtam sehohsem a szerelmi és egyéb népdaloknak oly gazdag változatát és a máskülönbön vontatott melódiáknak oly sokfeleségét, mint Kutahjában.

Egy öreg mesélő asszony is járt a hánunkba, és a mikor többek közt azt kérdeztem egyszer tőle, emlékszik-e még a várbeli magyarokra, egyre csak egy Batán bejről ábrándozott. Nyilván a Batthyány szót azonosította a törökösebb Batánnal, mely pusztulót, enyészöt jelent. Sőt az emlékezetében egy harc képe is megmaradt, mely a vártéren folyt le. Az összecsapást így adta röviden elő.

Két magyar bej állott egymással harcban, az egyik a fekete, a másik a fehér király szolgálatában. A fehér király szolgálatában levő vitéz alacsony, törpe emberke volt és Luláknak hívták, a fekete király embere meg óriás, a szörnyű magasságú Hádsi-Put. Pogányimádó volt a pokolbéli és a fehér király emberei közzé is romlást akart becsempészni. Odahaza is harc-

ban voltak egymással és azért jöttek el ilyen messze földre, mert országukban mindent elpusztított a fekete király serege.

Mintha most is látná azt a nagy viadalt és azt a magyar emberáradatot, mely a viaskodókat körbe fogta. És csodák csodája, a mint összeesapott a két magyar, lángot fogott a törpe kardja es oly erővel sújtott neki az óriásnak, hogy azonnal összerogyott. A magyarok megannyian a fehér király pártján voltak és óriási volt közöttük az öröm, hogy bukott az ellenségek. Nem is maradtak többé soká a városunkban. Visszavándoroltak a hazájokba és Kossuth bejt választották meg a fehér királynak.

Utána jártam ennek a legenda-féle hagyománynak, és a Kutahjában járt magyarok mindössze is egy párbajra tudtak visszaemlékezni, a melynek egyik hőse Asbóth volt. A Hádsi-Put alkalmasint ennek a névnek az elferdítése. Hogy a fehér király törpe Lulákja ki lehetett, annak nem tudtam a nyomára járni.

De nemcsak a mondáikban, hanem dalaikban is találni itt-ott némi magyar vonatkozásokat és abban a néhány százat meghaladó népdal-gyűjteményemben, melyet három ramazán estén át gyűjtöttem, magyar divatú ruháról és magyar hajviselétről (madsar bicsimi) nem egyszer van szó. A hosszú, vállra lecsüngő haját magyar fürtöknek nevezik. És miközben áhítattal figyeltem az ázsiai török város magyar legendáit, meg-megszólt az útczai dana és török lányka szépségéről, magyar ifjú szerelméről oly igaz érzéssel, oly szívhez szóló melódiával énekeltek, mintha a fehér király lovagai járnának ismét közöttük.

Víg órákat éltünk át a kutahjai ramazán-estéken. Egy nagy kávéháza volt a hánunknak, az egész város legdíszesebb mulatóhelye. Ide tettek be az öreg urak, hogy az éjtszaka egy részét átmulassák, és ide vetődtek be az ifjak is, hogy zene meg énekszónál tánczra perdüljenek. És mialatt ropták a dobogókat, és csenegtettek csengőiket, lányok hangja szólt meg az utczákon és átható hanggal kísérték az ifjak lármásabb zenéjét és haragos fegyvertánczát. Egy-egy jatagánt kaptak a kezökbe, és úgy kezdődött az ifjak táncza.

Párosával állottak egymással szemben, kardjaikat összemérték, pengéiket csattogtatták és úgy lejtettek a tánczukat, hogy a jatagán mozdulatát lábukkal kísérték, csapását meg a derekukkal. Mindegyik pár előtt egy-egy fadorongos állott, és

ha sújtani készült a kard, a fadarabbal fogták föl az ütést. Az volt az est hőse, a ki legtovább kibírta. Pántlikát kapott a süvegje mellé, és kérkedett vele a más nap folyamán is, a folyammenti nagy rétségen.

Ide meg azért gyülekeztek össze, hogy birokra keljenek egymással, és hogy megküzdjenek azért a dicsőségért, mely a pehliván (bajnok) név megszerzésével ajándékozza meg őket. E bajnokjátékok is kiveszõben vannak. A vasút, melyet Eszki-sehertõl idáig terveztek, és a melyhez ez év folyamán már hozzá is láttak, innen is kipusztít egy-két kulturképet és a többivel egyforma szeszinû, seképû várost teremt majd belõle. Iparán azonban talán lendít majd egyet. Egyelőre még vakolatlanok a házai, és az európai kenyelemnek nincsenek meg azok a nyomai, a melyekkel a vasútak a többi városokat már megajándékozták.

V.

Brusszába szándékoztunk eljutni Kutáhjából. Egyrészt, hogy közelébe jussunk Szöjütnek, az oszmán dynastia első városának, másrészt meg, hogy az Olympus lábainál pillanthassuk meg a Mármarát, útazásunk végpontját. A kutáhjai kormányzó kellõ kísérettel látott el bennünket és mindenek elõtt Bozjukba kellett visszatérnünk, az oszmánok legõsibb területére. Gyalog ösvényen, szép erdõs vidéken vezettek bennünket zsandárjaink. A kutáhjai magaslatról csakhamar egy mély völgybe értünk és a fölmeredezõ fellegvár jó darabig kísért bennünket, míg egy erdõbe vezetõ kanyarulatnál hirtelen csak eltűnt elölünk.

A vidék friss zöldjében térdig gázoltak lovaink és mint kopár sivatagja egy megmérhetetlen oázisnak, úgy bukkant elénk egy Kumbet nevû csekélyke kis helység. Alig volt a faluban egy-két lélek. Oda voltak a mezõre dolgozni és ki a földjével bíbelõdött, ki meg fuvarra szegõdött. Csak a hánban tolongott a nagy sokadalom. Szivri-hiszári emberek voltak megannyian, barátságos, beszédes törökök, a kik minden áron azt akarták, hogy nézzük meg a városukat, ott van csak a sok antika. Értvén alatta romokat, régi épületeket és egyáltalában minden olyan tárgyat, a mi szerintök az európaít érdekelheti. A németünket nem is szólították másnak, mint antikadsi bási-

nak, fő antikásnak. Különben is, amolyan hóbertosnak néznek minden európaít és szánakozóan megmosolyogják, a mint firtatja az írásos régi köveket, a föld alól kiásott pénzeket és egyéb ilyen veszendőbe ment holmikat. Komolyabb számba veszik azt, a ki nyelvöket is érti. Megbecsülik buzgalmát, hogy eltanulta nyelvöket, bizalmasabbak meg közlékenyebbek hozzá.

Elbúcsúztunk a szivri-hiszári társaságtól és alig, hogy elhagytuk a helységet, cserkesz területre jutottunk ismét. A lakókkal együtt a vidék képe is megváltozott. Kopár, kietlen sziklák váltották föl a mosolygó, buja vidéket és kövek között volt az út kivágva, mely a cserkeszek legridegebb tanyájára, In-önübe vezetett. A törökök őshazájának is itt kezdődött el a határa. Sajátságos jelenség, hogy épen ott telepedtek meg legtömörebben a cserkeszek, a hol az oszmánok ősei tanyáztak volt és hogy a legtöbb cserkesz viskó épen ott maradt meg, a hol Ertogrul családjának a tetemei porladoznak. Főleg azokban a völgyekben, a hol a Kara-szu és Szári-szu folyók vizei csörgeznek.

In-önüből Bozjukba mentünk át és onnan készülödtünk arra az érdekes kirándulásra, mely Szöjut városába fogott bennünket vinni. Egymást érik itt a cserkesz helységek és az első szultánok sírjai közül cserkesz falvak csatangolói garázdálkodnak. Eszkiseher és Biledsik, itt jelentek meg először a világhódító törökök. Közéleben a Purszák folyónak még mai nap is látható Kara-sehir vára, melyet Ertogrul fia, Oszmán, legelsőnek meghódított. Romok és kőfalak töredékei bukkannak elő lépten-nyomon és a sívár vidék mai utazója mit sem lát többé maga előtt, a fényes idők múltjából. Mint turkomán törzs vándoroltak elő délebről és Oszmán elődje épen akkor tévedt erre a vidékre, a midőn az ikoniumi (kóniai) szultán Ala-eddin, egy tatár sereg túlnyomó erejével hadakozott. A turkománoknak Ertogrul volt a vezére és látván a két ellenség küzdelmét, az a gondolata támadt, hogy a gyöngébbiknek kél a védelmére. A turkomán sereg győzelemhez juttatta Ala-eddint és hála fejében ott tartotta — fejedelemnek. A világbirodalom-alkotó törököknek ez volt az első megtelepedése.

Egy pár napot még Bozjukban töltöttünk. Barátságot kötöttünk Ali agával, a környekbeli cserkesz bandák bejével és mások, főleg pedig a török előljáróság tanácsára, az ő pártfogásába ajánlottuk magunkat. Szíves vendégszeretettel fogadott

bennünket a herkulesi termetű és erejű Ali bej. Vendégeinek hívott meg a ramazáni estékre és együtt mulattuk át az éjtszakákat, együtt vígadoztunk a cserkeszek közt, kik félénk tisztelettel és a bámulat egy nemével csüngtek a messze vidéken ismert Ali vitézen.

Leginkább dalló helyeken töltöttük el a ramazáni estéket. Egy lebuhoz hasonló viskó volt, a helység cserkesz negyedében, távol a többi házaktól és jó messzire az országút mentén. Ide vitt el bennünket Ali gazdánk és midőn rozsanó lépcsőkön följutottunk az emeletre, megnyílt előttünk a rejtekben mulatozó cserkeszek tanyája. Félhomály borította a szűk helyiséget és ember ember hátán, megannyian egy beszélő alak szavaira figyeltek, a ki keresztbe fektetett lábakkal egy emelvényen ült és hol elbeszél, hol meg dalokat énekelt.

Oszmánról szólt a regéje és a szép dervis leányról, a ki atyját odahagyva, In-önübe menekült urával, az oszmánok első szultánjával. Kara-sehir (Fekete város) volt az első fővárosa és Kara-Oszmán (Fekete Oszmán) volt e város első uralkodója. Feketének tartotta a nép hite, feketének a haját, szemét és szemöldökét, sötétnek a szakállát és arczbőrét; karjai hosszúak voltak, orra hajlott, lábai lóra termettek és tekintete oly vad, hogy ellenségét is féken tudta vele tartani. Az apán kezdte el a mesélő a fia történetét, és Orkhánon végezte, a brusszai szultánon. Lassú, vontatott hangon fogott hozzá Ertogrul apó bevándorlásához és szilajon, szenvedélytől remegő hangon adta elő, hogy hogyan csaptak össze a tatárokkal és hogy a fekete Oszmán miképp vonult be fekete városába. A lendületesebb helyeket versekbe foglalta össze és az elbeszélés menetét versekkel elevenítette, énekszóval variálta.

Így folyt ez éjtszakákon át, míg csak a helységben maradtunk. Egy korai reggelen, vége felé járt már a Ramazán, Szőjüt felé voltunk indulóban. Ketten voltak kíséretünkben; Ali bej az egyik és a másik Rágib efendi, a török kormányznak egyik vasúti biztos. Ráültünk a cserkesz módon fölnyergelt lovakra és odahagytuk Bozjukot, hogy Ertogrul sirjához és az első török fővárosba elzarándokoljunk. Elevenebb és mozgalmasabb napja aligha volt még útazásomnak. Vadúl vágatott neki cserkeszünk a síkságon kezdődő vidéknek és e kiváló lovas népnek oly szédítő bravourjait játszotta el lován, hogy szinte a felelmetesbe csapott át.

Festői ruhája csak emelte e jelenetek vadságát. Hosszú és a bokánál szűken végződő salvárját keskeny övvel szorította a derekához és testhez álló kaftánjának szabadon libegett a két széle. Melle löpor-táskákkal volt teleaggatva és három pisztoly az övében, egy puska a derekán, egy kis cserkesz-ostorral csapkodta meg tüzes és büszkén tova száguldó ménjét. Csak egy suhintás a levegőben és ölnyit ugrott a nekivadúlt paripa. Rágib, kinek szintén szemefénye volt a lova, itt-ott versenyre kelt a cserkeszszel és a legszedítőbb gyorsaság közepett csak egy rándításába került a cserkesznek és mozdulatlanak állott meg a lova.

A vidéket is, mintha hirtelen kicserelelték volna. Majd szédítő meredek közöt lépést kellett haladnunk, majd meg lapályos vidékekre jutottunk, melyekbe a legsajátságosabb alakulatú völgyek torkollottak. Az egyes cserkesz-házak fehéren kandikáltak elő, mintha a zöldelő természet rengetegjeiben bujósdit játszanának. Hol kitágultak körülöttünk a völgyek, hol meg arasznyira szorultak össze. Ha hirtelen bontakozott ki előttünk egy-egy síkabb terület, villám módjára vágatott neki a cserkesz és csak akkor lassította meg lépteit, ha fegyveres emberek közeledtek felénk.

Lovas cserkeszekkel, elvágató alakokkal lépten-nyomon találkoztunk. Oly hirtelen kerültek elő és oly hirtelen tűntek is el, hogy soknak még a körvonalait is alig láthattuk. Kopár fensíkot bujazöld lapály, erdős völgyet pedig sziklás hegyoldal majdnem szemkápráztatólag váltogatott. Alig győztünk betelni a környék varázsszerű hatásával. Tanárunkat, a mint egy ízben kissé elmaradt tőlünk, neki szegzett fegyverrel rohanta meg egy cserkesz, a ki egy hegyoldal mögöl vágatott elő. De alig, hogy megpillantotta ideje korán vissza siető bejünket, épen oly villámgyorsasággal tűnt el, mint a mily hirtelen előtermett. Ali bej olyformán mosolygott, mintha inkább a földijét sajnálta volna, mint a tanárt. A lovas szándékáról különben mindenféle fölvilágosítást megtagadott és csak arra intett bennünket, hogy ne maradozzunk el tőle. Nem is választott többé el tőle egy lépésnyi távolság sem. Célunktól különben sem voltunk már messze. Alkonyodóban volt már a nap, mikor jó hat órai lovaglás után leereszkedtünk egy mély völgybe és megpillantottuk benne a történeti nevezetességű Szőjütöt.

Párját ritkította az a kép, mely e termékeny völgykat-

lanból élénk mosolygott. Mintha egy keleti gülisztánt ábrázolt volna, melyhez a távból elsötételő havasok a legfantastikusabb keretet alkotnák. Valóban, Kis-Ázsia leggyőzelmesebb hőse aligha választhatott volna magának és népének alkalmasabb helyet, mint ezt az elrejtőzködött kis völgykatlant. Fejedelmi ajándékot osztogatott Ala-eddin és fejedelmivé tette az országát Ertogrul. A buja föld szántó-vetővé tette a türkmén lovast és az országról-országra csatangoló nép letelepedett és államot alkotott.

Alig különbözhetett valamiben a mai Szöjüt a régitől. A feherre meszelt félemeletes házaknak ugyanaz az erkélyes előrésze, rézsutos kiszögellése még ma is megvan, melyet a byzanci népektől tanultak és a mely a török házaknak mai nap is stíljét adja. Csakhogy a szöjüti házak egy-egy virágos kertnek a köskjei és az egész helység, házastól utczástól, mintha erdők meg ligetek közé tévedt volna. Egy nagy útcza szeli át a várost, szélesebb a rendesnél és takarosabb a szokottnál. Ott volt a hán a felső végén, közel a díszes dsámihoz és a város legélénkebb pontjához. Nem sok idegen kerülhetett a tájékára, mert udvarát kivéve, mely tele volt szekerekkel meg lovakkal, alig lézengett benne egy-két útas, és így a rendelkezésünkre álló három szobája közül tetszésünk szerint válogathattunk. Igaz, hogy egyikében sem volt sok köszönet. Ágya egy szakadozott szőnyeg, kerevetje ugyanaz, nemkülönben az egész bútorzata.

Alig hogy elhelyezkedtünk e nem nagy kényelemmel kecsgetető hánban, látogatására indultunk a kajmakámnak, a szöjüti kormányzó konakjába. Ali bejt is magunkkal vittük; ismerte ő a város apraját-nagyját, de őt is mindenki. Oly merev glédába állottak a konák előtt örködő katonák, mintha a cserkesz zsványfőnök legalább is fő államhivatalnok lett volna. A kajmakám, noha a ramazáni lustálkodás ideje járta, legott fogadott bennünket és udvarias figyelmében épen úgy részesítette a cserkesz bejt is.

Ertogrulnak a türbéje (sírja) künn volt a határon és a szent udvarba csak engedélylyel léphetett be az idegen. Félórányira lehetett az út a várostól és egy régi viaduct közelében pillantottuk meg a díszesen restaurált sírboltot, melyben az első török kalifa apjának nyugodtak a hamvai. A környékbeli mohamedánok nem egyszer zarándokolnak el ide évenként és buzgó imádságokkal kérnek áldást, egészséget és testi bajuktól

az által remélnék szabadulást, ha ruhájok egy-egy czafatját oda kötik az ablak rácsozatára.

Egy alacsony kis épület a türbe, melybe egy keskeny előszobán át juthatni be. Közepében ott az ötoldalú deszkakoporsó, szőnyegekkel és szentmondásos takarókkal befödve, fejtől meg egy óriási turbán, a milyent a megholt életén át viselt. Négy nagy gyertya-állvány van a koporsó négy végénél és a kible felé tekintő falnál ott nyugszik egy állványon a mohamedán szent könyv, a Korán. A padozat régi kisázsiai és perzsa szőnyegekkel, a falak meg szent idézetekkel vannak földíszítve és a türbének öre azzal foglalkozik, hogy a szent namázt (imádságot) többször elimádkozza naponként. Ertogrul türbéje előtt még más három sírkő volt, kettő a két fiáé: Gündüz és Szavudsu bejé, a harmadik pedig a feleségeé. Az írás lekopott rólok, csak itt-ott maradt meg egy-egy verssor, mely az elhunyt életét dicsőíti. Leheveredtünk a jó nagy udvar puha gypére és onnan rajzolgattuk a sírboltot, a sírokat és tekintetünkkel körülrevedeztünk a classikus török területen, melynek emlékezete nem egyhamar mosódott ki belőlünk. Balról a lankás, termékeny nagy hegyvidék, a honnan véres fegyvereikkel özönlöttek elő a türkmének, jobbról meg a síma fölületű hegyóriások, melyek kopárságán színt játszva, verődött vissza a napfény.

Más útat választottunk visszatérőre és a ráják negyedét megkerülve jutottunk vissza a török negyedbe, mely a város legszebb pontjait foglalja el. Hegyi patak folydogál a fő utcáján és a mint a lankás helyen körül-köre lecsörgedez, itt-ott hidakba ütközik, színesre festett keskeny kis átjárókra. Ötöt durrantott egymásután egy hatalmas pisztoly, a mint elérkeztünk a fő utcához. A nap lementét jelezték vele és azt, hogy vége a bőjtnek, kezdete a farsangnak.

A hán előtt ott várakozott ránk a kajmakám egy katonája, hogy gazdája házába vezessen bennünket. Űri török módra berendezett konákban fogadott bennünket es mikor beléptünk az étterembe, büszkén és elégült mosolylyal mutatott az asztalnál helyet. Azzal akart bennünket meglepni, hogy európaias vacsorát készítettett számunkra és hogy meglepetésünket még jobban fokozza, gráczai sört meg franczia borokat itatott velünk. Az étel élvezhetetlen, az ital ihatatlan volt. Vendégei, egy-két török efendi, szájtátva bámulták az európaiaskodást és valahányszor csak hozzányúltunk a késhez meg a villához, jó na-

gyokat csettenettek a nyelvökkel. Csodálkozásuknak volt ez a kifejezője. Az italhoz nem mertek hozzányúlni, de házi gazdánk sokszor el-eltünedezett a teremből és megannyiszor élénkebben, nekihevültebben tért vissza. Nyilván a sok járás-kelés ártott meg neki. És mindez a törökök szent városának a legfőbb hivatalnoka házában, ramazán alkalmából.

Alig vártam, hogy a vendégségből szabadulhassak. Társul szegődtem Ali bejhez és sorba jártuk a szöjüti legénység mulató helyeit, nagyobbára szurtos kávéházakat, a hol színpadszerű emelvényen ültek a kiválogatottak és hol táncczal, hol énekszóval vidították társaikat. Sehol egy hangos szó, ha a nóta járta, vagy ha a mesemondó megszólalt. Kávéját hörpintgette a hallgatóság és csak akkor eredt meg a lassú beszéd, ha szünetet tartottak az előadók, vagy ha a dalversenyre jelentkezők a színpadra léptek.

Legelőbb is a helység lantosa állt ki a síkra és miután elpengetett lantján egy pár rögtönözve készült nótát, fölszólította a vendégsereget, hogy keljenek vele versenyre. Ha senki sem akadt, a ki össze merete volna vele mérni lantját, a lantos maradt az est hőse és övé maradt a jutalomdíj. De ha előlépett valaki és kitűztek a témát, mely rendszeren a köznapi élet eseményeinek dicsőítéséből állott, szakaszonként és váltogatva láttak a munkához. Egy négysoros versszakot mondott az egyik és megfelelt rá a másik. Ha a felelet kielégítő volt és főleg, ha a versszak utolsó rimje az ő strófájából sem hiányzott, rátértek a másodikra és utána a következőkre. Az maradt győztesnek, a ki legtovább bírta. Órákig tartott el néha ez a verseny és ha ügyes legény került a lantos elé, nem egyhamar adta be a derekát. Leghamarább a rimből fogytak ki, mely minden egyes versszakot befejezett és a mely mindig egy és ugyanazon szóból állott. A jutalom-átadás ünnepélyes volt és vagy egy kis arany penzdarabból, vagy selyemkendőből állott. A lantosnak rendszeren az előbbi kellett.

Jó későre járt az idő, mikor nyugalomra tértünk. Még füleinkben csengtek a dalok és visszahangzottak emlékeztünkben azok a búsongó melódiák, melyek az ó-török város utczáiból még imitt-amott előröppentek. Még csak egy éjtszakát akartunk e város falai között átszenvedni. Brüssza volt ezúttal a vegezel, egyúttal a végpontja is két hónapon át tartó útazásunknak. Egy keservesen eltöltött éjtszaka után, melyben he-

tekre való nyomot hagyott rajtunk a hán majdnem borzadalmas tisztátalansága, ismét útra kellett czihelődnünk. A cserkeszek útján jutottunk el ismét Bozjukba és mert lovakat ezúttal nem kaphattunk, egy napot vesztegettünk a helységben. A cserkeszek nem szívesen adják oda lovaikat, inkább letagadják és rejtegetik az idegen elől. Egy tatár szekér döcögött be épen a városba és cserkesz bejünk se kér, se kérdez, lefoglalja a számunkra. Beszorogtunk nagy nehezen a ketrecz szerű kocsiba és míg cserkesz területen jártunk, egy Karaköj nevű faluig, hűségesen őrzött bennünket Ali bej. Határára jutva országának, és ünnepélyesen elbúcsúzva tőlünk, átadott egy türkmén zsandárnak, a kinek mindene megvolt az oltalmnyújtáshoz, csak épen a fegyvere hiányzott. Csak jó későre tudtuk meg szegény Ali bej sorsát. Saját honfitársai gyilkolták le a szerencsétlen embert, a kinek az a nagy hibája támadt, hogy túlságosan megbarátkozott az idegenekkel.

Három napi útunk volt még hátra Brusszáig. Elhagyatott vidéken döcögött végig velünk a rozoga szekér és egyedüli szórakoztatónk a beszédes Hasszán volt, a ki kénytelenségből hurezolt bennünket kocsiján. Másfelé volt az útja a jámbor szekeresnek és ha cserkeszünk rá nem rivall és meg nem ijeszti, épen ellenkező irányban hajtatott volna velünk. Ígérettel és szép szóval megnyertük és megnyugodott sorsában, melyet a kiszmet (sors) rendelt volt el neki.

Egy Bazárdsik nevű helység volt az első esti megszállónk. Nagyobbára örményekből meg törökökből állott lakossága és a fel falu mind oda gyülekezett a hán elé, a hol nyugalmat kerestünk egy éjszakára. Egy csipetnyi részünk volt is belőle. Minthogy ez a vidék még nyelvterületileg sem érdekelt, meg több nyugalom után is vágyódtunk, már kora hajnalban ismét úton voltunk, egyre közeledőben a termékenyebb olympusi vidékhez.

Egy meredek hegyen, az úgynevezett Aghir-dágon, gyalog szerrel kellett átvergődnünk és alig, hogy följutottunk a gerinczére, mintha csak kicserélték volna a tájat. A tikkasztó kopárság helyett üde frissesség, a szürke helyett eleven zöld szín és a komor terméketlenség nyomában művelt és virágzó rétek, pompázó gyümölcsösök és szántóföldek. Az olympusi vidék első falujába, Kursunluba, még a délelőtt folyamán jutottunk el. Egy kis türkmén helységbe, melyben alig volt vagy száz pa-

rasztház. De jólét mosolygott elő mindegyikéből és mintha az olympusi havasok hűs szellője egész idáig elcsapott volna. Minel lejjebb szállottunk a Kursunlunál kezdődő nagy völgybe, annál magasabbra meredeztek a havasok és annál változatosabb, szórakoztatóbb volt a vidéke. Az olympusok lábához jutottunk el és csak ott ért véget a hosszú, termékeny völgykatalan, a hol egy Enigöl nevű helység húzódik el, Brussza vidékének legvagyonosabb faluja.

Épen a havasok csúcsát pirkasztotta a lehanyatló nap, mikor bekerültünk a népes helységbe. Nemcsak a rendessége, életelevensége lepett meg e falunak, hanem még inkább a nyelve, mely az eddigi területek valamennyijétől különbözött. Mintha csak a szöjüt-vidéki nyelvjárás olvadt volna össze a türkmenes hangzású brusszai beszéddel. Még a ruházatában is volt e falu népének némi különössége. A salvár egy-két arasszal rövidebb és a fez, mely eddig a területig csak elvéve tűnik föl, a zejbekekéhez hasonlóan, magasra nyúlik és alólról tarka kendővel van körülkötte.

Legott anyaggyűjtés után láttam. Segítségemre volt e munkámban nyájas csorbadsink, vagyis házi gazdánk. A ramazánt követő Bájram ünnepe járta épen és mint ilyenkor szokás, a helység összes gyermekei utczai mulatozásokra gyülekeznek. Mindegyiknek nyakában ott lóg a dümbelek, egy primitív szerkezetű dobos hangszer és miközben ujjakkal ütögetnek a dobhártyáján, rikoltgatják hozzá a népies ízű nótákat. Hangszeröket úgy készítik, hogy egy fazék fenekét beverik, hártypapírt erősítenek rá és a fazék fülébe zsineget húzva, nyakba aggatják. Sorba járják vele a helység házait, az útcaajtónál megállanak és addig lármáznak, rikoltoznak, míg vagy ajándékkal vagy bottal tovább nem riasztják őket.

Egynehányat fölcsőditettünk a hánunkba és jó sokáig tartó biztatgatás után hozzá láttak a dalláshoz. Annyira zavart azonban az éneklésök, hogy vajmi keveset érthettem meg a szövegből. Ének nélkül pedig egy sornyi verset sem voltak képesek elmondani. Ehhez járult, hogy a tanár rajzolgatni kezdte őket; egyiknek az arcját, másiknak a dümbelekjét és ezen annyira megrémültek a fia-mohamedánok, hogy valamennyien eliramodtak tőlünk. Sem ajándék nem használt többé, sem szép szó. Pedig terjedt a híre, hogy dalkedvelő sztambuliak megfrenkek tartózkodnak a helység hánjában. Csak a lantos Bekir,

a púpos poéta merészkedett be hozzánk és a vézna emberke akkorákat dicsekedett előttünk, hogy már-már a legjobb reményekkel kezdtem eltelni. De mikor az eneklésre került a sor, úgy össze-vissza zagyvált a szerencsetlen ászik (lantos), hogy még annyi hasznát sem vettem, mint a dümbelekes gyermekeknek. Úgy segítettem magamon, hogy kiültem az útczára és egy mécesnek a gyér világítása mellett, ellestem az útczák dalát és hol töredékesen, hol nem, jegyezgettem őket. A hiányokat másnap reggel pótolhattam is. Új kocsisunk értelmesebb legénynek látszott és midőn elolvastam neki a hiányos nótákat, megannyiját kiegészítette, sőt később újakkal is pótolta. Ily módon megint szaporodott a gyűjteményem és pótolgattam szekerünkön egész Ak-szuig, a hová más nap dél felé jutottunk el.

Ez volt az utolsó állomásunk Brussza előtt. Útunk most már közvetlen az Olympusok alján vezetett és mialatt lent forró kavicsok melengették a hegyóriásról lecsurranó patakokat, addig fönn a magasban hómezők fehérlettek elénk és itt-ott egy-egy hideg szellővel köszöntött bennünket, távolról jövő idegeneket. Egy szűk, majdnem sötétes völgybe jutottunk a város előtt. Kocsik és karavánok csengős-bongós zajába a hajcsárok vad lármája vegyült és lépten-nyomon haladtak el mögöttünk hol tevék, hol öszvérek karavánja, hol vágató zejbékek, hol zsványüldöző zsandárok.

Kocsink csak lépést haladhatott, alig tett túl a tevéken. De csak addig, míg eljutottunk a völgy szélére. Hirtelen csapott meg bennünket a kinyilott völgy fényessége és szinte vakította a szemet az a nagy fényár, mely az előttünk álló Brusszáról ránk világolt. Kupolák százaival játszadozott a napsugár és a havasok aljába meg a hegyoldalra húzódó város mindenfelől fénylett, minden oldalról ragyogott a sötét cziprusok mellett a minárek erdeje. Megnyílt előttünk a hajdani török főváros kapuja, a törökök legszebb szárazföldi városa, a régi időknek is kincses Brusszája.

KÚNOS IGNÁCZ.

A PHONETISMUS KÉRDÉSÉHEZ.

Jeles természettudósunk, Szabó József, kijelentette pár évvel ezelőtt a magyar tudományos akadémiában, hogy a helyesírási vitában, «a világirodalom tanúsága szerint», a fonetikus írás elve «a győzelmes», az etymologikus pedig «a legyőzött álláspont». *Világirodalom* igen tekintélyesen hangzó egy szó: a magyar orthographia derek bajnokának, Volf Györgynek egész ügybuzgóságára, mondhatnám harczi kedvére, s széleskörű tudományának teljes kifejtésére volt szüksége, hogy akadhasson valaki, a ki e döntő kijelentéssel szemben rá merjen mutatni a tények igazi állására. Minthogy Volf értekezése, mely pár hó előtt e folyóiratban jelent meg, a francia nyelvet csak futólag érinti a külföldi nyelvek fejtegetése folyamán, megkísértjük ez oldalról kiegészíteni becses dolgozatát. Annyival is inkább, mert ez idő szerint sehol sincs a helyesírási vita úgnapi renden, mint Franciaországban, a mióta az akadémiai szótár új kiadásának terve alkalmából a francia közoktatásügy feje, Gréard, mint az akademiától megbízott előadó, közzé tette reformjavaslatait, melyeket a mi nyelvészeink is ismertettek, s melyek minden mérsékletök mellett is szenvedélyes polemiát keltettek hazájokban. Különben is tudjuk, hogy a phonetismusnak, mely ezelőtt húsz évvel egy amerikai philologus-gyűlésből kiindulva vert föl újabb hullámokat, a calaisi csatornán túl székel ugyan pápája, az angol Sweet személyében: de a Szajna mentén, Neuillyben lakik legtevékenyebb s legzajongóbb apostola, Passy Pál, ki jórészt külföldi, főleg német elvtársai segélyével annyira élére állította s végsőkéig fejlesztette a phonetismus kérdését, mint sehol Nyugateurópában.

Lássuk tehát, mily «tanúságot» tesz a főnforgó kérdésben a «világirodalom» azon része, melynek a francziák képviselői.

Legelső helyt Lacaze-Duthiers-t kívánom idézni, hogy halljuk, mint vélekednek viszont a francia természettudósok. Ez a híres zoologus, mint az Académie des sciences elnöke, a tavaly deczemberi nagygyűlésen a természettudományok érdekében tiltakozott a phoneticus írásmód ellen. Komoly férfiak, úgy mond, pedansoktól kidolgozott, merő conventiónak nyilvánították az eddigi helyesírást. «Maglehet, hogy így van ez az irodalom nyelvében, de a tudományos nyelv szempontjából határozottan helytelen állítás. Az orthographia bizonyos evolucionak van alávetve s a művészet, ipar, tudomány, társadalom által befolyásolva». Míg a magyar természettudós azt hangoztatja, írjuk kiejtése szerint az idegen szót, a mit különben Gréard is ajánl, Lacaze-Duthiers ezt károsnak tartaná a tudomány szempontjából, mert miként értesse meg magát az, kinek egyformán kell írnia *phylumot* és *filumot*? «Igenis létezik egy tudományos helyesírás, melyet veszedelmes volna megváltoztatni, úgy mond a nagy feltűnést keltett kijelentés. Egy lépést sem tehetünk a természettudományok terén, hogy mindegyre föl ne merüljön annak szükségessége, mely szerint a szavak etymológiáját ismernünk kell . . . Ne engedjük be tehát a phonetismust a tudományok területére!»

Másodiknak Gréard nyilatkozatát említhetjük itt föl. Ő a phonetismust egyenesen chimæranak nevezi s azt állítja, hogy hívei még ha nem kifogásolnák is, nem igazítgatnák is minduntalan helyre egymás, illetve önmagok nézeteit, nem félős, hogy tanaikkal diadalt arassanak, bármily tekintélyes tudósok támogatásával dicsekedhessenek is. E tanok nem férnek össze a nagy közönség józan gondolkozásával. A közönség valóban erősen ellenök is szegül, mert hamar belátta, hogy itt nem kevesebről van szó, mint arról, hogy a barbár állapotokhoz térjünk vissza. — Lehet azonban, hogy Gréard, mint akadémiai előadó gyanúsnak, s mint talán nem eléggé szaktudós nem fog eléggé komoly tekintélynek tetszeni némelyek előtt: forduljunk tehát Bréalhoz, az összehasonlító nyelvtudomány ismert kitűnőségéhez, kinek szava súlyához már nem férhet kétség. Érdekes egyébiránt tudnunk, hogy Bréal nem habozik kimondani, hogy az orthographia kérdése épen nem kívált-

sága a nyelvtudósoknak. «A nyelv res communis, mindenkinek közös tulajdona, s a helyesírásnak, mely a nyelv tolmácsolója, mindenekfölött a közérdekhez kell tartania magát első sorban».

Bréal szerint a Gréard javaslata miatt támadt polemia epen azért értékes és sikeres, mert «a mit nem vettek eddig eléggé figyelembe, a phonetismus teljes veresége is eredményei közé tartozik». «A phonetisták kezdték meg a harczot, meglehetősen lármával. Már-már úgy látszott, minden ponton övék a győzelem. Ma azonban hallgatnak, — odahagyták a csatatért, s mindenki versenyezve siet megtagadni őket. A közönség belátta, hogy a phonicus helyesírás, mely alkalmas lehet valamely patois jelölésére, nem lehet egy oly nemzet írásmódja, minő a francia. Még Whitney is, az amerikai tudós tanár, kit pedig ugyancsak nem gyanúsíthatni a múltnak babonás kultúrával, nem rég kijelentette egy philologiai congressuson, hogy az oly ábéce, mely nagy területnek van szánva organumúl, nem tarthat igényt a phonicus írások pontosságára. Örüljünk is, hogy megmenekültünk állítólagos fölszabadítóinktól, kikből a legrosszabb fajtájú zsarnokok lettek volna... Elméleteik, melyek csak az általános szótlanság közepett találhattak meghallgattatásra, nem állták meg helyököt a komoly vizsgálat előtt».

... A «világirodalom» e francia tanúságtételeitől fölbátorítva, lépünk be egy perczre a phonetismus szentélyébe. Ne engedjük visszariasztatni magunkat az ott található leviták nagy zajgásától, áldozati füstöléseitől, s avatatlanúl bár, de a közönséges józan ész segítségével tájékozódjunk kissé, miben is áll tehát ez a csodás tudomány, mely *tabula rasáva* akarja tenni a múltat.

Ez az újdonságnak látszó, de csak eredményeiben, valamint türelmetlenségével és nagyzó modorával fiatalos tudomány, több száz éves Franciaországban. Már a XVI. században föllép, mint szélső ellentéte azon másik túlzásnak, mely nagy tudákosan s gyakran nagy tévedésekkel teljesen, a latinra alapítva, iparkodik uralkodóvá tenni a szószármaztató helyesírást. E mozgalmat Meigret indítja meg 1546-ban, sophismának nyilvánítva az etymologiai álláspontot, kimondva a jelszót: betű és hang fedezze egymást. Ő róla meigrettistáknak nevezték el az iskolát, mely nyomában támadt. Meigret maga a lyoni tájszólást vette alapúl, Pelletier viszont a Maine-vidé-

kiből indult ki. Utánok Ramée (Ramus) Péter, a nagynevű humanista, több hasznos orthographiai újítás szerzője, egy külön ábécét is gondolt ki. A kortársak közül főleg Bèze, Pasquier és Estienne támadták meg ez irányt, melyhez részben Ronsard tanítványai is csatlakoztak, de mely mégsem tudott divatba jönni. A XVII. század elején Poisson adott ki IV. Henriknek ajánva ismét új ábécét, de nem sorolhatjuk itt föl teljesen az e valamint a következő század hasonló kísérleteit. A jelen század elején Marle újította föl a mozgalmat (*Apel o Fransé, réforme orthographique 1827*), ki 1839-ben *diagraphie* névvel egy újdonszerű írásjel-fajtát tett közzé, mi nagy port vert föl. Marle követői századunk második felében Feline, Raoux, s legeslegújabbán Passy Pál, kinek rendszere részben egyéni találmány, részben az elődöktől s külföldről van kölcsönözve. Passy az 1886-ban alakult nemzetközi *Association Phonétique* éltető lelke, mely társulat mellett Franciaországban ma a *Société de réforme orthographique* (tagjai Gaston Paris, Louis Havet stb.), továbbá az 1887-ben újra szervezett *Société philologique française* mérsékeltbben s eredményesebben törekszik arra a kétségkívül fontos és szükséges célra, hogy egyszerűbbé váljék a francia helyesírás, mely az angol mellett a legnehezebb Nyugat-Európában.

Passy és társai, igen helyesen, úgy vélnék legkönnyebben kivihetőnek ügyök diadalra juttatását, ha megnyerik azt a két hatalmi tényezőt, melyeket a sajtó — nem a szokásos, metaphorikus értelemben véve e szót — és az iskola képvisel. Azonban hiában izgatják a sorok közt strikera a szedőket, mint a kiktől tulajdonképpen függ, milyen jelekkel nyomtatott könyvek lásanak napvilágot, — hiában akarják velök megértetni, hogy a phoneticus helyesírás az ő munkájokat is megkönnyebbitné. A nyomdatulajdonosok nem öntetik újra betűkészletöket, — a föld pedig forog tovább «keserű levében». Az iskolával sincs több szerencséjük. Passyt hazájában pár évi kísérletezése után hivatalból tiltották el a *phonétizálástól*: Németországban pedig, hol legtermékenyebb talajra találtak tanai, szintén törvény tiltja az *igazán helyes* helyesírást. Hasztalan buzdította Passy német elvtársait: «El az elemi könyvekből a hagyományos orthographiával, a középkori sötétség e maradványával!» («E pusztulni való lafanczezal», mint a *Nyelvőr* mondaná.) Hasztalan hivatkozik újabbán is, a Beyerrel közösen írt *Ele-*

mentarbuch des gesprochenen Französisch (1893) előszavában a német tanárok férfibátorságára a kormányrendeletek ellenében. A gyermekeket csak tovább is a régi slendriánnal butítja a hivatalos oktatás . . .

Az igazat megvallva, a legjobb akaratot, a legférfiasabb bátorságot is visszariaszthatja azon sajnós körülmény, hogy ma még távolról sem létezik egységes rendszer a kiejtes jelölésében. Legalább is egy feltuczatra rúg ez időszerint a phonetikai írásmódok száma. «Az ügy kárára mindig újabb jelrendszereket gondolunk ki, panaszkodik Beyer. Már valósággal szokássá vált, hogy mindegyik phonetikusnak meglegyen a maga saját külön rendszere, s ezt csak sajnálni lehet». Tudvalevőn eddig legszabatosabb a Sweet-féle s az ezzel rokon Passy-féle. Csakhogy ennél is az a bökkenő, hogy a hangok minden egyébbel, csak nem *egyszerű* jelekkel vannak ábrázolva, annyira, hogy az elvtársak is sokallják helylyel-közzel a bonyolultságot. Aztán meg az is gondolkozóba ejtheti az embert, hogy ha minden külön physiologiai utasítás mellett is az egyes jelek által képviselt hangok megértéséhez szükségesnek találják Beyer-Passy-ék a «középkori sötetség maradványát» venni igénybe s így magyarázgatni: ə=bőse, œ=Götter, o=so, ɔ=Stock stb., — mire való hát akkor az egész újdontújkumbákumos ábéce, a melylyel nyomtatott francia szövegnek ki- s fölfejtéséhez egész ékíratfejtői képességre van szüksége a francziául tudónak is, míg hosszabb gyakorlattal bele nem szokik?

De utóvégre is a kezdet nehézségei sok mindent menthetnek. Fontosabb ennél az a kérdés: vajon csakugyan helyes elvből indul-e ki a phonetismus, midőn az élőbeszédet akarván jelezni, ezt választja jelszavául: «Mindent a fülnek, semmit a szemnek!» Hallgassuk meg, mit tanít e kérdésről a fön- tebb említett tudósok közül az, ki legilletékesebb szakferfiú.

«A hajdankori emberek nem épen azon szempontra helyezkedtek, mint mi. Mi azokra vagyunk tekintettel, a kik olvasni tanulnak; ők pedig azokra voltak tekintettel, a kik olvasni tudtak. Az ő céljok az volt, hogy oly nyelv álljon rendelkezésünkre, mely világos és áttekinthető legyen a szemnek, úgy, hogy az első pillantásra már ki legyen zárva minden tévedés lehetősége. Ha mi teljes szabadságot engednénk a mi phonetikusainknak, úgy arra, hogy valamely könyvet megért-

sünk, hangosan kellene azt magunknak fölolvastatnunk. Az igazság, úgy vélem, a régiek részén van.»

Közbevetőleg legyen itt megjegyezve, hogy ezek szerint a francziák előtt korántsem oly közömbös az, mint Szarvas Gábor előtt, hogy egyformán íróják «fonjad» és «fonnyad». Legyen bár hibás az etymologiai fölfogás némely szónál, ők visszariadnak attól, hogy egyformán írják ezt *sceller* une lettre (bepecsételni egy levelet) és *seller* un cheval (fölnyergelni egy lovat), s hogy az igazságügyminisztert *garde des sceaux*-ból (pecsetőr) *garde des scaux*-vá (vederőr) léptessék elő: bár tudják, hogy az a megkülönböztető *c* ott semmi létjoggal sem bír. Dehát ő előttük földolog az érthetőség s így vélekednek: «Bármennyire becsüljük s tiszteljük is a nyelvtudományt, még sem oly fontos az, hogy minden tekintetet alája kellene rendelni. Miérettünk létezik az orthographia, nem pedig önmagáért!»

«Ha összehasonlítjuk azon fogalmak és képek számát, írja ugyancsak Bréal, melyeket olvasás útján szerzünk, azon képzetek számával, melyekre hallás útján teszünk szert, arra az eredményre juthatunk, hogy a mi modern műveltségünkben, az irodalom fejlődésével a látás szerepe fontosabbá vált, mint a hallásé. Bizonyos következetlenség van tehát abban, hogy a szemet alárendeljük a fülnek, s hogy azon szavakat, melyek régóta meghitt ismerősök egyik érzékünk előtt, átalakítani kényszerítsük a végből, hogy egy másik szervünknek állítólagos könnyebbségére szolgáljanak. A mi nyelveink tenyleg, és pedig régóta, kétféle szókat tartalmaznak. Egyik rész szóbeli hagyomány útján szállott át reánk, még akkor is, ha az írás befogadta s megállapította őket. Másik rész pedig papi ron született s mindig tisztán irodalmi életet élt. Miért fosztani meg őket öltözékektől? Miért erőszakolni rájuk oly egyenruhát, mely minden történelmi nyomot megsemmisítne?»

Tegyük föl azonban, hogy a Bréalok tévednek ez elméleti nézeteikkel. Fordúljunk egyszerűen a gyakorlati tényekhez s vizsgáljuk, mily tanulságot vonhatunk le a francia nyelv révén arra nézve, vajon eléggé megbízható-e a fül, hogy egész tudományos rendszert alapíthassunk a hallásra?

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy míg, ha csak színvakságban nem szenvedünk, átlag egyformáknak látjuk a színeket, addig a hangokat nem halljuk egyformán. Vannak oly hangárnyalatok, melyek finomsága iránt nem mindenkinek adatott

meg az érzék. Így például részemről az *oi*-t mindig *ó*-nak hallotta fülem művelt francziák ajkán, talán az egy Sarah Bernhard-t kivéve, kit egyébiránt magok a francziák is megrónak néha kiejtésbeli különbségeiért: a boulevardokon az én fülemnek Sornál dü *sz^uárt* kiáltozott ugyan az újságárús, de már a Théâtre Français nézőtermében *Sz^oár*-t kínálgatott fölvonás közben a szolgál. Azt hiszem, olvasóim közt is nem egynek füle hallott s hall az említett módon: pedig tévedésnek kell lenni a dologban, mert elsőrangú párisi romanisták, például Darmestetter és Hatzfeld a leghatározottabban állítják, hogy az *ó* kiejtés rossz és hogy *oi* az igazi párisi, általában a helyes kiejtés szerint "*ó*-nak hangzik. — Szándékosan tértem ki ily részletesen e hangárnyalatbeli finomságra: mert a phonetisták előszeretettel cultiválják az ily finomságokat, egészen a túlon túl finomkodásig. Ő szerintök *oi* már nem is "*ó*, hanem *wa*, mely jelölésben *a*=*á*, *w*=félíg *mássalhangzóvá* alakult *u*. Semmi sem könnyebb, mint e *w* kiejtése. Mint Beyer-Passy tanácsolják, csak csucsorítsa elé ajkait olvasóm s emelje nyelve hátsó részét a lággy ínyhez, — így aztán e szavakat: *l'oiseau, moi, voiei* így fogja ejtetheti: *l-wazo, mwa, vwasi*. Tessék megpróbálni. — Rokon ezzel az a tan, miszerint *puits, nuit* stb. *u*-je nem talán igen rövid *ü*, hanem szintén ilyféle mássalhangzóvá alakulta az *ü*-nek, minő *w* az *u*-nak. — Annyira bonyolítják a franczia magánhangzókat ez emberek hallásszervök tökéletessége következtében, hogy nem csak kétféle *o*-t különböztetnek meg állandóan, melyek egyikét valóban néha angolosan *a*-ba átmenőnek hallani, hanem háromféle *ö* hangról tudnak: 1) *ö*, 2) *e* és *ö* közötti, 3) az 1) és 2) közötti hang. Mely finomkodások azonban nem akadályozzák meg őket abban, hogy *semble* és *encore em, -en* orrhangját azonos hangnak érezzék s mindkettőt egyformán jelöljék *ã* jellel, a mi mégis fölöttébb náthás orrhangra vall.

Nem tudom, közelebb jutunk-e mi magyarok a művelt franczia kiejtéshez, ha a magyar embernek, ki még az *e* jelt sem bírta bevenni az *e* és *é* közé a maga betűsorába, oly subtilitásokkal nehezítjük meg a franczia kiejtést, s nem annak teszszük-e ki magunkat, hogy az új nemzedék, melynek számára már nálunk is kezdenek, bár még kissé félénken phonetizáló franczia nyelvtanokat írni, az allzu scharf macht schartig igazságának lesz áldozata s holmi Dabútczai nyelven fog a *zuárékon* fran-

ciaiúl társalogni, a miben ugyan kevés lesz a *keszenet*, hogy a Beyer-Passy-Seiffensteiner Salomon kiejtéssel éljünk? — De az bizonyos, hogy még a phoneticusok kiművelt, füvet is nőni halló füle sem kivétel azon törvény alól, hogy a hallás erősen relativ és egyéni dolog. Ők is bevallják, hogy nem egy szó kiejtése «még mindig eldöntetlen» közöttök. Még az egy testté s lélekké összeforrt elvtársak sem tudnak megegyezni. Így, hogy csak egyet említsek, Passy minden végmagánhangzót rövidnek hall, Beyer nem, Passy jelzéseinek alaposságát, mellesleg mondva, ugyan ez okból gyakran kifogásolják az elvtársak. — Természetes, hogy a mikor, mint bizonyára a legtöbbször, csak emlékezetök segítségével jelzik a phonetikusok a kiejtést, még inkább ki vannak téve a csalódás lehetőségének. Passy János beszéli, hogy mikor egy czikke kéziratát bátyja, Pál fölolvasta előtte, csak az olvasásbeli hangoztatásnál vette észre, hogy tévesen jelzett le egy hangot. Vajon hány meg hány esetben marad el a hibának ily kellő időben megigazítása ez egészen subjectiv alapon mozgó tudósoknál?!

Ezek szerint a fül részint esetleges tompasága, részint esetleges káprázatai miatt nem eléggé megbízható, s ebbeli fogyatékoságáért nem csekély részben kell okolnunk magát a hallás tárgyaúl szolgáló kiejtést is, mely annyira ingadozó, hogy nehéz megértenünk, mint gondolhatják komoly emberek azt, hogy ily változékony valamivel helyettesíthető a helyesírásban az a legtöbbször matematikailag szilárd alap, mit az etymologia nyújt.

A francia nyelv kiejtése másképen hangzik a színpadról, szószékről, s másképen a társalgóteremben. Nem akarjuk mondani, hogy így van ez minden nyelvben, mert a mienkben sincs így, oly arányokban legalább semmi esetre sem. De az már minden nyelvvel közös, hogy más a kiejtésünk, ha pongyolán beszélve bizonyos hanyagságokat engedünk meg magunknak, más ha műveltebb hangnemben választékosságra törekszünk, — s hogy az indulatok hatása alatt a beszéd tempójának változásai, ép úgy mint a sajátos célzatunknak megfelelő értelmi hangsúlyozás mind módosítják szavaink hangzását. — Mily megbízhatatlan a kiejtés még akkor is, ha valaki egyenesen lekottázás végett beszél, legyen bár ez a valaki a legkiválóbb szakférfiak egyike, a Gaston Paris esete bizonyítja. Paris egy levelet írt Passyhoz az orthographia ügyében s fölolvasta

előtte, hogy az értekező előadásmód mintájául szolgálhasson. Fölolvasás közben azonban kénytelen volt Paris megjegyezni, hogy ő ezúttal akaratlanul is gondosabban ejt, mint különben tenné. — Ne feledjük azt sem, hogy a francziában némely szónak kétféle kiejtése is el levén fogadva, kétféleképen is írathatnák, holott etymológiája csakis egy lévén helyes, etymologice csak egy írásalakja van megengedve.

Még fontosabb szerepe van a kiejtés változásában a vidéknek. Mindenki, még ha korán elszármazott is onnan, többé-kevésbé születése, illetőleg a nevelkedése helyének beszédmódját követi, s így e tekintetben sincs meg az az eszményi egyöntetőség, mely nélkül pedig phonetismusra lehetetlen a helyesírást alapítani, ha igazán azt akarjuk, hogy az élőbeszédnek legyen photographiája. Kétségkívül föl lehet állítani bizonyos *átlagos művelt kiejtést*, sőt tényleg létezik is. A phonetikusok ép ezért egész komolyan ajánlják, tartson az akadémia a fővárosban egy minta-phonographot, mely a minta-kiejtést tartalmazza, s melyhez aztán a vidékről koronkint följöhetnek a vidék kiejtés-inspectorai, hogy a magok phonographját — hogy is mondjuk? — hozzá hangolják. Így aztán föntartható lesz az egyöntetőség. Csak azt az egyet feledik e böles férfiak, hogy azért mégsem fogja az egyes vidékek népessége az *átlagos* kiejtést követni, s így még sem lesz a phonetikus helyesírás az összes előbeszéd hangzásának tiszta tükre. — Különben ennek az *átlagos, minta* kiejtésnek megállapítása nem is oly könnyű, mint gondolják.

Föltehetjük a coryphaeusokról legalább, hogy ők mindenesetre lehetőleg választékos beszédmodot követnek, s mégis mit kell tapasztalnunk? Az angolok Sweetnek azt vetik szemére, hogy nagyon is familiaris, hanyag, nagyon is tájszólás-szerű londoni kiejtést választ alapúl. Passyt is ugyanily váddal illetik ismételten. «Diese Aussprache ist kaum noch als colloquial zu bezeichnen, sondern sie streift an das Vulgäre», úgymond Beyer-Passy egyik német bírálója, míg Levêque már épen párisi patois-t emleget a Vietor-féle *Phonetische Studien*ben. És ez nem talán ötletszerű, nem talán véletlen jelenség a phonetikusoknál: mély alapja van a dolognak. Művelt kiejtés követését negélyezik ugyan, de lépten-nyomon elárulják, mihez vonja őket igazán szívök vágya. Vox populi, vox dei! kiált föl elég érthetön Rolin. Passy még világosabban is szól: a modern

európai nyelvek egynehányáról, úgy mond, meglehetősen phonetikai ismeretekkel rendelkezünk már, «de általában inkább csak e nyelvek uralkodó dialectusáról, vagyis épen arról, melynek legkevésbé természetes és szabályos a fejlődése, következőleg a legkevésbé érdekes is» . . . .

Az imént említettem minta-phonograph eszméjétől annyira el vannak ragadtatva a phonetikusok, hogy tőle még többet is várnak, mint a kiejtésbeli egyöntetűséget: szentül hiszik, hogy Edison találmányának segélyével a hangok a magok romlatlanságában lesznek föntarthatók századokon át. «L'appareil sauvegardera l'incorruptibilité des sons français à travers les siècles»; hogy megtartsuk a maga eredeti stíljében a Gréardtól közölt «authenticus nyilatkozatot». Mint látni, a phoneticusok elfogultságokban arról is megfélemlenek, hogy a kiejtés folytonos átalakulási folyamatban van s hogy valamint a mi «romlatlan» beszédünk nem a múlt századé, úgy nem lesz a jövőé sem. Hogy a francziánál maradjunk, ma már senki sem ejti az öregeken kívül *fi*-nek a *fi*-t. Vagy nem is kell egész nemzedékek kiejtési eltérésére hivatkoznunk, elég csak Passyra utalnunk, kinek *Français parlé*ja első és második kiadása közt meglehetősen eltérés található a jelzésben, a kiejtés szabatosságát, főleg a *liaison*t illetőleg, mi e szerint néhány év alatt igen sokat romolhatott Párisban: annyira, hogy míg az előtt *pázön-t*, *lézironde*-t tanított Passy, ma már így ejtet: *páön*, *léironde*, quelques előbb *kelkz* volt neki, ma már *kekz*, se met à előbb *szmetá*, ma: *szmeá* stb. — Elég furcsa, hogy épen Passy az, ki a nyelv szóban levő változásáról a lehető legkevésbé tartózkodással nyilatkozott nemrég, s ki e szavaival maga mondta ki a legerősebb bírálatot a phonetismusra. «A nyelv fonetikai szempontból véve örökös átalakulási folyamatban van», írta doctoratusi értekezésében. (*Étude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux*. Paris 1890.) Igazában nem is léteznek fonetikai törvények, csak tendenciák: «különféle, gyakran ellentmondó tendenciák, melyek egyike rendszeren egy bizonyos korban s vidéken uralkodik, másika meg máshol és máskor, de mindig oly változékony módon, hogy nincs benne semmi absolut».

Az újmódi helyesírás bajnokai azt vitatják, hogy az ő módszerök hasonlíthatatlanul megkönnyíti a gyermekek és műveletlenek terhét, azon fölül a helyszíni tanulmányokat

nem mindig tehető idegeneket is biztosabban tájékoztatja. Az eddig mondottak után talán még sem fogja olvasónk csalhatatlan igazságnak venni ez állítást. Hogy az idegen a kiejtésre nézve biztosabb gyakorlati útmutatást nyer a phonetismussal, ezt az állítást csakis a föntebb kiemelt túlzások és tévedések kellő leszámításával fogadhatjuk el. Hogy a gyermek s a műveletlen könnyebben eligazodnék a külön értelmű homonymok egyforma írásánál, ezt kétségbe merjük vonni; s hogy nyelvtani szabatosagra phonetismus révén könnyebben tehetne szert, ezt annál kevésbé vagyunk hajlandók elhinni, mint-hogy a hangokat, a szavakat egymásba olvadva kell jeleznie a kiejtést követő helyesírásnak, (mint az egyszeri káplárnak a katonakenyérről adott ismeretes írásbeli véleménye: *pinpabon-pazasécui!*), már pedig e körülményen, mint magok a phonetizáló nyelvészek is bevallják, minden phonetista, «hypermodern grammatikának hajótörést kell szenvednie», mert hogy a szóhajlítást megértesse, végre is a szógyökökkel, etymológiával kell foglalkoznia.

Legouvé, az *olvasás művészetének* jeles tanítója arra hí föl, hogy a kiejtés törvényeinek szoros megtartására kényszerítsük a gyermeket, mert a szokás majd úgylis túlságos hamar megszegésökre fogja csábítani őket. «Kényszerítések őket nagyon is jól ejteni ki, mindig elég korán megtanúlnak elég rosszul ejteni ki». Föltéve, hogy valaki úgy alkalmazná a tanácsot a magyar nyelvre, hogy a hangok egymásra hatásának természeti törvényeit figyelmen kívül hagyva a *betüket* ejtessük ki a gyermekekkel (*tart-sa, lát-ja*), mint nálunk némely falusi iskolában teszik: még az ily etymologizáló túlság sem lehetne távolról sem oly káros, mint azon másik ellentét, mely a phonetismusban rejlik s mely a közbeszéd legalsóbb rangú szabadosságaihoz silányítja le az írást s ennek révén a kiejtést, a helyett hogy nyelvtani szabatoság színvonalán tartaná. A kissé affektált választékosság sohasem akkora baj, mint a durvaságig menő hanyagság, mint például *ptèt = peut-être, tab' (table) d'acajou, p-sâp = il me semble*, a mitől már nem esik messze az, hogy nemsokára az ily kiejtések is rendszerré emeljük: *an (un), enfan (enfant), mantnan (maintenant)*, miket már föl is jegyzett magának a phonetismus. — A nyelvészek sajnálkozva említik, mily káros visszahatással volt az etymologikus orthographia a kiejtésre, a mi

miatt somptueuxben ma már hangzik a p, *hymne*-ben pedig *mn* hangzik *nn* helyett stb. De mennyivel kiszámíthatatlanabb lehetne az a kár, mit a phonetikai helyesírás okozna, mint újabb meg újabb szabadosságok végtelen lánczolatának okozója s a teljes összebomlás felé vivője a nyelvnek!

Ám használják a tudósok a phonetikai helyesírást egy-egy szűk körre terjedő, kevesek által beszélt patois jelzésére, de egy egész ország irodalmi nyelvénél az egyedek, vidékek s korok szerint változó kiejtést választani az orthographia alapjául a szilárd etymologia helyébe, ezt valóban csak chimarának nevezhetni Gréard-ral. «Az írás, mondja igen helyesen Volf György (*Akadémiai értesítő* 1892 július), célját tévesztené, ha mind tér, — mind időbeli általánosságra nem törekednék. Neki oly beszédnek kell lennie, mely független minden nyelvjárásbeli, helyi és személyi sajátságtól; érthetőnek kell lennie egy egész nemzetre nézve, még pedig ennek nem csak egy időbeli, hanem más korban élő nemzedékeire nézve is. Így teremti az irodalmi nyelvet, mely mindig tudatos, elméleti munkásság eredménye. Ennek közérthetőségét a grammatika és a hagyomány biztosítja. Ezért minden helyesírás grammatizáló és historikus». A phonetikusok azonban azzal vígasztalják magokat, hogy övék a jövő. «Gréard reformja, úgymond Javal Bréallal polemizálva, csak apró mozzanat azon evolúcióban, mely az orthographiát lassan, de biztosan az egyszerűség oly fokára fogja juttatni, melyet a XIX. század egy francziája sem bírna elfogadni . . . Dédunokáink már talán megérik fölvirradását egy tisztán phonetikus helyesírás hajnalának». Ej haj, ha ez a phonetikus hajnal csakugyan felvirad valaha, föltéve, de meg nem engedve — úgy akkor mindennek «joccokát!»

H. Gy.

HOMEROS POÉTIKÁJA. *)

Mélyen érzett hálámat fejezem ki, midőn e díszes helyet elfoglalom, a tekintetes Akadémia iránt, azért a kegyes jóakaratáért, melylyel csekélységemet — a classica philologia terén kifejtett szerény munkálkodásom bőséges elismeréseül levelező tagjává választani s ezzel nemzetünk érdekeivel összeforrt tudományos törekvéseinek részesévé tenni méltóztatott. Egy pillanatig sem ringatom magamat abban a hitben, hogy e kitüntetésre rászolgáltam: nem kiérdemelt jutalomnak tekintem tehát, hanem egyrészt jóakaró igyekezetem iránt támadt oly lekötelező bizalomnak, melyet igazolni életem egyik legelső föladata lesz, másrészt azon tudományzak ma is elismert becsének, melynek egyik szerény munkása vagyok. Igen, tisztelt Akadémia, hálával ismerjük el, hogy a classica philologia, mely nálunk régebben egyeseknek, hogy úgy mondjam, privát passiója volt, ma már se tudományos életünknek, se Akadémiánknak nem mostoha gyermeke többé. Igaz, hogy maga az irodalom még nem tekinti integráló elemének, mint a német, francia s kivált az angol irodalom, de, ha a kedvező jelek nem csálnak, az az idő is elérkezik, midőn a magyar irodalom embere is tudomásül veszi, ha a classikus ó-korról magyar munka jelenik meg. És valóban, semmi sem kívánatosabb e tekintetben, mint, hogy egyrészt maga a classica philologia a mi irodalmunk igaz érdekeit tartsa szem előtt s irodalmunkkal eleven érintkezésbe lépjen, másfelől, hogy irodalmunk is figyelemmel forduljon a régiség tanul-

---

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia folyó év január 8-dikán tartott ülésében.

ságai felé. Irodalmunk, fejlődésében, eddig sem keveset köszönhet a görög és latin irodalom hatásának. Csakhogy e hatás elszigetelten, inkább csak egyeseken mutatkozott; abban a korban, mikor általánosabb hatásról beszélhetünk, e hatás egyúttal gépiesebb is volt, a mennyiben önállóan utánzásra készítette az embereket, de meg egyoldalú is, mert inkább csak a latin írók olvasásán alapúlt. A görög nyelvvel és irodalommal, melynek Nyugat-Europa műveltsége javát köszöni, nálunk csak elvétve foglalkoztak s ez irodalom reánk csak nagyon közvetve hathatott, részint a latin, részint a görög szellemmel megteljesült régibb irodalmak útján. Századunk, igaz, elég korán hozott létre Homeros-fordításokat, de ezek koránt sem tették és nem tehették nálunk azt a szolgálatot, a mit a francziáknál: Mdm Dacier-, az angoloknál a Pope-, különösen a németeknél a Voss-féle fordítás, mert hiányoztak a közönségnél a szükséges föltételek: a régi kor sokoldalú ismerete, az aesthetikai készütség és a tágabb körű irodalmi tájékozottság: de útját állotta e különben érdemes fordítások hatásának a nálunk népszerűvé nem válhatott idegen forma is. Míg például a németeknél a hexameter — qualiscunque sit — homozén eredeti alkotások útján bevett irodalmi forma lett, addig nálunk, bár eredeti alkotások szintén készültek ily alakban, nem válhatott a homerosi költészetnek méltó tolmácsává, mivelhogy a mi költészetünkben a hexameter nem naiv tartalomhoz szegődve jelent meg, hanem inkább sentimentalis, pathetikus vagy rhetorikus előadásnak lett a kísérő társa. Ezért a magyar hexameter költői nyelve, hangjánál és hangulatánál fogva, messze áll a homerosi hexameter nyelvétől, s magyar hexameterrel a homerosihoz hasonló hatást előidézni a lehetlenséggel határos.

Mindamellettt nekünk is volt egy nagy költőnk, még pedig épen a legnagyobb, a ki a görög irodalom emlőin nőtt nagygyá s kinek példája nyilván való bizonyosság arra, hogy a görög irodalom eleven ereje még ma sem vesztette el termőképességét. Arany János az, ki 1846 febr. 24-ikén kelt levelében így ír Szilágyi Istvánhoz: «Homérrt tanulom, *Iliast* eszem. Csak, csak classica literatura! Minél több új franczia, angol, német s ezekből kompilált magyar beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Homeroszt és Shakespearet hozzá. Az örvény ragad.»

De egész költészete is, akár csak a Goetheé, homerosi szellemmel teljes. Homeros plastikus jelzői, mesteri leírásai, reális jellemzőmódja, érzéki szemléletessége s mindenek fölött igazsága Arany költészetének is legkiválóbb sajátosságai. Aztán ki ne ismerné föl — a geniális önállóság mellett is — Etelében és Budában Achillest és Agamemnonot? Detrében — ha visszajáról is — a tanácsadó Nestort? Kanyaróban Thersitest? a hű Benczében az isteni Eumaiost? S Homerosnak milyen mély ismerete tükröződik Arany *Őszszel* című költeményében, mely Homeroszt szembe állítja Ossiánnal! A legérdekesebb tanulmány volna Arany műveit oly célból átkutatni, hogy classikus vonatkozásait fölkeressük s különösen Homeroshoz való viszonyát megállapítsuk, mert így még alaposabban megértenők őt minden ízében s biztosabb criteriumot nyernénk költői geniusának méltatására. Mert nem az absolut önállóság teszi a költő jelességét, hanem az az erő, melylyel idegent hatalmába kerít, átalakít, saját egyéniségének tükrévé tesz. Az inventio merő újsága szempontjából eredeti költőről talán nem is szólhatunk; e tekintetben már Homeros sem volt teljesen eredeti, önálló. E föladdal azonban más alkalommal szándékozom tüzetesen foglalkozni. Jelen célom azt kimutatni, milyen fő költői sajátosságokat tüntetnek föl a homerosi eposzok, oly sajátosságokat, melyek a költészetben még ma is irányadók lehetnek? E fejtegetésből az is ki fog tűnni, minő jelentősége van Homerosnak korunkban? mi tekintetben érdemes a modern költőnek Homeroshoz járni iskolába?

Előre kijelentem, hogy a homerosi egységnek rendületlen híve vagyok, s ha még a homerosi egység nagy megtámadója, Wolf Frigyes Ágost is megvallja, hogy ő csak a történeti okoknak engedve állította föl Homer-tagadó tételét s megesik, hogy e történeti okokról megfélelkezve, a régi módon olvassa Homeroszt és e csodás költészet gazdag folyamába úgy belemélyed, hogy egyes interpolatiókra nem tekintve, neki is minden egyöntetűnek és valódi homerosinak tetszik — szabad legyen nekem is magával a költővel foglalkoznom, szabad legyen elfeledkezni a homerosi egységet ostromló kritikusok műveinek özönéről, s a naiv költészet prototyp képviselőjét elfogulatlan szemmel tekintenem. Hiszen már ott is, a hol a homerosi eposzok ellenmondásait oly nagy buzgalommal kutatják, Németországban, ott is akadnak már philologusok, a kik belátják,

hogy e művek szerves egészek s hogy helyesebb Goethével tartanunk:

«Dass wir Ihn lieber als Ganzes denken
Als Ganzes freudig ihn empfinden».

Ilyen álláspontra helyezkedik Ed. Kammer műve (*Ein aesthetischer Kommentar zu Homers Ilias*. Paderborn, 1889.), s még inkább a Herman Grimmé (*Homers Ilias. Erster bis neunter Gesang*. Berlin, 1890.)

Kammer azonban nem tud szakítani a német kritikuskok eljárásával és Lachmannt utánozva, lépten-nyomon kimondja atthesisét azokra a részekre, melyek az általa fogalmazott egységnek meg nem felelnek. Így történik aztán, hogy az egész *Ilias*nak majdnem felet elveti, hogy a másik feleből egy szerinte tökéletesebb egységet teremtsen. Mily naiv az ilyen kritikuskoknak az a hiedelme, hogy az ő összeállításukat homerosibbnak fogjuk tartani, az ezredévek hagyományozta Homerosnál! Másképp jár el Herman Grimm. Ő valóban egységes műremeknek tartja az *Iliast*, melyet azonban nem egyszerre alkotott meg költője, hanem egy hosszú élet fáradtságos munkája során, olyan formán, mint a hogy például *Faust* egy hosszú élet folytán alakult teljes egészszé Goethe lelkében, vagy — hogy saját hasonlatunkkal is megtoldjuk — a hogy a *Toldi-trilogia* teljes egészének megalakulása is egy egész emberélet gondjának, küzdelmeinek köszönhető.

Sajátságos tünemény, hogy a két homerosi eposz — e legrégebbi költői alkotások — a költészetnek sok tekintetben maig utól nem ért példái s csaknem teljes poétika hüvelyezhető ki belőlök. Már Aristoteles Homerosra hivatkozik legszívesebben, midőn *Poétikája* szabályait megalkotja, mert természeti hűségében ép úgy megbízik, mint magában a természetben. Ugyan ezt teszi Lessing is, midőn *Laokoonjában* a festészet és költészet közt határvonalat húz. Aristoteles megjegyzései főleg a homerosi egység bizonyítására szolgálhatnak; Lessing leginkább a homerosi előadás sajátosságait vizsgálta. Valóságos törvénykönyv gyanánt hivatkozik Lessing Homerosra, midőn kifejti, mily eszközök állanak rendelkezésére a költőnek, ha valamit le akar írni. Ő méltatta először Homeros jelzőit. De nem mutatott rá e sajátságok igazi forrására. Úgy látszik, azt is öntudatos művészi számításnak tudta be, a mi-

ben ösztönszerű érzéke, természetes geniusa vezette a költőt. Kimutatta, hogy Homeros nem a személyeket vagy tárgyakat magokat írja le, hanem fejlődésben, cselekvésben tüntet föl mindent, s leírásainak tartalma nem rajz, hanem cselekvés, s maga a leírás is elbeszéléssé válik. De mi ennek az oka? az, hogy azt, a mi iránt érdeklődött, hallgatóinak is igazán érdekesen kívánta elmondani; érdeklődést pedig nem az álló, hanem a mozgó külvilág keltett benne, nem állapotok, hanem cselekvések ragadták meg a lelkét. Ehhez járúl, hogy Homeros csak az érzéki, látható világot rajzolta, s az Olymposzt és a Tartarost szintén ez érzéki, látható világ integráló részei gyanánt tüntette föl; ellenben lelki állapotokat, belső küzdelmeket nem elemez, érzelmeket, indulatokat nem bonczol, mindent csak külső hatásában érezteti. Abstractio, reflexio nincs a homerosi költeményekben. Míg a modern költő gyakran épen az események okait fürkeszi s épen a lelki életre fordítja figyelmét, addig a nagy görög epikus csak azt beszél el, a mit szemével látott, vagy láthatott. Ezért, hogy az úgynevezett epikai hitel semmifele költeményben nincs meg annyira, mint Homerosban. Nála az Olympos sokkal realisabb, valószínűbb, mint például Tassónál a földi tájak. Innen van, hogy Homeros olyankor is a külsőt, szemmel láthatót rajzolja, mikor voltaképpen a lelki élet mozgalmait akarja sejtetni hallgatóival. Nem egy leírás van Homerosnál, mely időt ad a hallgatónak, hogy a szóban levő személy lelki állapotát gondolja végig. Vagy nem érzelem tükröződik-e abban, midőn a megsértett Chryses «hallgatagon megy a zúgó tenger partján»? mikor a haragvó Achilles «leült a szürke tenger partjára s onnan nézett a végtelen síkra»? vagy a hazája után sovárgó Odysseus «naphosszat a part szikláin üldögél s a tenger sivatagára tekintget, könnyeket hullatva»? (Akárcsak a fiatal Toldi, a ki «széles országútra messze-messze bámul».) Magában véve helyes megfigyelés, hogy Homeros nem írja le, hogy volt valaki fölöltözve, hanem a helyett elmondja, hogyan öltözött; nem írja le, milyen volt Achilles pajzsa, hanem elbeszéli, hogyan készült, de ez csak azt jelenti, hogy a költőt nem mozdulatlan állapotok, hanem mozgalmassal cselekmények érdeklik s midőn valakinek tetteit elbeszéli, rá sem gondol, hogy annak külsejét leírja; ha Achilles pajzsáról, mint készről beszél, nem a pajzs milyensége érdekli, hanem, hogy mi módon bánik vele

Achilles. Ennélfogva az öltözés elmondása nem leírást akar pótolni, hanem a helyzetnél fogva magának az eposz cselekvényének érdekes mozzanata. Így például a második énekben, midőn Agamemnon öltözködését mondja el a költő, miután álmából a Zeus-küldte csalfa álmokép látása után fölébredt, ez öltözködéssel nem azt akarja elmondani hallgatóinak, milyen volt a fővezér, hanem oly valami szemmel láthatót s fontos személylyel történő érdekes dolgot mond el, mely mögött egyúttal a szóban levő személy lelki állapotát akarja láttatni.

«Megébredt álmából s az isteni szózat
Jobbrul is, balrul is a fülébe csengett;
Felült, újdonság-új puha inget öltött
És nagy köntösét is magára vetette,
Szép saruit fényes lábára kötötte,
Ezüstszegecs kardját fölveté vállára;
Megragadta ősi királyi pálczáját,
Azt az örökkéig el nem vesző pálczát
S érzinges achajok táborába indúlt.»*)

A XI. énekben is, a hol még sokkal részletesebben van elmondva Agamemnonnak hadra fegyverkezése, nem az öltözetének a leírása a költő célja, hanem bevezetést akar adni Agamemnon vitézkedéséhez s a fegyverkezés elmondásával előre érezteti, hogy a vezér nagy dolgokra, fontos szereplésre készül. Hasonló okból mondja el a költő Patroklos fegyverkezését is a 16. énekben, a mi annyival fontosabb, mert Patroklos épen az Achilles fegyvereit ölti magára, melyeket Hektor fog leszedni róla. Végre kit ne érdekelne Achilles fegyverkezése, mikor haragjáról lemondva harcza indúl, hogy kedves Patroklosa haláláért véres boszút álljon? (Érdekes összevetni e jeleneteket Arany Rozginyinéjával, kinek szintén nem öltözetét, hanem öltözködését rajzolja a költő.)

S mégis van Homerosnál olyan valóságos leírás is, melyben valamely embert, tájéket vagy situatiót rajzol a költő. Míg

---

*) A főntebb érintett okokból az alakhűség épen a homerosi (naiv) előadás iránti hűség megszegésével járna; «a rímes alexandrin pedig strópha-szerkezetet hoz létre, mely egyrészt rövid lélekzetű párosságával, másrészt szabályos szüneteivel a homerosi dictió szakadatlan folyamatosága ellen vétene. Nem tudok tehát alkalmasabb formát a rímetlen alexandrinnál, melyet népies volta is ajánl.

például hőseinek szépségét egyáltalában nem írja le, sőt Helena szépségét sem rajzolja, kiért az egész háború folyik, hanem csak szépségének bűvös hatását érezteti, Thersites rútságát részletesen leírja. Miért? Itt Lessing sajtáságosan okoskodik. Épen abban talál mentséget a költő eljárására, hogy az ily leírás, vagyis az egyes alkatrészek egymás után való föl-sorolása gyöngíti a rútnak hatását ép úgy, mint a szépség hatását gyöngítené. Tehát a leírás menthető, mert tökéletlen? Pedig elég helyesen mondja, hogy Homeros azért rajzolja rútnak Thersitest, hogy nevetségessé tegye, s mégis hajlandó hibáztatni a leírást, először, mert az általa föllállított szabálynak nem felel meg, másodszer meg, mert a rútságot lényegénél fogva csak nagy megszorítással tartja művészi tárgyalásra méltónak. Ez utóbbi állítását már régen megczáfolták s bizonyos, hogy a költőnek oly érzelmekre is van szüksége, melyeket csak a rútság, physikai vagy erkölcsi hiányosság föltüntetésével kelthet föl; azonban az a fölfogás sem helyes, hogy Thersites rútságának rajza mentségre szorúlna. A szépséget ugyanis nem azért nem rajzolja a költő, mert a térbeli ensemble időbeli föl-sorolásban elvesztené hatását (ámbar maga e tétel általában helyes), hanem azért nem, mert a szépséget, mint harmonikus tökéletességet szóval leírni teljességgel lehetetlen, a költőnek e czélra nincsenek eszközei. A költő a szépséget csak hatásában rajzolhatja; vagy meg kell elégednie egy-egy plastikus jelzővel, egy-egy képet rajzó hasonlattal. Nem így van a dolog a rútságnál; hisz míg a szépség egységes, egyetemes hatású, addig a rútság különböző vagy vegyes érzelmeket kelthet s faja is több van, mint a szépségnek, melynek alapjában véve csak egy faja lehet. Ha tehát Homeros Thersites rútságával bizonyos érzelmeket (például ellenszenvet, utálatot) akar kelteni hallgatóiban, a hogy Lessing gondolja, vagy — helyesebben — annak az ügynek nevetségessé és népszerűtlenné válását akarja hallgatói előtt érthetővé tenni, a melynek képviselőjéül a testileg-lelkileg hitvány Thersites toltá föl magát, akkor nem elég azt mondania, hogy Thersites rútnak volt, hogy a legrútabb volt mindazok közt, a kik Ilion alá jöttek, hanem szükséges, hogy e rútságnak föltünőbb, jellemzőbb jegyeit rövid, markans vonásokban föl-sorolja. Így tesz Arany is, *Buda halálában*, midőn a törpe Czerkóval nevetséget, a Hadúr kardjának ellopására fölbérelt Kanyaróval iszo-

nyatot akar kelteni az olvasóban. Hisz ma is, ha valaki phænomenalis szépséget akar előttünk rajzolni, küzdeni fog a nyelv szegénységével s nem fog tudni képet rajzolni róla, ellenben egy-egy rút embert nagyon részletesen le fog írni, mert csak így ismertetheti meg velünk. Nem szorúl tehát mentségre Thersites leírása, nem is szólva arról, hogy e reális alak Homeros egyik leggenialisabb alkotása.

De tájképet is rajzol a költő, nem csak gazdagon színezett hasonlataiban, hanem közvetlenül az elbeszélés fonalán is. Így írja le például Kalypso szigetét vagy Alkinoos palotáját; azonban egyik sem magában véve érdemi ki a költő érdeklődését, hanem az elbeszélés folyamán nyer jelentőséget azon megelevenítés által, hogy amott Hermes, emitt Odysseus a nagy vonásokban oly szemléletesen rajzolt kép szemlélője. A festő is szeret olykor közönséget festeni képéhez, tudni illik oly személyeket, kiken a festmény tulajdonképeni tárgyának hatása visszatükröződik; vagy a kik e hatás iránt különbösek s ép ezért ellentétes helyzetökkel földézik bennünk a nagyobb hatást. Ez utóbbi okból szeretik modern festők, például Munkácsy is, a megfestett dráma személyei közé állítani értetlen naiv gyermekkort. Homeros alapján azt a szabályt lehetne fölláztatni, hogy az elbeszélő költő ne írjon le olyan személyt vagy dolgot, melynek szemlélője egyedül ő, s nem az elbeszélésben fontossá vált személy. Tárgyvilágos, naiv költő semmi esetre.

A homerosi leírás egyik remek példája az *Ilias* VIII. énekében a trójaiak táborozása:

Ekkép tanyázott a trójaiak serge
 Nagy maga-bíztában, a csaták útjain
 Egész éjjel, sűrű örtüzeket gyűjtva.
 Mint mikor a fényes hold körül az égen
 Gyönyörűen ragyog a csillagok ezre,
 Szélszend van a légben, kitűnnek az ormok,
 Hegyfokok és völgyek; az ég alatt messze
 A tiszta levegő vég nélkül kitarúl,
 Látszik a sok csillag pásztor örömeire:
 Ekkép világoltak Iliosnak síkján
 Örtüzek, trójai harczosoktól gyűjtva,
 Közötte Xanthosnak s hajók táborának.
 Ezer örtüz égett szerte a sikságon,
 Mindegyike mellett ötvenen tanyáztak

A lobogó tűznek fényes világában.
 A lovak meg árpát s tönkölyt abrakoltak,
 A mint álldogáltak szekereik mellett,
 Széptrónu Hajnalra akkép váraoztak.

E leírás nem felel meg egészen Lessing szabályának, mégis oly képet rajzol, melynél gazdagabbat, képzeletünkre hatóbbat a képiró sem festhetne.

Az epikus előadásnak azon tulajdonságai, melyek az epikus stílust maig is alkotják, Homerosnál szintén a természetes költői ős erőből származnak. Homeros ép úgy, mint az ő kora, még zavartalan összhangban él a természettel, azaz naiv. Nem választják el őket egymástól különböző vágyak és törekvések, nem lelkesítik különböző eszmények, szóval világnézetök egységes. E világnézet alapján tárgyalja a költeménye tárgyául vett régi kort is. Ez adja meg előadásának a tárgyilagosság bélyegét s ez az ő legfontosabb epikus tulajdonsága. Minden iránt érdeklődően, belemélyed tárgyába, s a hallgatóiiban részint már meglévő, részint fölkellett érdeklődésnek úgy tesz eleget, hogy mindent nyugalmas részletezéssel, hiánytalan teljességgel, szakadatlan folyamatossággal ad elő. Ebben áll az úgynevezett epikus nyugalom. Az epikus hőst lépésről-lépésre kell látnunk, mert az eposz tárgya hosszabb küzdelem, de nem egyes ember küzdelme csupán, mert akkor nem érdekelhetne egész nemzetet, hanem egy nagyobb kör érdekeivel azonos küzdelem, melynek lefolyásában a világtörvény okozati kapcsolata mutatkozik. Az ily előadásban a részletek is önállóságot nyernek, ezért ismerte föl Schiller a részletek önállóságában az eposz fő jellemvonását. A költő teljes képet akar rajzolni a letűnt dicső korról, mert csak így tehet eleget szavára mohón figyelő közönségének. Ime a magyarázata annak, miért találunk az *Ilias*ban teljes világgépet, s miért kell újabbkori eposznak is arra törekednie, hogy bonyolultabb viszonyok közt is legalább egy nagyobb kör, fontosabb életközösség felől kimerítő képet rajzoljon.

A költői előadásról szólottunk, mert Lessingben főkép ez van megvilágítva s ehhez akartuk fűzni első megjegyzéseinket; voltaképp előbbvaló kérdés lett volna a költői inventio kérdése. Erről azonban Homerosnál alig mondhatunk valami biztosat. Nem tudjuk, mennyi és milyen volt az az anyag, a melyet ő készen talált. Csak az az egy bizonyos, hogy a homerosi eposzok oly szerves művészi alkotások, hogy a költő-

nek, ha a mondát több részletével együtt készen találta is, nagyon sokat kellett czelja szerint átalakítania, hogy a sok «kuszált szálát» egységes egészbe olvaszthassa. Rámutat e tudatos művészetre Aristoteles is, midőn dicséri Homeroszt, hogy egységes cselekvény köré szerkesztette az *Iliast* is, az *Odysseiát* is; nem írta meg tudniillik mind azt, a mi Odysseussal történt, de tárgyához nem tartozott s nem énekelte meg az egész trójai háborút, mert költeménye igen terjedelmes, nehezen áttekinthető vagy eseményekkel tarkán-barkán átszőtt lett volna. Azonban, mint mondám, a költőnek e munkájába még sem pillanthatunk bele. De mégis van e munkának oly része, melyről kétségtelen bizonyossággal szólhatunk, s ez a jellemzés. Utólérhetetlen ez a homerosi költeményekben s bizvást állíthatjuk, hogy ha a monda általános körvonalakban jellemezte is hőseit, ily teljes, következetes, ily részletesen kidolgozott jellemzést nem nyújthatott. A monda, sőt a népköltészet is többé-kevésbé töredékszerű s egyöntetűen megalkotott jellemeket csak nagy-ritkán tüntet föl. Homeros jellemzőmódja annyival érdekesebb s annyival mesteribb, mert neki csak két módja van hőseinek jellemzésére: 1. saját szavaikkal és tetteikkel, 2. másokra tett hatásukkal jellemzi őket. Modern költő maga is sokat mond hőse jellemzésére. Még naiv költeményben (például a *Toldiban*) is azt találjuk, hogy a költő elmondja hősének gondolatjait is s ilyetén költői mindentudásával könnyű szerrel bepillantást enged hőse lelkébe. Homerosnál nincs reflexio, hőseinek gondolatait csak igen ritkán, akkor is érzéki hatásaikban rajzolja s így a jellemzés eszközeiben alig válogathat. S még sincs nála e tekintetben se hiány, se következetlenség. Egyetlen egy vonás nincs egy emberének a jellemében sem, a mely a többivel harmonikus ne volna. Igen, mert hősei szinte realis valóságok ő előtte, nem alaktalan képzelődés szülöttei. Homeros látja, a mit mond, hiszi, a mit költ. Nincs két hőse, a ki egyformán beszélne. Mindegyik beszédnek külön lelke van. Legjobban kitűnik ez az *Iliás* I. és IX. énekéből. Mindakettő valóságos dráma. Igen, Homeros eposzában a dráma csírája is megvan. Nem hiába alkotott Aeschylos tragédiát az *Iliás* IX. énekéből, egy mórzsát Homeros gazdag asztaláról. S nem hiába táplálkoztak a tragikusok általában a homerosi eposzokból. Aristoteles is alkalmasoknak tartja a homerosi költeményeket a drámává alakításra. Kivált

az *Ilias* — az kész tragédia. Nem is helyessen fogalmazzák az eposz meghatározását azok, a kik abban minden áron egy isten-kedvelte hősnek célhoz jutását akarják látni. Van-e Achillesnek valami célja a költemény kezdetén? Ha csak nem az, a miről később értesülünk, hogy rövid, de dicső életet akar élni, hosszú, de dicstelen helyett. De hisz már ez a sors is tragikus hőssé avatja. Céljává lesz ugyan a bosszú, melyet előbb Agamemnonon és a görögökön, később Hektoron akar megállani, de e célja elérése nem isteni végzésen alapul, hanem saját sértett lelkének vágya s mit ér el utóvégre is? boldogítja-e a bosszú is? hisz a föld terhének nevezi magát, és kárhóztatja Agamemnonnal való viszályát, mely miatt kedves barátját, Patroklost elvesztette. Így csak tragikus hős tehet, ki keblében hordja sorsa furiáit. Zeus sem isteni végzet vagy saját belátása következtében fogja pártját Achillesnek és segíti bosszúra, hanem Thetis iránt való hálából. Különbség csak az, hogy az epikus hős nincs magára hagyva s tettei és szenvedései egy nagy kör tetteivel és szenvedéseivel azonosak. Ime dráma az eposzban, ép úgy, mint a *Roland-énekben*, mint *Toldi szerelmében*. A célhoz jutás az eposznak ép oly kevésbé múlthatatlan kelléke, mint a drámának a bukás. Drámai küzdelem bukás nélkül is lehetséges. Erre is a görög dráma ad példát. (*Philoktetes*.)

Homeros hatalmas inventiójának fényes bizonyítéka az istenvilág szereplése is. Igaz, hogy a görög istenek már készen voltak a görög néphitben és nincs igaza annak a régi philosophusnak, a ki a görögök isteneit Homerostól és Hesiodostól származtatta, de minden hely, a hol istenek lépnek föl Homerosnál, magán hordja a közvetlenség, alkalmosság bélyegét. Egészen Homeros sajátja az isteneknek olyatén fölfogása is, hogy bennök emberi, sőt emberi színvonalnál is alantabb álló gyöngeség a hatalom legfönségesebb megnyilatkozásaival párosul. Csattanós példa erre az *Ilias* I. énekének az a jelenete, midőn Zeus egy papucshős félénkségével retteg Herától s vonakodik Thetis kérését teljesíteni, de mihelyt az az ő hatalmára és önérzetére appellál, beleegyezése jeléül bólint egyet s megrendül bele a nagy Olympos.

Egy ideig az emberek az epoea elmaradhatatlan kellékének tartották ily istenvilág szerepeltetését, nem gondolva meg, hogy ennek csak addig van jogosúltsága, míg a hit támo-

gatja, azon túl üres gépezetté törpül az egész Olympos. Modern költő másképp gondoskodik az eposzában szükséges magasabb hatalmakról: a gondviselést fogja szerepeltetni — a mai hitnek megfelelőleg — mint Goethe a *Hermann és Dorottyában*, Arany a *Toldiban*, hol például Lajos király is a gondviselés egyik látható képviselője.

De sokkal biztosabb következtetéseket vonhatunk Homerosból, ha szerkesztése módját, eposzainak compositióját és dispositióját vizsgáljuk. Itt tűnik ki legvilágosabban az ő csodás művészete. Mind az *Ilios*, mind az *Odysszia* a legráltozatosabb események roppant halmazát öleli föl s mégis hiánytalan egység van mindakettőben. Maig is irigylésre méltó művészi öntudattal vág bele a költő mind a két eposzban az események középebe s ezzel örök időre megadta a mintát arra, hogy kell egy nagyszabású eposzt megindítani. Lehetetlen is volna évekre terjedő hosszú cselekvényt epikus folytonossággal előadni a nélkül, hogy terjedelmével vagy tarkaságával unalmassá vagy szétfolyóvá ne váljék. Trója tíz éves ostroma az *Iliasban* csak háttér, a tulajdonképeni cselekvény Achilles haragja s e harag gyászos következményei először a görög seregre, másodsor magára Achillesre nézve. S a költő mégis gondoskodik róla, hogy a háttért is teljes egészében megfesse, mert Achilles haragja épen a trójai háború által nyer jelentőséget. Az *Ilias* egész cselekvénye csak 51 napra terjed s ez idő alatt Trója tíz éves ostromáról is teljes képet nyerünk, s az egész Achilles teljes mivoltában megalakul szemünk előtt. Mily eszközökkel éri el a költő e teljességet, tárgya kimért, majdnem töredékes volta mellett is? Fő eszköze az, hogy a korábbi érdekes és teljesség szempontjából fontos eseményeket alkalmas helyeken közbe szövi, retrográd elbeszélés alakjában tárgya menetébe illeszti. Két dologra törekszik különösen; az egyik az, hogy így az események láncszemeit egybe fűzze, a másik az, hogy személyeit lassan-lassan teljes mivoltukban szemünk elé állítsa. A görög poesisban, még a nagy fejlettségre jutott drámában is ritkaság, hogy a költő előttünk fejleszse hőse jellemét, ez az érdem a Shakspeareé, de e helyett már Homerosnál azt látjuk, hogy a költő még sem egész mivoltában állítja szemünk elé jellemeit, hanem lassanként ismertet meg személyeinek jellemvonásaival. Alkalmas helyeken mintegy önkénytelenül elszórt adatokból alakul meg előttünk az

egész ember. S ezt a módot maig is méltán minden poesis törvényének tekinthetjük. Hisz ha a költő egyszerre akarna bennünket megismertetni például csak hőse jellemével, mindjárt annak fölléptetésekor vagy magának kellene őt jellemeznie vagy valamely más személynek a szájába adni hőse jellemzését, mivelhogy oly cselekvésben nem szerepeltetheti, hogy abból az egész jellem kitűnjék. Ez az eljárás mindkét esetben unalmas, érdektelen volna, s épen nem győzne meg bennünket arról, hogy a dolog valóban úgy van. Aztán meg minden költészet a valóság visszatükröződése egy tisztább közegben. Már pedig a valóságban is lassanként ismerkedünk meg azokkal az emberekkel, kikkel érintkezünk, kik iránt érdeklődünk. S épen az tartja ébren érdeklődésünket, ha újabb meg újabb tapasztalatokat tehetünk. A valóságot utánozta tehát Homeros s érdeklődésünket biztosította, midőn személyei jellemét lassanként fokozatosan ismerteti meg velünk. S mily könnyűséggel, mily természetesen szövi közbe a korábbi dolgokat, mily biztos tudattal, művészi számítással fejt ki a jellemeket! Például fontos azt tudnunk, mikor és hogy kötelezte Thetis hálára Zeust. Megtudjuk Achilles szavaiból, ki anyját emlekezteti ez érdemére, melynek alapján Zeus pártfogását kinyerheti. Ismerni kívánjuk a görögök expedíciójának főbb mozzanatait: Odysseus, mikor közeli siker reményével kecsegteti a sereget, emlekezteti auliszi élményeikre, s elmondja a hadjárat első fontos mozzanatát. Nestor elemlegeti ifjúkori élményeit. Ki ne érdeklődnék Andromache sorsa iránt? Férjéhez intézett panaszából megtudjuk a múltját; férje holtteste fölött való kesergéséből látjuk, mily jövő vár reá. Lassan nyiladozik meg előttünk az örök nőiesség ez első igaz típusának belseje. De minden vonás, minden jelenet közelebb hozza őt hozzánk, mindíg jobban és jobban értjük, mind inkább és inkább szeretjük. A költő ugyanis oly művészettel végzi dolgát, hogy fokozatosan emeli előttünk személyét s fokozatosan idézi föl érdeklődésünket, még akkor is, mikor már a tetőpontra hittük magunkat s mindent tudni véltünk. Homeros a terjengősség, bőszavúság hírébe jutott, s az igaz is, hogy a style coupé-t még nem ismerte, de azért nincs nála fukarszavúbb költő azokban a dolgokban, melyekben modern költők nem ritkán vég nélkül áradoznak. Mert nála nincs hatásvadászlat s a költő maga teljesen eltűnik tárgya mögött. Mikor Briseist elveszik Achilles-

től, Homeros nem rajzolja egyikük érzelmeit sem, Briseisről csak annyit mond, hogy nem szívesen ment el a követekkel; Briseis korábbi sorsára a II. énekben vet egy tekintetet a költő, de bővebb fölvilágosításra, melyből Achilleshez való viszonya kitűnik, adós marad egészen a XIX. énekig, hol Briseis Patroklos holtteste fölött jajveszékél és sírva emlegeti, mivel vigasztalta őt egykor a jószívű Patroklos, hogy majd Achilles feleségül viszi haza Phthiába. A költő nem említette ezt előbb, mert Achillest igazi hőshöz méltóan akarta szerepeltetni, a kit a becsületén ejtett sérelem gyújt engesztelhetetlen haragra s nem csupán a szeretett rableány elvesztése miatt való bosszújában dönti gyászba a görögöket.

Jellemzés dolgában még egy, mondhatnám műfogása van Homerosnak, a mi azonban nála ismét csak magától értetődő és a dolog természetéből folyó következmény. Fontosabb személyeinek szereplését elő szereti készíteni s mielőtt magokat léptetné föl, mások szavaiból és tetteiből sejteti, milyen emberrel lesz dolgunk. Ily módon már jó eleve hangulatot és érdeklődést idéz föl bennünk iránta. Legteljesebben nyilvánul ez eljárás az *Odysseiában*, melynek csak V. énekében kezd Odysseus a maga személyében szerepelni; addig megtudjuk, hogy istenek, emberek, hogy vélekednek felőle, milyen indulattal vannak iránta, szóval közvetve annyira megismerjük, hogy fölléptekor már kedves és várva-várt ismerősünként üdvözljük. Ebben is az életet tükrözteti vissza Homeros: személyesen nem ismert emberek iránt annál inkább érdeklődünk, minél több érdekeset hallunk eleve felőlök. Ilyen embernek aztán, ha megismertük, szívesen elhallgatjuk élményeit s a phæakokkal együtt lessük szavát, ha egész múltját föltárja előttünk. Mondanom sem kell, mennyire emeli az *Odysseia* tervének művészi voltát, hogy Odysseus a phæakoknál, bolyongásinak ez utolsó révpartján, maga mondja el korábbi viszonyosságait. E művészi eljárásnak köszöni egységét az *Odysseia*. Mert finom ítélettel jegyzi meg Aristoteles, hogy «a mese nem az által válik egységessé, ha egy személy körül forog; hisz végtelen sok dolog történhetik egygyel és ezek közül egynehány még nem alakul egységé».*)

E szabályát épen az *Iliassal* és *Odysseiával* igazolja Aris-

*) *Poetica* 8. fejt.

toteles. S valóban még az sem szükséges a költemény egységére, hogy a hős folytonosan szemünk előtt legyen. Ellenkezőleg, nagyobb szabású költeményben jó, ha rövidebb, hosszabb időre eltűnik szemünk elől, hogy annál inkább vágyódjunk utána. Már Goethe észrevette, hogy az *Ilias* első tizenkét könyvében azt a nagy földadatot oldotta meg a költő, hogy tétlenségében vet világot hőisére, Achillesre; a háttérben folyvást ott ragyog az ő sugárzó alakja. Mások is vitézkednek, de őt senki sem pótolhatja. Hasonlóképp az *Odysseia* első négy énekében a távollevő, a hiányzó, a keresett s a kérők által felt Odysseus a fontos. *Toldi szerelmében* is többször eltűnik szemünk elől a hős, csak azért, hogy az eseményeknek gazdagabb színtere táruljon föl előttünk s annál jobban essék e gazdag események által mindig fontosabbá vált Toldival találkozoznunk. De nem csak fontosabb személyeinek fölléptét előzi meg ily perspectivikus bevezetéssel; egyáltalában gondosan előkészíti az eseményeket is, úgy hogy Homerosnál voltaképen nincs meglepetés; még a váratlannak látszó fordulat is természetes hajtása az előre elvetett magvaknak. Így például Diomedesnek az V. énekben való nagy szereplését előkészíti a IV. énekben azzal, hogy Agamemnon szemrehányásokat tesz Diomedesnek, hogy nem oly vitéz, mint az atyja. Diomedes az V. énekben tettekkel felel e méltatlan korholásra. Általában elmondhatjuk, hogy Homerosnál semmi sem érthetetlen. Ő tudniillik nem annyira meséje szövevényével akarja érdekelni hallgatóit, mint inkább szép előadásával, elevenen rajzolt jeleneteivel. A mythost úgyis ismerték hallgatói s előre tudták a fejleményeket. Akármily veszedelemben van is Odysseus, akármily érdeklődéssel kísérik is a sorsát a hallgatók, nyugodtak a felől, hogy végre is megérkezik kedves szülőföldjére. Az eseményeket magokat előre sejtjük, az újság ingere csak abban áll, mi módon, mily körülmények között következnek be. Modern költő — igaz — nem szívesen leplezi le előre a jövőt, mert meséje érdekességét nem akarja csorbítani; de az neki is kötelessége, hogy a fejlemények alapjait előre is lerakja és érthetetlennek és megfoghatatlannak még a látszólag váratlan fordulat se tessék. De modern költőnél is megtaláljuk a katastropha előleges jelzését sejtelmes szavakban, például *Buda halálában*. (I. ének.)

«Akkor sem a túltos, sem más jelek öre
 Isten igazságát nem látta előre:
 Nem látta, hogy e nap véres napok atyja,
 Még a maradék is gyászolva siratja».

Az események ily összhangja mellett szereti Homeros a hasonló és az ellentétes dolgokat egymás mellé állítani, hogy egyiket a másikkal jobban megvilágítsa: oly eljárás, mely ma is érvényesül a művészetben. Valamint az egész háborúnak, úgy Achilles haragjának is egy szeretett nő elrablása az oka. Agamemnon és Achilles viszálya az Olymposon is viszályt kelt Zeus és Hera között. A vendégjogot lábbal tipró Páriszal szemben áll Diomedes és Glaukos episdja, kik a vendégbaráti kötelék szentségét még a harczáteren is tisztelik. Mily ellentét Hektor, a város védője s Páris, a város elvesztője! A házasság szentségét Hektor és Andromache frigyében ünnepli a költő s kiáltó ellentétélül állítja mellé Páris és Helena vétkes házasságát. Achilles esetéhez egészen hasonlót beszél el Phoinix a Meleagros történetében.

Nevezetes sajátása Homerosnak, hogy változatosságra, sokszínűsége törekszik s ily szempontból csoportosítja az eseményeket. Mikor oly részletek következnenek, melyek nem érdekesekek vagy nem fontosak, akkor ügyes és gyors átmenettel az eseménynek egy más ágára tér át. Így például az *Ilias* I. énekében, mely utólérhetetlen példája egy nagyszabású költemény expositiójának, az Achilles és Agamemnon viszályának elmondása után nem akar nyomban az Olymposra, az istenek viszályára áttérni, mert új elemek számára előbb helyet szeret csinálni a hallgató képzetében; e két nagy drámai jelenet különben is rontaná egymás hatását, de azért sem akarja mindjárt egymásra következtetni őket, mert Thetis csak 12-ed napra mehet föl az Olymposra, mivelhogy az istenek nincsenek otthon. Hogy tehát e 12 napi hézagot kitöltse s az elbeszélés tárgyát és hangját változatosabbá tegye, közbe szövi Chryseisnek hazaszállítását, a chrysei expeditiót, s drámai dictióból egyszerre az *Odysseia* idyllikus, epikus hangjába csap át. Ilyesmit látunk ismét a III. énekben. Míg a görögök Priamosért küldenek, hogy a frigykötésnél jelen legyen, addig közbeszövi a költő azt a gyönyörű jelenetet, midőn Helena a bástyán megnevezi és jellemzi Priamosnak a kiválóbb görög hősöket. Így a VI. énekben, míg Hektor a városba halad, azalatt a költő

Glaukos és Diomedes találkozását mondja el a harczytéren. S mily kedves az a jelenet, melylyel Diomedes ádáczának leírását félbeszakítja a megsebesült Aphrodite anyja, Dione előtt az Olymposon. Tomboló harczy zaj után egyszerre egy csendes idyll, hogy aztán ismét a harczy fergetegébe sodródjunk ép úgy, mint a III. énekben Páris és Helena szerelmes együttléte után.

A költő ez eljárásának megfigyelése kétségtelenné teszi előttünk, hogy a jeleneteknek és az előadás hangjának ily változó volta Homeros jellemző sajáttságai közé tartozik s nem fogjuk a chrysei expeditiót Kammerrel idegen betoldásnak tartani. Épen ez expeditio közbeszövésével válik az első ének oly nagyszabású ouvertureré, melyben a költemény hatalmas symphoniájának minden fontosabb motivuma, minden zengzetest alaphangja megcsendül. Nincs a világon epikus költemény, melynek ily remek expositiója volna. Egyszerre belsodródunk az események kellő közepébe: ott jő Apollon szent papja kiváltani leányát, hozza a tömérdek váltságdíjat s esdekel az Atridákhoz. Agamemnon durván elutasítja; most Apollonhoz fohászodik bosszúért. Apollon meghallgatja papja kérését, leindul az Olympos ormairól s a görög táborra kezdi lödözni vészhozó nyilát. Achilles gyűlésbe hívja a népet, megkérdezi a jóstól Apollon haragjának okát. Kalchas kijelenti, hogy Agamemnon a hibás: kész a nagy összeütközés Agamemnon és Achilles között. Előttünk állanak az eposz személyei csodás világításban. Plastikuss csoportok, hatalmas jelenetek. Chryses és az Atridák, Achilles és Agamemnon s mellettök a békítő Nestor, Odysseus Chryseben, az olymposi scena: mind megannyi kitünő tárgya a képzőművészetnek is, nem hiában ékesítik ily tárgyú freskók a weimari nagyhercegi palota költőszobáit.

Valóban plasticitas, érzéki szemléletesség dolgában a világirodalom egy költője sem múlta fölül Homeroszt s megközelíteni is csak igen kevésnek adatott. Aeschylus óta a legnagyobb szellemek jártak hozzá iskolába s valamint a biblia kiapadhatatlan forrása a legnemesebb inspiratióknak, úgy a homerosi eposzok is örök időre megszabták a harmonikus, nem keletiesen bizarr költészet irányát és eszközeit. A művelt világ költészetének ez ősi forrásához el kell zarándokolnia mindenkinek, a ki nem betanúlt chablonok, vagy pusztán a hagyomá-

nyos művészi technika, hanem a természetes szükségyszerűség alkotta törvények szempontjából akarja megfigyelni a költészet alkotásait.

Inni kell ez üde forrásból mindenkinek, a ki divatos áramlatok ephemer becsü alkotásaival meg nem elégedve, az emberiség ifjú korának emez utánozhatatlan bájú költészete iránt fogékony. «A homerosi költeményeknek — mondja Goethe — ma is megvan az az erejük, hogy legalább pillanatokra megszabadítanak attól a rettentő tehertől, melyet több ezred évnek hagyománya reánk hengerített». Igen, felejtkezzünk el néha a modern műveltség bonyolult mesterkedéseiről, csinált virágairól, hiú pompájáról, szálljunk Iónia derült ege alá s hallgassuk elfogulatlan, gyermeki lélekkel az agg Mæonida egyszerű pacsirta-énekét.

CSENGERI JÁNOS.

CSIKY GERGELY EMLÉKEZETE.*)

Irodalmunk mai ünnepnapján mutatjuk be egy elköltözött jó drámaírónk, elveszített jó barátunk márvány mellszobrát, mint ama hő szeretet termékét, melyet a halál nem olthatott ki az élők szívében azzal, hogy e szeretet tárgyát elragadta tőlünk.

Szeretet indította a Kisfaludy-Társaságot, midőn a Csiky Gergely mellszobrának létrehozására fölhívást adott ki; szeretet buzdította a költő barátait és tisztelőit, midőn adakoztak rá; szeretet vezette a művész ihletét és alkotó kezét is, midőn az eltűnt alak arczmását köben örökíteni törekedett.

Természetes tehát, ha nekem is, ki hivatva vagyok ez órában a Társaság érzelmeit tolmácsolni gyöngé szavammal: legelőször is a ki nem meríthető szeretet egy ős-keresztényenkori példánya jut eszembe, az előkelő szellemű nolai püspök, Paulinus, ki nemcsak jó pap, hanem jó költő is volt, s ki — midőn nagyon megszeretett barátjától, a dákok rideg földjére távozó s ezzel az akkori viszonyok szerint tőle végkép elszakadó Nice-tas püspöktől búcsút vett, szíve mélyén fakadt e sovárgással kiáltott föl:

«Menj, emlékünkkal tele! De hagyj e helyen valamit magadból, mindig jelen levén köztünk szellemed által.»

Két esztendővel és három hónappal ezelőtt, midőn Csiky Gergely, kit sokra becsülni és mélyen szeretni annyi okunk volt, gazdag termékenységű életének úgy szólván még delelő pontján, örökre elköltözött közülünk, mi is ekképen kiáltottunk

---

*) Zala Györgytől készített mellszobra bemutatásakor, a Kisfaludy-Társaság XLVII. közülésén, 1894 február 11-dikén.

föl: hagyj e helyen valamit magadból, mindig jelen lévén közünk szellemed által!

Sokat hagyott ő itt, valamint a nemzeti műveltség egész területén, magából és maga után; sokat, mi az emlékezetet hosszú ideig fogja táplálni, mert a kiváló tehetség, midőn maradandó műveket alkot, egyszersmind harcot vív az enyészet pusztító ereje ellen. Embernek ezt a harcot lehetetlen végkép megnyernie, mert halandók munkája nem tarthat az idők végtelenéig, mint tart az enyészetnek kérelhetetlen nagyhatalma. De e harcnak mégis vannak — a tehetségek kisebb-nagyobb mérvéhez szabott — diadaljelei, melyek tartósan daccolnak az idő gyors pusztításaival. Mindama művek, melyek hosszabb vagy rövidebb korig épségben maradnak, vagy a történelem hálás följegyzéseiből az utódok ismeretébe beleszövődnek, újra meg újra föleleveníthetik az eltűnt benső ember lelki arczképét. A mi hamar elpusztul belőlük: a külső ember, a kortársak benső szeretetének látható tárgya, az ő kifejezés szerint: a «törekeny edény», melyből a szellem áradt és a jellem kifénylett. Nagyon természetes és nemes törekvése tehát a kortársaknak, hogy a mennyire lehetséges, ezt a külső embert se engedjék át könnyen a feledésnek s e törekvésben egyetlenegy győzelmesen harczoló frígyes társuk a képzőművészet, mely ecset és véső által adja vissza nekünk azt, kitől a halál fagyos keze elszakított. Szükségünk van a szövetség e munkájára, mert az élet rohamos folyásában mindinkább érezhetjük, hogy a szem emlékezése mulandóbb, mint a szívé és elméé, melyek a megmaradó munkákban újra meg újra megtalálják a kialudt szellem egykori fényét, míg e szellemnek elporlott hüvelyet egyre halványítja s idő múltán el is homályosítja a sok mindenrel terhelt emlékezet fogyó holdvilága, mely később nem vethet már elég világosságot az eltűntekre, kik nem alakok többé, hanem csupán árnyak.

Ezért fordul a szeretet, mely az elmúlásban megnyugodni nem tud, s a kegyelet, mely a pusztítás kemény lépéseit megállítani iparkodik, a képzőművészet erejéhez, hogy a sírba merült kedves vagy dicső külalakokból szerezzen vissza nekünk annyit, a mennyit csak bír, öntse elszállott lelkét — a maga lelkével együtt — vászonra vagy kőbe, hogy ne veszítsük el teljesen láthatásukat s e segítség révén jobban visszaálmodhassuk őket magunk közé, átadhatva majdan arczmásukat az

utódoknak is, midőn a mi szemünkre szintén «vak kárpitot sző a halál».

Az elmúlás elleni búskomoly és nehéz harcban ennyi, a mit visszavívhatunk; de mert szívünknek ennyi is jól esik: az eredmény mindig enyhíti bánatunkat s az öröm egy-egy sugárát veti vesztésünk gyászára.

A mi Csiky Gergelynek, e korán elveszített költőnknek és barátunknak lelki tartalma volt s mely nemcsak műveinek igaz értékében, hanem egyszersmind egész működésének erkölcsi hasznában nyilvánult, az ma is és még igen huzamos ideig, élénk emlékeztető marad. Gyakran eszünkbe juttatja ő a maga hiányát. A színházi első előadások kielégítetlen közönségéből hányan távozhatnak azzal a bús gondolattal, hogy ha ma is élne ő, ki az eredeti műsor szellemi asztalát sok éven át annyi tápláló jó termékkel bírta ellátni, bizonyára erősb és emelőbb benyomást vihetnének most haza magokban; és ilyenkor elkésett elismerésben részesítik őt kétségkívül olyanok is, kik az élő iránt nem voltak mindig méltányosak, midőn azt a lehetetlent kívánták tőle, hogy minden évbeli termése egyformán gazdag legyen. Az Akadémia színirodalmi pályázatain, e drámaírási olympiai játékokon, melyek olykor csak sánták versenyfutásává törpülnek, hányszor fognak még sohajtva emlékezni arra, hogy a míg ő élt és pályázott, mindig bajnok vitte el a koszorút, ha nem is mindenkor teljeset, de mindig olyat, melyet méltó volt koszorúnak tekinteni. Irodalmi intézeteinknél is, midőn erős tartalmú és nyelvű, classicai vagy modern művek lefordítása, szakszerű megbírálása forog szóban, hánynak jut folyvást eszébe, hogy ez a mű is mily avatott kézbe került volna ő nála, ki mindig egész lelkét, nagy tudását és képességét tette a munkára, akár a mézajkú Sophoklessel vagy a csipős erű Plautussal gazdagította irodalmunkat, akár a francia széppróza egy-egy színeiben gazdag vagy plastikai nyelvű újabb termékét, például Tainetől *Az angol irodalom történetét*, vagy Villmaintól a *Pindar szellemét* kapcsolta a magyar könyvkincsek ama külsőbb területéhez, mely jó fordítások útján mindegyre gyarapszik.

Bizonyára a sokoldalú és minden ágában kiváló írói tehetség volt az, melynek leginkább kellett ő benne hódolnunk. És még sem ez teszi emberi fő érdemét. A tehetség végre is természet adománya, a gondviselés kedvezéséből kapott kivált-

ság, tehát szerencse; az érdem az, midőn valaki ezt a tehetséget nagyon megbecsüli, folytonos képzéssel izmosítja, mélyíti, tartóssá, termékenynyé teszi és mindig csak nemes czélokra használja. Vagyis a lelkiismeretet kapcsolja az adomány szerencséjéhez.

Csiky Gergely egész élete és összes írói pályája a mellett szóló bizonyosság, hogy mennyire megerdemelte ő a természet ritka ajándokait, melyeknek egyikével sem elt vissza soha. Ebben ő példakép, sőt nem egy tekintetben mintakép. Szakadatlan munkaszeretettel és nemes tisztasággal használta folyvást tehetségeit. Életelve volt, hogy a tehetség kötelez s a földi pálya föladata: mindennemű kötelességeink komoly teljesítése.

Szerencséje volt, hogy a sors jó szülőkkel áldotta meg, kik már a gyermek fogékony elméjébe a legnemesebb magvakat hintették. Atyja, ki jeles orvos volt s pályája — a mint maga jegyzé föl — kevés anyagi jövedelemmel, de sok lelki örömmel járt, hivatásának önfeláldozó teljesítése közben sorvadásba esve és közelgő halálát érezve: két fia számára emlékirásba foglalta össze bölcs és magasztos intéseit. Úgy ez írásban, mint addig élő szóban, a legnemesbre serkenté fiait, főleg az idősebbet, buzdítva őket, hogy igyekezzenek magokat alaposan kiművelni, nyelveket tanulni, világirodalmi jártasságot szerezni, de a mellett főkép anyanyelvöket szeretni, szívök nemességét megővni, becsületnek, munkának élni s magoknak és övéiknek mentül elébb javára válni. Soha fiú odaadóbban nem teljesithette az apai üdvös és eszményies tanácsokat, mint Csiky Gergely. Példás szorgalommal tanúlt, ösztöndíjakra tett szert s valóságos könyvmoly lett már az aradi középiskolában; neki feküdt a nyelvek tanulásának, verselt buzgón anyanyelvén s igen fiatal korban törekedett az apátlanúl maradt család segítségére válni. Atyja egykor úgy óhajtá, hogy szintén orvos vagy mérnök legyen belőle, egyébként eszére bízva a pályaválasztást. És ő úgy választott, hogy a családfő nélkül maradtak érdekét főlebb helyezte a saját hajlamainál s a papi pályára lépett azért, mert ezen leghamarább vélt ama nemes célhoz jutni, hogy szeretett jó anyjának és két kisebb testvérének támasza lehessen. Íme, a kötelességérzet példás áldozatkészsége már a serdülő korban!

Komoly természete, szívének tisztasága, erős tanulási szomja az egyházi rend számára is alkalmassá tették. Hivatása volt nem csupán tanulni, hanem rövid idő múlva tanítani is s

a mily kedvvel írogatta nem rég az iskolai önképző kör *Zsönge mutatványok* című kötetébe hazafias, bölcselgő vagy érzelmes tizenkét versét, épen oly komoly odaadással állította össze fiatal paptanár korában egyházi tankönyvét.

A kik halálának mély gyászba ejtő hírére visszapillantottak aránylag rövid, úgy szólván csak másfél évtizedes, de munkában annál gazdagabb írói pályájára, nekrologjaikban csodálkozásokat fejezték ki azon, hogy a mi működésének csúcspontját teszi: a magyar modern társadalmi színjátéknak úgy szólván megteremtése, a melyhez annyi ember- és életismeret kellett, épen olyan férfiútól eredt, ki egy a világ folyásától elszigetelt papi szobából került ki. Elfeledtek egyet, még pedig a kérdés megoldására a legföbbit, azt ugyanis, hogy az ő papi szobája szoros kapcsolatban állt egy olyan nagy observatoriummal, melyből az ő élesen megfigyelő szeme és elméje nagyon jól megismerhették a mai társadalom és családélet tömérdek bűját, baját, romboló indulatait, vétkeit, gyarlóságait, szerencsétlen áldozatait. A szentszéknél sok ideig volt válópörök előadója, bírója és házasságvédő ügyvédje. A mint gyermeki otthonában mélyen bevésődhetett érzékeny lelkébe a példás családélet minden nemes és kedves alakja, a tűzhelynek megannyi eszményképe: a gondos és művelt atya, az odaadó hitves, a szerető anya, a gyöngéd hűg és a jó fivér: úgy a válópörök szomorú halmazából korán szeme elé léptek az indulatok és érdekek rabjai, a hiúság, önzés, képmutatás és gyűlölködés eltorzult alakjai vagy részvétre méltó áldozatai; szóval elég korán megismerhette az életből a jónak és rossznak mindazon anyagát, melyből a társadalom rajzolói és az erkölcsök bírálói szoktak dolgozni. Ha színműveiben mégis épen úgy óvakodott rajzolni a házasságtörést, mely pedig sokféle változatában vált ismeretessé előtte s mely a mellett épen az ő idejében, pár évtizeden át volt a párisi elsőrendű drámaírók divattárgya, mint a mily kíméletesen mellőzte az általa festett társadalom kómikai és sötét alakjainak széleskörű, tarka arczkepcsarnokában a papi személyeket, kik közül pedig nagyon is toll alá kínálkozó példányokat figyelhetett meg: az megint az ő ethikai finom és gyöngéd érzékét bizonyítja. Semmit sem vitt színpadra, a mit magához valónak, vagy papi múltjához illőnek nem talált, még akkor sem, midőn tollát megtorlási szomj vezethette volna. De ő abban is példát tudott adni, hogy magunkban mint kell le-

győzni a gyarló indulatokat. Még emlékirásában intette őt jó atyja, hogy mentül előbb szokják le gyermekkori két hibájáról: a hamar lobbanó, kitoró haragról és minden irigykedésről. És le is szokott annyira, hogy felnőtt korában már nyoma sem volt benne e két hibának. Nem irigyelt ő senkit, sőt elősegített mindenkit, a ki hozzája fordúlt s még azok ellen sem tört ki soha haragban, kik irigykedésökben néha rosszindulatú vádakat kovácsoltak egyik-másik nagyhatású színműve ellen.

A papi pálya — a mint mondtam — nem zárta őt el az élet és emberek megismerésétől, sőt föltárta előtte az indulatok olyan örvényeit, melyekből sok okulást meríthetett. De a pálya rideg, szigorú fegyelme más irányban csorbítólag hatott írói fejlődésére. Bizonyosak lehetünk a felől, hogy a ki az életben minden nehéz kötelességet oly férfiasan teljesített, mint ő, az teljes komolysággal óvta meg egyházi köntösének feddhetetlen tisztaságát is. Fiatalsága ekkép el volt zárva attól a képző iskolától, mely a szerelmi lángolások, csalódások és fájdalmak hevében szokta megnyitni egy-egy költői szív lírai áradását. Az önképzőkori kötet tizenkét zsöngé verse közül kettő szerelmi, de ezeknek hideg hangja azonnal elárulja, hogy csupán a tinta-tartóból s nem a szívből voltak merítve. Akkor is és azon túl sokféle komoly tanulmánynyal fejlesztve: magas értelmiség fejlődött ki ő benne, míg szíve a leghőbb érzelem tekintetében kopáran maradt, bár a szeretet és gyöngédség hevületeire a természettől mindig fogékony volt, s később, midőn már meglett férfi-korában megtalálta az élettársat, kit egész szívével szerethetett, ez a szív hasonlatossá vált az olyan teljesen békén hagyott jó földhöz, mely, mihelyt először szántják föl, a napfény áldásától annál gazdagabban termi meg arany kalászeit.

Csiky Gergelynél az ifjú kor kényszerű érzelmi hiánya s folytonos tartózkodásra, önmérséklésre és fegyelemre szokása okozta, hogy mint színműíró is óvakodott a nagy elragadtatásoktól, a lírai hévtől, rohamos megindulásoktól sokszor ott is, hol az a hatás fokozására igen előnyös, sőt szükséges is lett volna. De ő néző közönségét is izlésében olyan elpuhultnak tartotta, melynek szeme nem tűri az erős napfényt s idege a nagymérvű fölindulásokat. Ekkép sokszor kereste az enyhe megoldásokat nagy katastróphát követelő cselekvényben is, és ha azt nem lehetett elkerülnie, töprengve nyúlt hozzá, néha szándékosan hidegítve el képzelmének hevét. Ezért vallotta nem egy

bírálója, hogy ő voltaképp az értelem költője, kiben a művész fölötté áll a költőnek s műveiben a szerkezeti, a jelenetező virtuozitás erősebb, mint a tartalom közvetlen költőisége. Annyi ebből az igaz, hogy drámai formaérzék tekintetében nem volt még különbség színműírónk s oly nagyra becsülte és sokra vitte a formát, hogy az Akademiánál tudott kettős ritka jutalmat nyerni olyan színdarabbal, az *Ellenállhatatlannal* is, melyben az architekturái szabatosság nagyon kitünő, de e mellett a tartalom soványan maradt. Színpadi írónk nem volt még, ki a technikának annyira mestere lett volna, mint ő; még a *Liliomfi* szerzője sem tudott jobban bonyolítani, és senki sem bírta cselekvényeit oly arányosan beosztani, epizódjait a cselekvénybe annyira beilleszteni s nagy személyzetet oly könnyű természetességgel mozgatni. De csupán e tulajdonokkal bizonyára nem hathatott volna sokszor oly mélyen nézőire és bírálóira, ha tárgyainak, jellemfestéseinek és dialogjainak benső értéke nem állana szintén magasán. Például a *Bozóti Márta* gyorsan es erősen fokozódó hatásai a közönséget nem ragadhatták volna el egész elemi hatalommal, ha a művészi kiszámítással nem áll teljes összhangban a tartalom igazsága.

Harminczkét színműve, melyek közül tizenkettő nyert jutalmat, bizonyára nem mind egyenlő értékű, de mindegyike bír valamely értékkel, és ha én most ezek közül a társadalmi erkölesrajzban a *Proletárokat*, a könnyű vígjátékban a *Buborékokat*, a bohózatban *Mukányit*, a polgári szomorújátékban *A vasembert*, a történelmi tragédiában *Spartacust* helyezem a felső polcra, fölállhat más, ki e címek fölé másokat ír: a *Bozóti Mártát*, a *Czifra nyomorúságot*, a *Stomfay családot*, a *Nagymamát*, a *Sötét pontot*, vagy akár a *Jánust*, nem fogok vele vitába elegendni, hanem meghajlok ama gazdag termékenység előtt, mely — aránylag rövid idő alatt — annyi mindenféle jóval bírta gazdagítani a magyar dráma műsorát, hogy a nemzeti színház — a mint mutatkozni kezd — nem tud iránta már sem elég hálás lenni.

Ha csupán modern társadalmi színműveit tekintjük is, ez intézet műsora és az előadók szerepköre mennyivel szegényebbek volnának az ő munkássága nélkül! Ha nem volnának megalkotva a korunkbeli társadalom ama sajátos alakjai, azok az elzüllött, elkeseredett, kérges nyelvű szegény ördögök, kiknek szíve mélyen maradtak még szikrák az emberiből s kiknek so-

rát a dörmögve beszélő Mosolygó nyitja meg, legtöbb hatást téve már csak azért is, mert nemében az első jelenség vala. S mily bősége követte ezt a komikus és tragikomikus, sötét és eleven alakoknak: a sok lyányú szegény díjnok, a fontoskodó üres városatya, a tolakodó hírhajhász, a nagyképű tanfölügyelő, a követelő nyelvtudós, a nyájas képű köszívű, az uzsorás gaval-lér, az alacsony jellemű főnhéjazó, a tekintélyes képmutató; s mellettök a hiú, léha, szereplő és színeskedő asszonyok raja, meg a fiatal, játszi, természetes fiatal lyányoké, néha a leg-elénkebb ellentétben, mint például a *Proletároknak*, hol a soha nem létezett vértanú «dicső özvegyé»-nek súlyedt alakja mellett áll az ártatlan, mélyen érző fiatal lyány, ez az elődsiség szemétdombján tisztán nőtt friss virág.

Akadtak vádaskodók, kik egyik-másik hatásos színművét, a tehetetlenség irigykedéséből, minden áron szerették volna a máshonnan való hódítás gyanújába keverni, holott szeretett mindent az életből és saját termékeny képzelmeiből meríteni, és ha olykor lebegett is előtte mintakép, mint az *Ellenállhatatlanban* a *Szép Diego*, tudott arra is megkülönböztető bélyeget nyomni. Nem szorult rá semmiféle utánzásra, midőn tárgyban, alakokban, színezés módjában, a vígnak és szomorúnak különös vegyítésében sajátos önállósággal bírt. Épen oly fölszínes volt az a szemrehányó kifogás is, hogy fő gondja van a létező ábrázolók képességéhez szabott szerepek készítésére. Mert vajon nem épen ő tágította-e ki legkitünőbb ábrázolóink szerepkörét is? Hisz legfinomabb legyező-művésznőnk, a francia kecs utólérhetetlen magyar képviselőjét, ki vezette egészen új térre: a proletárnő drastikus alakjának és a *Nagy-mama* öreges bájának bemutatására? Legúriasabb szalon-szí-nésznőnk ki szoktatta az éles realizmussal, sőt gyakran vas-kosan festett jellemalakok személyítésére? Mai legkiválóbb jellemszínészünk játékrendjét is ki gazdagította új és eredeti lényekkel, elzüllött, elkeseredett, de azért embernek maradt különös jelenségekkel? Bizonyára sokat köszönhetett ő az ábrázolók tehetségének és buzgalmának; de ezek még többet köszönhetnek az ő lendítő erejének és hasznos rokonszenvenek.

A sokoldalú fogékonyság nem csak ismeretének tág körében, hanem irodalmi munkásságában is nyilvánult. Például e Társaság sokféle föladatában nincs egyetlenegy ág sem, melyben ő hasznos közreműködő ne lett volna. Ízlésében is eklek-

tikus, mondhatni egyetemes volt, szeretve minden iskola jó termékét, akár classikus vagy romantikus, akár idealistikus vagy realistikus termék volt. Mindenben megtalálta és élvezte a valóban költőt, bár a szép és jó felé tett saját útjának megállapodási pontja az egészséges realizmus területén feküdt. Bámulatosan széles skála az ő működése. Mint tudós írt egyházjogot és mythológiát, classikai remekhez magyarázatokat és Shakespearehez jegyzeteket. Mint műfordító, meg nagyobb területetszárnyalt be: *Antigonetól*, a hajdankor e színpadi beszélő fehér szobráról a *Cox és Boxig*, az újabb angol bohózat e vas-kos tarkaságáig. Közben fordított francia elbeszélést, színpadi költeményt és irodalomtörténetet, angol vígjátékot és tudományt. Mint széppróza-író, jobb elbeszéléseink és regényeink számát szintén serényen szaporította. A drámai irodalomban pedig, elkezdve a görög világ fantastikusságán, folytatta eredeti történelmi drámákkal, írt tragédiát, udvari vígjátékot, alkalmilag ünnepi színdarabokat, modern vígjátékot sokat, sőt népies színművet, de még operette-szöveget is. Lehet, hogy ha kevesebb ágra központosítja erejét, egyben-másban magasabbra nő; de többet és változatosabban nem működhetik. Bizonyos, hogy ha alapos tudását döntő férfiak jobban méltányolják s nem engedve őt a szűkkörű színi iskola tanári székén vesztegelni, megteszik annak, a mire nagy mértékben hivatva volt, hogy egyetemi tanszékről magyarázza a classikai nyelveket és remekműveket: ezzel kikerülheti az önfentartás lázas, kénytelen munkáit s a minden tehetséget csorbító sokat írást, s akkor dolgozva csak, midőn az ihlet serkenti, még nagyobb becsű műveket, bár számra kevesebbet, hagyott volna reánk. De hozzá kell tennünk tisztelettel, hogy őt még folytonos gyors munkásságában is mindig komoly megfontolás, töprengő önbírálás, igazi lelkiismeretesség vezettek. Munka-asztalánál is a tiszteltreméltóság valódi megszemélyülése volt. Sikereinek örömszaja közepett is mi sem állt tőle távolabb, mint az elbizakodottság és főnhéjazás. Bizalmas író-barátaitól egyre kérte és el is fogadta a tanácsot s művein még a próbák folyama alatt is egyre javíttatott. Nem predikálta színpadon az erkölcsöt soha, habár erre a papok, mint szépírók és politikai szónokok is, rendesen hajlandók szoktak lenni; hanem eleven drámai képekben tüntette föl az életet úgy, hogy hassanak az érzelmek és erkölcsök tisztítására. És valamint baráti körben sem kedvelte a ledér sikam-

lősságokat, az irodalomban még inkább óvakodott alantas eszközökkel keresni pénzt és tapsot. Egy színműve sincs, melybe az anyák bizalommal ne vihethék lyányaikat. Egy sort sem írt le elbeszélő műveiben, mely ethikai szempontból kifogás alá eshetnek. Pedig az olyan író, mint ő, ki n éh módjára sokféle virányról gyűjtögeti mézét, könnyen eltévelyedhet olykor sikamlós mezőkre is. Ő azonban szigorún megsabta korlátait. Emlékszem, hogy egyszer három színmű tervét beszélte el nekem, tanácsot kérve, hogy melyiket dolgozza ki legegység. A leg-hatásosabbat ajánlottam neki, azt, a melyiknek érdekes bonyolalmába papi kapzsiság is vegyül. Azt felelte rá: «Minden esetre ez tetszenék a közönségnek legjobban, de fájdalom, én ezt nem fogom kidolgozni soha.» «Miért nem?» «Mert pap voltam.» Egész a kicsinyességig gondolt arra, hogy pap volt. Már családos ember volt, társaságokba, estélyekre járt s még sokáig vonakodott magára frakkot öltetni, mondván: «Furcsa öltözet annak, ki sokáig reverendában járt!» Kis, de jellemző adat, mely komoly gondolkozását tükrözi. Még jellemzőbb az, hogy mindenre kiterjedt fogékonysága daczára épen csak az egy politika folyása iránt nem tudott melegen érdeklődni. Hévvvel osztozott ő is a nemzet hazafias törekvéseiben; szerette a szabad és emberies eszméket s a színpadon maga is a szegények, gyöngék, ügyefogyottak szószólója volt; nagyra becsülte parlamentünkben a meggyőződés férfait és a kitünő szónokokat; de annál inkább elidegeníték a pártélet kinövései s a közvélemény divatos gyöngeségei. Midőn tapasztalta, hogy a pártélet zavaros folyásában a képmutató phrasis mint kap uralomra a meggyőződés komoly kifejezése fölött; az alacsony érdeket mint palástolgatják gyakran magasztos eszmék tiszta leplével; hiú ágaszkodók mint szoritják sokszor háttérbe az igazi érdemet és szájhősök hányszor aratnak tapsot, kitüntetést: egyszer csak fölillant benne a gondolat, hogy mi sem volna időszerűbb, mint vigjátéki formában politikai satyrát írni. De erről csakhamar lemondott, mert viszonyaink közt hálátlan törekvésnek tekintette, hogy valaki korunk Aristophanese akarjon lenni, kitéve magát a mi kicsinyes Kleonjaink üldözéseinek. Azt mondta: mennyire más volt az a régi görög világ és görög nép, mely szabadon élve és a szellemnek hódolva, türte és megtapsolta a szellemnek szabad szavát akkor is, midőn az ő ellene fordúlt. Aristophanesnek épen akkor font népe olaj-

ágakból koszorút, midőn e népet magát ostorozta ingatag voltáért és a hízelkedés szomjáért. Költőnk általában a maga korát nem tartotta olyannak, mely erős szárnyat adhatna a színpad írójának, pedig ő is azt vallotta, a mit Villmain, kivel tüzetesen foglalkozott, hogy az irodalomnak inkább van szüksége lélekre, mint pártfogásra.

De bár egy még csak erjedésben lévő, ki nem forrott nemzeti társadalom, bármint pártfogolja is a drámaíró, csakugyan nem nyújthat elég lelket és szilárd támaszt a társadalmi erkölcsök színpadi bírálójának: Csiky Gergely mégis e minőségében aratta legjobban megérdemelt és legtartósabb hatású sikereit.

Több, mint két évtizeddel azelőtt, hogy fővárosunkban állandó magyar színház keletkezett: termett már nálunk olyan kitünő magyar tragédia, melyhez fogható ma sincs második. De egy fa, bármily hatalmas terebélyű is, nem erdő; fejlődő színészetünknek pedig, hogy erősb lábba kaphasson, erdőre: eredeti műsorra volt szüksége. Szerencsére, gyökeret verő színirodalmunk fejlődési történetében lépcső épült, melynek egymás fölé emelkedett három fokán egy-egy olyan kitünő írónk áll, kik sokoldalú jó eredeti műsört tudtak adni területeket hódító magyar színészeink kezébe. Az első — jóval megelőzve a nemzeti színház megnyitását — *Kisfaludy Károly*. A második — évekkal utána már a nemzeti színház közvetlen kapcsolatában — *Szigligeti Ede*. A harmadik pedig ennek pártfogoltja és közvetlen örököse: *Csiky Gergely*. Az ő halálával azután a nagy terület úgy eldarabolódott, hogy a sok mai örökös közül senki sem elég gazdag többé! De jönie kell majd a negyediknek is, ki az eredeti műsor lépcsőfokát megint főlebb emelje s teljesen a színpadi műsúnak elve: új dicsőséggel kapcsolja össze a ma elaprózott tért. A Csiky Gergely példája azonban arra taníthatja, e márvány képmása arra emlékeztetheti a törekvő tehetségeket, hogy a föladat teljesítésére nem elegendő maga a legfőbb kellék: a természet adta tehetség; kell hozzá a munkának odaadó, lelkiismeretes szeretése; kell hozzá az a Horatius szerinti «egészséges művelés», mely erősíti a lelket, mert csak a lélek ereje emelheti magasra a szellemet; s kell hozzá mély hit az erkölcsi törvényekben, mert ez ad hivatásos jogot és egyszerűs mind hatalmat az erkölcsök festésére és bírálatára.

A leleknek e kiváló tulajdonságai vonták ellenállha-

tatlan erővel Csiky Gergelyt is a szépirodalmi, főleg a drámaírási pályára. Midőn a fővárosba jött e hivatásnak élni, el volt tökélve, hogy azontúl is pap marad. Biztatást merített már igen ifjan a keresztyénség első századainak példáiból, midőn annyi főnkelt szellemű pap gyakorolta a költői munkásságot, himnuszok és ódák zengésével. Maga is, mint serdülő ifjú, az önkényuralom zord idejében, himnusszal fohászzkodott «Magyarhon védasszonyához», esdvén:

Magyarország védasszonya
Tekints nemzetedre!
Sokat szenvedett honunkra
Küldd segélyedet le!
Szent Istvánnak koporsója
Rég a sírba téve . . .
De — melyet néked ajánlott —
Él magyarok népe!

A vers ünnepi ruhája lévén a nyelvnek, papkorában is mintegy ünnepelni s áldozni vélt, valahányszor versekben fejezte ki gondolatait. Kötött nyelven írta első színműveit s később szintén számos drámáját s magasabb tárgyú vígjátékait. Előtte állt a spanyol híres színműíró papok, egy Moreto s még inkább egy Calderon példája. Jól tudta, hogy *Az élet álom* költője, ki nem csak a vallásosság, büszkeség és vitézség magasatos drámáit s az Úr napjának tömérdek színjátékát írta, hanem írt olyan sikamlós tárgyú, pajzán bonyolítású vígjátékokat is, minőket ő soha sem kívánt volna színpadra vinni: lehetett az udvari kápolna «capelan de honor»-ja s a S. Pedro szerzet «capelan mayor»-ja, így ő is szolgálhatja egyszerre s egyenlő tisztasággal az oltárt és világi költészetet. E céljához képest élt is közöttünk évekig: papos fekete ruhát viselt, zajos társaságokba nem járt, a színbázat nem mulató helyül, hanem önművelése komoly intézeteül tekintette, írt, tanított, vasárnaponként misézett a ferencziek templomában, olykor esketett is s midőn színműveit a nézőtérén zajosan tapsolták, éveken át nem jelent meg a színpadon, hanem páholyából köszönte meg az üdvözlő elismerést. Teljes ellentéte volt a reverendából kivetkőzött olyan papoknak, kik a szigorú fegyelem lerázása után abban keresnek kárpótlást, hogy fék nélkül világiaskodnak, mohón hajhászva a zajos, a föltűnő szereplést és a múltó élvez-

ket. Egyházi fenhatósága azonban őt is feltette a világ csáb-jaitól s igyekezett visszatéríteni elhagyott tanári székére, a mi elég természetes törekvés volt épen azoktól, kik legjobban ismerték tanári hivatását és értékét. Csak egy maradt kifeledve a számításból, az tudniillik, hogy azt a széket nem volt nehéz betölteni más jó tanárral is, mert ilyen van elég; míg Csiky Gergelyt nem lehetett volna már pótolni a nemzeti színháznál, mert másik olyan jó és olyan termékeny színműíró akkorában nem volt és ma sincs.

Ekkor támadt költőnk lelkében a kötelességek közti összeütközésnek bár rövid, de nehéz tusája. Főlemelőleg, sőt kötelezőleg hatott már rá a művelt közönség és a sajtó általános elismerése; már a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia is magokénak tartották; már úgy emlegették, mint a kire a nemzeti irodalomnak és színháznak valódi szüksége van; barátai, író-társai, a művészek és művésznők körülfogták, hogy körükben megtarthassák; élenken kellett magának is éreznie, hogy a tehetség kötelez; sőt azt is, hogy nemzeti műveltségünk gyarapítására többet használhat a színháznál, mint a tanszéken, s midőn hiába törekedett arra, közben bele is betegedve, hogy megmaradhasson a fővárosban és egyszersmind papnak is: erős tépelődések után szánta el magát arra, hogy az egyházi rendből kilep. Bejelentve ezt püspökének, a csanádinak, ettől az «erkölcsi érték» nevében kemény választ kapott. Nem kívánta ezt a választ megtartani s nekem ajándékozta azonnal, mint keserű pályamelékét. A válasz legutolsó pontja így hangzik: «a tömjénfüst, mely Uraságotat most körüllebegi, el fog szállni, s az anyagi siker meg egyéb érdekek, melyeknek kedvéért most szent hivatását hűtlenül elhagyja, el fognak múlni; de meg fog maradni hűtlenségének öntudata.»

Nekünk, a kik jól ismertük őt és baráti szívéhez közel állottunk, jól eshetik ez ünnepi órában tanúbizonytságot tenni a mellett, hogy őt nem tömjénfüst, nem anyagi érdek kábította el; csupán a költői hivatás komoly sugallatára, e szintén égi szózatra hallgatott, arra a mély és benső ösztönre, melyet zordan megtagadni nem lett volna emberi. És tanúbizonytságot kell tennünk arra is, hogy csak pap lenni szűnt meg, de olyan igaz és jó keresztyén maradt, ki a szeretet és hűség nagy lelki tőkéjét folyvást gyarapította bensőjében.

A papi renddel való szakítás egyszerre nagy úrt támasz-

tott szívében. Nagyon egyedül érezte magát. Azt az űrt be kellett töltenie valamivel és legjobban csak a szeretet mély érzelmével tölthette be. Magyarra ő fordította azt az ősrégi latin éneket is, melynek czíme: *Pervigilium Veneris* (Vénus ünnepének előestéje), refrainje pedig ez: «Cras amet, qui nunquam amavit,» (Szeressen holnap, ki sohasem szeretett). Jó sorsa egy hozzá teljesen méltó, észben, szívben, kedélyben kiváló nővel ismertette meg, hogy munkás élete jutalmát annak hű rokonszenvében nyerje el. Nem a világ szeme előtt vezette oltárhoz; magán termők könyves asztalát tették oltárrá s rajtok és a családtagokon kívül nem volt más jelen, mint az eskető pap, a *Frithjof*nak szintén költői lelkű és azóta szintén elköltözött műfordítója és mi, tanúk, ketten. Megalapítva így tűzhelyét, annál is folyvást olyan tiszta szívvel áldozott, mint az oltárnál egykor s íróasztalánál mindig. Isten iránti hálával es tűzhelye iránti kötelességérzettel élvezte a boldog lelkek földi édenét. Szeretettől környezve, maga is a legmelegebb, leggyöngédebb szívű hitves és apa lett. Kedélye egészen kivirított. Addig sem volt rideg, csak olykor szűk szavú ember. Soha sem hasonlított a viritó kerthez, mely boldognak és boldogtalannak azonnal kitárja egész elevenségét, mintegy mosolyogva hívogatván mindenkit: jőjj, élvezz, szakíts virágaimból! Inkább volt hasonlatos a mély és csöndes tükrű tengerhez, melynek külszíne pompátlan, egyhangú s csak a ki mélyére szállhat, tudja jól, hogy milyen sok drága gyöngye van odabenn. A családi élet azonban külsőleg is élénkíté s még munkásabbá, még iparkodóbbá tette. Atyja egykor eszményies gondolkodással intette arra is, hogy «a vagyon becsület és nemes szív birtoka nélkül csak átok az emberi nemre; nemes szívvel, becsülettel és munkával lehet vagyont szerezni; ámde vagyonnal becsületet, nemes szívet, tiszta lelket soha, de soha!» A hálás fiú akkor annyira lelkébe véste ez intést, hogy egyik zsöngé versében így írt:

•Nem kell vagyon; nem vágyik rá szívem,
Boldogtalanabb lennék csak vele!•

Később is minden fillér, melyet okosan megtakarított, a becsülettel és nemes szívvel teljesített sok munkának csupán sovány jutalma volt. Kötelességérzete azonban egyre sarkalta most, hogy övéi számára ezt a jutalmat folyvást szaporítsa s

örült, midőn tolla után szerzett visegrádi szép nyaralójában kényelemmel vehette körül kis családját és a vendégszeretet vidámságával fogadhatta barátait, kiknek benső körére a kedélyesség, jóság és bizalom sugarait árasztá mindig.

Megérdemelte volna nagyon, hogy szép életének földi örömeiben késő aggkorig gyönyörködhessék. Maga is kívánta hosszabbítani életét s midőn betegség fenyegette, távoli híres gyógyhelyeket keresett föl, hogy bajából kiépüljön. A sors azonban e tekintetben nem kedvezett neki. Nem érthette meg szeretett kis fiának fölserdülését. Ki-kifáradtan, de még mindig nem merülve ki a sok munkában, mely uralkodó szokásává lett, kötelességeinek hű teljesítése, lázas munka és boldogító szeretet közepett, egy külsőleg vidám órában, házi tűzhelyén rogyott össze, hogy rövid idő múlva örökre behunyja szemét. Sokat veszíténk benne, a család a legfőbbet, az irodalom pedig ez egyben sok embert. Nagy gyászt és egész halmoz elmekincset hagyott maga után, de elvitte magával a szellem ama bő kútforrását, mely elmekincseit még igen sokkal szaporíthatta volna, s elvitte tiszta szívének csöndben, de folyvást áradó szeretetét. A miénket azonban nem vihette el.

Itt áll ennek külső bizonyoságaúl e művészi kéztől eredt mellszobor, mely nekünk — a már feléje közeledőknek — édes, búskomoly emlék, a fiatal törekvők és az utódok számára pedig erős buzdítás. Mi, a meddig csak élünk, a szeretet ez alkotására folyvást úgy fogunk tekinteni, mint oly valamire, melyet ő magából hagyott itt közöttünk, mindig jelenlevő szellemével együtt!

VADNAI KÁROLY.

KÉT EMBER.

Elbeszélés.

A breznai határ fölött összetorlódtak a hófelhők és a téli álomba borúlt szántóföldekre napokon át szállingóztak a fehér pelyhek. Mikor egy fagyos szélroham aztán ketté tépte a vidék fölött kavargó fátyolt, a kitisztult láthatáron, halálos némaság közepett, végtelen hollórajok vonultak el.

Ez a halálos csend megfélemlítette és elszomorította szívét a szép asszonynak, Tárnoki Ferencz fiatal feleségének. Az elmúlt őszt óta élt itt a férjével. Élt — ha ugyan életnek lehet nevezni a hóhegyek közt való tartózkodást. — A budapesti bálók egykori csillaga, a jourok és a korcsolyapályák divatos alakja, másnak, egészen másnak álmolta meg jövőjét, mikor nyolcz hónappal azelőtt oltárhoz követte Tárnokit, a breznai gazdag birtokost. Eleinte úgy is volt, hogy házat fognak vinni a fővárosban — azután közbe jött az öreg úr halála, és Tárnoki kijelentette, hogy ezentúl lenn kell laknia a gazdaságban. Úgy mondta, hogy kell — az asszony azonban jól tudta, hogy a gazdálkodás csak ürügy neki. A férje, mint olyan telivér gazda ember, nem tudott meglenni a nagyvárosban, meggyűlölte a zajt és a fényt, és honvágyat érzett a szántói csendes szürkesége iránt. És bármennyire ellenezte is Irén, férje makacsul ragaszkodott elhatározásához. Elútaztak tehát, az asszony keserű haragot vitt magával az útra. Úgy érezte, hogy megcsalták, kijátszották. Soha sem mondták neki, hogy vidéken kell élnie. Ha megmondták volna neki — ki tudja, hozzá ment volna-e egy Tárnoki Ferenczhez?

Ha a férj titokban arra számított, hogy a vidéki csend

talán közelebb fogja hozzá hozni az asszonyt, a ki a fővárosi láрма közepett oly idegen maradt hozzá: nagyon csalódott. Mikor Erzsébet napja meghozta Breznának az első havazást, a pelyhes kristályok egyenesen Irén asszony szívére hullottak, lehűtvén, megfagyasztván azt a kevés rokonszenvet is, melyet még a férje iránt érzett. Semmi sem maradt meg szívében, csak szürke közömbösség. Most már bevallotta magának az asszony, és bevallhatták magoknak mind a ketten, hogy ők nem egymáshoz valók. Irén különben még menyasszony korában sem szerette Tárnokit. Menyasszony korában is csak érdekesnek találta, rövid ideig érdekesnek találta ezt a hatalmas csontú, búsarcú parasztot, a ki olyan léptekkel járt-kelt a budapesti vigadó parketjén, mintha ingó hajó födéletén járna. Nem szerette soha. Hozzáment, mert egyszer csak férjhez kell menni. Nem járhatott örökre a jourokra és házi bálokra — végre már maga is jourokat akart adni és házi bálokat. Aztán — szegény ember elkényeztetett leánya nem válogat a gazdag kérők közt.

Tárnoki is százszor megbánhatta már, hogy olyan könnyen hallgatott a szívére. Ha nem mondta is meg, oda volt irva sötét vonásokkal az arczára, hogy sírva sóhajtja az elvesztett nyugalmát. Talán nem is a szíve, hanem valami együgyű hiúsága vitte reá annak idején, hogy kinyújtsa a gyeplőfogástól kérges kezét a selyemben-csipkében pompázó bálkirálynő után, a ki elkápráztatta csillogásával, és a kinek fölényes modorát és nagyvilági könnyedségét, naiv paraszthittel megcsodálta. Most már tudta, hogy milyen rettenetesen kevés volt az, a mivel felesége elkábította. Egypár külsőség, egy csepp valami exotikus illatszerből, a melyet kendőjével fölítatott. Egyéb semmi.

Most, hogy ennyire jutottak, hetek óta ideggyöttrő hallgatásban éltek egymás mellett. A férj, mintha ki akart volna térni valami készülő jelenet elől, egész nap az istállókat és aklokat bújta, a teletlő jószágot nézegetve, hol meg farkaslesbe járt ki a dombokra. Az asszony azalatt elfásúltan ült a házban, melynek ósdi egyszerűségéhez sehogysem illettek az ő túlságosan divatos pongyolái. Néha órákon át bámult ki a szomorú hómezőkre, növekedő keserűséggel szívében.

December harmadikán történt, Tárnoki nevenapján,

hogy a kástély előtt csengő szán állott meg. A bundákból és a takarókból a Siroki-gyermekek bontakoztak ki, Tárnoki rokoni, kik a szomszédos Nyírháton laktak. Ők, ha néhanapján átlátogattak Breznára, egy kis életet hoztak a házba és a fiatal házások közt lappangó ellenségeskedésben is fegyverszünet állott be ilyenkor. Ketten voltak testvérek: egy fiú és egy leány. A fiú tizennyolcz éves siheder volt, a ki már játszta a fiatal urat és fülig szerelmes volt a breznai szép asszonyba. Anna már elmúlt húsz esztendő. Ábrándos szemű, zárkózott természet volt, az érzelmes vidéki kisasszonyok azon fajából, a kik még el tudnak könnyezni egy-egy bús nótán és a kik titokban naplót vezetnek. Siroki Anna naplójában nagy szerep jutott Dobó Oszkárnak — e név tulajdonosa épen most szökött le harmadiknak a szánról.

Ez a Dobó Oszkár csak nem régiben jött haza a pétervári nagykövetségtől, a hol mint attaché szolgált. Néhány esztendő teljesen elegendő volt arra, hogy túladjon az anyja vagyonának felén és hogy meggyőzze önmagát és főlebbvalóit arról, hogy nem született a munkára. Most a vármegyében élt, várva a képviselőválasztást vagy egyéb alkalmat, a mely őt újabb posztíóhoz segíthetné. Ő, a ki megszokta, hogy világvárosokban szerepeljen, csak nehezen tudta magát beletalálni mostani kicsinyes környezetébe.

Halálosan unatkozva, mint egy száműzött fejedelem, szemlélgette a jó vidékiek naiv mulatozásait, és cynikus mosolylyal gúnyolta ősapáiktól öröklött tisztességes babonáikat.

Siroki Annára, a kivel valami távoli rokonságot is tartott, az édes anyja terelte a figyelmét. A vármegye pénzes leányai sorába tartozott, és ámbár nem volt szép és jókora távolságban állott a mondain-hölgy eszményétől, az attaché, a közeledő vagyoni bukás érzetében, mégis úgy találta, hogy kellemes leány, a kivel — ha épen kell — meg lehetne férni egy tető alatt is. Anyja biztatására foglalkozni kezdett a leánynyal, és két hónapi lanyha udvarlás után elérkezett oda, a hová kívánczozott.

És mialatt Dobó kerevetén heverészve, cigarettával a fogai közt, hidegvérrel latolgatta az előnyöket, a melyek a házasságból reá háramolhatnak — addig Anna egész valóját megrázkódtatták az első szerelem tavaszi viharai. Hogy szerette

azt az embert! Hogy ragaszkodott hozzá, a ki az ő szemében annyira fölötte állott mindazoknak, a kiket ismert!

Egyszer — még az elmúlt ősszel — ketten a nyírháti kertben sétáltak. A kerítésnél megállapodtak és némán néztek ki a kopár halmokra. Az őszi róna gyöpe kiélt és szürke volt, a dombok fölött ájtatos csend ült, csak a távolból hallatszott valami halk kovácsolás, mintha a haldokló természet szívverése volna. A megvénült égboltozat is oly közömbösen és hidegen nézte a vidéket, mint a tudós nézi a bonczoló asztalra terített szépséget.

Dobó Oszkárt megérintette a pusztulás méla költészete; őszi sejtelmek borzongatták meg, mikor fázó kezével ösztönszerűen átfogta a leány életerős, meleg kezét. Annának ez az érintés elég volt arra, hogy minden vére a szívébe tóduljon. Egy halk, boldog kiáltással, a mely zokogásnak is beillett volna, reáhajtotta arcát a Dobó kezére. Egy szót nem beszéltek és a fiatal ember mégis biztosan tudta, hogy a leány most az övé, most és mindörökre az. Hideg lelke szinte meghökkenett a leány szenvedélyének erejétől.

A szerelmes boldogság valami megindító bájt kölcsönözött a leálynak, szinte széppé tette, annyira, hogy Dobó, ha ezentúl néha meg-megsímogatta Anna barna haját és elmondta neki: szeretem magát! (a mire a leálynak rendesen könny tolult a szemébe) — Dobó ilyenkor úgy érezte, hogy nem mond valótlan-ságot.

Még nem voltak jegyesek, de a vármegyében már mint ilyeneket emlegették őket, mikor Dobó a Sirokiak társaságában átrándult Breznára és megismerkedett a szép asszonnyal.

Irén asszony már annyi rosszat hallott Dobó viselt dolgairól, hogy nem lett volna nő, ha már előre is a legnagyobb mértékben nem érdeklődik iránta. És most, mikor először szemben találta magát vele, így szólt magában:

— Végre megint egy ember!

Szépnek nem volt szép — inkább rút — de érdekes. Vele megérthette magát az ember az első pillanatban, ő tudott beszélni az asszonyok nyelvén. Abban a gúnyoros, könnyed modorban, látszólag szórakozottan, kerülve minden csattanó hatást, a komoly dolgokat is csak röptében érintve, szárny-hegygyel. Csak öt perczig beszélgettek egymással ketten, közömbös dolgokról, de közben fölismerték egymást, kölcsönö-

sen leolvasták egymás arczáról az elégedetlenséget, és a környezetök iránt érzett mélységes megvetést, és titkos szövetségre léptek egymással, mint az idegen földön összetalálkozó száműzöttek.

Dobó még egyszer eljött Anna társaságában, azontúl egyedül kellett jönnie. Kellett, mert hiszen az asszony mindjárt első látogatása alkalmával mondta neki:

— Ha nem akarja, hogy unalmamban elpusztuljak, jöjjön el, a mikor csak teheti.

Hanem Anna nem akart többet tudni Irénről.

Nem tagadhatta a fölényt, mely a szép asszonyt vele szemben megillette — félt, hogy Dobó össze találja őket egymással hasonlítani — a lelkében pedig sejtelmes ellenszenv kerekedett fölül a breznai szép asszonynyal szemben.

Mikor az attaché — mert így nevezték még mindig a megyében — harmadszor is átrándúlt Breznára, egyedül találta Irént a kastélyban. Csodálatosan bizalmas hangon beszélgettek egymással, mintha nagyon régi ismerősök volnának.

— Mi van Siroki Annával? — kérdezte az asszony, gúnyos hiú mosolylyal.

— Ön kérdi? — Az attaché is mosolygott; szánakodó mosoly volt.

Igaza volt: Siroki Anna nem érdemelte meg, hogy Irén féltékeny legyen reá.

— És Tárnoki merre jár ilyenkor?

— Vadászaton. Ő mindig vadászaton van.

Ezúttal az asszony ajkán jelent meg az a szánakozó mosoly. Majd hozzá tette:

— Jobb is szeretem, ha nincs itt.

— Azt elképzelem! Ámbár becsületes fiú — jegyezte meg Dobó nagylelkűen.

Irén vállat vont.

— Nem rajongok túlságosan a becsületes fiúkért — rendszeren igen unalmasak.

Dobó elmosolyodott.

— Hallottam egyszer egy hasonló mondást Yvon szájából. Azt mondta: Nem szeretem a becsületes embereket, mert rendszeren ostobák — egy szellemes gazembert többre tartok.

— Yvon? Hát az mi fajta?

— Egy búbájós francia énekesnő volt, a kit Péter-

váron ismertem meg. Nem egészen illő, hogy szóba hozom — de hiszen ön asszony!

— Beszéljen nekem Yvonról!

Egy pár nappal később történt, hogy Siroki Anna levelet írt a völegényének. Dobó szívből únta ezeket a tíz-tizenkét oldalas leveleket, a melyek fölött a leány fél éjtszakákon virrasztott, könnyes szemmel.

A lángoló feltékenység, a szenvedélyes ragaszkodás szólt hozzá a levél minden sorából. Anna valahogyan megtudta, hogy Dobó most már mindennap odaát van Breznán. Ezért írt.

«Nem mondom — írta — nem mondom, hogy válaszsz köztem és Irén közt, mert hiszen ha engem eltaszitanál magadtól, ez biztos halálom lenne — de azon szent óra emlékére könyörgöm — s a többi!»

Az a szent óra akkor volt, mikor az attaché a kertkerítésen megfogta a kezét. Igazán únta az ilyen leveleket, a minőket csak a regényolvasáson nevededett falusi naivitás tud kigondolni. Egy nő, a ki körmondatokkal akarja visszahódítani a szerelmesét — ilyesmi csak a vidéken terem meg!

Hanem aztán eszébe jutott Dobónak, hogy az édes anyja már nagyon sürgeti a házasságot, és jönnek látta Annát megbékíteni. Ellátogatott Sirokiékhoz. A leány sötét arczzal fogadta, láthatólag nagyon el lehetett keseredve.

Mikor ketten magokra voltak, Dobó, a kinek a hangja lágyan is tudott csengeni, ha épen akarta, megkérdezte tőle:

— Hát mi bajod, kis galambom?

Megfogta a kezét — a leány el akarta magától taszítani, de aztán szenvedélyesen magához ragadta és zokogni kezdett, hosszan, mintha most sírna először életében és egy sokévi mulasztást akarna pótolni. A feje ott pihent Dobó vállán és most már vége volt minden keserűségének, még ő kérlelte a jegyesét.

— Bocsáss meg — oly ostoba és féltékeny vagyok, de nagyon szeretlek.

Mikor Dobó estére elmondta ezt a jelenetet a breznai szép asszonynak, Irén kiejtette a fogai közül a cigarettát, úgy kaczagott.

— Szegény barátom! Képzem, hogy hatott magára ez a jelenet!

— Oh igen — szeretem az ilyen jeleneteket!

— Sebaj, kárpótlásúl eléneklem magának Yvon dalát.

— Hogyan — hát tudja?

— Már leánykoromban is tudtam, de akkor még nem dalolhattam el, mert kissé szemtelen. Hanem most asszony vagyok . . .

A zongorához ült, és behízelt hangon kezdte elcsicseregni a pergő dal szövegét, csak a sorok végén jelezte az áriát egy-egy gyöngé accorddal. Dobó szomjas füffel szívta magába a dalt. Közbe az asszonyt nézte és azon gondolkozott, micsoda különös társadalmi processus következtében vetődött ez a csipkeruhás fin de siècle csoda ebbe a szürke falusi barlangba?

Már az új esztendőben történt, hogy Nyírbáton Anna születésnapját ünnepelték. Az attachénak is ott kellett ülnie az ósdi ebédlőben, bár szívből gyűlölte az ilyen családi ünnepeket. A leány, a ki talán a megtérés egy újabb jelét látta Dobó eljövetelében, boldognak látszott és jókedvű volt, és egész gyöngédségét izletes falatok alakjában halmozta az attaché tányérjára. Hanem mikor Oszkár, kevés idővel az ebéd után, indulni készült, Anna elsápadt fájdalmas meglepetésében.

— Hová megy? — kérdezte.

— A városba. Az alispánnál van egy kis dolgom.

— Ne menjen!

— Mennem kell.

— És — igazán a városba készül?

Dobó hidegen mérte végig a leányt.

— Oh, kételkedik szavaimban? Épen ez kellett még!

Nem, nem kételkedik! Mindent elhisz, mindent helyesel, a mit Dobó akar, — csak ne nézzen reá ilyen szemmel!

Dobó kissé megindultan csókolta homlokon a leányt. Jó gyermek ez az Anna — jó feleség lesz majd belőle!

Azzal elhajtatott. A leány meg hosszan nézett utána az ablakból.

Jó két óra múlva Sirokiék egyik kocsis legénye fordult be parasztszánjával az udvarra. A breznai postát hozta, és miközben az újságokat és leveleket átadta a kisasszonynak, elmondta, hogy Breznán látta a Dobó nagyságos úr szánját.

Anna rémülten támadt reá:

— Megbolondult? Hiszen a városban van!

Már pedig ő látta a két szürkét a breznai kocsma

udvarán, beszelt is a kocsissal. Ha nem úgy van, akár fusson ki a két szeme.

— Tehát hazudott! Hazudott!

Most már világos volt Anna előtt: kettőjük közt mindennek vége! Mindennek! Semmi hatalma nincs többé Oszkár fölött. Semmi!

Valami rút repedés nyilalott át a szívéen és az egész minden-ségen . . . A mi boldogság után való szomj volt benne, az egyszerre lángoló gyűlöletté változott át a breznai szép asszony iránt, a ki elszerette tőle mátkáját.

Szédülő fővel, megszegyenülésével és kétségbeesésével küzködve dőlt még mindig az ajtófának. Aztán egyszerre egy lehetetlen ötlete támadt: ő is elmegy Breznára! A szeme közé akar nézni mind a kettőnek, mondani akar nekik valamit — aztán nem bánja, ha össze is dől az egész világ!

Az öregek odabenn hahotázva kártyáztak, a Siroki-fiú pedig még ebédnél leitta magát és ott szundikált a kereveten. Senki sem törődött Annával és senki sem kérte tőle számon, mikor felült a paraszt szánra és elhajtattott Brezna felé. Valami ureg cseléd szaladt utána a kapuig és vastag bundát dobott a térdeire.

A breznai domboldalon metsző éjszaki szél csapott a leány arczába. Most kezdett csak föleszmélni lázas fölindulásából. Mit is akar ő Breznán? Vissza akarja hódítani az aszszonytól jegyesét? Képtelenség! A mint arra a két fölényes emberre gondolt, a ki összeszövetkezett az ő szegény, ostoba szívének kijátszására, tehetetlenségének érzetében lehajtotta a fejét és keservesen zokogni kezdett a szánkóban. A kocsis megállította a lovait és a fejét vakargatta.

— Hát hogy is leszünk most, kisasszony?

Már a Tárnoki határában jártak. Odafönn, a dombtetőn. kopár fák közt, rideg kis csőszház kéménye füstölt. Tárnoki ejtszakánként oda szokott farkaslesbe menni. A hóba lódögöt vettetett, ő maga meg fehér holdfénynél a kerítés mögül leste a zsákmány körül sompolygó ordasokat. A kémény füstje azt jelentette, hogy most is odafönn van.

— Hajts föl a csőszházhoz — szólt hirtelen elhatározással Anna.

Tárnoki hosszúszerű csizmában, puskával a kezében lépett ki az alacsony ajtón.

— Anna! Maga az? Mit keres itt ilyenkor?

Szerette ezt a csendes, jó leányt, a kinek az egyszerű eszejárása is annyira rokon volt a magáéval. Ilyen feleség illet volna melléje!

— Mi jót hozott, Anna?

— Tudja-e, Ferencz, hogy vendége van Breznán?

— Vendégem? Ugyan kicsoda?

— Dobó Oszkár.

Tárnoki egykedvűen vállat vont.

— Bánom is én! Az ott van mindennap!

Ott van mindennap! Ez a közömbös hang a leány fejébe kergette a vért . . .

— Nem bánja? De bánom én, a kinek a mátkáját elszerezte a maga felesége!

Kimondta, pedig a következő pillanatban a vére árán is visszavette volna a kiszalasztott szót. Vagy két perczig néztek farkasszemet, krétafehér arczczal, égő szemmel. Anna egy pillanatig azt hitte, hogy Tárnoki meg akarja ütni. Hanem Tárnoki meg sem mozdult, csak később fordult oda kocsisához, rekedt hangon szólva:

— Fogj be!

A leány most már szerette volna kérlelni, de csak sírni tudott. Tárnoki ügyet sem vetett reá, hanem remegő ujjakkal bogozta az istráng szíját. Anna zavaros szemmel elnézte, aztán halálos ijedtséggel töltötte el a gondolat, hogy mi lesz akkor, ha ez a dúlt arczú ember odalenn összetalálkozik a másikkal? Ezt meg kell akadályoznia! A szánjához futott és lihegve kiáltotta a kocsisnak:

— Hajts Breznára! Hajts, a hogy csak tudsz!

A parasztlovacsák szaladtak, a hogy tőlök telt, hanem a breznai kőhídnál már utol érték őket a Tárnoki félvérei. A földesúr maga hajtotta lovait, sűrűn pattogtatta ostorát, és a könnyű jármű nyilsebesen siklott le a homályba borult völgybe. A hídon Anna utána kiáltott valamit, de nem ügyeltek rá. Egy fordulónál még egyszer fölbukkant a szán, a párolgó két pej oly sebesen szedegette lábait, mintha rájuk ragadt volna a gazdájok gyilkos türelmetlensége.

Mikor Tárnoki hazaért, már egészen beesteledett, fölsietett a lépcsőn, a vadászpuskáját a kezében vitte. Odafönn senkit sem talált a cselédek közül. Most jutott eszébe, hogy

ünneppnap van — a leányok bizonyára a koresmában tánczolnak. A lakás ajtai is zárva voltak, a kopogásra odabenn semmi sem mozdult. A tágas folyosó kongva adta vissza nehéz lép-teit. Egy ideig habozva járt-kelt a zárt ajtók előtt, aztán az a meggyőződés kerekedett fölül benne, hogy a mit Anna mondott, az ostoba pletyka. Az asszony nincs is itthon, alkalmasint elúnta magát egyedül és átment estére Horváthékhoz . . .

Lement az udvarra, hogy valakit keressen. Mikor már a hóban állott, nesz ütötte meg a fülét. Odafönn az emeleten, ablak csörrent. Tárnoki visszafojtott lélegzettel lapúlt a ház falához . . . Egy emberi fő sötét árnyképe jelent meg az ablakban, most pedig egy egész ember alakja, a ki láthatólag le akart ugrani a hóba . . . Tárnoki, mint a lesben álló vadász, kökemény ököllel szorította a puska hideg csövét.

Megtörtént! Az az ember, odafönn, leugrott az udvarra, az a másik odalenn, pedig arczához kapta a puska agyát. Két lövés dördült el gyors egymásutánban, a fehér hóban valami alaktalan feketeség fetrengett.

Tárnoki aztán lassú léptekkel, fegyverére támaszkodva, ment föl a lépcsőn. Most már nyitva találta odafönn az ajtót.

Irén ott térdepelt a szőnyegen. A füléhez szorította a kezét, a szemét is lehúnyta. Hallotta a lövéseket, látta az áldozatot összerogyni és nem akart többet se hallani, se látni.

Az ablak még nyitva volt, a lámpa a szélben füstölgött.

Tárnoki sokáig állott az asszony előtt, a puskával kezében. Aztán Siroki Anna is megjelent a küszöbön, a félelemtől betegen és dideregve. Irén végre megszólalt, halk nyöszörgéssel:

— Ferencz! Mit tettél!

— Semmit! Csak — agyonlöttem a szeretődet!

HERCZEG FERENCZ.

A DUNAPARTON.

Alkony van. A köparton állva,
Nézek a szürkülő homályba.
Két partja közt a mély medernek
Nagy jégtáblák némán hevernek,
Fehér, havas jégtorlatok,
A meddig csak elláthatok ;
De a homály, az esti köd
Lassan-lassan mindent beföd.

Lenn már homály ; de nyugoton még
Világos a halványodó ég,
S a sápadt, tört fényű alapra
Az ősi vár sötét alakja
Árnyrajz gyanánt vetődve, fenn
Kiválik tisztán, élesen,
A szaggatott, csipkés orom,
A sok tető, kémény, torony.

Ott áll a Boldogasszony tornya,
Bár csonka még, kilátszik orma,
S körrajza fenn a mint sötetül,
Nem látni : hogy rom-é, vagy épül?
Hogy sürgő munkától kel-é
Emelt fővel az ég felé,
Vagy bősztusák, vad ostromok
Dühéről szólnak a *romok*.

Szólhatna is sok régi gyászról,
 Viharról, mely mindent legázolt ;
 A vész, hogy támadt napkeletről,
 Hogy zúgott a hazán keresztül,
 S míg dörgött és villám lövelt,
 Török félhold sarlója kelt,
 És Mátyás fényes csarnokán
 Úr lett a dolyfös, vad pogány.

Mint a kit a villám levert,
 Magyarország porban hevert.
 S még az se volt, ki szánja estét,
 Hanem vérző, ruhátlan testét
 Tépték a keselyűk, sasok,
 Prédára éhes farkasok,
 Török, tatár, német hadak . . .
 S folyt, folyt a vér, mint a patak.

Oh mennyi gyász, oh mennyi romlás !
 S mi hozta ránk ? A meghasonlás !
 A pártviszály, önzés, gyűlölség
 Termette meg mérges gyümölcsét . . .
 S a hősiség hiába volt,
 A köny s a vér hiába folyt,
 A bosszus ég nem kedvezett,
 S hajh, nemzetünk pusztult, veszett . . .

De régi gyászt miért siratnánk ?
 Hisz él a hon s jobb kor viradt ránk.
 Török, tatár nem fosztja, dúlja,
 Mult nagyságát építjük újra.
 Szabadság fényes napja süt,
 A béke műve mindenütt ;
 Dolgos kezünk olyan serény,
 S a munka a legszebb erény.

És mégis, mégis, bánt az emlék,
 Hisz *egyek* nem vagyunk ma sem még ;
 Hiába int vérmosta multunk,
 A szörnyü leczkén nem okultunk,

Egymástól széthúz, elszakít,
Az érdek, szenvedély s a hit.
S míg lesben áll száz ellenünk:
Tört egymás keblének fenünk.

A sors haragját földidézve,
Nem dőlünk-é megint a vészbe?!
Hát oly gyönyör egymást gyűlölnünk?
Hát oly nehéz egy célra törnünk,
S jobban szeretni a hazát,
Mint enszivünk dölyfét, daczát?!
Hajh, régi átkunk fogva tart:
Magyar nem érti a magyart . . .

Megborzongok, talán a ködtől,
Mely a folyam s a part fölött dül,
Lomhán, sűrűn hömpölygve végig,
S belepve mindent földtül évig.
Nem látom már a vár fokát,
Csak a sok kis fény pislog át,
Mint a végig gyászszal szegett
Koporsón a fényes szegek.

S megkondul fenn a vár harangja
Mély, tiszta, érczöngésü hangja;
Oly átható e méla dallam,
S rá visszazeng, feelve karban,
Éjszak, nyugot, dél és kelet . . .
Mintha egy nagy halott felett
Zokogna, zúgna, kongana
A *gyász-harangok* bús kara.

VARGHA GYULA.

CSINÁLT VILÁG.

Satira.

Mily hatalmas, mily csodás
 Ez a lázas haladás!
 Tervezünk láng agyvelővel —
 S villám fényvel, gőzerővel
 Készül a sok nagy találmány,
 Száz furfangu új csinálmány.
     Már-már versenyezni sem mer
     A teremtés — s elpihen.
     Dolgát átvevé az ember
     S üti-véti sebtiben.

Nagyszerű idők ezek:
 Mennyi gép, hány szerkezet!
 Csupa sróf, cső, szelep, dugó,
 Fogaskerék, aczélrugó,
 Fűtő, hűtő, kémény, katlan . . .
 Meg nem érti avatatlan.
     S e sok minden összevág ám,
     Hogy mimód' — azt nem tudom.
     S a teremtés — olcsón, drágán —
     Folytatódik mű-uton.

A természet titkait
 Sorra ellesik ma itt.
 Már a rózsa ipartermék
 S mind a szirmát, mind a szervét,
 Színeit, illat-zamatját —
 Mesterséggel összerakják.
     S meg se' lepne, szinte várom
     Már e cégfeliratot:
     «Déliabot gyári áron
     Bárki kaphat itt, vagy ott.»

Nem kell szőlő! — már a bor
 Űstnyi lombikokba' forr.
 A borász, ki mit parancsol,
 Bármi fajtát összepancsol;
 Szeszit, cukrát — ki mint győzi —
 Vegyi fokmértékre főzi.

Ki bevallja már előre:
 Hány fokos mámort ohajt,
 Épen annyi foknyi löre
 Csurg a poharába majd.

És a lélek tűzbora,
 Felgyújtója, mámore:
 Hírnév, csábító dicsőség!
 Kínnal szerzé ezt az ős még;
 Szíve vérit adta érte
 S összeroskadt míg elérte.

Most az elmés emberek, lám,
 Ezt a módot nevetik;
 Majdnem épen azt a reklám
 Gyorsan gyártja meg nekik.

Ennek csinja-bínja sok,
 Ámde vannak okosok,
 A kik értik száz fogását —
 S igaz hírnév gyári mását,
 Csak egy kissé lótnak-futnak,
 Megcsináltatják maguknak.

Hány híresség mit se' lendít,
 Közoltárra mit se' vet,
 Nem csinál mást soha semmit,
 Semmi mást, csak — hírnevet.

S minden jobb, mint hajdanán.
 Mily olcsó a tudomány!
 A mi rég egy élet műve,
 Gyorsan gyúl az most betübe.
 Összeróni egy új könyvet
 Ket avultból — mi sem könnyebb.

Értsd hozzá a reklám titkát
 És — bár lennék csalfa jós! —
 Nagyhamar kimondatik rád:
 Ez az ember kész tudós.

Kész tudósom, ne pirulj;
 Megcsináltak, hát virulj.
 Sohse bántson a szemérem,
 Így van ez ma minden téren.
 Az irigy, ki neked támad,
 Még csekélyebb legény nálad.
     Védni ezt, eszembe sem jut;
     Vesd meg őt, vagy meg se lásd,
     Ki, mert mást csinálni nem tud,
     Csinál — mű-botránkozást.

Igaz erkölcsön kívül
 A csinált is széket ül.
 Temérdek a «korrekt» Cátó,
 Szívbe és vesébe látó,
 Ki szemében gerendával,
 Szálka miatt rögtön rád vall.
     Szigorának szent hevében
     Rajtad üt e vakmerő —
     S a csinált erkölcs nevében
     Becsületes ember: ő!

Kit lesujt a műmorál,
 Valahogy még talpra áll,
 De, mi ellen nincs orvosság,
 Az a mű-lovagiasság.
 Mind Bayard, nemes gavallér,
 Ha verekszik a — himpellér.
     Lehet léha, nyegle, aljas,
     Tisztesség dolgába' vak,
     Ámde csitt! . . . felőle hallgass
     S rázd kezét meg, mert — lovag.

Igaz ember-érzelem —
 Bajnak itt-ott még terem;

Oka még sok fájó sebnek,
De már tudják a hőlesebbek,
Hogy jobb ezt is, miként bármi
Egyéb dolgot, csak — csinálni.

Múton juthatni hozzá,
Szív se kell, csak akarat.
Igy, a mi a kint okozná
Bizonyosan elmarad.

S ép' e cikk az legkivált,
Mely hatásosb, ha csinált.
Mert hiába, az igaznak
Kincsben csak a mélye gazdag
S mit szerényen rejt a medre,
Sohse bízza a tömegre.

Míg a csinált érzelemnek
Mélye nincs, de tükre szép.
Tetszik minden léha szemnek
S látja minden czéda nép.

Igaz érzés hallgatag,
A csinált meg — kurjogat.
Csupa hűhó, csupa páthosz,
A piacon áld, vagy átkoz,
Nyög, vonaglik, könnyet hullajt,
Kiszámítva mindent túlhajt . . .

És e rongy komédiára
Mennyi néző s hallgató,
Még a végét meg se várja,
Azt susogja: «megható!»

Hány ilyen mű-éremény
Hány faján nevettem én!
Úgy nevettem, hogy már szinte
Sírni kezdtem eleinte.
Ám utóbb — hisz olyan sok van —
Látásukba beleszoktam.

S a mit legtöbbször lenézett
 Gúnyos, figyelő szemem,
 Az a csinált honfi érzet,
 Meg a csinált szerelem.

Ah, a sok mű-honfinak
 Sorsa jól megy mai nap!
 Aggodalmuk csöppnyi sincsen,
 Nyelvök nem szorong bilincsen;
 Nyügét lelkiismeretnek
 Nem is sejtve — hont szeretnek!
     Hont szeretnek tapsra lesve,
     Mert haszon, ha taps riad;
     S rendes álmuk minden este
     Megjön ám a hon miatt.

Honfiságuk, annyi szent,
 Ha csinált is, de «patent».
 Hű magyart, ki mélyen érez
 S nem tud könnyelmű beszédhez
 S nem hizelg a közszeszélynek —
 Olyat ütnek, a hol érnek.
     S ennek ép', ki honfiságát
     A piacra nem viszi —
     «Áruló!» — szemébe vágják
     S van tömeg, mely elhiszi.

A szerelmi szólam is
 Csendesebb, ha nem hamis.
 Ám, kik égnek, nem a lányért,
 Csak a dús, nagy hozományért,
 Azok oly vadúl epednek!
 Bár szívök sohsem reped meg.
     S tetsző, méltó is vigaszra,
     Hölgy sziveknek ily szerep;
     Míg az igaz, érző Azra
     Sápad s meghal, mert — szeret.

Hány poéta mit mivel
 Gyártott mű-érzelmivel!

Zengi hölgyét: haja ében,
 Csillag fénylik a szemében,
 Arcza rózsa, eper szája,
 Mondhatatlan bűve, bája! . . .
 «Azt leírni, mint imádom,
 Képtelen e gyöngé toll . . .»
 Így zeng, bár e nagy világon
 Az a bájhölgy nincs sehol.

S látva egyre azt, meg ezt,
 Már agyam kétkedni kezd:
 Tán e földön, melyen élek,
 Ritkaság csak igaz lélek?
 Tán csak itt-ott szenved rajta
 Asszony szülte emberfajta?
 A temérdek — léha, csélcsap,
 Szívtelen világcsaló,
 Srófra járó ember-gép csak —
 S még az élte sem való!

Van valahol tán ma már
 Egy magas kéményű gyár,
 Hol, mintázva Isten-képet
 Géppel gyártnak ember-gépet.
 S a kik innen kikerülnek
 Néha szörnyen sikerülnek.
 Emberlények minden másban,
 Mégis im, mindannyinál
 Egy ismertető vonás van:
 Ha mi érzünk, ő — csinál.

Gépalkotta emberek!
 Van akárhány műredek.
 Hogy nincs lelkök, nekik használ,
 Így erősbek az igaznál.
 Sokszor a lét-ütközetnek
 Zord zajában ők vezetnek.

Ám diadaluk, ha győznek,
 Sohse' hagy áldott nyomot. —
 Tova tűnnek, mint az ősznek
 Hűs fuvalmán a gyomok.

Bármit alkot is a gép,
 Gépcsinálmány, nem egyéb.
 Bár a gyöngék meg ne lássák
 Gyűlöletes torzvonását:
 Igaz ember, józan észszel,
 Mind felettök messzi néz el.
     S egy vadrózsaszál, ha termés
     Több neki, mint száz csinált —
     S műbor hely'tt inkább kesernyés
     Termett vinkóval kínál.

A kiben szív nem dobog,
 Égi tüzfény nem lobog,
 Ki csinálja csak, hogy érez
 S titkon egy sebből se' vérez:
 Azt, ha nő is, fel az égig,
 Igaz emberek lenézik.
     Az nem Isten teremtése
     S bár e földön óriás:
     Sirját túl nem éli mégse' —
     Csinált nagyság — semmi más.

Melyet ég e földre vet,
 Igaz ősz tűz, üdv neked!
 Engem csak ez égi fény von,
 Akár angyal, akár démon,
 Akár ember, gyarló árva,
 Kiben ég csak egy sugára.
     Oh, teremtés, őserődből
     Egy igaz jel kell csupán:
     S a csinálmány összetörpül —
     Én megyek e fény után!

A TÖRTÉNELMI ELEM A KÖLTÉSZETBEN. *)

A ki a jelent vizsgálja s a jövőre gondol, vissza kell tekintenie a múltra is. E jó tanács nemcsak azoknak szól, a kik politikai vagy társadalmi föladatokat tűztek magok elé, hanem azoknak is, a kik irodalmi kérdésekkel foglalkoznak. Az Auróra-kör, melynek tagjai alapították társaságunkat, nem egyszer követte e jó tanácsot s úgy hiszem, csak hagyományainkat követem, ha ünnepélyes ülésünkön egy oly tárgyról elmélkedem, mely élénken foglalkoztatta elődeinket, kiválóan érdekel bennünket is, tudniillik a történelmi elemről a költészetben.

Ha szépirodalmunkat csak fölületesen vizsgáljuk is, tüstént észre fogjuk venni azt a nagy ellentétet, melyet egy pontra nézve a régibb és újabb költői művek föltüntetnek. Hazafiúi érzésünkben nincs hiány, nemzeti buzgalmunk erősebb, mint valaha, sőt hajlandóbbak vagyunk a túlságra is, úgy, hogy Széchenyi feddő beszéde most sokkal jobban illik reánk, mint régebben, de a történelmi elem költői földolgozása iránt való érzék, a mely mindenha egyik fő forrása volt a nemzeti öntudatnak és érzésnek, költőkben és olvasókban egyaránt csökkenni látszik. Ki ír ma eposzt vagy költői beszélyt mondai vagy történelmi alapon? Hisz már a balladákban is csak a jelenre szorítkozunk. A történelmi beszély, dráma, regény mindinkább kimegy divatból. Inkább csak a jelennel foglalkozunk. Előszertettel tárjuk föl fővárosunk rejtelmét, útczai és kávéházi életét, rajzoljuk a vidéki különlegességeket, el-el-

---

*) Mint elnöki megnyitó fölolvastatott a Kisfaludy-Társaság február 11-dikén tartott ünnepélyes közülésén.

vádoljuk a társadalmat és rosszabbnak tüntetjük föl, mint a minő, sokat adomázunk, elméskedünk, komázunk a közönséggel, de a múlt időkről alig emlékezünk meg, mintha a nemzeti dicsőség és gyász napjai többé nem érdekelnének bennünket.

Mi más képet tár föl költészetünk a húszas éveken kezdve, majdnem a hetvenes évekig. Az egész Aurora-kör úgy tekinti a történelmi elemet a költészetben, mint a nemzeti szellem egyik fő tényezőjét. Kisfaludy Károly lyrai költeményben, balladában, beszélyben, drámában nem egyszer fordul a történelemhez, pedig a mint vígjátékai és beszélyei tanusítják, a jelen iránt is élénk érzeke volt. Vörösmarty a honalapítás nagy tényére fordította a nemzet figyelmét, oly időben, midőn azt mintegy újra meg kellett alapítani. Költői beszélyeiben, balladáiban örömet elevenítette föl a mondai vagy történelmi hagyományokat s epigrammjai nagyrészt emléksorok a magyar történelem legfőbb eseményeire vagy alakjaira. E mellett egész életén át írt történelmi drámát is. Bár e drámai mozgalom törekvéseit általában nem koszorúzta teljes siker, mégis ez időből maradt reánk a legjobb történelmi tragédia: Katona *Bánk bánja*. Szigligeti, a ki Kisfaludy Károly nyomába lépett, komoly drámáiban a magyar történelemnek több nevezetes mozzanatát dolgozta föl, sőt a történelmi vígjátékot is megkísérelte, bár más vígjátékaiban és népszínműveiben egész lélekkel fordult a jelen felé. A regényre még alakítóbban hatott a történelmi elem. Regényirodalmunk úgy szólva a történelmi regénynyel kezdődik. Jósika ugyan inkább külsőségeiben fogta föl a magyar történelmet, mint benső lényegében, de annyi érdekest tudott elbeszélni a régi magyar állam és társadalom életéből, kivált az erdélyi fejedelmek idejéből, melynek emlékét híven megőrizték az erdélyi régibb családok, hogy néhány évig a legnépszerűbb magyar íróvá emelkedett. Nem sokára Eötvös és Kemény fölléptével újabb lendület nyert a magyar történelmi regény. E nagy tehetségű írók sokban különböztek ugyan egymástól, de abban megegyeztek, hogy a történelmi szellemet beoltani igyekeztek a magyar regénybe és összeolvasztani a történelmi igazságot a költői czéllal. A történelmi és mondai elem, mely a regényt így megtermékenyítette, megújította eposzunkat is s az eddiginél nemzetibb alapon. Petőfi, a lyrikus, útat tört Aranynek, az

epikusnak. Petőfi ugyan egészen lyrai tehetség s kevés történelmi érzeke volt, de annál erősebben lüktetett benne a nemzetzeti szellem. E szellem sugara ébreszté föl Arany költészetét, a kiben az epikai tárgyilagosság erős mondai és történelmi érzéssel párosult s így tartalomban és formában úgy újíthatta meg a magyar eposzt, mint nemzeteti egyéniségünk kifejezését.

Mind e jelenségek okai könnyen észrevehetőek, sőt szembe szökők. Mihelyt a nemzetiség eszméje fejlődésnek indult, mihelyt a nemzeti szellem ébredezni kezdett aléltságaiból, örömet fordultunk a múlthoz, vigaszt keresni s erőt meríteni. A történelmi jog és történelmi emlék szoros kapcsolatban van egymással, sőt a midőn, részint belső szükségből, részint az európai eszmék hatása alatt, reformálni akartuk intézményeinket, állami önállóságunk fölélesztésének törekvése folyvást a történelmi jogra és emlékre hivatkozott s a múlt fényében látta a jövőt. Ide járult még a külföldi irodalmak hatása. E század első évtizedeiben a német, majd a francia romantika élte virágkorát. Mind kettő a múltból táplálkozott, mondai és történelmi elemet dolgozott föl s költőink rokonszenvenvel üdvözölték. Mind kettő hatását megérezhetni dráma- és regényíróinkon, bátoritást, hangulatot, irányt vettek tőlök, mindezt saját nemzeti törekvéseikbe olvasztva. S ha vizsgáljuk az okokat, hogy a jelenben miért csökkent a történelmi elem költői földolgozása iránt az érzék, szintén nem tagadhatni, hogy azok egy része a külföldi irodalmak hatásában keresendő. Az angol, francia és német dráma- és regényirodalomban is szűkebb körre szorult a történelmi elem, bár távolról sem oly szűkre, mint nálunk, s a mi fő, nincsenek oly nagy képviselői, a kik mélyebb hatást tehetnének, mint tett például e század elején Scott Walter. S nemcsak a külföldi példák hatása vonja az elmeket a jelenhez, hanem saját viszonyaink is. Szélesebb körű politikai életünk, élénkebb társadalmi mozgalmaink, fővárosunk emelkedése, mind a jelen rajzára utalják költőinket s a kik néha a történelemből vesznek tárgyat, panaszkodnak, hogy a közönség immár nem igen tudja élvezni a történelmi regényt és drámát.

De vajon igaz-e ez? Bizonyára nem. Se egyes ember, se nemzet, bár mennyire elfoglalja is a jelen, bár mily erőfeszítéssel küzdjön is a jövőért, soha sem feledheti el múltját, sőt

többé-kevésbé hatása alatt van. S ez kétszeresen áll a magyar nemzetre nézve, mely még most is folyvást nemzetisége- és lételeért küzd, s most is a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire. Az általános emberi és a különleges nemzeti kisebb vagy nagyobb vegyületben olvadnak össze ez érzésben, e vágyban is, mint sok más szellemi mozzanatban. S ha mellőzzük a nemzeti szempontot, ha tisztán csak műveltségi szempontból indulunk is ki, hasonló eredményre jutunk. A történelmi tudományok az emberi műveltségnek fontos részei s épen úgy hatnak a kedélyre, mint a képzelemre. Vajon a művelt ember ne keresné-e a költészetben is e lelki szüksége kielégítését s ne áhítaná-e azt a gyönyört is, melyet a tiszta tudomány nem képes nyújtani, csak a művészet?

Kemény Zsigmond ezelőtt negyven évvel a drámáról és regényről elmélkedvén, fejtegette azon követeléseket, melyeket a közönség intéz a regényíróhoz mind a jelenre, mind a múltra nézve. Legyen szabad tanulmányából az utóbbit illető részt idéznem, legyen szabad egykori elnökünket megszólaltatni e szekből, melyet fájdalunkra oly korán el kellett hagynia.

«Körültünk romok vannak — úgy mond Kemény — szokások, erkölcsök, világnézetek, élmények és szenvedések emlékei, melyek között mi könnyelműen, nevetve, fecsegve haladunk tovább; de néha a kéjek mámorában, a szórakozás röpkedő, enyelgő perceiben is, egy fájó vágy vagy szent elborulás vonz a múlt felé vissza. Ohajtanók látni a századok szellemét. A kihalt eszmék élettörténetét érdeklél hallgatnók meg. A letűnt szokások és erkölcsök légkörében kívánnánk lelekezni, játszani, sírni. A rég eltemetett családtűzhely előtt akarnánk melegedni, a rég ledöntött oltároknál imádkozni, a rég elhangzott dalok mellett szeretni és csalódní. Aztán a rég eltört csillárok fényénél, a divatból rég kiment öltözetekben vágnánk a rég leroskadt várak termében idózní, most társalogva a régi illem szabályai szerint, majd a régi viszonyok akadályai között küzdve a régi előítéletekkel; most a szenvedély régi féktelenségével támadva meg a régi társadalom szokásait, illemét, világrendjét, majd viszont legyőzötve kiállani a régi társadalom és erkölcsi eszmék boszúját, végig szenvedni megvetését, kegyetlenségeit, nemesisét, börtöneit, pönitentiáit, bakóit, tűz- és vízpróbáit. Mi mindezeket szeretnók, mondja a közönség. Szeretnók egy óriási képbe foglalva vagy

külön rajzokban. Továbbá még vágynánk a régi kabinetek titkaiból, a régi zárdák némaságából, a régi charlatánok lármáiból, a régi tudatlanok büszke igényeiből, a régi bölcsek ábrándjaiból és a régi vértanúk lelkesedéséből a szépet és nevetségest meghallani. Vágynánk a nép primitív állapotjából, életmódjából, bűneiből és erényeiből s azután ráadásul a régi országok, városok külalakjából, a régi testületek szelleméből, a régi jogi és állami fogalmakból, sok, igen sok, művészileg hűs történelmileg igaz sajátságokat ismerni, tényeket tudni meg s jellemző rajzokat bírni. Mindezt te, regényíró, könnyen megteheted. Támaszd föl nekünk a múltat s a múltban nem csak az emberit, az általánost, hanem azt is, mi oly sajátságos, hogy csak a művészileg előállított részletek által válik századunknak egészen más szelleme miatt megfoghatóvá, érdekessé és lélektanilag igazzá. Erre a drámaíró a szűk forma bilincsei között nem ajánlkozik, de te, széles jogaidnál fogva, uralkodhatol a hajlíthatatlan s a művészet tégelyébe nehezen olvasható anyag fölött is. Teremtsd tehát vissza a múltat, a történetírónál hübben, mert művészileg.»

Így jellemezte Kemény a közönség óhajtasát, követeléseit szemben a történelmi dráma- és regényíróval. Vajon annyira megváltozott volna-e a világ, hogy most már mindebből senki semmit sem táplál keblében? Háttha a dolog megfordítva áll, háttha a közönség óhajtja most is mindezt, de a költők nem tudják kielegíteni s ezért van a történelmi elem költői földolgozásának oly kevés hatása? Nem a történelmi dráma és regény avúlt el, hanem a költők nem tudnak életet, új szellemet oltani a holt fornákba. S valóban hathat-e reánk mélyebben oly történelmi dráma vagy regény, melyből, habár költői tehetség nyilatkozik is benne, hiányzik a történelmi szellem, ha nincs benne semmi a kor eszméiből, szenvedélyeiből s a nevek megváltozásával akár a jelenkorban is játszhatnék? S ez még a jobb eset ahhoz képest, a midőn a tények, viszonyok, személyek egész másképen vannak föltüntetve, mint a hogy a történelemből tudjuk, s a költői szabadságnak semmi korlátja nincs. Mindez éppen a történelmi tudományok fejlődése idejében, a mikor a közönség látköre tágabb, nemcsak a külföldön, hanem nálunk is. A magyar történelemből is immár több adatot, részletet ismerünk, mint régebben, és tisztábban a történelmi alakok körvonalait. Ha a közönség mind inkább

erősödő történelmi öntudatával ellenkezésbe jő a költő, veszélyezteti a költői hatást is, a mely az illúzió alapszik. A közönség nem azt várja a költőtől, hogy meghamisítsa a történelmet, hanem épen az ellenkezőt, hogy kiegészítse, pótolja hézagait s a megadott alapon azzal a szabadsággal, melylyel a történelemíró nem élhet, elevenebbé, teljesebbé, egységesebbé alakítsa át a viszonyok, személyek s az egész cselekvény rajzát. Ezért mondja Aristoteles, hogy a költészet bölcselmibb és eszményibb a történetírásnál.

Annyi bizonyos, hogy történelmi tanulmány nélkül senki sem írhat sikerült történelmi drámát vagy regényt, de maga a tanulmány még senkit sem tett költővé. A költői fölfogást, a költői tehetséget semmi sem pótolja. E nélkül csak történelmi tudományunkat fogjuk fitogtatni, pusztán ezzel csak a képzelem üres játékait üzzük. A kettő egymásra hatása szüli a sikert. Hiszen, ha a jelen korból vesszük tárgyunkat, sem lehetünk el a társadalmi állapotok beható vizsgálatai- s az élet tapasztalatainak benyomásai nélkül, hogyan rajzolhatnók hát a múltat, ha nem használjuk a történelmi tanulmány közvetítését? Azonban a tanulmány aggodalmasságának épen úgy megvannak a maga örvényei, mint a tanulmány nélküli költői szárnyalás könnyelműségének. A történelmi aprólékos-ság, a régiségbúvári előszeretet, a jogos költői szabadság megvetése a túlságba vesző történelmi hűség miatt, nemcsak megbéníthatják a költői szárnyalást, hanem árthatnak a történelmi szellem hathatós kifejezésének is. Itt is, mint a művészetben mindenütt, nem a külső, az esetleges, a mellékes a fő, hanem a lényeges és jellemző. A mellőzés épen oly kötelessége a művésznek, mint a tovább képzés. Neki a tényekből eszmékre, az eseményekből cselekvényre kell emelkednie s a szétszórt elemeket összpontosítani. A történelem soha sem bevégzett egész, a költői műnek annak kell lennie, a történelem sokfelé ágazik, a költői műnek egységesnek kell lennie s a kisebb ágazatoknak is beolvadnia a fő ágazatba; a történelem néha homályos, az adatok elégtelensége miatt határozatlan, a költői műnek világosnak és határozottnak kell lennie. Mindez nem egy tekintetben szabadságra, az alakítás szabadságára jogosítja föl a költőt, a melyet csak azok tagadhatnak meg tőle, a kik csak történelemíróvá akarják tenni s nem egyszersmind költővé, s művészete megrontására ösztönzik. A költői szabadságnak

minden esetre megvannak a maga határai, melyeket részletesen megállapítani ugyan nehéz, inkább egyes esetekben kimutathatók, de annyit általánosan mégis kimondhatni, hogy a költő csak az illető kor viszonyai, eszméi és szenvedélyei szellemében alakíthat szabadon és kerülnie kell mindent, a mi azzal ellenkezésben van.

A dolog természetéből foly s a mindennapi tapasztalás is bizonyítja, hogy a történelmi anyag költői földolgozása általában nehezebb, mint a jelen életből vett tárgyé. Ez utóbbi esetben a lélektan törvényeinek, a viszonyok sajátosságainak s a föladat követeléseinek korlátjai között szabadon szöhetjük a cselekvényt, rajzolhatjuk a jellemeket, mert nem vagyunk kötve határozott tényekhez, s ismert nevű egyénekhez. E tekintetben a megtörtént és meg történhető között különbség van s az anyag sajátosságai szabják meg az alakítás módját is. Azonban a történelem is nyújt néha oly hálás, mondhatni kész anyagot, mely az alakítás elébe nem igen gördít akadályokat. Például Brutus küzdelmében Cæsar ellen, Coriolan összeütközésében a néppel, oly mély tragikai eszme, annyi drámai mozzanat rejlik, hogy minden nehézség nélkül beszorítható drámai formába. De vannak esetek, a midőn a tárgy bár érdekes, nem ily könnyen alakítható akár drámává, akár regénynyé, sőt van elég oly eset is, mely mereven ellene áll a költői alakításnak, mert a hőst nem lehet valamely érdekes esemény központjává tenni, vagy az események annyira szétágaznak, hogy költőileg nem hozhatók egymással szoros kapcsolatba. A költő ekkor is segíthet magán. Egy oly eseményt tesz műve központjává, mely nem hatott ugyan a történelem fejlődésére, de költőileg érdekes s azt kapcsolatba hozza a történelemben szerepet játszó személyekkel és tényekkel. Sőt tovább mehet, egy költött történetet vehet központúl s abba szövi bele a történelmi személyeket és tényeket, e vegyületben rajzolva a kor eszméit és szenvedélyeit. Mind kettőre, a mi irodalmunkban is, kitűnő példát adott Kemény Zsigmond. Az *Orzveggy és leánya* című regény központja a Mikes és Tarnóczy-család tragédiája, mely semmit sem hatott a történelem folyamára, de a költő azt oly szerves kapcsolatba hozza I. Rákóczy György udvarával, vallásos és politikai villongásaival, hogy egész korrajzzá emelkedik. A *Zord időkben* egy egészen költött történet, a Deák-család tragédiája a központ, de annyira össze van szöve Izabella

királyné, Verböczy, Martinuzzi sorsával, Buda elestével, a török hódoltság megalakulásával és Erdély külön szakadásának kezdetével, hogy az akkori Magyarország állami és társadalmi fölbomlását történelmíróinknál sem találjuk oly hűn és érthetőn ecsetelve. Egy szóval a költő mindig tud segíteni magán, ha valóban érdekli, meghatja valamely történelmi tárgy és nem szűkölködik lelemény nélkül.

Azonban, tisztelt gyülekezet, nem szándéksom a történelmi dráma és regény elméletét fejtegetni. Csak a történelmi elem földolgozása ellen nyilatkozó némely előítéletet igyekeztem megczáfolni vagy legalább gyöngíteni. Az sem célom, hogy azt tanácsoljam költőinknek: forduljatok el a jelentől, meneküljétek a múltba, ne érdekeljenek benneteket a jelen vágyai, törekvései, szenvedései, merüljétek a múltba s a letűnt századok eszméivel, vágyaival foglalkozzatok kizáróan. A világrért sem. Hiszen a harminczas és negyvenes évek költői mozgalmi sem foglalkoztak kizáróan a múlttal; volt érzékek a jelen iránt s híven tolmácsolták koruk vágyait és törekvéseit. Vajon nem akkor jelent-e meg Eötvös *Falu jegyzője*, mely oly éles bírálóat alá vette a magyar társadalmat? Vajon napjainkban jelent-e meg oly regény, mely ennyire bele merüljön társadalmunk rajzába? A mire céloztam az sem több, sem kevesebb, mint az, hogy őrizzük meg költészetünk Janus-arczát, jusson néha eszünkbe, a mire a legregibb költői maradványunk tanít: «Emlékezzünk régiekről» s ne feledjük el, a mit utolsó nagy epikusunk mondott:

Időzzünk azokkal, a kik másszor voltak,
Mit az élet megvon, megadják a holtak.

Különben is a szellemnek nem parancsolhatni, az arra fű, a merre nekik tetszik s ha egy költőt élményei, tehetsége szellemének iránya a jelen felé vonnak, semmi nemű okoskodás, ekesszólás nem fogja a múlthoz csábítani. De valamint a legben különböző áramlatok váltakoznak: úgy a szellemi élet légköre is különböző befolyások hatása alatt alakul s e hatások közé tartozik az elmélkedés is. Egyik áramlat a másikat idézi elő. Néha elfogultság, előítélet szállja most az író, majd a közönséget. A lángelme, sőt a tehetség ereje is összetöri az elfogultság és előítélet bilincseit s magával ragadja az elméket. Máskor a közönség lázad föl a költők önkénye ellen s megszüli

a maga eszményeit új költőkben. A kölcsönös hatás és visszahatás az író és közönség között mindig megvan, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, egyik egyoldalúság a másikat szüli, de néha össze is simúlnak s összhangzóbb fejlődés indul meg.

Bár hogyan gondolkozzunk is e kérdésről, egy dolog bizonyosnak látszik, tudniillik az, hogy a költői műfajok, melyekben századokon át meg szokott a költői szellem nyilatkozni, lényegökben soha sem avúlnak el, csak megújulnak tartalmában, a korhoz alkalmazkodva, és módosulnak a forma tekintetében, a kifejezendő eszmék és érzelmek hatása alatt. Ez az emberi lélek szükségén alapúl. A lyrai, epikai és drámai műfaj számos válfajával, a legrégebb időktől fogva mostanig, sok változáson ment át tartalmilag, és módosuláson formailag, de lényegileg ugyanaz maradt. Az idők folyamában mind a drámai, mind az elbeszélő költészet folyvást megtartotta kettős jellemét, hol a múltra, hol a jelenre tekintett s ha néha inkább a múlt vagy a jelen felé hajolt szívesebben, soha sem tagadta meg Janus-arczát. S nálunk sem fogja. Immár ezer éve, hogy lakjuk e vérrel szerzett hazát, folyvást lételünkért küzdve a dicsőség és gyász ezer változatai közt és nem soká nemzeti létünk ezer éves ünnepét fogjuk megülneni. S mi feledkezhetnénk meg a múltról?

Nem, nem lehet. Én hiszek a nemzeti szellem erejében, hiszek a magyar költészet fejlődésében és ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság XLVII-ik ünnepélyes közüését.

GYULAI PÁL.

A SICILIAI AGRÁRFORRADALOM.

Nincs az olasz királyságnak mostohábban gondozott része a két nagy szigetnél. Sicilia és Sardinia földrajzi fekvésöknél fogva is mintegy elszigeteltek az olasz központoktól, közigazgatási tekintetben azonban még földrajzi helyzetöknél is messzebb esnek az ország szívetől, Rómától. Sardinia — ez az Európa előtt jóformán ismeretlen sziget — a mostoha gondozás miatt, semmi tekintetben nem fejlődik; gazdagabb testvére, Sicilia, melyet a természet annyi kincsesel áldott meg, az olasz egység kivívása óta rohamosan hanyatlik. De míg Sardiniában a gyér lakosság még csak meg-mégél primitív földműveléséből, addig az egykor oly gazdag s ragyogó kultúrával bíró Sicilia három millió lakosa, az éhhalállal kénytelen megküzdeni, mely kevés kivétellel, a sziget egész területén szedi áldozatait.

Siciliában a századunk derekán kivívott szabadság nem termette meg azokat az áldásokat, melyek virágzóvá tették Olaszország éjszaki kerületeit. Itt lenn délen, az új alkotmány, az új törvények oly talajra találtak, melyen csak hybridjei nőhettek ki a szabadságnak, mert a közgazdaság — s ettől függ az egész sziget élete — párját ritkító zilált, zavaros állapotban volt s van még ma is. A rabszolgaság új kiadásban lépett érvénybe s a munkás nép — pedig Sicilia lakosságának kilencz tizedrésze ilyen — leírhatatlan nyomorba jutott. Nem csoda, ha ez az elkínzott tömeg a végső eszközhöz folyamodott, az erőszakhoz, hogy helyzetén változtasson. Nem csoda, ha fegyverhez nyúlt, midőn az exaltált socialismus apostolai forradalmat predikáltak. Az a lázadás, mely 1893 karácsonya óta egész Siciliát lángba borította, szabadságharcznak tűnt föl e nyomorútt nép

előtt, sőt ennél többnek: a primitív emberi jogokért folytatott háborúnak.

Az a körülmény, hogy a lázadásnak nem volt központi vezetése, hogy a sziget különböző, egymástól távol eső részein ugyanazon jelenségek közt, ugyanazon jelszóval s ugyanolyan eszközökkel ütött ki, bizonyítja, hogy az egész agrárforradalomnak okai közösek, a sziget minden részében. Mindenütt elégették, lerombolták gyűlöletök legközvetlenebb tárgyát: a vámházakat, azután a városházakat, az adóhivatalokat; mindenütt elkergették, elfogták, sőt megölték a községi előjárókat, mindenütt az igazságtalan adórendszer ellen tüntettek. Seholy sem az olasz állam vagy a királyi család ellen, ezeket még nagy viszontagságaik, borzasztó megélhetési küzdelmeik közepett is tisztelték, sőt, mint több helyen megesett, az uralkodó pár arczképeit zászlókon hordták körül s ezek jele alatt estek neki a városházak- és hivataloknak.

Az olasz kormány, mint tudva van, 60,000 katonát küldött a szigetre, a lázadás megszüntetésére, azonkívül Sicilia fenyegetett partjaira küldte hajórajának egy részét. Végre fölfüggesztve a szigeten az alkotmányt, teljhatalmú kormánybiztosul Morra di Lavriano tábornokot nevezte ki. Ily rendszabályok segélyével ma, másfél hónap után, végre helyre állt a csönd s az olasz kormány első teendője, hogy egészséges törvényekkel segítsen a sziget nyomorán. E törvények elé ma is bizalommal néznek Siciliában, annál is inkább, mert a kormány elnöke, Crispi, maga is sicíliai levén, jól ismeri a sziget bajait, s mert a kormány egy másik tagja, Sonnino, tizenhét évvel ezelőtt, hosszú időt s nagy fáradságot szentelt a sicíliai viszonyok tanulmányozására s erről írott könyve egyike a legjobb munkáknak, melyek Sicilia jelen közgazdasági állapotát, a lakosság bajait tárgyalják.

A sicíliai agrárforradalomnak lefolyása minden újságolvasó előtt ismeretes. Érdekesebb és tanulságosabb ennél az a kérdés, mi okozta e véres forradalmat, milyen helyzetben éltek a szigetlakók, mi volt a bajuk, milyenek szenvedéseik. *)

---

*) Az olasz publicistikai irodalom gazdag a sicíliai állapotokat tárgyaló művekben. Becses adalékokat szolgáltatottak e cikkhez főleg Platea gróf közleményei a *La Capitale* című hírlapban, G. Bosio Sturzo cikkei a *Nuova Rassegna*-ban, a hivatalos *Bolletino del minis-*

I.

Egyes nagyobb városok iparos es kereskedelemmel foglalkozó lakosain kívül Siciliát nyerstermelésből élő nép lakja. A sziget minden tekintetben meg van áldva a természettől, sőt bizonyos termelési ágakban páratlanul áll az egész világon. Így különösen déligyümölcs-termelése oly gazdag, hogy egész keleti és Középeurópát ellátja vele, kentermelése pedig a világon a legnagyobb, a mennyiben az összes termelés négy ötöd része Siciliára esik.*) Fő termelési ágai azon kívül a bor és a gabona.

Mind e cikkekből tekintélyes mennyiség jut a kivitelre, termelésök pedig a sziget lakosságának túlnyomó részét foglalkoztatja.

A siciliai munkások tehát részben mezőgazdasági, részben bányamunkából élnek. Mind a két ág oly speciális viszonyok közt fejlődött, hogy a munkások jelleme teljesen elütő más országok hasonló néposztályaitól. Még pedig sajnos, épen nem előnyökre.

Könnyebbáttekinthetés czeljából sorra veszszük e munkáosztályokat s látni fogjuk, hogy helyzetökből okvetetlenül elégedetlenségnek, lázadásnak kellett fejlődnie. Ezt maga az olasz kormány is elismeri s épen ez okból akarja az eddig érvényben levő törvényeket és rendeleteket megváltoztatni.

Catania kerületben és szomszédságában, az Aetnától a Földközi tenger partjáig nyúlik el azon terület, mely csaknem

---

tero di agricoltura etc. füzetei, végre Sonnino, di San Giuliano, Conti, Abate, Rossi, Borelli könyvei és cikkei. A statisztikai adatok a kormány távirati közleményein kívül ezekből merítvék.

*) A világ kéntermelése 1892-ben a következő volt :

Siciliában	---	---	---	378.359	tonna
Olaszország többi részeiben	---	---	---	44.196	"
Japánban	---	---	---	26.353	"
Spanyolországban	---	---	---	10.314	"
Egyebütt	---	---	---	5.563	"
Összes termelés	---	---	---	460.785	tonna
azaz: Sicilia termelése	---	---	---	378.359	"
a többi országoké együtt	---	---	---	86.426	"

kizárólag kéntermeléssel foglalkoztatja lakóit. *) Az e kerülettől nyugatra eső rész tisztán mezőgazdaságból él, mert az ipar az egész szigeten fölötte fejletlen. A kereskedelem viszont eléggé élénk ugyan a tengerparton, de jóformán semmi hasznos sem hajt a tulajdonképeni lakosságnak, mert nagyobbára a szárazföld nagy kereskedő-házainak kezeiben van s a szigetlakókra jobbára csak a szállítási, elraktározási munkáknál esik némi jövedelem.

A sicíliai forradalomban ez a két munkás-osztály szerepel, s minthogy ők teszik a sziget lakosságának zömét, azt lehet mondani, hogy az ő helyzetök tünteti föl az egész sziget helyzetét.

Mi első sorban a bányaviszonyokról, azután a mezőgazdaság helyzetéről fogunk szólni.

Sicília átlag 290.000 tonna ként termel évenként. Ebből maga Olaszország évenként 40.000 tonnát használ föl, a többi kivitelre jut, még pedig csaknem egy harmad része az éjszak-amerikai Unióba, utána következnek sorban Franciaország, Olaszország, Nagybrittania, Németország és Oroszország.

A kénbányák nagy része az Aetna környékének vulcanicus földjén fekszik és évenként átlag 30.000 munkást foglalkoztat. Ha azonban ezek családjait, továbbá a kén földolgozásával és szállításával foglalkozó munkásokat is számításba vesszük, mondhatjuk, hogy a kén 300.000 embernek adja meg a mindennapi kenyeret.

De milyen ez a kenyér!

Egy tekintet a sicíliai kénbányák valamelyikébe, beszédes képét adja a kénbányászok sanyarú helyzetének.

A solfarák (kénbányák) munkásai, az úgynevezett picconierik, nem kapnak napi bért, hanem a kitört anyag mennyisége szerint fizettetnek, úgy, hogy egy közepes munkás napi 18 órai munkáért átlag 1.50—1.90 lírát kap. Egyetlen eszköze a csákány, melylyel a kéntartalmú rögöket lebontja az aknában. A picconiere egymaga azonban nem volna képes még ezt a csekély bért sem kinyerni, ha nem állana oldala mellett nélkülözhetetlen munkatársa, vagy jobban mondva rabszolgája, a caruso.

A carusók egész külön osztályt alkotnak Catania, Gir-

*) Kénbányák vannak azon kívül a palermói kerületben is.

genti, Palermo kerületekben. Voltaképen gyermekek, fiatal suhancok, a kiket szüleik bérbbe adnak a picconieriktől kapott 50—100 líra összeg fejében, annyi időre, a míg a caruso a maga csekély keresményéből nem fizetheti vissza a picconierének a kölcsönt. Minthogy a valóban szegényes fizetés fölötté megnehezíti a kölcsön törlesztését, gyakran megesik, hogy a caruso (vagy siciliai tájszólás szerint carúsú) harmincz, negyven éves koráig rabszolgáskodik a kénbányák aknáiban.

A caruso föladata a picconierik által kitört kénrögöket az aknából a föld felszínére vinni. Keskeny, meredek sikátorok közt, teljesen meztelenül czipeli hátán a terhet s 400—500 rossz lépcsőn viszi föl a raktárig. A nagy teher s rossz út kifárasztja, megizzasztja s a mellékaknákból kiáramló hideg lég áthűti meztelen testét, úgy, hogy a legtöbb már férfi korában nyomorúlt módon hal meg. A szigorú felügyelők alig engednek neki pihenést, a legkisebb engedetlenségért vasbottal büntetik a fegyveres örök.

E szerencsétlen teremtések azonban nemcsak teherhordó rabszolgáik a picconieriknek. Az ő révükön még más módon is nyereséghez jut a kénbányász.

A picconiere fizetését ugyanis rendszeren 3—4 havi időközben kapja ki. Mondani sem kell, hogy e magában véve csekély fizetést az élelmezés költségei teljesen fölemésztik. Élelmi szereit a bányatulajdonos birtokában levő, többnyire bérlőknek kiadott cantinákból kell beszereznie, hol drága penzért kevés és rossz kenyeret kap. A rendetlen fizetés miatt uzsorakamatokra kénytelen előleget kérni a cantinieretől s így készpénze alig levén birtokában, a carusonak kijáró napi 30—40 centimet nagyobbára élelmi szerek alakjában adja meg, lehetőleg nyerni akarván ezzel is. A caruso viszont, hogy idővel kiválthassa magát rabszolgaságából, az élelmi szerek egy részét, melyet sajától vont meg, visszajuttatja első forrásához, a cantinierehez, a ki fél vagy harmad árán veszi vissza. Nyilvánvaló, hogy ennek a levét a szerencsétlen caruso iszsza meg, míg a zsirja a bérlő fazekába vándorol.

A kénbányák messze esvén a centrumoktól, a munkások a bánya közelében fölállított barakkokban alusznak. E barakkok szintén a bányatulajdonos birtokát képezik s szintén bérlőknek vannak kiadva, a kik lehetőleg kihasználni iparkodnak e monopoliumot. E barakkok a képzelhető legegyszerűbben össze-

tákoltt épületek, sötét termek, melyekben egymáshoz illesztett asztalok állnak sorban. Az asztalokon a picconiere alszik, az asztal alatt pedig, a szűz földön a caruso. Az egészségi viszonyok még a legszerényebb követelményeknek sem tesznek eleget.

Sok helyen nincs a barakk-rendszer behozva. Itt a munkások vagy a közeli falvakba kénytelenek naponként gyalogolni, vagy egyéb módon keresni hajlékot. A legszánalmasabb dolguk van a licatai bányászoknak. Itt Sturzo tanúsága szerint, a munkások nagy része praehistorikus barlangokban lakik, az ősember egykori tanyáin, egyszerű üregekben, ablak, ajtó nélkül, kitéve az időjárás minden mostohaságának.

Ez az életmód testileg-lelkileg tönkreteszi a bányavidékek népét. Hisz a carusók már gyermekkorukban oly elnyomított munkát végeznek, hogy hozzájuk képest jó dolguk van a kőszénbányák felnőtt munkásainak.

Közel 8000 oly caruso van ma munkában — vagy mondjuk inkább rabszolgaságban — a ki nem töltötte még be a 15-ik évet. Képzeltető, hogy napi 18—20 órai munka, 35 kilogramm átlagos súlyú teher szakadatlan hordása, egészségtelen, nyirkos bányákban, rosszul összetákoltt, meredek lépcsőkön föl-le, mennyire elcsigázza e teremtetéseket. Jól világítja meg ezt az a tény, hogy az 1881—84. sorozási években 3872 hadköteles bányamunkás közül csak 202 találtatott katonai szolgálatra alkalmasnak.

A testtel együtt elcsigázódik a lélek is s nem csodálkozhatunk, ha e munkásokban csak minimálisan van meg az erkölcsi érzék. A bányatulajdonosok és fölügyelők úgy bánnak velök, mint állatokkal; a hivatalos helyiségekben fegyveres örök járnak föl s alá s az irodákban a hivatalnokokat embermagasságú vaskorlátok védik egy esetleges támadás ellen.

Ily hihetetlen körülmények között élnek Sicilia bánya-munkásai. A mit róluk föntebb írtam, csak halvány képét nyújtja helyzetöknek. A ki e szerencsétlen rabszolgák élete iránt érdeklődik, a fönt elmondottakkal együtt, sok érdekes adatot találhat az olasz kormány jelentéseiben.

II.

A bányamunkások azonban csak kisebb részét teszik Sicilia lakosságának. A nagyobbik rész mezőgazdaságból él.

Bár ezek helyzete nem oly végtelenül nyomorúlt, mint a kénbányászoké, mégis annyi nyomort kell szenvedniök, annyi nélkülözéssel kell megküzdeniök ezeknek is, hogy nem csodálkozhatunk, ha ők is fegyvert fogtak zsarnokaik, kiszipolyozóik ellen, midőn a jel megadatott.

A mezőgazdaság nem egyforma jellegű az egész szigeten és nincs is mindenütt egyforma állapotban. Az olasz szakírók e tekintetben régóta két zónára osztják föl Siciliát, melyek egyike az éjszaki s a nyugati tengerpartok egy részét foglalja magában, delen, Mazzaráig, keleten az Aetnáig, ez a narancs és citrom valódi hazája, eléggé sűrű lakossággal, jobb közlekedési eszközökkel, élénkebb kereskedelemmel. A másik zóna magában foglalja azt az óriási területet, mely az Aetna, a Földközi tenger, Mazzara, Palermo s a messinai kerület déli határai közt fekszik. E nagy területen gyér a lakosság, a földeken gabonát, rizst termelnek, a falvak, városok óriási távolságra esnek egymástól, a közlekedés primitív, gyümölcstermelés csak a falvak közvetlen közelében üzetik, a víz kevés s fáradságos csatornázás útján vezetetik a földekre.

Az első zónában a kisbirtokosok elég jelentékeny részét teszik a lakosságnak. A második ellenben nagy kiterjedésű latifundiumokból áll s a lakosságnak nincsen semmi birtoka.

A második zónába tartozó területek — tehát Sicilia két harmad része — nagyjából gazdag aristocraták birtokában van, kik a continens nagy városaiban élnek és csak közvetve törődnek siciliai birtokaikkal. Ez úgynevezett ex-feudók sorába tartoznak még gazdag kereskedők, gyárosok, kik megvették e régi nemesi birtokokat s szintén Sicilián kívül laknak. Ezek tehát kevésbé folynak be a mezőgazdaság állapotára, legfeljebb annyiban, hogy teljesen elhanyagolják birtokaikat.

E latifundiumokban a legnagyobb úr, a ki már közvetlenül érintkezik a munkásokkal: a massarioto vagy arbitrate.

A massariotók osztálya vagyonos emberekből áll, kik azonban nem bírván földbirtokkal, több száz hektárra terjedő

parcellákban bérlik az ex-feudók birtokait s ennek fejében előre meghatározott, egy évre szóló bérleti összeget fizetnek. Az ily szerződések nagyobbára 3—6 évre szólnak.

Első dolga a massariotónak a latifundium közepén gazdasági épületeket építeni s a földműveléshez szükséges eszközöket beszerezni, lehetőleg az elkerülhetetlen szükségletekre szorítkozva. Első helyet foglal el ezek közt az öszvér, mint a sziget belsejének egyetlen közlekedési eszköze, ezek egy egész külön néposztályt, az úgynevezett bordonaiokat foglalkoztatják.

A massarioto nem fogad munkásokat földjei megművelésére, hanem apró parcellákra osztva azt, albérlletbe adja ki. Ez albérlők, kik már a magok kezével művelik a földet, a massariotók uzsora-vágyainak tehetetlen áldozatai. Nemcsak, hogy a bérletösszeg magas, de még ennek in natura befizetendő részét is a bérlő becsüli meg, ő adja továbbá a földműveléshez szükséges eszközöket — busás kamat fejében — s végre ő adja a vetőmagot, melyért az albérlőnek hallatlan összegeket kell fizetnie. Minden munka, melyet e szerencsétlen albérlők (villani, contadini, azután az állattenyésztéssel foglalkozók: mandriani, pastori) az egész éven át végeznek, a bérlő massariotónak hoz nyereséget s az albérlőnek csak épen annyi marad meg, hogy családjával a legszegényesebben megélhessen.

Az albérlőt sújtja az a körülmény is, hogy ez óriási területeken ritkásan vannak elszórva a falvak és városok s így ő vagy ezek egyikeben, vagy a massarioto központi gazdasági épületében kénytelen lakni s naponként messzire kell gyalognia, hogy kijusson a földjére. Oly időszakban, midőn a földművelés sürgős és sok munkát ad, egész családok hálnak naponként bérelt földjeiken a szabad ég alatt, malariás levegőben s könnyen képzelhető, hogy ez s a rossz táplálkozás, a munkában való túlerőltetés mily physikai nyomorba dönti őket. E mellett hiányzik helyzetök javítására nézve minden remény.

A második zóna munkás népe tehát a kénbányászokhoz annyiban hasonlít, hogy szintén rabszolgája a vagyonosabb osztályoknak.

III.

Az első zóna, a déli gyümölcsök hazája, egészen más jellegű, de a nyomor itt is dúsan szedi áldozatait a szegény munkás nép körében.

E zónában a kisbirtokosok uralkodnak s a falvak és városok elég sűrűn sorakoznak egymás mellé.

Ennek következtében a kisbirtokosok bizonyos oligarchiája keletkezett, mely kezeiben tartja a hatalmat, mely korlátlan úr a községekben, a hivatalokban. Az administrationalis hatalom örökségképen száll családról családra s valóságos polgármester-, adókiivető-, tanácsos-dynastiák keletkeztek. Mint-hogy Olaszországban az adó eléggé magas, a kisbirtokosok hatalmas osztálya pedig nem szívesen fizeti ezt a maga pénzéből, oly községi és fogyasztási adókat hoztak be, melyek első sorban a szegény néposztályt sújtják s oly czikkekre vetvék ki, melyek elkerülhetetlenül szükségesek a napi élelmi szerek közt.

A munkások ily módon alig képesek megélni s azért oly keresetágakra adták magokat, melyek létezése és lehetősége felől alig lehet valakinek Európában fogalma. E keresetágak egész néposztályokat foglalkoztatnak s már annyira typicusak, hogy külön nevek van, külön életmódot folytatnak, sőt külön helyi törvények alatt állanak.

Számuk százezrekre megy s az agrárforradalomban ők vitték a legvéresebb szerepet. Szükséges, hogy közülök a legnevezetesebket e helyütt bemutassuk.

A kisbirtokkal nem bíró szegény lakosság a tengerpart hosszán húzódó «marinákon» és a beljebb elterülő «collinéken» valóságos kósza életet él. Ezrekre megy azok száma, a kik a tengerpart melletti nagy mezőkön saláta gyanánt használt füveket szednek s kizárólag ezek elárúsításából élnek. Ezek az úgynevezett «fogliamarók», kik falvakban laknak ugyan, de életök nagy részét mégis künn a mezőn, csatangolva töltik el. Összeszednek különféle lactuca, cichorium, cardamine és carduus-fajokat, vad spárgát, a Sicilia déli részén nagy tömegben termő sárga virágú bogáncsot és ezeket vagy leforrázva, vagy (a bogáncsot) olajban kifőzve, esetleg tésztarétegbe göngyöltve árulják a falvakban, hol viszont a szegény lakosság nagy része

e füvekből tengeti életét. Ámde a fogliamaróknak nehéz munkájokba kerül e zöldség összeszedése. A falvak körül csupa kis parcellákra osztott, jól körülsövényezett birtok, hova tilos a belépés; ők tehát kénytelenek messzire elkalandozni, hogy nyílt mezőséget találjanak. Ily fogliamarók már reggeli két órakor kelnek útra falvaikból s átlag 30—50 kilométernyi gyaloglás után érkeznek meg a nyílt mezőkre. Itt aztán egész nap a füvek gyűjtésével vannak elfoglalva, melyeket estig behoznak a falvakba, hol mindjárt hozzálátnak a főzéshez, sütéshez s nyomban a piacra viszik elárúsítás végett. A megtett rendkívül hosszú út, az utána következő munka, kimeríti e szerencsétleneket s alkony után fáradtan dőlnek vaczkaikba, hogy éjfél utáni két óráig némileg kipihenjék magokat. S e nagy munkából fölötte csekély a hasznok, mert a legkitartóbb és legszorgalmasabb fogliamaro is legföljebb 60 centimet keres naponként.

Nincs jobb sorsuk a carciofolariknak sem, a kik hasonló körülmények közt szedik a réteken az articsókát (carciofi), azután a cardonaiknak, kik bogáncsot árulnak, végre a cerfuglionarik és chiapperaiknak, kik barabolyt és káprit szednek. Az első kettő a nyomorúlt életen kívül valamennyi munkaképtelenné lesz, mert a tövises növények szedése, lehántása és kikészítése annyira összeszabdalja kezeiket, hogy két-három év után képtelenné válnak bármely más munkára.

A legfőbb baj azonban az, hogy az ily módú kereset alig fődözi a legszükségesebb költségeket. Ha meggondoljuk, hogy a fönt elsorolt néposztályokra nézve, a napi kereset nagy ritkán tesz ki többet 50 centimenél,*) a mi körülbelől 22 krajczár, elhihetjük, hogy a nyomor, melyben ez emberek családjakkal együtt élnek, minden tekintetben elnyüvi, elvadítja, az állatias-sághoz közel viszi őket.

A sicíliai rabszolgaság egyik más nemének áldozata a calabresi gyűnév alá foglalt munkás-osztály. A calabresik, mint nevök is mutatja, Calabria vidékeiről bevándorlott emberek, a legerősebb, legnagyobb faj egész Olaszországban. Arra a munkára, melyet ezek végeznek, nem volna alkalmas semmi benszültött, mert óriási izomerőt s aczéledzettséget kíván meg.

---

*) Lásd Platea gróf jelentéseit a római *La Capitale* című hírlap 1893 december és 1894 január havi számaiban.

A calabresik a kisbirtokosok zsoldjában állnak s földadatuk a mezők és gyümölcsösök meg kertek csatorna-rendszereinek és a malmok patakjainak jó karban tartása. Ez nagy nehézséggel jár, mert e csatornák és patakok a közeli hegységekből vezetik le a vizet az e nélkül szűkölködő földekre s mindannyiszor eltelnek kavicsgörgeteggel, iszappal, valahányszor egy-egy eső megered a hegységekben. A calabresik ilyenkor teljesen meztelenül állnak be a csatornába s patakokba, gyakran vállig, rendesen derékig a piszkos, rohanó, jéghideg árban s lapátokkal vetik ki a mederből a görgeteget s iszapot. Keresetök 10—15 órai megfeszített munka után naponkint 1.50 lira.

Mínthogy a calabresik elkerülhetetlenül szükségesek minden kisbirtokon, számok meglehetősen nagy s régóta egészen elkülönített néposztályt képeznek a sicíliai munkások között.

A felsoroltakon kívül több hasonló munkás-fajta él hasonló körülmények között Siciliában. A legnagyobb contingenszt azonban az említettek teszik ki, mínthogy az újévi lázadás alkalmával is ők voltak a főszereplők.

IV.

Mindez állapotok korántsem újak, hanem régi időkbe nyúlnak vissza. Hogy mégis épen most szülte e nyomor a forradalmat, annak oka az, hogy e szerencsétlen rabszolgák helyzete a legutóbbi időkben az eddiginél is rosszabbra fordult.

Ennek oka pedig legfőképen a mezőgazdasági és a bányatermékek árhanyatlása.

A következő táblázat mindennél világosabban mutatja be e végzetes árhanyatlást:

Termelési ág:	A termelés értéke	
	1891-ben	1892-ben
gabona...	150,871.003	88,015.748
kukoricza...	943.466	629.610
rizs ...	574.751	329.136
árpa...	15,464.681	11,798.290
rozs ...	371.032	290.447
zab ...	1,785.220	1,095.600
bab, borsó ...	1,422.135	1,243.320
takarmány bab ...	18,352.995	11,906.355
burgonya ...	554.496	502.112

bor	197,439.984	116,225.456
olaj	48,377.877	33,651.772
gesztenye	515.202	564.230
kender	697.369	665.687
len	4,233.796	5,264.168
gyapjú	1,416.301	1,415.901
tej, vaj, sajt	7,845.462	8,215.538
selyemgubó	489.238	477.350
déli gyümölcs	52,848.648	47,053.350
hüvelyes takarmány	50,820.184	32,621.875
széna	45,789.166	35,954.146
vadon termett zöldség	22,546.630	19,368.533
összesen	623,359.636	417,288.624

azaz az 1892. termelés értéke 206,071.012 lírával volt kisebb, mint az 1891-iké.

Azonfölül az 1893-iki termés kisebb volt az előbbieknél, a minek oka az ez évben beköszöntött nagy szárazság. E részben szolgáljon útmutatásul a következő táblázat:

Termelési ág:	termelt mennyiség	
	1892-ben	1893-ban
zab	126.076	111,400 hektol.
kender	9.119	7.795 mázsa
gabona	4,365,300	4,363,696 hektol.

1893-ban így álltak az átlagos árak:

búza	hektorliterje	18-91	lira
rizs	"	22-24	"
kukoricza	"	11-10	"
zab	"	7-45	"
bor	"	32-32	"
olaj	mázsája	97-68	"
selyemgubó	kilója	3-88	"
déli gyümölcs	ezer darab	18	"

más szóval a termelés is kisebb volt, az árak is alacsonyabbak voltak 1893-ban, mint az előző években. Ennek az lett a következménye, hogy a vagyoni állapot a latifundiumokon és a kisbirtokokon egyaránt rosszabbra fordult. Csakhogy a latifundiumok birtokosai, az olasz continensen élő aristokraták s gazdag gyárosok és kereskedők az ő latifundiumaikat előre kikötött összegért adták bérbe, s így a bérlő kevesebb jövedelem mellett is ugyanazt a bérösszeget volt kénytelen fizetni, melyet

jobb években fizetett. A bérlő tehát veszteségét úgy kárpótolta, hogy albérelőit nagyobb albérleti összegek fizetésére kényszerítette, a munkásoknak viszont kevesebb munkabért fizetett. Könnyen képzelhető, hogy így az ár-devalvatio s a termés mennyiségének csökkenése egyenesen a legszegényebb osztályt sújtotta, s az eddiginél is nyomorúságosabb helyzetbe hozta.

Az ár-devalvatio hasonló eredményeket szült a kisbirtokosok területein is. Mondtuk már, hogy itt a falvak és városok sűrűbbek, mint a sziget belsejében. A kisbirtokosok e városok- és falvakban laknak, s azok adminisztrációjának hagyományos urai. Hogy a mezőgazdasági válság okozta károkat kiheverjék, oly rendszabályokat léptettek életbe, melyek következtében a szenvedett veszteséget az általok fölfogadott munkások s a mezőkön kószáló szegények tömege viselje. E célból a községi pótdókat, a községi és a fogyasztási vámoikat oly nagy mérvben emelték, hogy alig lehetséges ma már sok községben a legszükségesebb élelmi szereket magasra fölcsigázott áron alul megszerezni. Ez az intézkedés, mely csak a kisbirtokosok köréből támadt polgármester- és községi előjáró dynastiák hatalma következtében léphetett életbe, még nagyobb nyomorba döntötte e zóna szegény lakosságát.

A múlt év nemcsak mezőgazdasági válsággal látogatta meg Siciliát, hanem a kéntermelés ügyét is kritikus állapotba hozta. Láttuk föntebb, mily fontos a kéntermelés az egész szigetre nézve, s minő előkelő helyet foglal el Sicilia e téren.

A kén árhanatlásának oka első sorban az, hogy a kereslet tetemesen megcsappant, a termelés pedig ennek ellenére sem öltött kisebb arányokat.

Így 1891-ben Sicilia 347.568 tonna ként termelt, 1892-ben pedig 374.359 tonnát. Ennek ellenére a sicíliai kénbányák 1892-iki termelése csak 35,626.249 lírát jövedelmezett, míg az 1891-iki kisebb termelésért 40,175.385 líra folyt be. A kén ára 1891-ben 112·57 líra, 1892-ben csak 95·17 líra volt tonnánként.

Ez árhanatlásnak oka egyrészt lelketlen börzespekulációkban, erőltetett baisse-re való dolgozásban rejlik, másrészt és főképen a kénegek (piritek) versenyében keresendő.

A termelt kén tekintélyes része eddig kénsav gyártására használtatott föl. Újabb időben azonban a kénsav előállításá-

nál kén helyett piriteket használnak s e gyártási mód tetemes költségkíméléssel jár. Így egy tonna kénsav előállítása 28·50 lirába kerül, ha piriteket — és 35·22 lirába, ha ként használnak hozzá.

Nagyon természetes, hogy a kén utáni kereslet a piritek versenye következtében nagyon csökkent s a termelés nem tartván lépést a kereslettel, a fölhalmozott készlet ára hanyatlott. A kén árának devalvatioja érzékenyen sújtotta a kénbánya-tulajdonosokat, kik kénytelenek voltak most már a termelést kisebb arányokban folytatni, a munkások egy részét elbocsátani. A mint ebből látható, a devalvatio árát ismét csak a szegény munkás-osztály fizette meg.

E sokféle devalvatio eredménye nagyon szomorú viszonyokat teremtett a szegényebb néposztályok körében. Mind-egyeddig azt remélhették, hogy érdekökben majd csak történik valami — mint a hogy tényleg már a Giolitti-kormány idejében gondoltak helyzetök javítására. E reményökben azonban csalódtak, mert a váratlanul előállott devalvatiók az eddiginél is nyomorútabb helyzeteket teremtettek.

Ily körülmények közt történt, hogy az olasz parlament socialista képviselői, különösen a sicíliaiak, actiót indítottak e nyomor lehető enyhítésére. Munkás-szövetkezeteket akartak teremteni, melyek lehetővé tették volna, hogy egyrészt a munkások kölcsönösen segítsék egymást, másrészt bizonyos befolyást, hatalmat biztosítottak volna a munkás-osztálynak a bányatulajdonosok és a községi oligarchák túlkapásaival szemben.

E munkás-szövetkezetek meg is alakultak, (hivatalos nevök Fasci dei lavoratori), és rövid idő alatt nagy kedveltségnek örvendtek nemcsak az egész szigeten, hanem utánczokra találtak Bari, Brindisi, Nápoly, Róma városokban, sőt olyan kis községekben is, mint a romagnai Albani és Marino.

E fasciók szomorú szerepet játszottak a lázadás alkalmával, sőt a lázadás tulajdonképeni fészkeiül tekinthetők.

V.

Colaianni, Cavallotti, De Felice voltak e fasciók főszervezői. Az első kettő igazán a szegény nép ügyét viselte szívéen,

míg az utóbbi már a fascik szervezésekor oly mellékgondolat-
tal foglalkozott, melynek eredménye később a lázadás lett.

A kormány, tisztelve a szabad gyülekezési jogot, semmi
módon sem gátolta e fasciók szervezését. Azt lehet mondani,
hogy némileg elősegítette megteremtésöket, mert hisz csak
örülhetett egy oly mozgalomnak, mely a munkások helyzetén
megengedett eszközökkel segíteni kíván.

A fasciók nem voltak mind egyformán szervezve, hanem
megfeleltek a helyi viszonyoknak. Oly helységekben, hol
többféle munkás-osztály lakott, gyakran megtörtént, hogy több
ily fascio alakult, melyek szabályai azután a tagok sajátlagos
helyzetéhez simúltak. A kezdetben így megalakult fascik-ba
azonban később De Felice, a socialista képviselő, egyenesen
forradalmi irányokat csempészett be.

Hogy a fasciók részéről megállapított követelményekről
fogalmunk legyen, álljon itt a Grotteben lakó kénbányászok
szövetkezetének határozata. E szerint a fascio tagjai követe-
lik, hogy :

1. az accord-munka csak ideiglenes jellegű legyen, a
míg nem találnak jobb rendszert ;

2. állapítassék meg az összes kénbányákra nézve az egy-
séges munkamennyiség, s legyen ez négy köbméter ;

3. tizennégy éven alúl senki se lehessen bányamunkás ;

4. a munkabér minimuma a következő legyen : a tizenöt
éven alúli carusóknál 1·50 lira, azon fölül 2·00 lira, a picco-
nieriknél 3·00 lira ;

5. a tulajdonos vagy a főberlő a bányában szerencsétle-
nül jártaknak kárpótlást adjon ;

6. a munkaidő maximuma 10 óra ;

7. a kormány állíttasson szabott tarifával bíró árúháza-
kat, és segítse elő bányamunkás-bankok alapítását ;

8. a kormány szüntesse meg az indokolatlan és igazság-
talan 48 százalékos helyi kénadót.

Hasonló, a helyi viszonyokhoz alkalmazott követelmé-
nyekkel léptek föl a fasciók Sicilia minden vidékén. Tekintélyök
és szavok súlya egyre nőtt, de ezzel nőtt a kisbirtokosok és a
bányatulajdonosok irányokban táplált gyűlölete is. Különösen
a községekben talált e különös gyűlölet nyitabb kifejezésre,
s a nyomor nöttével oly viszony keletkezett a munkásnép és a

munkaadók közt, hogy csak egy ügyes kéz hiányzott még, mely belevesse közéjük a lázadás üszkét.

A kormány által lefoglalt s eddig feltékenyen titkolt forradalmi iratok, levelezések bizonyára ki fogják deríteni, hogy ki volt ez a sötétben dolgozó kéz, addig is, míg e nagy forradalmi bűnpör megindúl s eldől, okunk van hinni, hogy a lázadásnak fő zászlóvivői Cipriani Hamilear és De Felice Ginfride voltak.

Az első egész Európában ismert nevű ultra-socialista, a ki évekig volt vendége különböző olasz és francia börtönöknek s ez idő szerint hol Párisban, hol Marseilleben él. A másik az olasz parlament tagja, s a legszélsőbb socialista árnyalat vezére. Az eddigi nyomozások szerint Cipriani bírta rá De Felicét, hogy Olaszországban egy socialista republikánus államforma érdekében dolgozzék. De Felice az eddigi adatok szerint kezdetben vonakodott a merész vállalkozástól, de sicíliai útjában tanulmányozván az ottani viszonyokat, azok elmérgesedett jellegét, s a fasciók gyűlésein puhatólózván a közhangulat után, arra a meggyőződésre jutott, hogy a forradalmi terv megvalósításának ideje csakugyan elérkezett.

Sűrűn érintkezett hát a több százra menő fasciók főembereivel, élénk levelezést folytatott az apuliai, massa-carrarai, római és nápolyi ultra-socialistákkal s fölhasználva a Siciliában beállott óriási nyomort, szép lassan forradalmi eszméket vitt be a fascikba. Itt ugyan nem értették s nem értették meg teljesen messze menő terveit, annyit azonban nagyon is megértettek, hogy a nyomorúlt helyzetökből való kibontakozás egyetlen módja, az ultima ratio, a puska és a petroleumkanócz. Nem is csoda, ha ez a fölfogás rohamosan terjedt az egész szigeten, hisz a fönt leírt állapotok egyik jellemvonása az, hogy a munkások szellemileg, erkölcsileg nem álltak már távol az ősembertől.

Így történhetett meg, hogy rövid idő alatt, nem is egy adott jelre, hanem egymást utánozva, a fasciók közül 300.000, mindenféle fegyverekkel ellátott embert állíthattak ki, hogy leverhették a községekben s a campagnákon a csendőroket, betörhették a bersaglieri-kaszárnyákat, fölégethették gyűlöletök legfőbb tárgyát, a vámházakat, romba dönthették az adóhivatalokat, a városházakat, a községi előljáróságok hivatalait, a polgári köröket és kaszinókat, s hogy e pusztítást oly mérv-

ben folytatták, hogy a kormány 60.000 emberből álló valóságos hadsereget volt kénytelen megfélemezésökre küldeni, s azonfölül fölfüggeszteni a szigetre nézve az alkotmányt, kihirdetni az ostromállapotot, behozni a hírlapcensurát stb. Közel tizenöt millió lirájába kerül az országnak a sicíliai lázadás, nem tekintve a pótolhatatlan károkat, melyeket a tűzvészek mindenfelé okoztak. Mert tudnunk kell, hogy ilyenemű pusztítások, véres összeütközések csaknem a sziget egész területét lázadásba vitték. Magában Valguenera községben a kár fölületes becslés szerint egy millió lira, ezt követik kisebb-nagyobb összegekkel Lercara, Balestrate, Miselmiri, Borgetto, Alcamo, Monreale, Partinico, Corleone, Parco, Cefalù, Diana, Mezzoiuso, Trapetto, Messina, Caltanissetta, Catania, Licata, Ravanusa, Butera, Ragusa, Alia, Montemaggiore-Belsito, Piana dei Greci San Giuseppe fate, Terrassini és sok más község.

VI.

Ráfogás és minden alapot nélkülöz a hármas szövetség ellen dolgozó sajtónak az a makacsul föntartott híresztelése, mintha a sicíliai lázadás éle az olasz egység, az olasz alkotmány, az olasz uralkodóház ellen lett volna fordítva. A fönt vázolt adatokból láthattuk, hogy itt korántsem socialistico-republikánus lázadással, hanem agrárforradalommal van dolgunk, mely okait a mezőgazdasággal és kéntermeléssel foglalkozó szegény nép sauyarú állapotában, s e sauyarú állapotok hirtelen történt rosszabra fordulásában találja.

A sokat emlegetett republikánus és socialista elveket csak De Felice és munkatársai szórták a nép közé, mikor az épen fegyvert ragadni készült. Nyilvánvaló, hogy bármily ékesen szónokoltak volna is De Felice és czinkostársai a socialista és republikánus elméletekről, szavok nyom nélkül hangzott volna el, mert a föllázadt nagy tömeg még oly alacsony fokán sem áll a műveltségnek, s lelkileg, értelmileg annyira el van csigázva, hogy képtelen bármely egyszerű socialis elmélet átértésére, a mint az a legprimitivebb kenyérkenyér-szerzés szük körét átlépi. Azt azonban igenis megértették, hogy: üsd, vágd, a mi rendes refrainje a socialista lázítóknak. Sok biztatás nem kellett az ily nyomorúlt körülmények

közt élő néptömegnek; lehet, hogy fegyvert fogtak volna, De Felice és társai fölhívása nélkül is. A socialista apostolok közreműködésének legnagyobb eredménye az volt, hogy a tömeg vérszemet kapott és önfeledett kegyetlenkedéseket mivelt.

A mit De Felice és társairól mondtunk, azt nem szabad az olasz parlament többi socialista képviselőiről ismételnünk. Ezek, és különösen Colaianni Napoleon, dícséretes buzgóságot fejtettek ki a lázadás idején, a mennyiben fölkeresvén a zendülés legforrongóbb fészkeit, tőlök telhetőleg békére, nyugalomra intették a népet. Erre nézve jellemző, hogy Crispi maga is kiváló munkatársául tekintette a különben socialista és ellenzéki Colaiannit, s vele a lázadás egész ideje alatt folytonos sürgönyváltásban állt.

A túlzó socializmus apostolainak nincs joguk a sicíliai zendülésre, mint a socialista eszmék «vívmányára» rámutatniok. Olyan állapotban élő népnél, mint a sicíliai, az ultrasocializmus épen oly mérges kinövése a helyzet betegségének, mint a lázadás. Közös okuk van s nem egyik az oka a másiknak. Hogy a sicíliai munkástömegek nem léptek a socialista agitatio terére, hanem e helyett egyenesen fegyvert ragadtak, az nullával egyenlő műveltségök kifogása. Az ultrasocializmus csak ott találhat igazi talajra, a hol a munkástömegek bizonyos műveltségi fokon állnak, a hol ez hiányzik, ott a régibb módszerhez folyamodnak, s a bête humain teljes elemi erővel tör ki. Így történt Siciliában is.

A sicíliai munkások állapota valóban megindító, szomorú. A kormány nem is tagadja ezt, sőt inkább elősegíti e sokféle baj okainak nyomozását, hogy lehetőleg rövid idő alatt gyógyszerrel találjon rá. Mindenki bízik Crispi és minisztertársainak erélyében, sokszor bevált leleményességében, nagy munkarejében, és valószínű, hogy a sicíliai embertelen állapotok mihamarább megszűnnek.

Csak azt kell fájlalni, hogy a gyógyírt csak ily véres amputatio után kötik e nagy sebekre.

Róma, január hóban.

LYKA KÁROLY.

É R T E S I T Ő.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Kacsorics Kálmán. Első kötet. 9 önálló és 30 a szöveg közé nyomott képpel, Buda-Pest, 1894. Dobrovszky és Franke bizománya. 483 l. Ára 5 korona.

Ha olyan irodalmi és tudományos életet élnénk, a melyet, fájdalom, nem élünk, még a napi lapok is irodalmi esemény számba vették volna e Plutarchos-fordítás megjelenését, mely nem is tudományos társulat ægise alatt, hanem a lelkes fordítónak áldozatkészségéből, minden előkészítés és reclam nélkül lepte meg az ily dolgok iránt érdeklődők kiseded phalanxát. A vaskos kötet Plutarchosnak tizenkét életrajzát foglalja magában. A hátralevő harmincznyolcz életrajz még három ily vaskos kötetet töltene meg. Ez életrajzok lefordítását egy valamire való irodalomnak sem szabad elmulasztani. Hisz ismeretes, hogy az ó-kornak semmiféle történeti műve nem volt az újabb kor költőire és művészeire oly nagy hatással, mint Plutarchos. A szív melegségét, a kedély nemességét tekintve, ez életrajzok a legvonzóbb és legtanulságosabb olvasmányúl szolgálhatnak. Shakespere *Coriolanusa* is *Julius Cuesarja* egyenesen Plutarchosnak köszönheti létét. Fő vonzó ereje abban áll, hogy nem szakszerű történetíróval van dolgunk, hanem jellemfestő költő-philosophussal, ki a történet lelkét, tanulságát tárja olvasói elé, hogy őket jobbakká tegye. Plutarchos az első essay-író s Macaulay kétségkívül az ő művészetét leste el. Nem a történet, nem is pusztán személyeinek életrajza fontos előtte, hanem egy-egy erkölcsi, társadalmi, politikai problémát vet föl s azt igyekszik egyes személyek szereplésével megvilágítani.

Az itt lefordított életrajzok nagyobbára ugyanazok, melyeket Székács József is lefordított 1847-ben az Akadémia kiadásában. Azonban, mint maga Székács megvallja, ő egy évtizeddel előbb készítette fordítását «s ez idő alatt — úgymond — mind saját íromdórom, mind pedig eredetimnek fölfogása igen sokban változott.» Mindamellett, nem lévén ideje új átdolgozáshoz, régi alakjában bocsátotta közre fordítását, mely ma már annyira elavult, hogy csaknem egészen élvezhetetlen. Újabban Szilasi Móricz bocsátott közre tizenegy plutarchosi életrajzot, részben a Kármán-féle olvasókönyvben találhatóakat vevén föl gyűjteményébe. Ez a fordítás azonban első sorban az iskolát és a tanuló ifjúságot tartotta szem előtt, azért Feillet Alfonz nyomán megrövidítette az életrajzokat. E fordítás tényleg igen jó szolgálatot tett az iskolának, azért az új fordító némileg igazságtalanul nevezi azt «nagyon is szabad fordításnak», mivelhogy valóban hű fordítás, csakhogy pædagogiai szempontból megrövidített.

A jelen kötet fordítója, — mint maga mondja — nem szakszerű, sőt még nem is műkedvelő philologus, hanem egyszerű mezei gazda, ki gazdasági gondjai és fáradalmi közt szívesen keresett és talált üdülést Plutarchos művének fordításában. Igazán jól esik korunkban az idealismus ily ritka s már-már kiveszöben volt példájával találkozunk. Klasszikus iskolánknak egyik-másik alakja jut eszünkbe, ki egyéb gondjai mellett irodalma ügyét is szíven hordja s szabad idejét nemes becsvágygal annak szenteli. Annyival őszintébben örülünk e dicséretre méltó buzgalomnak, mert gyümölcse valóban gazdagodására válik irodalmunknak. E fordítás gondos munka eredménye s irodalmi színvonalon áll. Az Akadémia által kiadott Thukydides-fordítással bátran kiállja az összehasonlítást s ha nem is oly szakszerű, mindenesetre van oly olvasható, mint az Akadémia kiadásában inémt megjelent Herodotos-fordítás. Ha itt-ott a philologiai apparatus, vagy a magyar stílus szempontjából kifogásokat tehetünk, ezt teljesen érthetővé teszi a műkedvelő fordítónak elszigetelt helyzete. De itt ez alkalommal szabad legyen elhallgatnunk e kifogásokat, melyek a munka érdeménél hasonlíthatatlanul kisebbek. E munka megjelenésén való örömünk nem is engedné, hogy aprólékos hibák kimutatásával foglalkozzunk. Részünkről nagyon kívánatosnak tartjuk, hogy Kacs Kovács úr a magyar irodalomnak hozott szellemi és anyagi áldozatát folytatva, az egész Plutarchossal ajánldékozza meg nemzetét. S ha nem veti meg jóakaró tanácsunkat, azt javasoljuk, hogy a munka hátralevő részének gondos revisióját bízza

rá egy philologus fordítóra, hogy minden tekintetben megfeleljen a követelményeknek.

A könyv kiállítása, illustratiói, melyeket Schambach Gyula tanár ügyesen állított össze, csak elismerést érdemelnek.

— i — s.

Adácsi: Aquarellek és Croquik (így!) a gazdatiszti életből. Rákosi Jenő előszavával. Buda-Pest, 1894. Athenaeum. 8-adr. 243 l.

E könyvhez, mint a címlapon is olvassuk, Rákosi Jenő írt előszót, ki szívesen szegődik utóbbi időkben ilyen mentorúl az újonnan föllépő tehetségek mellé. Ha ebből nincs is valami sok haszna az irodalomnak, de annyi eredménye minden esetre lesz e protectori szerepnek, hogy Rákosira, mint új tehetségek felfedezőjére, sóvárogva fog fölpillantani az önképző-körök minden nagyreményű tagja. S hogy ezt nem fogja minden alap nélkül tenni, biztosíték rá Adácsi könyve, mely valóban arról tanúskodik, hogy Mentorunk nem vonakodik oly dolgozatokra hívni föl ajánló szavával a közfigyelmet, melyekről nem egészen bizonyos, hajlandó volna-e minden becsüvagyóbb kezdő nyilvánosan magáéinak vallani. Igaz egyébiránt, hogy Rákosi úr nagyon kényelmesen vette ezúttal szerepét. Az ajánlásnak, úgymond, nem kötelessége kritikát gyakorolni, csak «irodalmi étvágyerjesztőül» szolgál. Bármily értékesek lehetnek is azonban a jövő irodalomtörténet-írójára nézve majdan a Rákosi-család biographiájára vonatkozó adatok, melyek elsorolásából áll tulajdonképen az előszó, mégis sajnáljuk a kritika elmaradását. Egyáltalán nem értjük, miként ajánlhatni egy művet, ha nem gyakorlunk vele szemben bírálatot s miként gerjeszthetünk «étvágyat» valami iránt, ha nem jellemezzük minőségét. Különben azt hisszük, ez az egész új elmélet nem egyébre való, mint hogy az ajánló elhárítson magáról minden felelősséget.

Adácsi könyve elbeszéléseket, rajzokat tartalmaz a falusi gazdasági életből. A kör, melyből anyagát választja, elég hálás, mert nincs még kellőn kiaknázva; majdnem azt mondhatnók, hogy bizonyos műveltségtörténeti érdeke van. Azonban Adácsinak nincs elég megfigyelő tehetsége a jellemző vonások iránt, sem elég képzelete arra, hogy az életet a maga eleveenségében és érdekességében tükröztesse vissza. Történetei oly világba vezetnek, mely patriarchalis idylli állapotok helyett meglehetősen szennyes vagy legálább is dur-

vább erkölcsöket tár elének: másfelől oly érzelgős históriák, melyek elkopott motivumokból vannak összefércelve, jórészt nem épen ízléses melodramai ócskaságokkal fölpiperézve, a minél még csak a nagyon erőszakolt költői igazságszolgáltatás ízléstelenebb a befejezésekben.

Úszke ispán egy gazdasági írnokról szól, mely alak melleleg mondva, e történeteknek majdnem állandó és állandón fellengző idealista hőse. Ez írnokot végig «szekálja» az igazgatóné, ki annyira megy, hogy mikor az írnok hosszabb ideig ágyban fekvő beteg lesz, ruczatozásokat kotoltat ki vele. Ugyan e nő azután ármányaival elősegíti, hogy az írnok eszményét elcsábítsa a gróf. Hősünk azonban angyali türelmével diadalmaskodik balvégzetén, nőül veszi az elcsábítottat, és vele boldog életet él, míg az igazgatónét megüti a guta, a gróf pedig, ki időközben szintén megnősül, azzal bünhődik, hogy neje beteges lesz s ő maga a párisi ballerínak köztkénytelen szórakozást keresni, a szegény. — *Látja mivé lettem!* egy fiatal birtokos naplójából részlet, ki kolostorba akar vonulni, mielőtt öngyilkossá válnék. Atyja önfeláldozó barátjának s jószágkormányzójának leányába, Bigyikébe (mily szép név!) szerelmes. Midőn egy rokona figyelmezteti, hogy e lyányt, mint hozzá nem illőt, el nem vehetné, legfőlebb csak kedvesévé tehetné, szörnyen fölfortyan, párbajban megöli rokonát s maga is megsebesül. Nagybátyja aztán külföldre viszi: itt arról értesül, hogy Bigyike férjhez készül menni. Haza rohan s a lakodalom estéjén találkozik a kertben a menyasszonynyal, ki az ő megpillantásakor elájul s veszedelmesen megbetegszik. Az öreg férj elkapja nejétől a lázt s belehal. A kisasszony-özvegy s a hős aztán egyszer találkoznak a berekben; a nő csak ennyit szól: «Látja mivé lettem!» A hős erre nosza rohan vissza külföldre nagybátyjához, «büntársához», s elismétli előtte e szavakat, hogy ez is érezze az önvád kínjait. Azzal ismét rohan vissza Bigyikéhez, de már csak koporsójával találkozik. — *A két ketten megszerettek*: megint egy gazdasági írnok története. Ez írnok ép úgy, mint kasznárja, a faluba vetődő vándorszínész-csapat naivájába bolondul bele, ki valami városi társulatnak odaszakadt tagja. A sokat tapasztalt hölgyecske épen egy érzelmes idylli jelenetet játszik le az írnokkal a kertben, midőn hirtelen a gróf úrék behajtatnak a kapun, a kisasszonyra «ráismernek», és szépen ölbe kapják, elhajtatnak vele. A kasznár, kinek pénzesz gazdasszonyát viszont a társulat cselszövője szökteti el, szétlőtt fejjel találja aztán az írnokot, ki még kezében tartja a rózsát, melyet a naiva dobott neki búcsuzóul. — *Két év a praxisban* ugyancsak az írnoki élet viszontag-

ságaiból akar életképet rajzolni. Legfontosabb élmény gyanánt azt említi, mint kényszerült az elbeszélő áthelyeztetni magát undorának le nem győzhetése miatt, mikor fölfedezte, hogy a tisztartó kisaszszonynak «korpás» a feje, piszkos a foga, körme, s kivált mikor látta, mily szakértelemmel segédkezik a tehén leborjazásánál anyjának, kinek «a szenvedő tehén körül babráló kezét» hősünk megcsókolni kénytelen. — *Didó* holmi *Fekete gyémántok*-féle reminiscenciákkal, egy juhásznét mutat be, kit aztán úri dámává előléptetve állít egy-szerre élénk.

Lehet-e még ezek után kétségünk a felől: vajon igaz színekkel festi-e és költőileg érdekes oldaláról fogja-e föl szerző könyvében a magyar gazdatiszti életet? Még legtűrhetőbbek a gyűjteményben a derültebb genrekép-félék, részben népéleti háttérrel, bár ezekből is hiányzik a kedély melege s az igazi humor; ezt távolról sem pótolhatja az erőltetett szellemeskedés, adomázó tréfálkozás. Van e darabok közt egy *Agarászat és hymenhír* című, melyben az van elmondva, mint vetette le az egyik vadász-hölgyet lova, magával ragadva szoknyáját; a hölgy aztán «apród-kostümben az árok felé sietve, abban csendesen leguggol», míg a társaság el nem fogja a lovat s a szoknyát, melyet aztán egy oda tévedő anyókéval az árokban guggolóknak odaküldetnek.

Bármily gyöngé is azonban a könyv tartalma, még talán gyarlóbb nyelv tekintetében.

Azon még kevésbbé ütközünk meg, hogy szerző úgy kedveli egyfelől a szörnyen föllengző bombasztokat, melyek oly színfalhasogatásig fajúlnak nála, mint Thália valamely vidéki papjának leghamisabb álpathosza, — másfelől az ingujjra vetkezett társalgásnak trivialitásait, az ily állandón ismétlődő szólásformákat: *mi türestitagadás-t*, a *viczezesen* utólag odavetett *már t. i.-ket*, *node*-ket stb. Végre is kiki úgy ír, a mint ízlése s tehetsége sugallja. De már igenis botránnyos az a kevert nyelv, melyet szerző beszél, alakjaival is beszéltet s a melyhez itt nem kívánjuk számítani a deákosságokat, melyek a magyar gazdatiszti életnek rajzában mindenesetre jellemző sajátssággal bírhatnak. Itt-ott meg-megkoczkáztat írónk egy-egy francia szót (jellemző már a címlap is, mely *aquarelleket* és *croquikat* ígér és pedig hibás orthographiával), mágnásai részben francziául beszélnek, szintén elég gyarlón: azonban a német nyelv iránt különös előszeretettel viseltetik írónk s hihetetlen módon tarkázza-czifrázza vele stjljét. «Oly schön gewachsen, gut gebaut nőket mint itt (a Jászságban), ritkán látni valahol . . . Az árokszallási lányok

közt feltűnően sok blondinet láttam, a szó super értelmében.» (142. l.) «Mint szokás-mondás, régi schlag ember.» (110. l.) «A prozitzereskedő öreg ispán» «gustálta a blattját». (115.) «egy tehenet, melyről nem tudjuk miért «tevé meg a sicherheitsmassregelt» (147. l.) «Legalább a jász ott a bódé hátuljában, egy német feuilletonista tán azt mondaná: im mythologischen Hintergrund» (150. l.) «minek értelme magyarra fordítva annyit tesz, hogy gar nicht bitter.» (208. l.) Az aristokraták, ha francziául nem beszélnek, szintén németül fejezik ki gondolataikat. A gróf így szól: «Der Kerl ist ein nichtswürdige» Subject.» (13. l.) A grófné egyszer így: «Gut mein Lieber, er kann gehn» (26. l.), máskor: «Es scheint ein treuer Mensch zu sein, nur etwas dumm.» És nem társalog más nyelven a magyar gazdatiszti világ sem. «Ez (a tiszt) kijelenté, hogy stb., mert hát Gelegenheit macht Diebe.» (227. l.) Az inspektorné így szól: «A netter Mensch!» s kérdi: «Und kennens a bissl deutsch?» (237. l.) Máskor meg: «Dös is a ausgelassener Fratz.» (239. l.) Egy helyt katonatisztek fordulnak elő s itt nemcsak ők beszélnek németül, de velök is e nyelven társalognak. — Szerző egy helyt maga is elsudálkozik rajta, hogy ő mily polyglotta! És joggal, hiszen ha egy vidéki komédiás-csapatot akar leírni, akkor is ily zagyva nyelven fejezi ki magát: «soubrette, directrice, General-Quartiermeister, primo amoroso.» (60—61. l.)

Még tűrhetlenebb azonban szerző magyarsága. «Egyik estén Üszke P. meg nem jött a vacsora idejére» (9. l.) E helyett: nem jött meg. «De hisz a magyarázat oly közel *feküdt*». (9. l.) «Élénk szóváltás *adta elő magát*» (10. l.) «Vagy belefáradt az eredménytelen *kínzásba*» (12—13. ll.) *kínzásba* h. «Szintén nem tudott Rózsa számára más tanácsot, *mint a grófné kívánságát teljesíteni.*» (15. l.) «Ő különben egészen boldog, *látván* anyját jó egészségben (19. l.) «Felelt s *meghajtv*a távozott.» (27. l.) E h.: magát megh. «A kis lány csakhamar meghalt. . . Nem csuda, hogy Üszkét *annak* elhunytá stb.» (33. l.) «Kinek illendően kezet csókolván, *az* jóakarólag bólintott a fejével.» (237. l.) «Az, mit Epicur *leymagasbb* jónak nevezett.» (39. l.) «*Ne adj isten, hogy* . . .» (79. és 19. ll. ime a germanismusok után egy szép slavismus is! Nye dáj bozse!) «*Néma fejcsóválás*, de annál *nagyobbat* (?) mondó feddő pillantással kísér.» (114. l.) E h.: fejcsóválással. «A kiállott ijedelem és *megérthető* fáradság.» (196. l.) E. h.: érthető. «Óvakodjék benyomást tenni szívére.» (203. l.)

Die drei ersten Frauen des Kaisers Franz. Von Eduard Wertheimer. Mit drei Porträts. Leipzig. Verlag von Duncker und Humblot. 1893.

A napoleoni korszak tudós kutatója, e könyvében nem a diplomaták terveiről, vagy tervtelenségéről szól s nem a nagy hadseregek mozdulatait tárgyalja. Csak három nő sorsát beszéli el. Igaz, hogy a három nő közül kettő a trónon ült s a harmadik közel állott a trónhoz. Sorsuk össze van kapcsolva az általános történet fordulataival s a szerző, e kapcsolatokat ép oly gondos figyelemmel kíséri, mint a három fejedelemszony magánéletében előforduló apróbb s nagyobb örömöket és szenvedéseket. Mert ők is szenvedtek, sőt egyikökről sem mondhatjuk, hogy szerencsésen élt volna.

A szegény württembergi Erzsébet boldogsága nagyon rövid ideig tartott. Nénje Pálnak, az orosz trónörökösnek, neje volt s Katalin czárnő, Pál anyja, Ferencz és Erzsébet házasságát az osztrák-orosz szövetség szilárdítása végett indítványozta. II. József örömmel fogadta az indítványt. Hanem Frigyes, a porosz király, annál hevesebben ellenezte a házasságot. Mikor egyéb eszközeiből kifogyott, egy porosz herczeg számára kérette meg Erzsébetet. Az ostromolt leány szülei zavarban voltak, de Erzsébet sírva borúlt lábuk elé s egész határozottan kijelentette, hogy nem lesz a porosz herczeg neje. Pedig Erzsébet ekkor még csak tizennégy éves volt és föltehetjük, hogy nem lett volna ily határozott, ha szülői véletlenül ellenzik az osztrák ajánlatot. Különben nagyobb baj volt Frigyes terveire nézve a czárnő határozottsága. A porosz király különféle hiába való kísérlet után végre belátta, hogy nem boldogul s visszavonult.

A fiatal menyasszonyt 1782-ben Bécsbe vitték II. József kívánságára, ki azt akarta, hogy a protestans szülőktől származott idegen herczegnő a bécsi udvarnál nevelkedjék katolikus és osztrák fejedelemnővé.

Majdnem hat év múlva, 1788 január 6-án, volt a fiatal pár fényes esküvője. De nem sokára hadi lárma zavarta meg a boldogságot. Kiütött a török háború és Ferencznek márczius 14-én Futakra kellett indulnia. A «hű asszonyka», mint Erzsébet magát nevezi, nem tud hová lenni. «Fájdalmam a legfelsőbb fokot érte el» — írja férjének — «és lehetetlen szomorúbbnak lenni, mint én vagyok, mivel távol van tőlem az, kit e világon mindennél jobban

szeretek.» De mind hiába, Ferencz csak az év végén tért vissza s a következő év augusztusában újra a táborba indult. Mikor a főhercegné egyszer a császár előtt panaszkodott férje hosszas távolléte miatt, József csak annyit mondott: «Nincs különben, ez a sorsa a katonai feleségének.» Ferencz november végén hazaérkezett, de már nem sokáig volt együtt feleségével. Erzsébet 1790 február 17-én leánygyermeket szült s két nap múlva meghalt. II. József ekkor már halálos beteg volt s deliriumában Erzsébettel foglalkozott. Mikor a nép a palotába tolongott, hogy a főhercegné holttestét láthassa, a császár azt mondta: engedjétek nyugodtan meghalni. Február 20-án halt meg, Erzsébet temetése napján.

Nem sokáig siratták a szegény halottat. Erzsébet még be sem húnyta szemét, mikor Marchese di Gallo, Nápolynak bécsi követe, már a nápolyi Mária Teréziát jelölte ki Ferencz főherceg második feleségének. Mária Terézia unokatestvére volt Ferencznek. 1790 szeptember 19-én esküdött meg a főherceg második feleségével. A következő év decemberében született Mária Lujza, a későbbi francia császárné. Néhány hónap múlva II. Leopold meghalt s Ferencz foglalta el helyét. Második neje sok tekintetben különbözött szerencsétlen elődjétől. Erzsébet nem volt szép; szelid s alkalmazkodó természete előre sejteté, hogy mint uralkodóné nem fog beavatkozni a politikába. Mária Terézia csinosabb s élénkebb volt, nagyon szerette a mulatságokat s nem alaptalanul vádolták, hogy a közügy kárára avatkozott a politikába. Rendes körülmények közt igen népszerű császárné lett volna. Mindenki szerette volna ártatlan kedvtöltései, farsangi mulatságai s jó indulata miatt. Hanem Mária Terézia uralkodása idején a monarchia nehéz napokat élt át, komoly s belátó férfiaknak kellett volna a kormányrudat igazgatni. Már pedig Ferencznek ép az volt a nagy gyöngéje, hogy nem tudta megválogatni az embereket. Hihetetlenül érdemtelen és méltatlan emberek férkőztek kegyébe, kiknek gondatlansága miatt sokat szenvedett a közügy. S az volt a csodálatos, hogy miattok Károly főherceg sem érvényesülhetett oly mértékben, a mint kívánatos lett volna. E viszonyokért némiképp Mária Teréziát is terheli a felelőség. Mert az érdemtelen kegyenczek egy része az ő befolyására is támaszkodott s mint leveleiből látszik, ő is növelte férje idegenkedését Károly ellen, a mennyire tőle telhetett.

Károlyt azért nem szerette, mert a főherceg békeszeretőbb volt, mint Mária Karolina leánya, ki családja érdekében s örökölt gyűlöletétől ösztönözötve, nem igen fontolta meg a monarchia álla-

potát, hanem hevesen izgatott az «utálatos francziák» s az «Antikrisztus» ellen. Ha része volt a háborúk fölidőzésében, szenvedett is miattok eleget, megérte Ausztria nagy megaláztatását, menekült Napoleon előtt s rettegnie kellett attól, hogy mint foglyot a gyűlölt Franciaországba hurczolják.

Különben jó és hű feleség volt, ép oly érzékeny leveleket írt férjének, mint elődje s utódja. Tizenegyedik terhessége alatt nagy betegségbe esett, minek következtében 1807 ápril 7-én meghalt. Tehát nem érte meg, hogy legidősebb leánya az Antikrisztus neje lett.

Azt beszélték akkor, hogy Ferencz nagyon szomorú lett második neje halála után s hogy egy ideig terhére estek az emberek. Annyi bizonyos, hogy csak rövid ideig, mert alig öt hónappal második neje halála után, már eljegyezte Mária Ludovikát, az özvegy Estei Beatrix főhercegné leányát s a gyászév letelte előtt oltárhoz is vezette. Mária Ludovika szebb volt két elődjénél, Goethe, Berthier, Gentz elragadtatással szólnak szépségéről s szelleméről és Talleyrand sem tagadhatja meg tőle elismerését.

Hanem a házasság hírére nem fogadták minden aggodalom nélkül. Sokan azt hitték, hogy Mária Ludovika, mint császárné, bosszút akar majd állni a francziákon, a szülei ellen elkövetett jogtalanság miatt. Egy bécsi ember annyira megijedt a háborús jövőtől, hogy a császár házassága napján végrendeletet csinált. Való is, hogy az új császárné izgatott a háború érdekében, nem mindjárt házassága után, hanem 1808 végén. Kikerülhetetlennek tartotta a háborút, melyet Károly főherczeg jobb időre kívánt elhalasztani. Szenvedélyes gyűlölete vérmes reményekre sarkalták, de a veszély pillanatában nagy bátorságot mutatott. Alapjában becsülte Károly főherczegét, hanem 1809-ben ellenkezésbe jutott vele s ekkor kissé élesen, noha figyelemre méltó lélektani tapintattal nyilatkozott a főherczeg hibáiról.

Későbbi szereplése sokkal áldásosabb volt. Már 1811-ben «triposára» ült, mint maga mondja, s Napoleon bukását jósolta. 1813 elején kimondotta, hogy a béke lehetetlenség s barátaival fogadott, hogy Napoleont okvetetlenül legyőzik a szövetségesek. A Napoleon ellen vívott szabadságharcz történetében jelentékeny szerepe van Mária Ludovikának.

Nevét a magyar történelemben is tisztelettel kell említenünk. Midőn 1812-ben Wallis pénzügyi javaslatai érdekében Bécsben valami merényletet terveztek a magyar alkotmány ellen, Mária

Ludovika erélyesen fölszólalt az udvar magyar politikája ellen s élénken támogatta József nádort. Nem sokáig örülhetett Napoleon bukásának. 1816 tavaszán az olasz levegőtől várta tüdőbajának gyógyulását. Veronában le kellett feküdnie. Folyvást kérdezte orvosait, hogy remélik-e fölépülését. «Meg kell-e hát halmom?» — kérdé egyszer könnybe borúlt szemmel. Április 7-én azt mondotta környezetének, hogy «ezúttal komoly a dolog, a halál erőt vesz lelkemen». Este felé valóban meghalt.

Goethe öt év múlva ezt írta róla: «A boldogult császárné halálát még nem bírtam elfelejteni; olyan ez, mintha egy nagy csillag tűnt volna le az égről, melyet éjjelenként örömmel viszont látni már megszoktuk volt.»

De Ferencz császár újra vígasztalódott. A harmadik csillag után a negyedik következett, hanem erről már nem szól könyvünk.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a könyv többnyire kiadatlan vagy kevéssé ismert források nyomán van írva s oly könnyű eleven-séggel, hogy a nagy olvasóközönségnek is ajánlható érdekes olvas-mányúl.

l.

Új magyar könyvek.

Baumbach Rudolf. Regék. Fordította dr. Koltai Virgil. Buda-Pest, Röser János. (16-r. 283 l.) 2 frt 50 kr.

De Gerando Antonina. Szemelvények Quinet Edgár «Olasz forradalmak» című művéből. (A társadalmi újjászületés. Dante. Petrarca. Boccaccio. Ariosto.) Kolozsvár, 1894. Ajtai K. Alb. (8-r. 217 l.) 1 frt 20 kr.

Goethe. A testvérek. Dráma egy felvonásban. — után fordította Horváth Döme. 2. kiadás. Kecskemét, 1893. Sziládi L. (8-r. 27 l.) 40 krajczár.

Heltai Jenő. Kató. Buda-Pest, 1894. Lampel R. (16-r. 116 l.) 1 forint.

Horváth Döme. Vegyes művek. I. kötet. Kecskemét, 1893. Sziládi L. (8-r. 304 l.) 1 frt 20 kr.

Horváth Ödön. A vallás, mint a politikai jogok gyakorlásának alapfeltétele. Eperjes, 1894. (8-r. 124 l.) 3 korona.

Horváth Ödön. A házasság felbonthatósága. Buda-Pest, 1893. (8-r. 45 l.) 50 kr.

Horváth Ödön. Eszmék a vallásszabadságról. Eperjes, 1893. (8-r. 19 l.)

Horváth Ödön. A párviadal kérdéséhez. Eperjes, 1893. (8-r. 50 l.)

Jekelfalussy József és *Vargha Gyula.* Közgazdasági és statisztikai évkönyv. VI—VII. évfolyam. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. XV., 860 l.) 6 frt.

Jókai Mór írói működésének ötvenedik évfordulójára, 1894 január 6. Kiadja a Jókai-jubileum rendező bizottsága. Buda-Pest, 1894. Révai testvérek. (8-r. 318 l.) 1 frt.

Jókai Mór ötvenéves írói működésének örömnünnepe. Ünnepi olvasmányok a magyar nép és ifjúság számára. Kiadta az Eötvös-alap országos tanító-egyesülete. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 56 l.) 30 kr.

Kántor Imre. Örökkévalóság. — Újabb költeményei. Buda-Pest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. 192 l.) 2 korona 40 fillér.

Liget. 1888—1893. Kecskemét. (16-r. 128 l.) 2 korona.

Morgenstein Gusztáv. Füst. Novellák és képek. Buda-Pest, 1894. Légrády testvérek. (8-r. VII., 244 l.) 1 frt 60 kr.

Muzslai János. A férj esküje. Színmű 3 felvonásban. Buda-Pest, 1894. Révai testvérek. (8-r. 127 l.) 1 frt 20 kr.

Szabolcska Mihály. Hangulatok. Költemények. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (16-r. 162 l.) 1 frt 50 kr.

Szádeczky Lajos. Erdély és Mihály vajda története. 1595-től 1601-ig. Oklevéltárral. Temesvár, 1894. (8-r. 612 l.) 3 frt.

Szamota István. A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta. — Buda-Pest, 1894. Akademia. (8-r. 111 l.) Hét fényképpel.

Wekerle László, dr. A szükségképendség (necessismus) bölcsellete. Isten az ő teljes valóságában megismertetve. (Gyakorlati metafizika.) Buda-Pest, 1894. Grill. (8-r. XVI, 432 l.) 3 frt 20 kr.

